

MODERNÍ DĚJINY

MODERNÍ DĚJINY

OBSAH | CONTENTS

STUDIE | STUDIES

Martin Dolejský

KSČ a přijetí zákona na ochranu republiky v roce 1923	9
<i>The Czechoslovak Communist Party and Adoption of the Act on Protection of the Republic in 1923</i>	

Marek Šmíd

Cesta k Říšskému konkordátu z července 1933 v kontextu vatikánské konkordátní politiky k Německu	29
<i>Path to the Imperial Concordat of July 1933 in the Context of the Vatican Concordat Policy towards Germany</i>	

Lukáš Haberland

Underground na severní Moravě v letech 1970–1989	49
<i>The Underground in North Moravia in the Years 1970–1989</i>	

Antonín Věžník, Ondřej Krejčí

Sto let zemědělství v České republice	95
<i>One Hundred Years of Agriculture Production in the Czech Republic</i>	

Lucia Ferencei

Analýza slovenského politického režimu v letech 1994 až 1998 počas tretej vlády Vladimíra Mečiara	123
<i>The Analysis of Vladimír Mečiar's Political Regime in Slovakia from 1994 to 1998</i>	

Peter Ondriečka

Reflexia vyháňania diabla vo Wemdingu v dobových
periodikách: Hodnotenie exorcizmu dobovými periodikami
a úloha wemdingského prípadu vo Wahrmundovej afére 161
*Perception of the Devil Expulsion in Wemding
in Contemporary Press Media: Assessment of the Exorcism
by the Contemporary Press Media and its Role
in the Wahrmund Affair*

Ivo Rejchrt

Propaganda a cenzura. Novinárství ve Dvoře Králové
nad Labem za Velké války 1914–1918 201
*Propaganda and Censorship. Journalism in Dvůr Králové
nad Labem during the Great War in 1914–1918*

Miroslav Šepták

Rakouská lidová strana a parlamentní volby v roce 1970 241
*Austrian People's Party and the Parliamentary Elections
in 1970*

Richard Moravec

Vztah Dělnických tělocvičných jednot ke sportu 271
The Workers' Gymnastic Union's Relationship with Sport

MATERIÁLY | MATERIALS

Filip Binder

Romantická šlechtická sídla, krajinářské parky a příroda
Velké Británie v cestovních denících vybraných zástupců
rakouské aristokracie 19. století 309
*Seats of Nobility of the Era of Romanticism,
Landscape Gardens and the Nature of Great Britain
in the Travel Diaries of Selected Representatives
of Austrian Aristocracy of the 19th Century*

KRONIKA | CHRONICLE

Genderové perspektivy v humanitních vědách, Praha / online, 6. 11. 2020. Zpráva z doktorandské konference (Olga Słowik) 347

Workshop Dějiny podnikání ve střední Evropě devatenáctého a dvacátého století. Prameny – metody – interpretace (Veronika Jungmannová) 353

RECENZE | REVIEWS

Arnošt NOVÁK, *Tmavozelený svět. Radikálně ekologické aktivity v České republice po roce 1989*, Praha: Sociologické nakladatelství 2017, 347 s. (Martin Babička) 357

František Čuňas STÁREK – Martin VALENTA, *Podzemní symfonie Plastic People*, Praha: Argo – ÚSTR 2018, 280 s. (Jiří Andrs) 363

Joshua B. FREEMAN, *Behemot: dějiny továrny a utváření moderního světa*, Brno: Host 2019, 420 s. (Zdeněk Nebřenský) 368

Andrzej WALICKI, *Marxismus a skok do království svobody. Dějiny komunistické utopie*, Praha: Argo 2019, 800 s. (Václav Rameš) 373

Miloslav SZABÓ, *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokušenie radikálnej politiky (1935–1945)*, Bratislava: Slovart 2019, 208 s. (Jaroslav Šebek) 381

Roman HOLEC, <i>TRIANON. Triumf a katastrofa</i> , Bratislava: Vydavateľstvo Marenčin PT 2020, 350 s. (Eva Irmanová)	385
Martin GILBERT, <i>Auschwitz a spojenci</i> , Praha: Academia 2020, 638 s. (Milan Mašát)	391
Jan RYCHLÍK, <i>Československo v období socialismu 1945–1989</i> , Praha: Vyšehrad 2020, 416 s. (Rudolf Maník)	395

STUDIE | STUDIES

KSČ a přijetí zákona na ochranu republiky v roce 1923

ABSTRACT

The Czechoslovak Communist Party and Adoption of the Act on Protection of the Republic in 1923

The subject of this paper is the Czechoslovak Communist Party's reaction to adoption of the Act on Protection of the Republic in March 1923, which occurred in response to the assassination of Minister of Finance Alois Rašín. Research is based on study of the Communist Party's archives, the archives of the Police Headquarters, its press and also records of sessions of the parliament, the senate and the constitutional-legal committee, where the act was debated, and the communists submitted a number of comments regarding this act. On all levels they pointed out that there is no need for this act and that it was only being adopted in order to protect the government at the time, not the republic. Despite the fact, that the communists were not the only opposition to the act, it was very quickly passed. An extraordinary convention of the party was convened in response to this, at which the possibility of illegality, which the communistic utilised in subsequent years, was discussed in all seriousness.

Keywords: History; 20th Century Czechoslovakia; Politics; Law; Czechoslovak Communist Party; Act on Protection of the Republic

Úvod

„Zrodila jej nervosa určitých kruhů po atentátu, nu a až ta nervosa v létě, v příjemném zátiší, pomine, ztratí tyto kruhy i zájem o tento zákon.“¹

1 Zdeněk NEJEDLÝ, *Ochrana republiky, Var*, 15. 3. 1923, s. 164.

„Při hodnocení výjimečného zákona v Československu jest přípustné jen přirovnání k bílému teroru a pronásledování komunistů v Polsku, Rumunsku, Jugoslávii a Itálii.“²

V české historiografii lze narazit na několik publikací a studií, které se věnují zákonu č. 50/1923 Sb., tedy zákonu na ochranu republiky z 19. března 1923.³ Vedle celé řady odborných prací dokumentujících dobovou diskusi v době přijetí zákona a v letech následujících⁴ jsou to také ideologii zatížené texty vzniklé v období let 1948 až 1989.⁵ Dle jejich hodnocení je zákon na ochranu republiky nazýván jako teroristický, výjimečný, protidělnický nebo protilidový. Tyto texty jsou přínosné maximálně pro interpretaci percepce meziválečného Československa (dále ČSR) po roce 1948. V neposlední řadě jsou k tématu k dispozici kvalitní práce z období po roce 1989.⁶ I přes jejich existenci se domníváme, že

2 Karel KREIBICH, Dělnické hnutí a výjimečné zákony dříve a dnes, *Komunismus* 2, č. 6/1923, s. 126.

3 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Částka 23*, 31. 3. 1923, s. 207–218.

4 *Zákon na ochranu republiky a stanovisko Československé sociálně demokratické strany dělnické*, Praha 1923; Josef LEPŠÍK, *Zákon na ochranu republiky s důvodovou zprávou*, Praha 1923; Albert MILOTA, *Zákon na ochranu republiky*, Praha 1929; Jan ČERNÝ, *Zákon na ochranu republiky*, Praha 1935; František DRLÍK, *Zákon na ochranu republiky s vysvětlivkami a příklady*, Praha 1937; František ŠLAPÁK, *Zákon ze dne 19. března 1923, č. 50 Sbírky zák. a nař. na ochranu republiky*, Praha 1937.

5 Alena HÁJKOVÁ, Boj KSČ proti přijetí zákona na ochranu republiky v roce 1923, *Československý časopis historický* 9, 3/1961, s. 325–345; Ladislav SOUKUP, Zákon na ochranu republiky a svoboda tisku v ČSR, *Právněhistorické studie* 26, 1984, s. 127–140. Ukázkovým příkladem ideologického a značně překroucení interpretace jsou práce Jaroslav HOUSER, K dějinám teroristického zákona na ochranu republiky, *Právník* 92, 8/1953, s. 499–512 a Karel VAŠ, *Antisovětskismus předmnichovské republiky: z historie potlačování a perzekuce přátelství pracujících k SSSR a z dějin jejich boje na obranu země sovětů v buržoazním Československu v letech 1918–1938*, Praha 1972. Okrajově se problematikou zabývají Věra OLIVOVÁ, *Politika československé buržoasie v letech 1921–1923*, Praha 1961; Vojtěch MENCL, *Politické boje KSČ a její vývoj v letech 1921–1924*, Praha 1958; Jindřich VESELÝ, *Z prvních bojů KSČ (1921–1924)*, Praha 1958; Pavel REIMAN (ed.), *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 1961.

6 Jan KAZDA, Změny zákona na ochranu republiky ve 30. letech 20. století jako ochrana před fašizačními tendencemi, in: Jaromír Tauchen – Karel Schelle

dosud nebyl věnován dostatečný prostor Komunistické straně Československa (dále KSČ) a její reakci a postojům v době přijetí zmíněného zákona.

Při zkoumání této problematiky tak jako obecně při výzkumu meziválečné KSČ platí, že se mohou badatelé vedle rozsáhlé literatury⁷ opřít o širokou základnu archivních pramenů. K námi zkoumané problematice jsou to fondy ÚV KSČ z meziválečného období uložené v Národním archivu v Praze (dále NA). Zcela nepostradatelný se jeví fond prezidia policejního ředitelství v Praze, uložený také v NA. K dispozici nám je i oficiální tisk KSČ, který přinášel rozsáhlé příspěvky k zákonu. Jde o celostátně vycházející *Rudé právo* a teoretickou revue *Komunismus* vycházející v letech 1921 až 1924. Diskusi nad přijetím zákona v československém Národním shromáždění dokumentují tisky a stenografické protokoly z Archivu Poslanecké sněmovny, stejně jako dokumenty z ústavně-právního výboru, uložené tamtéž. Jsou využity také materiály z Archivu Kanceláře prezidenta republiky.

Zákon na ochranu republiky způsobil v době svého schvalování a následného rychlého přijetí velmi bouřlivé negativní reakce, nejen v řadách KSČ. Komentátor situaci na stránkách komunistické teoretické revue *Komunismus* shrnul tak, že „do tábora obhájců zákona patří strany buržoazní stejně jako sociálně-reformní. V táboře opačném jsou seskupeny různé strany od komunistů přes německé sociální demokraty k německým velkoburžoazním stranám, nevyjímaje slovenské ľudovce.“⁸

Následující příspěvek se věnuje postoji KSČ v době schvalování a přijetí zákona na ochranu republiky. Jde o velmi důležitou kapitolu

(eds.), *Odras německého národního socialismu ve třicátých letech v Československu a ve státech střední Evropy*, Ostrava 2013, s. 105–113; Nejprínosnější je studie: Michal PEHR, Zákon na ochranu republiky a doprovodné zákony v meziválečné éře, *Časopis Národního muzea. Řada historická* 184, 3–4/2015, s. 31–60. Okrajově k tématu TÝŽ, Chvála a kritika prvorepublikové demokracie, *Historie – otázky – problémy* 6, 1/2014, s. 120–134.

7 Základní přehled: Slavěna ROHLÍKOVÁ (ed.), *Výběrová bibliografie k dějinám KSČ*, Praha 2012.

8 V. FRIEDRICH, Zákon na ochranu republiky a taktika komunistické strany, *Komunismus* 2, 4/1923, s. 79.

z dějin jak KSČ, tak i ČSR. Šlo o zákon, na základě kterého bylo možné stíhání levicových i pravicových politických extrémů.⁹ Právě KSČ se, a nutno dodat, že zcela oprávněně, cítila tímto zákonem nejvíce ohrožena. Schválení zákona bylo také jasným signálem ze strany mladé republiky, respektive ze strany vládnoucích politiků, že demokracii jsou ochotni hájit.

Příspěvek sleduje relativně krátké časové období od atentátu na ministra financí Aloise Rašína na počátku roku 1923 po mimořádný sjezd KSČ 4. dubna 1923. Na základě studia výše uvedených fondů, periodického tisku a literatury budeme činnost KSČ sledovat, a to na úrovni tiskové kampaně, projevů na členských schůzích a jiných veřejných vystoupeních, dále třeba v Národním shromáždění a při jednání v ústavně-právním výboru.

Atentát na Aloise Rašína

V kontextu přijetí zákona na ochranu republiky je zcela zásadní událost, která se odehrála v pátek 5. ledna 1923 v ranních hodinách. V době, kdy ministr financí Alois Rašín vycházel ze svého bytu v Žitné ulici, byl střelen do zad. Útočníkem, který byl zatčen na útěku, byl devatenáctiletý Josef Šoupal. Rašín nezemřel na místě, ale až několik týdnů poté, 18. února 1923.¹⁰ Viník byl souzen v červenci téhož roku na základě již platného zákona na ochranu republiky, a jelikož nebyl v době spáchání atentátu plnoletý, byl mu vyměřen trest 18 let žaláře.¹¹

Na atentát okamžitě reagoval československý i zahraniční tisk. Už v prvních zprávách lze číst jasné narážky na spojitost atentátníka s komunismem. Národnědemokratické *Národní listy* uváděly: „Týdny byla pořádána štvance za vedení žurnalistické trojice, která se nesešla ani

9 O reakci na pravicový extremismus svědčí fakt, že byl zákon ve 30. letech čtyřikrát novelizován. Jan KAZDA, *Změny zákona na ochranu republiky*, s. 112–113.

10 O podrobnostech atentátu pojednává Jana ČECHUROVÁ, *Atentát na Aloise Rašína – memento české politické kultury*, in: Jan Randák – Petr Koura (eds.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 174–183.

11 Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu IV.*, Praha 1991, s. 1726.

poprvé ani naposled: Tribuny, Čes. Slova a Rudého práva. Možno říci, že týdný byl nabíjen ne jeden, ale množství revolverů a obracený k osobě dra Rašína jako k terči.¹² Agrárnický *Venkov* ve výstižně nazvaném článku „Vřed“ sice nezapomněl zmínit, že „dr. Rašín není mužem populárním. Nemá k tomu ani osobních vlastností ani touhy po tom,¹³ ale zcela jednoznačně čin atentátníka odsoudil. I zde mohl tehdejší čtenář nalézt informace o pachateli v článku *Útočník komunistou*.¹⁴ Se stejnou informací pracovaly i *Lidové noviny*.¹⁵

Okamžitá byla i reakce komunistického tisku. Těžko v ní lze hledat vyjádření lítosti nad kriminálním činem, ale *Rudé právo* se od činu distancovalo. V reakci na obvinění, že byl pachatel komunistou, kontrovalo: „Útočník je prý komunista. Není. Rozešel se se stranou právě pro rozpor zásadních hledisek na přímou akci.“¹⁶ K řešení politické situace formou atentátů se KSČ postavila s komentářem, že „ne proti osobám, ale proti celému kapitalistickému systému jde náš boj. Systém musí být zničen, ne ministři. A zničení systému se dá dosíci jen pohyby a bojem proletářských mas, nikoli akcí jednotlivců.“¹⁷ Pravda byla taková, že Josef Šoupal byl členem KSČ, ale odešel z ní na podzim roku 1922 pro své radikální názory, které se neslučovaly s oficiální politikou strany. Šlo především o odmítnutí anarchistických metod uskutečňování atentátu na významné vládní činitele.¹⁸

Bez ohledu na politickou příslušnost atentátníka se velice rychle objevil návrh na přijetí zákona, který by chránil veřejné činitele a republikánské státní zřízení a ideu, na které byl stát založen. Atentát byl jednoznačně hlavním důvodem, který stál na počátku snahy o vytvoře-

12 Vražedný atentát na ministra dra Rašína, *Národní listy*, *Večerní vydání*, 5. 1. 1923, s. 1.

13 Vřed, *Venkov*, 6. 1. 1923, s. 1.

14 Útočník komunistou, *Venkov*, 6. 1. 1923.

15 Atentát na ministra Rašína, *Lidové noviny*, 5. 1. 1923, s. 1.

16 Atentát, *Rudé právo*, 6. 1. 1923, s. 1.

17 Tamtéž.

18 „Šoupal byl sociálně-demokratickým stoupencem a při rozštěpení strany i z této strany přestoupil ke komunistům. Koncem září loňského roku vystoupil však i z této strany, protože prý se tato staví proti individuální akci. Příspěvky do komunistické organizace však neplatil již od června 1922. Sám prý je anarcho-komunistou.“ Podrobné zprávy o vražedném útoku, *Čech*, č. 5, 6. 1. 1923, s. 2.

ní předlohy zákona. Důvodů však bylo víc a některé navazovaly na předchozí neúspěšné návrhy a diskuse. Jednalo se o návrh národněsocialistických poslanců Františky Zemínové, Theodora Bartoška, Rudolfa Laubeho a spol. z roku 1921 na vydání zákona o stíhání monarchistické propagandy. Podporu návrh nacházel u agrárníků nebo sociálních a národních demokratů, ale nakonec neprošel.¹⁹ Ferdinand Peroutka zmiňuje, že „sociální demokrat Dérer a agrárník Juraj Slávik na společné schůzi v Myjavě žádali v srpnu 1922, aby vláda užila nejostřejších prostředků proti rozvrzatným živlům a aby vypracovala návrh zákona na ochranu republiky.“²⁰ Volání po zákonu na ochranu republiky zaznívalo i na půdě senátu na jeho 130. schůzi, dne 7. listopadu 1922 v rozsáhlém projevu národnědemokratického senátora Adolfa Stránského. „Ale já zároveň vím, jestliže přijde k nějakým skutkům a činům, pak nemůže vláda vládnout s naším shromažďovacím zákonem a tiskovým zákonem a proto musíme, velectění pánové, a myslím, že by bylo čím dříve tím lépe, poněvadž zamezíme mnoho zla, na nás způsobeného, nýbrž které tam bude způsobeno, sdělat zákon na ochranu republiky!“²¹ Senátor Stránský reagoval především na nepřátelské projevy německých politiků v ČSR vůči státnímu zřízení. K podání návrhu zákona z jeho strany nedošlo.

V dobových diskusích se objevoval také názor, že je dostačující stávající zákon č. 449/1919 Sb. o zákonné ochraně Československé republiky a že jakékoliv další zákony jsou jen omezením svobody.²²

19 M. PEHR, *Zákon na ochranu republiky a doprovodné zákony v meziválečné éře*, s. 35–36.

20 F. PEROUTKA, *Budování státu IV.*, s. 1742.

21 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/se/stenprot/130schuz/s130002.htm> [5. 12. 2019].

22 Právník Augustin Miříčka, který se netajil tím, že považuje přijetí zákona za jednoznačný úspěch, se vyjádřil ke kritikám takto: „Přímo za naivní pokládám tu i tam uváděný důvod, že zákon je zbytečný, poněvadž prý již zákon na ochranu republiky máme. Míněn je tím zákon z 23. června 1919 č. 449 sb. z. a. n. Tento zákon skutečně má jméno ‚zákon o zákonné ochraně republiky Československé‘, ale stanoví jen, že od 28. října 1918 jsou zákony a nařízeními převzatými od Rakouska a Uherska chráněna příslušná zařízení čs. republiky“. August MIŘIČKA, Poznámky k zákonu na ochranu republiky, *Právník* 52, 5/1923, s. 163.

Již 9. ledna 1923 vyšel v *Národních listech* článek „Chraňme republiku!“, který byl zakončen: „Ve chvíli velmi vážné dáváme tyto věci na uvážení celému veřejnému mínění, Národnímu shromáždění i vládě. Republika není a nemůže být postavena na násilí, ale nemůže být také vybudována na jeho trpění. Potřebuje ochrany a potřebuje silné ruky. Nemyslíme a nemyslili jsme tím nikdy nic jiného než přísnou vládu přísných zákonů.“²³ Není však předmětem tohoto příspěvku dokumentovat tehdejší debatu na stránkách tisku. Článek z *Národních listů* ale svědčí o tom, že cesta k vytvoření předlohy zákona na ochranu republiky byla nastoupena již několik dnů po osudném atentátu.

Návrh zákona a reakce KSČ

Tehdejší politická taktika KSČ byla nesena pod heslem jednotné fronty s konečným cílem vytvoření dělnické vlády.²⁴ V kontextu vývoje KSČ bylo důležité také to, že na konci roku 1922 prodělala první stranickou krizi způsobenou vystoupením tzv. jílkovské opozice.²⁵ Šlo o spor levičové frakce pojmenované po Bohumilu Jílkovi se stávajícím vedením

23 Chraňme republiku!, *Národní listy*, 9. 1. 1923, s. 1.

24 Plakát KSČ z přelomu let 1922 a 1923 nabádal k tomuto postupu. „Nechť všude mezi dělnictvem se šíří, nechť massy dělnictva k nové síle, nové naději, nové aktivitě burcuje myšlenka sjednocení. Pro chudé lidi není místa ve spojení (koalici) s boháči a vykořisťovateli! Vysvětluje dělníkům a malým rolníkům, že účast v koalici s buržoasií, s Rašínem a se Švehlou jest jenom práce ve službách buržoasie a velkokapitálu.“ Na schůzi pořádané 25. 2. 1923 místní organizací KSČ v Podolí prohlásil řečník Haller, že „chce-li dělnictvo zlepšiti své poměry musí podat ruce ku zřízení společné jednotné fronty proti vykořisťovatelům. Jakmile se tak stane, bude zde dostatečná protiváha proti měšťákům a kapitalistům, takže tímto musí povolit spravedlivým požadavkům dělnictva. Jest však nutno také, aby vláda podala pomocnou ruku dělnictvu, aby pěstovala politickou smířlivost a nenavrhovala výminečné zákony.“ NA, Policejní ředitelství Praha I. – prezidium – 1921–1930, plakát Dělníkům a dělnicím bez rozdílu politických stran!, kt. 360; Tamtéž, sign. 2763/23, kt. 360.

25 A. HÁJKOVÁ, *Boj KSČ proti přijetí zákona na ochranu republiky v roce 1923*, s. 326.

KSČ, vyvolaný letákem rozeslaným základním organizacím KSČ.²⁶ Uvažovalo se o vyloučení celé opozice, ale na jednáních vedení strany převažoval názor, „že by měla svou autoritou zasáhnout Kominternu, případně exekutiva sama“.²⁷ Nakonec došlo na základě doporučení Kominterny ke smírnému postupu, pravděpodobně i z toho důvodu, aby nedošlo k výraznějšímu oslabení nově vzniklé strany, a členové opozice byli pro porušení disciplíny zbaveni svých funkcí do dalšího řádného sjezdu, s čímž souhlasil jak Bohumír Šmeral za vedení strany, tak i Václav Štunc za opozici.²⁸ Ve dnech 2. až 5. února 1923 se konal v Praze I. řádný sjezd KSČ, který reagoval i na události posledních dnů například tím, že Antonín Zápotocký věnoval ve svém referátu o organizačních otázkách prostor případné ilegální práci.²⁹

Komunistům nebyly snahy o přijetí zákona lhostejné, protože si velmi dobře uvědomovali, že případnou perzekuci budou potrestáni především příslušníci jejich strany.³⁰ *Rudé právo* podávalo každý den po atentátu informace o politickém vývoji a obviňovalo vládní koalici, že chce využít atentátu k prosazení zákona a tažení proti KSČ.³¹ Diskuse ale neprobíhala pouze na stránkách tisku, nýbrž také na stranických schůzích KSČ. Na jedné, která byla pořádána místní organizací KSČ v Košířích, dával řečník největší vinu za snahy o prosazení zákona sociální demokra-

26 Ze zprávy zpravodajského štábu Ministerstva národní obrany vyplývá, že počátky sporu lze hledat už v únoru 1922 a byl spíše osobního než ideologického rázu. NA, Ministerstvo vnitra I. – prezidium, zpráva o průběhu důvěrné schůze širšího výboru KSČ na Žižkově, č. 20937/22, k. 53.

27 Národní archiv (dále NA), Bohumír Šmeral, nedatované jednání výkonného výboru KSČ o Jílkově levé opozici, k. 19.

28 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále Archiv KPR), inv. č. 757 (Situační zprávy), čj. D 4277/33, politická zpráva situační, Praha, Zemská správa politická, k. 69.

29 A. HÁJKOVÁ, *Boj KSČ proti přijetí zákona na ochranu republiky v roce 1923*, s. 329.

30 Statistiku odsouzených v letech první republiky s procentuálním vyjádřením odsouzených z řad dělnické třídy zpracoval J. HOUSER, *K dějinám teroristického zákona na ochranu republiky*, s. 507. Archivní materiály ke stíhání členů KSČ na základě zákona na ochranu republiky se nacházejí v NA, Ministerstvo spravedlnosti, k. 924–928.

31 Kapitalistická buržoasie vytlouká z atentátu na Rašína fascistický kapitál, *Rudé právo*, 9. 1. 1923, s. 3.

cii. Své názory rozváděl takto: „Tento zákon znamená v podstatě útok na svobodu přesvědčení, na tisk a svobodu mluveného slova. Důvodem počínání strany sociálně-demokratické je strach o mandáty.“³² Postoj československé sociální demokracie k přijetí zákona nebyl odmítavý, naopak ho hájila a hlasovala nakonec pro jeho přijetí.³³ Odmítavě se k zákonu stavěla německá sociální demokracie v ČSR.

Předloha zákona byla zpracována trojicí právníků Augustem Měřičkou, Jaroslavem Kallou a Albertem Milotou mezi 2. a 10. únorem 1923.³⁴ V první fázi byla určena ministerstvům, předsednictvu ministerské rady a Nejvyššímu účetnímu kontrolnímu úřadu k předběžnému meziministerskému projednání. Ačkoliv byl dokument označen jako přísně důvěrný, ocitl se hned po rozeslání zaviněnou „indiskrétností některého zaměstnance zmíněných úřadů“ v *Rudém právu*.³⁵ To už 8. února na titulní stránce zveřejnilo doslovné znění předlohy zákona. Současně vyzývalo k protestním akcím palcovými titulky psaným provoláním: „Všem organisacím: Připravujte ihned všude velké protestní projevy proti plánům na neslýchanou persekuci všeho dělnictva výminečným zákonem!“³⁶ Ve své rétorice šli komunisté tak daleko, že zákon označovali za útok na celou dělnickou třídu.³⁷

Komunisté upozorňovali na to, že i přes předložení řady návrhů týkajících se zlepšení situace nezaměstnaných bude větší pozornost věnována zmíněnému zákonu s komentářem, že „jest to zákon na ochranu nynější vlády proti nespokojenosti pracujícího lidu a v prvé řadě pro-

32 NA, ÚV KSČ 1921–1945, zpráva o schůzi konané 18. 1. 1923, s. 9.

33 „Pokud jde o námitky komunistů, stačí srovnání s krutými ustanoveními ruského trestního zákonodárství, které je i našim komunistům ideálem pro tento případ, že by se ve státě dostali k moci. Jaká pak s nimi diskuse?“ *Zákon na ochranu republiky a stanovisko Československé sociálně demokratické strany dělnické*, Praha 1923, s. 8.

34 M. PEHR, *Zákon na ochranu republiky a doprovodné zákony v meziválečné éře*, s. 37. Předloha zákona (Tisk č. 3996), http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t3996_01.htm [4. 12. 2019].

35 Archiv KPR, protokol T, sign. T 173/23, Osnovy zákonů (ochrana presidenta republiky) – Poznámky k osnově zákona na ochranu republiky, 1921–1938, k. 118.

36 *Rudé právo*, 8. 2. 1923, s. 1.

37 *Rudé právo*, 9. 2. 1923, s. 1.

ti nespokojenosti, jejíhož vzrůstu bojí se páni na vládních křeslech při dalším vzrůstu nezaměstnanosti.³⁸

V pozdějším hodnocení přirovnával zákon na ochranu republiky přední politik KSČ Karel Kreibich k zákonům z doby monarchie ze 70. a 80. let 19. století, které byly namířeny proti socialistům, stejně tak Zdeněk Nejedlý, který napsal: „A tak se teď chytáme docela týchž prostředků jako ony vlády rakouské.“³⁹

Téma atentátu a následného schvalování zákona se dostalo pocho- pitelně i na půdu obou komor Národního shromáždění. Obecně se v odborných pracích věnovaných KSČ podceňuje její činnost ve volených orgánech. Tento nedostatek pravděpodobně souvisí i s tím, že komunisté v řadě projevů dávali najevo, že pro ně není činnost ve volených funkcích prvořadá. Zásadní změna, dle nich, měla nastat násilným způsobem změny celého společenského systému. Při detailnějším pohledu se však může mnoho z obecně sdílených představ zpřesnit nebo vyvrátit. Lze se tak zcela ztotožnit s tezí Jakuba Rákosníka, že „výzkumná perspektiva obracející se k subjektivitě aktérů může pomoci racionalizovat bytostnou antisystémovou povahu KSČ a antidemokratickou politickou kulturu tohoto hnutí [...]“.⁴⁰

Pro komunisty jistě nebyla poslanecká sněmovna nebo senát místem, kde by chtěli dosáhnout svých změn, často byla jen tribunou pro hlásání radikálních názorů, ale narazíme na řadu kroků, které nám jejich činnost ukazují v jiném světle.⁴¹ Strategie komunistů k uchopení

38 Nezaměstnanost a zákon na „ochranu“ republiky, *Rudé právo*, 7. 2. 1923, s. 1.

39 K. KREIBICH, *Dělnické hnutí a výjimečné zákony dříve a dnes*, s. 121; Zdeněk NEJEDLÝ, *Ochrana republiky*, *Var*, č. 6, 15. 3. 1923, s. 161.

40 Jakub RÁKOSNÍK, *Strana profesionálních revolucionářů? Politická kultura meziválečné KSČ*, *Historie – otázky – problémy* 6, 1/2014, s. 136–137.

41 Negativistický postoj k senátu nejvýmluvněji dokládá prohlášení senátora Václava Housera učiněné na půdě senátu 18. 12. 1925. „Považujeme existenci senátu za přítěž dnešní vládní soustavy, která byla prosazena tzv. revolučním Národním shromážděním na nátlak měšťáckých stran, jež se tímto jednáním pokusily zjištění, zdali již dostatečně pokročila doba, aby mohly prosazovati svou vůli proti revolučnímu citění mas, a také skutečně pokus ten se jim zdařil, dík ovšem taktice, kterou již tehdy praktikovali sociálně-patriotičtí vůdcové dělnictva. Oni totiž neapelovali na své masy, ale u zeleného stolu krok za krokem nátlaku měšťáků ustupovali. Instituce horní sněmovny nemá před zrakem dělnických mas

moci měla dva stupně. Ten první spočíval v dosažení co největšího vlivu ve společnosti a v ovládnutí státu a jeho orgánů.⁴² V meziválečném období tak KSČ, a nutno dodat, že s úspěchy, uskutečňovala první stupeň své strategie, kde parlament a senát, spolu s obcemi, demonstracemi, stávkami, kulturními a sportovními spolky, sloužil k získání vlivu ve společnosti.

Právě diskuse k předloze zákona na ochranu republiky je dobrým příkladem aktivní snahy komunistů o jeho pozměnění a prodloužení lhůty k jeho připomínkování. První schůze poslanecké sněmovny roku 1923 se uskutečnila po delší pauze až 6. února. Je tedy pochopitelné, že byla věnována, mimo jiné, atentátnickému činu Josefa Šoupala, který byl předsedou sněmovny Františkem Tomáškem jednoznačně morálně odsouzen.⁴³

Ve sněmovně byl návrh zákona předložen na její 188. schůzi 13. února, respektive byl přikázán (za pokřikování komunistických poslanců) ústavně-právnímu výboru k podání zprávy se lhůtou 12 dnů.⁴⁴ Nestandardně krátká lhůta k projednání svědčí o snaze vládních stran o rychlé vyřešení emotivní a zpolitizované situace, která vznikla okolo projednávání zákona. Karel Kreibich se na stránkách *Rudého práva* tázal, „proč to musí být projednáno již do dvanácti dnů? Jeden důvod toho nápadného spěchu jest strach obou socialistických vládních stran z vlastních lidí.“⁴⁵

Oproti původnímu návrhu zákona došlo k drobným změnám některých jeho formulací, ale *Rudé právo* se s touto drobnou korekcí nehodlalo smířit a na titulní straně uvádělo, že „od návrhu původního, který jsme uveřejnily minulý týden, se svým duchem vůbec neliší“.⁴⁶

žádného opodstatnění a je pouze drahou přítěží vládního aparátu.“ *Národní shromáždění republiky československé v prvním desetiletí*, Praha 1928, s. 354.

42 Stanislav HOLUBEC, *Kultura každodennosti pražské KSČ v letech 1921–1938, Kuděj*, 1–2/2008, s. 82.

43 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/185schuz/s185001.htm> [4. 12. 2019].

44 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/188schuz/s188001.htm> [5. 12. 2019].

45 Do dvanácti dnů!, *Rudé právo*, 16. 2. 1923, s. 1.

46 Vládní návrh persekučního zákona, tamtéž, 14. 2. 1923, s. 1.

Komunisté se jednání ústavně-právního výboru (výbor měl 32 členů se 3 zástupci KSČ)⁴⁷ účastnili a předložili protinávry, jejichž úkolem bylo „ukázat, že komunistické straně není cizí myšlenka obrany demokratických svobod a republikánské formy“⁴⁸ s dodatkem, že „nynější zákon nechrání ani demokracii, ani republiku, nýbrž jeho posláním je perzekuce dělnického hnutí“.⁴⁹ První schůze výboru se uskutečnila v pátek 16. února. Komunisté, stejně jako zástupci německé sociální demokracie nebo slovenských ludáků, protestovali proti dvanáctidenní lhůtě k projednání, poslanec KSČ Edmund Burian zmiňoval, že je zákon v rozporu s ústavou, respektive, že je zákon doplněním a změnou ústavy, a tudíž vyžaduje, aby se k jeho schválení vyjádřila třípětinová většina v obou sněmovnách Národního shromáždění.⁵⁰ Zpravodaj zákona Medvecký vystoupil s rozsáhlou obhajobou zákona s poukazem na to, že podobné zákony byly přijaty i v Německu nebo ve Švýcarsku.⁵¹ Návrhy opozice byly zamítnuty. V generální rozpravě vystoupil také Bohumír Šmeral, který zopakoval předchozí kritiky o tom, že zákon má původ v zákonech z dob rakousko-uherské monarchie a že nejlepším zákonem na ochranu republiky by byl zákon, kterým by byly vyvlastněny všechny velkostatky bývalé habsburské šlechty.⁵² Šmeral předložil osmnáct pozměňovacích a jeden eventuální návrh k osnově zákona, v nichž se dožadoval podstatných změn v téměř celé osnově zákona, v úvodní formulaci i názvu zákona, který měl znít „zákon na ochranu republiky proti mo-

47 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/vybory.htm> [5. 12. 2019]. Členy výboru za KSČ byli poslanci Burian, Haken a Šmeral. Boj o výminečný zákon v ústavně-právním výboru, *Rudé právo*, 17. 2. 1923, s. 1.

48 V. FRIEDRICH, Zákon na ochranu republiky a taktika komunistické strany, *Komunismus* 2, 4/1923, s. 79.

49 Tamtéž.

50 Boj o výminečný zákon v ústavně-právním výboru, *Rudé právo*, 17. 2. 1923, s. 2.

51 Zákon na ochranu republiky v ústavně-právním výboru, *Národní listy*, 17. 2. 1923, s. 1; Při tvorbě zákona se československá strana inspirovala především ve Švýcarsku a Jugoslávii. Existence podobného typu zákona v demokratických státech byla také jedním z hlavních argumentů obhájců zákona. M. PEHR, *Zákon na ochranu republiky a doprovodné zákony v meziválečné éře*, s. 36.

52 Propast mezi lidem a vládní soustavou, *Rudé právo*, 17. 2. 1923, s. 3.

narchismu“.⁵³ Podobně jako u komunistů panoval odpor k přijetí zákona u německých a maďarských stran a také u Slovenské ľudové strany. Odchodem německých stran z výboru a přenesení vlastní speciální debaty do úzké subkomise znemožnilo zástupcům KSČ pokračovat v postupu.⁵⁴ Opuštění jednání tak bylo ze strany komunistů demonstrativním vyjádřením odporu k projednávanému zákonu.⁵⁵ Je nutné dodat, že pozměňovací návrhy předložil i národněsocialistický poslanec Bohuslav Vrbenský a jeho návrh byl podepsán i politiky z KSČ.⁵⁶

Téma pronikalo mezi veřejnost především prostřednictvím tisku, ale stále se poměrně často objevovalo na členských schůzích KSČ, kde byla předloha zákona čtena a komentována řečníky.⁵⁷ Z jejich rétoriky je patrná snaha o vyhrocení situace a o využití schvalovacího procesu předlohy zákona k obžalobě stávající koalice, především socialistických stran v ní zastoupených. Je zcela pochopitelná nedůvěra a neochota zástupců národních socialistů a sociálních demokratů ke spolupráci s ko-

53 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/rejstrik/jmenny/so.htm> [6. 12. 2019]; Archiv Poslanecké sněmovny (dále APS), fond Národní shromáždění ČSR – Poslanecká sněmovna – I. volební období, Vládní návrh zákona na ochranu republiky (Tisk 3996 a 4021).

54 V. FRIEDRICH, *Zákon na ochranu republiky a taktika komunistické strany*, s. 85.

55 Josef Haken za KSČ prohlásil: „Ze způsobu, jakým byla předloha zákona o ochraně republiky projednána, z generální debaty, zejména ze řeči zástupců strany sociální demokracie poznali jsme, že vláda předlohu neodvolá a že strany většiny trvají na jejím projednání a odhlasování. Jelikož předloha je neslýchaným útokem na základní práva občanů, jehož obětí má zejména býti dělnická třída všech národností tohoto státu, nemůžeme se zúčastniti podrobné debaty o tomto monstrosním návrhu zákona. Odcházíme, ponechávající plnou zodpovědnost jeho tvůrcům.“ Komunisté a oposice nezúčastní se výborového jednání o výjimečném zákonu, *Rudé právo*, 23. 2. 1923, s. 3.

56 APS, fond Národní shromáždění ČSR – Poslanecká sněmovna – I. volební období, Vládní návrh zákona na ochranu republiky (Tisk 3996 a 4021).

57 Poslanec KSČ Tomáš Koutný na schůzi konané 16. 2. 1923 v Lidovém domě ve Vysočanech zopakoval po předčítání několika odstavců předlohy zákona, že jde o zákon namířený proti dělnictvu a proti demokracii. Zajímavá je jeho poznámka k bodu, který by umožňoval stíhání za kritiku osoby prezidenta republiky. „Máme hodného prezidenta, jemuž nutno vzdáti čest, avšak nevíme, zda-li jednou nebude zvolen prezident špatný a toho nebude moci nikdo kritisovati, nebude-li se chtít vystaviti nebezpečí odsouzení, ježto obviněnému nebude dovoleno provést důkaz pravdy.“ NA, Policejní ředitelství Praha I. – prezidium – 1921–1930, sign. 2397/23, kt. 360.

munisty, kteří i přes vypjatou rétoriku zmíněné strany oslovili v otevřeném dopise 17. února. Žádost se týkala prodloužení lhůty ke zpracování zákona, ale z výše zmíněných důvodů nebyla vyslyšena.⁵⁸ Protestní akce vyvrcholily dva dny před projednáváním zákona v parlamentu. Na neděli dopoledne 4. března byl na Slovanský ostrov svolán „protestní projev proti reakci“ s vystoupením politiků KSČ Šmerala, Hakena a Buriana.⁵⁹ Podle policejních zpráv se protestu zúčastnilo 20 000 osob a průběh shromáždění byl napaden jízdní policií.⁶⁰

Za důležité také považujeme zmínit, že protestní akce se nesoustředily pouze na hlavní město. V komunistickém tisku lze objevit zprávy o konání protestních akcí napříč ČSR. Na 18. února byly naplánovány projevy v Berouně, Hořovicích, Příbrami, Libčicích nad Vltavou a Podole – Dvorcích, Moravské Ostravě, Orlové, Frýdku, Třinci, Litoměřicích, Duchcově, Kadani, Žatci, Bilině, Podbořanech a dalších.⁶¹ Největší množství protestních akcí, mimo hlavní město, probíhalo v Čechách, méně potom na Moravě. Několik protestních shromáždění se konalo i na Slovensku a Podkarpatské Rusi, konkrétně v Bánské Bystrici, Čadčách, Košicích, Kremnici, Lučenci, Turčianském Svätém Martinu, Liptovském Svätém Mikuláši, Rožňavě, Užhorodu, Zógardu nebo v Žilině.⁶²

Ke schvalování zákona v poslanecké sněmovně došlo na její 194. schůzi v úterý 6. března. Díky stenografickým protokolům víme, že už od počátku, při čtení předlohy, bylo jednání provázáno rušením komunistických poslanců, kteří troubili na roh, zvonili zvony nebo tloukli aktovkami o pulty poslaneckých lavic. Za to byl postupně volán k pořádku (napomínán) Heřman Tausik, Jaroslav Blažek, Vítězslav Mikulíček, Josef Haken, Tomáš Koutný, Josef Skalák, František Toužil, František Houser a Karol Svetlík. Z nich byli Tausik, Haken, Blažek a Mikulíček vyve-

58 Akce komunistické strany proti persekucnímu zákonu protidělnickému, *Rudé právo*, 18. 2. 1923, s. 1.

59 Tamtéž, 4. 3. 1923, s. 1.

60 Jarmila BIELIKOVÁ (et al.), *Dějiny Komunistické strany Československa v datech*, Praha 1984, s. 183.

61 *Rudé právo*, 15. 2. 1923, s. 3.

62 Tamtéž, 18. 2. 1923, s. 4.

deni parlamentní stráží z jednací síně.⁶³ Po skončení debaty ji zpravodaj zákona Medvecký shrnul takto: „V generálnej debate rečníci opozície neuvedli proti návrhu zákona na ochranu republiky skoro nič nového. Tón debaty je však najlepším dôkazom, že zákon na ochranu republiky silne potrebujeme.“⁶⁴

Zákon prošel hlasováním v poslanecké sněmovně a nic na tom nezměnily hlasy KSČ, luďáků, Maďarů (Němci se schůze neúčastnili) a zástupců v té době opoziční strany živnostenské. Velký rozruch způsobilo hlasování čtyř národněsocialistických poslanců Bartoška, Draxla, Landové-Štychové a Vrbenského, kteří se vzepřeli stanovisku svého klubu⁶⁵ a zákon nepodpořili.⁶⁶

Poslanec Skalák po schválení zákona na jedné stranické schůzi kritizoval, že na přijetí zákona takové důležitosti mělo být vyčleněno minimálně půl roku a ne jediný den.⁶⁷ Zákon byl ale odhlasován a postoupen k projednání v senátu k čemuž došlo na jeho 155. schůzi 17. března. Klubu komunistických senátorů byla vyčleněna doba řečnické rozpravy

63 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/194schuz/s194001.htm> [6. 12. 2019].

64 <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/194schuz/s194008.htm> [6. 12. 2019].

65 V kontextu této události je na místě připomenout si tehdejší názor na stranicou poslušnost a svobodu rozhodování. „Je-li tedy parlament jevištěm, na němž se odehrává zápas stran a nevystupuje-li poslanec a senátor za svou osobu, nýbrž jménem strany, plynou z toho pro něho důsledky další. Především, že nemůže žádný poslanec a senátor vystupovat ve sněmovně nebo v senátě jako jednotlivec, nechce-li se učiniti směšným a odsouditi se k dobrovolné bezvýznamnosti, nýbrž musí se připojiti k určité straně a především ovšem k té, která ho ve volbách – u nás na základě vázaných listin – kandidovala. Mandát, který od svého voličstva obdržel, nepatří jemu, nýbrž straně, která ho kandidovala[...].“ Hanuš SÝKORA, *O parlamentu, poslancích a voličích*, Praha 1923, s. 39.

66 Čtyři poslanci byli už 8. 3. 1923 vyloučeni ze strany a byla podána žádost, aby jim byly odňaty poslanecké mandáty, čemuž později volební soud vyhověl. O několik týdnů později zakládají Nezávislou socialistickou stranu dělnickou a v roce 1925 vstupuje většina členů této strany do KSČ. Renata WOHLGEMUTOVÁ, Cesta anarchokomunistické skupiny B. Vrbenského do KSČ, *Československý časopis historický* 9, 4/1961, s. 495–514.

67 NA, Policejní ředitelství Praha I. – prezidium – 1921–1930, sign. 3733/23, kt. 360. Veřejná schůze pořádaná 15. 3. 1923 v restauraci Bezovka na Žižkově za přítomnosti poslance Skaláka a senátora Matuščáka.

dvě hodiny, stejně jako klubu německých sociálních demokratů, klubu ostatních německých stran nebo straně lidové.⁶⁸ Za komunistické senátory využil svého řečnického práva Václav Chlumecký, který bez překvapení prohlásil: „Samozřejmě budeme my komunisti hlasovat proti t. zv. zákonu na ochranu republiky, který je vlastně na ochranu sociálnědemokratických mandátů a k potlačení každého opozičního hnutí, aby koaliční vláda nemusela dodržovat slubův, které byly lidu této republiky dané a ve washingtonské deklaraci zveřejněné.“⁶⁹ Dále promluvil komunistický senátor Josef Průša a Teodor Matuščák, a jak uvádí článek *Rudého práva*, jejich projevy zazněly „za úplně prázdné sněmovny. Páni senátoři hodovali ve sněmovní jídelně“.⁷⁰ Zákon byl definitivně přijat po druhém čtení v senátu na jeho 156. schůzi 19. března.⁷¹

KSČ po schválení zákona

Reakce komunistů na sebe nedala dlouho čekat a už v době, kdy se zákon projednával v senátu, bylo oznámeno konání mimořádného stranického sjezdu. Bohužel se k němu nezachovalo příliš dokumentů, ale bezpečně víme, že se uskutečnil 1. dubna 1923 v Dělnickém domě v pražských Vysočanech a byl svolán právě v reakci na schválení zákona na ochranu republiky. V rozpravě vystoupili pouze tři referenti, z nichž se dva, Edmund Burian a Karel Kreibich, věnovali přijatému zákonu, Antonín Zápotocký hovořil o organizačních otázkách.⁷² Reakce a rychlé svolání mimořádného sjezdu svědčí o strachu, který se u vedoucích

68 Archiv KPR, protokol L, inv. č. 2621, Zákon č. 449/1919 Sb. o zákonné ochraně Československé republiky; zákon č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky; včetně následných právních norem, 1919–1947, kart. 140.

69 <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/se/stenprot/155schuz/s155006.htm> [6. 12. 2019].

70 Zákon na „ochranu republiky“ senátem schválen, *Rudé právo*, 18. 3. 1923, s. 3.

71 Archiv KPR, protokol L, inv. č. 2621, Zákon č. 449/1919 Sb. o zákonné ochraně Československé republiky; zákon č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky; včetně následných právních norem, 1919–1947, k. 140.

72 František ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, Praha 2018, s. 38.

představitelů i členské základny po přijetí zákona vytvořil. Nebylo nijak zastíráno, že sjezd se schází právě kvůli tomu.⁷³

Komunisté se připravovali i na variantu přechodu do ilegality, jak o tom svědčí jejich materiály. Otázka ilegality byla diskutována už na I. řádném sjezdu ve dnech 2. až 5. února 1923, tedy v době, kdy tisk vládních stran přinášel denně články o potřebě ochrany státního zřízení a jeho představitelů. Antonín Zápotocký se na I. řádném sjezdu vyjádřil proti přechodu do ilegality a dodal: „Ilegální práce se nezříkám tam, kde jsem k ní poměry donucován.“⁷⁴ Mnohem aktuálnější byla problematika v době konání sjezdu mimořádného, ten se uskutečnil den po podepsání zákona prezidentem republiky. Alois Muna v zahajovací řeči objasnil, že „sjezd tento svolán jest výkonným výborem strany v důsledku přiostrčených třídních protiv mezi buržoasií a proletariátem“.⁷⁵ Ke schválení zákona na ochranu republiky poté dodal: „Ostří tohoto zákona má býti namířeno proti každému hnutí a každé straně, která nechce otrocky sloužiti dnešnímu režimu.“⁷⁶ Následující řečník Karel Kreibich zmiňoval tři argumenty, které byly používány proti KSČ. Byly to mezinárodní styky komunistů a jejich jasné napojení na Kominternu, protirepublikánská politika a usilování o násilný převrat.⁷⁷ Krátce po mimořádném sjezdu se začala mezi členy šířit brožurka nadepsaná jako „přísně důvěrné“, která obsahovala stanovisko k ilegality i praktické pokyny organizační práce. Opakuje se zde názor, že komunisté po ilegality netouží, zároveň ale „komunistická strana se však ilegality nebojí, ilegální činnosti se nikterak nezříká a musí i pro tuto činnost v každé době vykonat

73 „Mimořádný sjezd komunistické strany bude jednati o situaci, vytvořeně přijetím zákona ‚na ochranu republiky‘, jenž může ohroziti vývoj veškerého (ne pouze našeho) dělnického hnutí v čsl. republice.“ Sociální hlídka, *Rudé právo*, 1. 4. 1923, s. 3

74 *Protokol I. řádného sjezdu Komunistické strany Československa, Praha 2.–5. února 1923*, Praha 1989, s. 82.

75 Mimořádný sjezd Komunistické strany Československa, *Rudé právo*, 4. 4. 1923, s. 1.

76 Tamtéž.

77 Tamtéž, s. 2.

všechny potřebné přípravy“.⁷⁸ Zásahy státní moci vůči KSČ se však vystupňovaly až v pozdějším období počínajícím rokem 1929.⁷⁹

Závěr

Schválení zákona na ochranu republiky lze považovat za zcela přirozenou reakci mladého státu na ohrožení ze strany politického extremismu. Jak bylo správně zmiňováno v dobových diskusích, šlo o zákon, který byl přijatý i v jiných evropských státech, ale na rozdíl od nich nebyl namířen proti určitým třídám, stavům, stranám nebo národnostním skupinám, jak uvádělo odůvodnění předlohy zákona.⁸⁰ V první polovině 20. let ještě nelze hovořit v případě ČSR o pravicovém extremismu, ale mezi levicové extrémy patřila bezesporu KSČ už svým antisystémovým postojem ke státu. Jedním z nejčastějších argumentů ze strany komunistů byl ten, že nevystupují proti republice. Právě republikánské zřízení pro ně bylo tím, kde mohou uplatnit své cíle. Rozpor panoval už v tom, že nebyli pro kapitalistickou, ale socialistickou republiku. Již však veřejně neprezentovali svůj odpor vůči parlamentní demokracii coby nejrafinovanějšímu obhájci kapitálu.⁸¹

Při schvalování zákona využili komunisté ne poprvé a zdaleka ani naposledy všechny prostředky, pomocí nichž hlasitě protestovali proti jeho přijetí. Šlo o intenzivní tiskovou kampaň, která se přenášela do debat stranických schůzí. Stranou ale nezůstala ani jednání na půdě Národního shromáždění, kde komunisté (společně s dalšími antisystémovými stranami nebo stranami opozice) sice nedosáhli prosazení svých požadavků, ale šlo o důležitou zkušenost.

78 NA, ÚV KSČ 1921–1945, brožura Přísně důvěrné, 1923, kt. 16.

79 Stanislav HOLUBEC, Kultura každodennosti pražské KSČ v letech 1921–1938, *Kuděj* 10, 1–2/2008, č. 1–2, s. 73.

80 APS, fond Národní shromáždění ČSR – Poslanecká sněmovna – I. volební období, Vládní návrh zákona na ochranu republiky (Tisk 3996 a 4021).

81 Zdeněk KÁRNÍK, Právě a levé politické extrémy v Českých zemích a Československu především meziválečné doby, zvláště pak fašismus a komunismus, in: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, Svazek III., Praha 2004, s. 22.

Schválení zákona bylo podstatným mezníkem ve vývoji KSČ. Zcela vážně se hovořilo o ilegalitě, která byla sice brána jako krajní varianta, ale reálně docházelo k tomu, že strana fungovala na těchto dvou úrovních, což se projevilo především v období taktiky třída proti třídě.⁸² Pozdější zkušenost ukázala, že počet odsouzených na základě tohoto zákona se pohyboval od 100 případů v roce schválení zákona a svého vrcholu dosáhl v roce 1935, kdy jich bylo 1193.⁸³ Zde je však nutné brát v potaz, že šlo i o stíhání pravicového extremismu například z řad Národní obce fašistické či Sudetoněmecké strany. Rozsah konfliktu komunistů se státní mocí nám může poodhalit také míra konfiskace stranického tisku (konkrétně *Rudého práva*, *Večerníku Rudého práva* a *Rudé záře*), jež svého vrcholu dosáhla v letech 1928–1931.⁸⁴ I přes prorokované zneužívání zákona nám statistiky ukazují, že šlo o počty nezanedbatelné, ale rozhodně se nejednalo o masovou perzekuci dělnictva.

82 Taktika třída proti třídě byla Kominternou vytyčena v roce 1928 a v československém prostředí došlo k jejímu prosazování po V. sjezdu KSČ v roce 1929 a nástupu Klementa Gottwalda do čela strany. Byla provázena vypjatým ultra-sektářstvím, odchodem členské základny a častými konflikty se státní mocí, projevujícími se například konfiskací tiskovin, zastavením vydávání periodik, rozpouštěním schůzí a v krajním případě i střelbou na demonstracích. Všechny tyto události byly komunisty využívány k propagandě proti stávajícím poměrům. K taktice třída proti třídě a postoji KSČ ke státu Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa*, Praha 2002, s. 89–101.

83 J. HOUSER, *K dějinám teroristického zákona na ochranu republiky*, s. 507.

84 *Svědék a bojovník. 50 let Rudého práva*, Praha 1970, s. 87–88.

Czechoslovak Communist Party and Adoption of the Act on Protection of the Republic in 1923

SUMMARY

The submitted text focuses on the Czechoslovak Communist Party's reaction to Act No. 50/1923 Sb., which is known as the Act on Protection of the Republic. Despite the fact this paper observes a relatively short period, approval of the act and debates about the need for it are set within the broader context of preceding debates and also the Czechoslovak Communist Party's anti-system attitude towards the state. It is generally agreed that there is a clear link between adoption of the act and the assassination of Minister of Finance Alois Rašín, and what is more, the communists' attitude and reaction has not been sufficiently analysed in specialist literature published during the last 30 years. The communists were naturally opposed to this act because they realised, that they would be most affected by it. Their activity was focused on the press, in party conventions and public statements and also in activities in both chambers. The National Congress and the constitutional-legal committee. It was to be expected that other left-wing parties (the Social Democrats and the National Socialists) would not accept the Communists' requests for a unified labour front and would support the bill of this act. Despite the fact, that voting itself was accompanied by many dramatic circumstances, it did not change the results and the act was finally approved. A day-long, extraordinary convention was subsequently quickly convened, which denounced approval of the act and considered the possibility of illegal work and also the need for an increase in actions by the communists. From the viewpoint of the young democratic republic, approval of the act could be considered a natural response and defence against other potential expressions of political extremism.

Cesta k Říšskému konkordátu z července 1933 v kontextu vatikánské konkordátní politiky k Německu

ABSTRACT

Path to the Imperial Concordat of July 1933 in the Context of the Vatican Concordat Policy towards Germany

The present study deals with the Imperial Concordat of July 1933 in the context of the Vatican concordat policy towards Germany, which, moreover, is still in force. It analyses the course of negotiations which represented the culmination of the concordat policy of the Holy See towards Germany which found the Catholic Church in exceptionally good shape. The study is based on materials from the Vatican Archives (especially the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs of the Historical Archives of the Holy See), published sources, editions and periodicals, especially the Vatican newspaper *L'Osservatore Romano* which confronts foreign literature, especially of German provenance.

Keywords: Vatican–German Relations; Concordat; Eugenio Pacelli; Pius XI; Adolf Hitler; 1933–1937

Předkládaná studie se věnuje Říšskému konkordátu mezi Německem a Svatým stolcem, jenž byl podepsán dne 20. července 1933 státním sekretářem Svatého stolce kardinálem Eugeniem Pacellim a německým vicekancléřem Franzem von Papenem a je stále v platnosti jako součást německého právního řádu. Studie vychází z materiálů vatikánských archivů (především fondu Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Historického archivu státního sekretariátu Svatého stolce ve Vatikánu), vydaných pramenů, edic a dobového tisku, zejména vatikánského listu *L'Osservatore Romano*, které konfrontuje se zahraniční literaturou, především německé provenience.

Doba 20. let 20. století přinesla skutečné probuzení katolického života v Německu, jež bylo výsledkem intenzivní pastorační péče i prohloubení náboženského života, kdy současně došlo k mimořádnému nárůstu náboženských, kulturních a společenských aktivit katolické církve. Třebaže katolíci tvořili v rámci celé země 34 % obyvatel (21 z 62 milionů), po roce 1918 jejich počet ještě narostl. Rozrostla se katolická sdružení a odbory, řeholní povolání, aktivizovali se katoličtí laici, pořádaly se četné konference a semináře a na síle nabral katolický tisk, což odpovídalo rostoucímu respektu katolické církve u německé společnosti. Vysoké oblibě se mezi katolickými věřícími těšily rovněž katolické dny, např. v Norimberku (1931) a Essenu (1932), na nichž se v těchto letech setkalo více než 250 000 věřících. Církev navíc disponovala značnými finančními prostředky, tudíž každý rok mohly vznikat nové školy, kláštery a kaple, mohl být vydáván nový katolický tisk a získávány nové osobnosti do tábora katolických intelektuálů. Skvělá organizace se projevila rovněž ve spolcích, např. v Lidovém spolku pro katolické Německo, Německém katolickém ženském spolku či Quickbornu, které byly mimořádně aktivní a oslovovaly široké vrstvy věřících.¹

Počet katolických duchovních se zvýšil z devatenácti na dvacet jedna tisíc ve všech německých diecézích, počet členů mužských řeholních řádů narostl ze sedmi na čtrnáct tisíc a ženských z šedesáti na sedmdesát sedm tisíc.² Na konci 20. let byla založena německá Katolická akce, autonomní a nepolitická aktivita a nástroj k přiblížení se moderní sekulární společnosti, jedna z pozdějších nejvýraznějších opozičních sil vůči nacismu. Německý biskupský sbor byl početný, nicméně mezi jeho nejvýznamnější osobnosti patřilo zejména následujících pět (arci)biskupů – vatislavský arcibiskup, kardinál a předseda německé biskupské konference Adolf Bertram, kolínský arcibiskup a kardinál Karl Joseph Schulte, mnichovský arcibiskup Michael von Faulhaber, münster-

1 Paul JOHNSON, *Dějiny křesťanství*, Brno 1999, s. 483.

2 Historický vatikánský archiv v Římě, fond Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti (dále jen AA. EE. SS.), Germania, IV periodo, fascicolo 23, f. 80, Pacelli Pizzardovi 3. 10. 1929; John CORNWELL, *Hitlerův papež*, Praha 2008, s. 104.

ský biskup Clemens August von Galen a berlínský biskup Konrad von Preysing.³

Diplomatická jednání mezi státem a církví byla v Německu otevřena po první světové válce, kdy byla v srpnu 1919 vydána nová ústava, jež nahrazovala zastaralé Bismarckovo uspořádání z 19. století. Rokování následně probíhalo v období mezi lety 1920–1933 a bylo finalizováno podpisem konkordátů s některými oblastmi, především s výrazným zastoupením katolíků (Bavorsko 1924, Prusko 1929, Bádensko 1932 a Německo 1933). Posledně zmíněný konkordát s Německou říší měl být vyvrcholením této konkordátní linie, která odpovídala zaměření zahraniční politiky papeže Pia XI., jenž býval již svými současníky označován jako papež konkordátů.⁴

Jednání s prvním ze států, s Bavorskem, byla otevřena po prvotním zklidnění revolučních poměrů v zemi v lednu 1920 a diskuse o hlavních devatenácti bodech se vlekla následující čtyři roky, třebaže apoštolský nuncius v Mnichově Eugenio Pacelli očekával jejich rychlejší průběh. Svatý stolec usiloval o uzavření konkordátu s vládou země, která by zajistila práva církve bez civilních intervencí, resp. prosadila novou úpravu vztahu státu a církve. Smlouva měla současně zajistit právní uznání církevních institucí a přimět civilní moc hradit kněžské platy. Do německé verze rodícího se textu konkordátu průběžně zasahovali papež Pius XI. a Eugenio Pacelli, přičemž do jeho podoby vstupoval rovněž mnichovský arcibiskup Michael von Faulhaber.⁵ Jeho text byl precizován zejména proto, aby se stal vzorovým konkordátem pro další země včetně Německé říše. Finální podoby projednávaného konkordátu bylo dosaženo v únoru 1924 a dne 29. března jej slavnostně podepsali apoštolský nuncius Eugenio Pacelli, bavorský ministerský předseda Eugen von Knilling, ministr školství Franz Matt a ministr financí Wilhelm

3 K německému biskupskému sboru mezi dvěma světovými válkami podrobněji: Maria Anna ZUMHOLZ – Michael HIRSCHFELD (eds.), *Zwischen Seelsorge und Politik. Katolische Bischöfe in der NS-Zeit*, Münster 2017.

4 Hubert JEDIN, Pio XI e la Germania, in: C. Confalonieri (vyd.), *Pio XI nel trentesimo della morte (1939–1969). Raccolta di studi e di memorie*, Milano 1969, s. 569; Philippe CHENAUX, *Pio XII. Diplomatico e pastore*, Milano 2004, s. 129.

5 Stewart A. STEHLIN, *Weimar and the Vatican 1919–1933. German-Vatican Diplomatic Relations in the Interwar Years*, New Jersey 1983, s. 34–35, 52.

Krausneck. V lednu následujícího rok jej pak schválil bavorský parlament.⁶

Bavorská vláda se zavázala přijmout Kodex kanonického práva z roku 1917 a řídit se jeho nařízeními při jmenování biskupů, monsignorů a kanovníků. Značné pravomoci přiznával katolické církvi a jejím představitelům (konec obsazování církevních pozic ze strany státu, rozsáhlá práva církve při obsazování teologických fakult, posílení výuky náboženství na základních a středních školách, spoluúčast státu na financování církve atd.). Jediný ústupek ze strany Svatého stolce představoval XIII. článek, v němž musela církev slíbit, že bude k zajištění duchovní správy a pastorační péče v maximální možné míře prosazovat především duchovní německé národnosti. Konkordát zajistil ochranu a podporu pro katolickou církev a všechny její instituce včetně spolků a stal se vzorem pro konkordáty s dalšími německými zeměmi.⁷

Když v polovině 20. let přesídlil apoštolský nuncius Eugenio Pacelli z Mnichova do Berlína, kde se jeho sídlem stala rozsáhlá rezidence v Rauchstrasse ve čtvrti Tiergarten, byla zahájena jednání o konkordátu s Pruskem, kde žila méně než třetina katolíků. Stalo se tak na jaře 1926 a do léta následujícího roku bylo díky skvělým vyjednávacím schopnostem předsedy politické strany Centrum, katolického kněze a blízkého Pacelliho přítele Ludwiga Kaase, dosaženo shody ve většině projednávaných bodů.⁸ Otevřená zůstala především otázka zřízení biskupství v Berlíně, úprava volby biskupů a školská otázka, které však byly následně vyřešeny nejlepším možným způsobem – v prvním bodě

-
- 6 Konkordát zůstal v platnosti až do roku 1966. Pro bavorský konkordát podrobněji: Archivio Apostolico Vaticano, Monaco, busta 396, fascicolo 7, f. 31, Pacelli Bertramovi 14. 3. 1924; Michael F. FELDKAMP, *Pius XII. und Deutschland*, Göttingen 2000, s. 58; Jörg ZEDLER, *Bayer und der Vatikan. Eine politische Biographie des letzten bayerischen Gesandten am Heiligen Stuhl Otto von Ritter (1909–1934)*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2013, s. 374–454; Emma FATTO-RINI, *Germania e Santa Sede. Le nunziature di Pacelli tra la Grande guerra e la Repubblica di Weimar*, Bologna 1992, s. 201–229.
- 7 Gerhard BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, Praha 2008, s. 93; Margherita MARCHIONE, *Il silenzio di Pio XII*, Milano 2002, s. 20.
- 8 Ludwig KAAS, *Eugenio Pacelli. Erster Apostolischer Nuntius beim Deutschen Reich (Gesammelte Reden)*, Berlin 1930, s. 171–172; S. A. STEHLIN, *Weimar and the Vatican*, s. 416–417.

ustoupila říšská vláda, v posledním Svatý stolec a druhý bod byl nakonec vyřešen kompromisem. Dne 14. června 1929 byl konkordát mezi Pruskem a Svatým stolicí podepsán, o měsíc později, dne 9. července, jej ratifikoval pruský zemský sněm a pro smlouvu se vyslovila i pruská státní rada. Dne 13. srpna téhož roku proběhla výměna ratifikovaných nót.⁹

Podepsání konkordátu s Pruskem bylo současně koncem Pacelliho dlouhé diplomatické mise v Německu, jež započala v závěru první světové války v roce 1917. Na základě přání papeže Pia XI. měl schopný a diplomaticky obratný Eugenio Pacelli nahradit na postu státního sekretáře téměř osmdesátiletého kardinála Pietra Gasparriho, jemuž již na nové úkoly a výzvy nezbývaly potřebné síly. Po jeho odchodu se novým apoštolským nunciem v Berlíně stal šestapadesátiletý Cesare Orsenigo, někdejší apoštolský internuncius v Nizozemí v letech 1922–1925 a apoštolský nuncius v Maďarsku v letech 1925–1930, jemuž německá vláda udělila agrément v únoru 1930.¹⁰ Zajímavý pramen k církevně-politickým poměrům v Německu dané doby představuje právě jeho rozsáhlá závěrečná zpráva *O situaci katolické církve v Německu (Die Lage der katholischen Kirche in Deutschland)*, kterou v listopadu 1929 vypracoval pro prefekta Konzistoriální kongregace kardinála Carla Perosiho.¹¹

Ještě před Pacelliho odjezdem z Berlína byla otevřena diplomatická jednání s Bádenskem, pro něž se stal vzorem konkordát uzavřený s Bavorskem v roce 1924. Jednání však narážela na odpor freiburského arcibiskupa Karla Fritze, který odmítal Pacelliho konkordátní politiku. Teprve když zmíněný církevní hodnostář dne 7. prosince 1931 zemřel, otevřely se konkordátu s Bádenskem nové možnosti. Na jaře následujícího roku prosadil Eugenio Pacelliho na post freiburského arcibiskupa stávajícího míšeňského biskupa Conrada Gröbera, který v souladu s Pa-

9 G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 94; L. KAAS, *Eugenio Pacelli*, s. 171–172; S. A. STEHLIN, *Weimar and the Vatican*, s. 425, 428.

10 AA. EE. SS., *Germania*, IV periodo, fascicolo 24, ff. 4–49, Pacelli Perosimu 18. 11. 1929, resp. fascicolo 99, ff. 98–99, Centoz Pacellimu 19. 2. 1930; G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 106–109; Monica M. BIFFI, *Mons. Cesare Orsenigo. Nunzio apostolico in Germania (1930–1946)*, Milano 1997, s. 93.

11 Eugenio PACELLI, in: H. Wolf – K. Unterburger, *Die Lage der Kirche in Deutschland 1929*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2006, s. 94–257.

cellioho instrukcemi naléhal na bádenskou vládu, aby usilovala o rychlé přijetí mezinárodní smlouvy. Konkordát s Bádenskem byl proto následně finalizován poměrně rychle. Dne 12. října 1932 jej podepsal státní sekretář Eugenio Pacelli a bádenští ministři Josef Schmitt, Eugen Baumgartner a Wilhelm Mattes. K jeho ratifikaci došlo dne 10. března 1933, tedy již po Hitlerově nástupu k moci. Podobně jako s Pruskem nebyl maximou vatikánských požadavků, na druhé straně rozhodně nesměroval proti zájmům Svatého stolce, který jej vnímal jako dobře dojednaný kompromis.¹²

Jednání o konkordátu s Německem byla otevřena krátce po nástupu Adolfa Hitlera k moci, kdy si Vatikán po zkušenosti s nacisty v předchozí dekádě rozhodně nedělal iluze o jejich vládě. Byl však v pokušení předchozí dlouhé, více než deset let trvající období neplodných rokování s říšskou vládou v období Výmarské republiky, uzavřít přijatelným kompromisem, který by završil a vlastně uzavřel jednotlivé konkordáty v Německu. V tomto zorném úhlu pohledu se proto rodila mezinárodní smlouva, která se v meziválečném období stala nejvýznamnější a nejznámější ze všech dohod Svatého stolce, třebaže je dodnes její význam a přínos zpochybňován. Nebyla to ovšem primárně římská kurie, která by usilovala o jednání s říšským kancléřem Adolfem Hitlerem, ale spíše systém smluv se státy, které vyjádřily zájem o úpravu vzájemných vztahů, jež daly události do pohybu. Když však vyjádřili ochotu jednat se Svatým stolicí na jaře 1933 nacisté, bylo pro církevní představitele obtížné – ne-li přímo nemožné – odmítnout.¹³

Konkordátní iniciativa s Říší byla v německém prostředí aktivitou především vicekancléře Hitlerova kabinetu katolíka Franze von Papena, který v lednu 1933 přispěl ke jmenování Adolfa Hitlera říšským kancléřem. Hitlerovým cílem bylo, podobně jako v případě Itálie při podpisu Lateránských smluv v roce 1929, odstranit katolický klérus z politiky, čímž chtěl nejen posilnit nacistický vliv na německou společnost, ale umenšit vliv výrazné opoziční síly. Řím a němečtí biskupové tváří v tvář nacistickému teroru naopak doufali, že se podaří vzájemné vztahy stá-

12 G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 148–149; H. JEDIN, *Pio XI e la Germania*, s. 572.

13 S. A. STEHLIN, *Weimar and the Vatican*, s. 451.

tu a církve zajistit na přijatelné úrovni a katolickému prostředí dobu *tisícileté říše* přežít.¹⁴ Podmínky pro uzavření konkordátu s Německem byly připravovány dávno před Hitlerovým nástupem k moci, takže církev riskovala jejich případným přerušením po lednu 1933 otevřený konflikt s nacisty, kdy mohla být označována za stranu, která rozbíjí základnu pro plodný dialog. Současně přijetí konkordátu umožňovalo katolické církvi vytvoření právního rámce – závazné písemné smlouvy –, vůči jejímž porušování mohla vznášet námitky. Tento argument nakonec převážil a přesvědčil církevní představitele k pokračování rokování.¹⁵

Praktickým jednáním o mezinárodní smlouvě pověřil papež Pius XI. někdejšího apoštolského nuncia v Mnichově a v Berlíně Eugenia Pacelliho, který měl s německými církevně-politickými poměry mezi představiteli Svatého stolce největší zkušenosti, za německou stranu se pak ve prospěch konkordátu z katolických pozic angažovali německý vicekancléř a konzervativní přítel apoštolského nuncia v Berlíně Franz von Papen, předseda katolické strany Centrum Ludwig Kaas a freiburský arcibiskup Conrad Gröber, kteří věřili v dohodu mezi státem a církví. S ohledem na autoritativní osobnost Pia XI. a sebevědomý Pacelliho postup není překvapivé, že jednání probíhala bez konzultací se zástupci německého biskupského sboru. Nebylo to rozhodně náhodné, vtažením biskupů do jednání riskoval Vatikán prodloužení jednání či dokonce jejich zablokování. Místní ordináři si totiž na rozdíl od státního sekretáře nedělali o Hitlerově vládě žádné iluze, naopak se obávali vypuknutí dalšího boje o charakter německé společnosti. Jejich názory proto stály do značné míry v opozici k představám státního sekretáře, který jednal rychle a efektivně. Na spěšný postup naléhal rovněž říšský kancléř Adolf Hitler, který o uzavření konkordátu usiloval nejvíce.¹⁶

Přijetí samotného konkordátu mezi Svatým stolicí a Německem předcházela série intenzivních jednání, která byla otevřena na přelomu

14 Dietmar SÜß, Nationalsozialistische Religionspolitik, in: Ch. Kösters – M. Edward Ruff (eds.), *Die katholische Kirche im Dritten Reich. Eine Einführung*, Freiburg – Basel – Wien 2011, s. 52.

15 Ronald J. RYCHLAK, *Hitler, the War, and the Pope*, Huntington 2000, s. 60.

16 J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 128–129; John POLLARD, *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958*, Oxford 2014, s. 252.

března a dubna 1933, kdy zesílila potřeba chránit práva a zájmy církve. Zástupce Svatého stolce v Berlíně již dne 7. února 1933 upozorňoval na nebezpečí, jež může Hitlerova vláda v budoucnu pro spásu duší představovat. Třebaže se za jeho stanovisko plně obav postavila biskupská konference ve Fuldě, vztah většiny německých katolíků k novému režimu, který navenek akcentoval národní jednotu, byl prozatím převážně pozitivní.¹⁷

Byl to však říšský kancléř Adolf Hitler, kdo diktoval požadavky. Žádal, aby němečtí biskupové odvolali svá opakovaná negativní hodnocení nacismu a strana Centrum podpořila přijetí zmocňovacího zákona, přičemž oba jeho požadavky dosáhly úspěchu. Pod tlakem národního sbližení, politického nátlaku a radikalizované armády politický katolicismus kapituloval, ujišťován Hitlerovými sliby vstřícnosti ve vztahu k duchovním hodnotám, křesťanskému náboženství v zemi i směrem ke Svatému stolci.¹⁸ Obě strany měly před očima Lateránské smlouvy, uzavřené v únoru 1929 mezi fašistickou Itálií a Svatým stolcem, které přitahovaly jak zájem státu v celé řadě analogických otázek v německých poměrech (depolitizace kléru, rozpad lidové strany, podpora Mussoliniho vlády atd.), tak církevních kruhů, především však státního sekretáře Svatého stolce Eugenia Pacelliho.¹⁹

Co se týká Hitlerova prvního požadavku, odvolal předseda německé biskupské konference ve Fuldě Adolf Bertram několik dní po jmenování nové Hitlerovy vlády dne 28. března 1933 všechna předchozí kritická vyjádření na adresu Národně socialistické německé dělnické strany (NSDAP) a zrušil všechny církevní tresty uvalené na katolíky. Za vstřícným prohlášením německého biskupského sboru, které sice obsahovalo výhrady, ale hledělo do budoucna s jistým optimismem, nelze nevidět

17 AA. EE. SS., Germania, IV periodo, fascicolo 157, ff. 13–14, Orsenigo Pacellimu 7. 2. 1933.

18 Zatímco L. Kaas hlasoval pro přijetí zákona a přesvědčoval o tom i své spolustraníky, H. Brüning prohlásil, že „on sám nikdy nemůže hlasovat pro, jelikož ten zákon je „nejodpornějším rozhodnutím, jaké se kdy od parlamentu vyžadovalo“; J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 130; Guenter LEWY, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York 2000, s. 33.

19 G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 164.

rozhodnutí Vatikánu.²⁰ Na druhé straně nebylo možné v německém prostředí trvale přehlížet fakt, že s Hitlerovým hnutím sympatizovalo stále více katolíků. Když dne 10. dubna 1933 vyjádřil předseda biskupské konference Adolf Bertram obavy, že by mohla Hitlerova vláda odstranit jistotu práva a lidských svobod, doporučil státní sekretář Eugenio Pacelli ve vztahu k nacistům jistou pružnost, „aby církev po případné odvetné ráně nemusela za své spojenectví s nacionálním socialismem pykat.“²¹

Pro vatikánské kruhy bylo významné zejména zjištění, že říšský kancléř Adolf Hitler sliboval Vatikánu ústupky mnohem větší, než nabízel jakákoliv předchozí německá vláda. Dne 12. dubna 1933 přijal Pius XI. k soukromé audienci vicekancléře a tajného papežského komořího Franze von Papena a o půl hodiny později i ministra letectví Hermanna Göringa. První zmíněný navíc jednal o dva dny později se státním sekretářem Eugeniem Pacellim, který mu sdělil své představy o podobě mezinárodní smlouvy. Předmětem jednání byla především politicko-náboženská situace v Německu, zejména – kromě zmíněného konkordátu – možná spolupráce stran Centrum a NSDAP. Toto sbližování podporoval rovněž apoštolský nuncius v Mnichově Alberto Vassallo di Torregrossa, který prohlašoval, že se cesty nacismu a katolicismu proti společnému nepříteli v podobě komunismu konečně protkly.²²

Již dne 20. dubna předložil Ludwig Kaas první návrh konkordátní smlouvy, který však svojí ústupností – s důrazem na depolitizaci kléru – narazil na nesouhlasný postoj Vatikánu. Svatý stolec totiž právě v době, kdy docházelo k vytlačování katolíků z politického života, perzekuci katolických věřících i nárůstu stížností věřících z Německa, zvažoval, jestli je depolitizace katolíků v německém prostředí správným rozhodnutím. Na stranu pronásledovaných křesťanů se postavil předseda německé biskupské konference Adolf Bertram, který adresoval své listy říšskému prezidentovi a kancléři. Ačkoliv zmíněný kardinál následně ve svých listech z května až července 1933 agitoval ve prospěch zachování církevních škol, vlivu katolické církve na výchovu mládeže

20 J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 132.

21 G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 163.

22 AA. EE. SS., *Baviera, IV periodo, fascicolo 93*, ff. 56–57, Torregrossa Pacellimu 10. 2. 1933; M. F. FELDKAMP, *Pius XII. und Deutschland*, s. 88.

a existence katolických sdružení dělníků i katolických svazů mládeže a vyjadřoval obavy o osud katolicismu v zemi, část episkopátu byla ochotna Adolfu Hitlerovi uvěřit a akceptovat jeho ujištění, že kroky vůči církvi nejsou vůdcem – při snaze o nastolení klidu a pořádku – programově zamýšleny.²³

Navzdory Hitlerově manifestované vstřícnosti zesílily útoky na katolickou církev, nyní zejména na její organizace. Alarmující zprávy o politicko-náboženské situaci v Německu nutily církevní představitele ke spěchu a opětovné revizi jejich postoje k nacismu. Pokud byl Vatikán ochoten ustoupit NSDAP a připustit likvidaci slabnoucího katolického Centra (stalo se tak krátce před podepsáním říšského konkordátu v červenci 1933), jež nyní čelilo silnému odlivu svých členů, usiloval o zachování vlivu katolické církve včetně pokračování činnosti katolických spolků a organizací ve společnosti. Ve vatikánských kruzích navíc přežívala Gasparriho někdejší vstřícnost vůči nacismu, která vyjadřovala přesvědčení, že „Hitlerova strana je v souladu s nacionalistickým cítěním v Německu. Proto je třeba se za každou cenu vyvarovat politicko-náboženského zápasu s hitlerismem...“²⁴ Rozpuštění významných německých katolických stran – Bavorské lidové strany dne 4. července a Centra o den později – bylo ovšem špatně načasováno. Kdyby se rozpustila až po přijetí konkordátu, mohla být pádným argumentem vatikánské strany při finalizace znění mezinárodní smlouvy.²⁵

Sám předseda Centra v poslední fázi jeho existence Heinrich Brüning s ústupky nesouhlasil, takže jeho rozpuštění odmítal a zamýšlený konkordát, projednáváný ve spěchu, označoval za neuvážený čin. Dne 5. července 1933, tři dny před parafováním konkordátu, jak jsme naznačili výše, se Centrum na základě vlastního rozhodnutí rozpadlo. Jak později poznamenal Heinrich Brüning: „Za dohodou s Hitlerem nestál papež, ale vatikánská byrokracie a její vůdce Pacelli. Představoval si, že

23 G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 165–166.

24 Tamtéž, s. 168; Peter GODMAN, *Vatikán a Hitler. Tajné archivy SS*, Praha 2008, s. 16.

25 John S. CONWAY, *The Nazi Persecution of the Churches 1933–45*, New York 1968, s. 30; Erwin GATZ, *Die katholische Kirche in Deutschland im 20. Jahrhundert*, Freiburg – Basel – Wien 2009, s. 98.

totalitní stát a totalitní církev, řízená vatikánskou byrokracií, spolu uzavřou spojení na věčné časy. Z toho důvodu byly Pacellimu a jeho lidem nepohodlné katolické parlamentní strany jako německá Strana středu a v různých zemích je bez lítosti poslal přes palubu. Papež tyto názory nesdílel.²⁶

V průběhu vrcholících rokovaní prozatím říšský kancléř Adolf Hitler své protikatolické útoky tlumil, vědom si síly politického katolicismu i prestiže Vatikánu, který usiloval po lednu 1933 o diplomatickou vstřícnost k Berlínu. V německých církevních kruzích sice panovala nejistota, jaké kroky bude nový režim v náboženské oblasti podnikat, na druhé straně přežívala snaha najít určitý *modus vivendi* ve vzájemných vztazích i naděje, že Hitlerova vláda bude pouze dočasná.²⁷ Svatý stolec se domníval, že uzavření konkordátu s Třetí říší přiměje Adolfa Hitlera ke kompromisu a postaví vatikánsko-německé vztahy na legální bázi. Mezinárodní smlouva přesto vznikala za mimořádně dramatických okolností ve značně neklidné době: pokud se konkordát Svatého stolce s Itálií projednával více než dva roky a s Pruskem či Bavorskem více než čtyři, mezinárodní smlouva s Německem byla připravena, dojednána a uzavřena poměrně rychle, a to od Papenovy a Göringovy návštěvy Říma dne 10. dubna do podepsání konkordátu dne 20. července 1933, tedy 101 dní (!).²⁸

K návrhu úprav byli němečtí ordináři přizváni až v závěrečné fázi, což se stalo zřejmě z rozhodnutí Franze von Papena, který biskupský sbor považoval za příliš spjatý s Centrem. Současně se ve shodě s Eugeniem Pacellim obával, že by jejich intervence zpomalila projednávání konkordátu. S návrhem konkordátu byla na přelomu května a června seznámena též německá biskupská konference ve Fuldě. Biskupové se kriticky vyslovili zejména k XXXI. článku, který se zabýval politickou činností kléru, přičemž nejkritičtěji z nich vystupoval kardinál Adolf

26 J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 143.

27 AA. EE. SS., *Baviera*, IV periodo, fascicolo 9.

28 Giacomo MARTINA, *Storia della Chiesa. Da Lutero ai nostri giorni*, IV, Brescia 2008, s. 172; Frank J. COPPA, Between Anti-Judaism and Anti-Semitism. Pius XI's Response to the Nazi Persecution of the Jews. Precursor to Pius XII's „Silence“, *Journal of Church and State* 47, 1/2005, s. 71; Alexandra von TEUFFENBACH, *Eugenio Pacelli. Pio XII tra storia, politica e fede*, Roma 2008, s. 136.

Bertram.²⁹ Většina členů hierarchie se nicméně shodovala, že ústupky poskytnuté církvi ze strany nacistického režimu jí budou v době stálých proticírkevních represí k prospěchu, a proto navrhla Svatému stolci konkordát po zvážení všech okolností v této podobě podepsat.³⁰

Jednání o konkordátu vstoupila na přelomu června a července 1933 do závěrečné fáze. Adolf Hitler znění konkordátu ještě diskutoval s kompetentními ministry, především s ministrem zahraničí Konstantinem von Neurathem, ministrem vnitra Wilhelmem Frickem, ministrem financí Johannem Ludwigem von Schwerin-Krosigkem a ministrem spravedlnosti Franzem Görtnerem, kteří k návrhu předložili množství změn. Nejvíce připomínek vznesl k textu vedoucí oddělení kulturní politiky na ministerstvu vnitra Rudolf Buttman, který s jejich návrhem odcestoval do Říma. Ne o všech změnách však dokázal církevní představitele Svatého stolce přesvědčit. Připomínky k textu předložili kromě zmíněného vysokého úředníka ministerstva vnitra ještě Franz von Papen, Eugenio Pacelli, Ludwig Kaas a Conrad Gröber.³¹ Jednání nicméně nabyla na intenzitě, takže již večer 8. července byl konkordát vicekancléřem Franzem von Papenem a státním sekretářem Eugeniem Pacellim parafován, třebaže po Hitlerově následném zásahu do textu se staly jejich podpisy fakticky zbytečnými. Dne 14. července byl po souhlasu říšské vlády text konkordátu konečně finalizován.³²

Ne všichni nacisté byli s ohledem na církevní politiku NSDAP jednotní. Kolem ministra propagandy Josepha Goebbelse, šéfa Bezpečnostní služby Reinharda Heydricha a ostatních představitelů (Heinrich Himmler, Martin Bormann, Alfred Rosenberg) se záhy prosadilo radikální křídlo, které až do posledních dnů konkordát odmítalo a pokoušelo se jednání sabotovat násilnými incidenty proti kléru a katolickým organizacím. Byl to nakonec Adolf Hitler, kdo musel tyto radikální hlasy uklidňovat, čímž získal v církevních kruzích jistou aureolu muže, který věří v dobré vztahy mezi nacistickou vládou a katolickou církví; ve sku-

29 Ve schváleném znění konkordátu se jednalo o XXXII. článek.

30 Andrea TORNIELLI, *Pio XII. Eugenio Pacelli, un uomo sul trono di Pietro*, Milano 2007, s. 181–182; G. LEWY, *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 73–74.

31 Tamtéž, s. 76; M. F. FELDKAMP, *Pius XII. und Deutschland*, s. 92–93.

32 Hubert JEDIN a kol. (eds.), *History of the Church*, New York 1981, s. 65.

tečnosti se snažil pouze zabránit otevřenému střetu s katolickou církví. O světlé budoucnosti vztahů nicméně ujišťoval církevní představitele Conrada Gröbera a Wilhelma Berninga dne 18. července rovněž Rudolf Buttman.³³

Dne 20. července 1933 byl v sále státního sekretariátu Svatého stolce konkordát mezi Německem (Franz von Papen) a Svatým stolicem (Eugenio Pacelli) podepsán. Za vatikánskou stranu byli přítomni Giuseppe Pizzardo, Alfredo Ottaviani, Giovanni Battista Montini a Ludwig Kaas, nacistické Německo zastupoval úředník ministerstva vnitra Rudolf Buttman a sekretář německého vyslanectví u Svatého stolce Eugen Klee. Po podpisu následovala výměna darů – Eugenio Pacelli obdržel Madonu z míšeňského porcelánu, Franz von Papen papežskou medaili a právník Rudolf Buttman fotografii Pia XI. ve stříbrném rámu. Německé vyslanectví v Římě darovalo Svatému stolci částku ve výši 25 000 lir na charitativní účely.³⁴ Text konkordátu v rozsahu 34 článků byl následně publikován ve vatikánském oficiálním listu *L'Osservatore Romano* dne 23. července 1933. Stávající konkordáty s jednotlivými německými zeměmi zůstaly v platnosti, pouze v drobných změnách byly aktualizovány; pro ostatní země platil říšský konkordát.

Zdá se, že radost nad právě uzavřeným dílem prožívali především představitelé Svatého stolce. Dne 17. září 1933 celebroidl apoštolský nuncius v Berlíně Cesare Orsenigo, který se na přípravě a podpisu konkordátu překvapivě nepodílel, děkovnou mši v katedrále sv. Hedviky v německém hlavním městě, přičemž děkovné mše byly slouženy i na mnoha jiných místech v Německu. Vatikán věřil, že se katolické církvi podaří stabilizovat napjatou situaci, podobně jako tomu bylo s fašistickou Itálií o čtyři roky dříve. Říšskému kancléři Adolfu Hitlerovi naopak na obsahu smlouvy nezáleželo, protože ji nehodlal dodržovat – v jeho očích měla pouze přinést mladému nacistickému režimu prestiž doma a v zahraničí, což se stalo; více nebylo v daný moment potřeba.³⁵

33 G. LEWY, *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 77, 79; D. SÜB, *Nationalsozialistische Religionspolitik*, s. 55–57.

34 J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 145; A. TORNIELLI, *Pio XII*, s. 186.

35 M. F. FELDKAMP, *Pius XII. und Deutschland*, s. 93; G. LEWY, *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 79, 105.

Z německého biskupského sboru to byli především dva biskupové, kteří věřili po přijetí konkordátu, že se katolický tábor stane důvěryhodným partnerem nacistického státu. Prvním z nich byl osnabrucký biskup Wilhelm Berning, Göringův zmocněnec v pruské státní radě, a druhým byl arcibiskup Conrad Gröber. Celkově převažovala mezi ordináři z přijetí konkordátu euforie, která byla zřejmě živena optimistickou intervencí z vysokých vatikánských míst a posilována společnými *nepřáteli*, které oba partneři konkordátu považovali za nepřijatelné – komunismem, liberalismem, relativismem, ateismem a nemorálností.³⁶

Přestože byla mezinárodní smlouva prospěšná pro obě strany, politický kredit z ní nakonec vytěžil říšský kancléř Adolf Hitler, jehož prestiž tak zásadním způsobem vzrostla. Vatikán se vlastně stal jedním z prvních států, který režim Třetí říše v mezinárodním měřítku uznal.³⁷ Interpretovat podepsání konkordátu jako morální souhlas s nacionálním socialismem, jak podpis říšského konkordátu prezentoval Adolf Hitler, však odmítal především jeho hlavní tvůrce Eugenio Pacelli – ve dnech 26. a 27. července 1933 proti této interpretaci mezinárodní smlouvy protestoval na stránkách vatikánského listu *L'Osservatore Romano*, když prohlásil: „Smlouva rozhodně neznamena, že Svatý stolec schvaluje nacistický stát, ale naopak, že tento stát plně uznává a přijímá zákony církve.“³⁸

Konkordát sice zaručoval církvi v Německu svobodný kontakt s papežem, právní způsobilost všech církevních složek, svobodu vyznání, výuku náboženství podle církevních směrnic, volnost organizování a konfesijní školství, nicméně žádný právní předpis nemohl vzdorovat nevůli nacistických špiček a odporovat Hitlerovým proticírkevním vý-

36 Tamtéž, s. 106–107; Antonio SPINOSA, *Pio XII. Un papa nelle tenebre*, Milano 1992, s. 103.

37 G. MARTINA, *Storia della Chiesa*, s. 173. Státní sekretář Eugenio Pacelli, pozdější papež Pius XII., hodnotil konkordát s Německem s odstupem času pozitivně: „Přes veškerou kritiku, již je vystaven, dal katolíkům jejich konkordát základ ochrany, postavení, ve kterém se mohli udržet, aby bylo možno se po co nejdélejší dobu bránit stále silícímu proudu náboženské perzekuce.“; G. BESIER, *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*, s. 170.

38 J. CORNWELL, *Hitlerův papež*, s. 126; *L'Osservatore Romano*, 26. 7. 1933, resp. 27. 7. 1933.

padům.³⁹ Nejdůležitější články mezinárodní smlouvy se týkaly výuky náboženství ve státních školách (XXI. článek), katolických škol (XXIII.), vojenských kaplanů (XXVII.), práv katolíků národnostních menšin (XXXIX.), katolických spolků (XXXI.) a politických stran (XXXII.), přičemž klíčovým se pro Adolfa Hitlera stal především poslední zmíněný článek, který vylučoval katolické kněží z politiky.

Taktické chyby se státní sekretář Eugenio Pacelli dopustil především proto, že neuváděl přesný výčet záruk pro katolické organizace s náboženským charakterem. Proto vypracovali němečtí biskupové zásady výkladu XXXI. článku, které osnabrucký biskup Wilhelm Berning předložil říšskému kancléři již během své audience dne 26. dubna 1933. Bylo to jedno z mála setkání na nejvyšší úrovni, kdy Adolf Hitler přijal některého z německých biskupů. Říšský kancléř jej ujistil, že rozhodně oceňuje význam křesťanství pro život jedince i společnosti a vyzval katolickou církev k boji proti společnému nepříteli – bezbožnosti a bolševismu. V červenci se zmíněný ordinář stal státním radou v Prusku, který byl zodpovědný za funkční vztah mezi státem a církví; ve skutečnosti se stát prostřednictvím této funkce snažil proniknout do církevních struktur.⁴⁰

Kdyby německá vláda konkordát porušila, a bylo pravděpodobné, že tak učiní, měl Vatikán na druhé straně k dispozici smlouvu, na níž by mohl postavit svůj protest. V tajném dodatku bylo ustanoveno, že v případě zavedení všeobecné branné povinnosti z ní budou vyňati duchovní, resp. část duchovních a jejich zbytek bude nasazen jako polní klérus či zdravotní personál. Konkordát se tak zřejmě stal maximem Hitlerovy vstřícnosti vůči katolické církvi, i když byl z německé strany uzavírán jako pragmatická mezinárodní smlouva.⁴¹

39 *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale*, annus XXXI, series II, volumen VI, Roma 1933, s. 389–414.

40 Josef GELMI, *Papežové. Od svatého Petra po Jana Pavla II.*, Praha 1994, s. 267; G. LEWY, *The Catholic Church and Nazi Germany*, s. 50–51; H. JEDIN, *History of the Church*, s. 64.

41 I. článek konkordátu stanovil, že „Německá říše zaručuje svobodu vyznání a veřejného praktikování katolického náboženství. Uznává právo katolické církve, v mezích zákona platícího pro všechny, urovnávat a spravovat své záležitosti samostatně a v rámci svých kompetencí vydávat pro své členy závazné zákony

Násilí nacistů rozhodně nepolevilo ani v průběhu jednání o konkordátu, takže k zatýkání nepohodlných kněží docházelo v Německu již od prvních měsíců Hitlerovy vlády. V červnu 1933, v době před podpisem smlouvy, bylo v Bavorsku zatčeno zhruba 2 000 osob, z nichž většina byla významnými katolickými osobnostmi.⁴² Proto dne 10. září 1933 Eugenio Pacelli velmi intenzivně zvažoval ratifikaci závěrečného aktu konkordátu, neboť porušování konkordátu přicházelo téměř okamžitě. Opět v říjnu 1933 si vratislavský arcibiskup a kardinál A. Bertram stěžoval na útoky proti katolickému tisku, propouštění katolických úředníků a zaměstnanců, znesvěcování nedělí, zásahy do teologického studia, nucení kněží do služby ve zbrani, omezování soukromých katolických škol, zásahy do charitativní práce církve atd. ze strany nacistického státu.⁴³

Okamžitě po uzavření konkordátu docházelo mezi nacistickou Třetí říší a Vatikánem k neustálým sporům o jeho výklad i o seznam garantovaných katolických organizací. Katolické spolky mládeže byly vystavovány trvalému nátlaku, některé byly pro svoji politickou činnost zakázány, jiné donuceny k dobrovolnému rozpuštění a k přechodu do hitlerovských organizací, např. Hitlerjugend. V lednu 1935 se diplomatická jednání o katolických organizacích zcela zhroutila. Křesťanské školy včetně teologických fakult byly zavírány. Kněžím, kteří nepodporovali totalitní režim, bylo zakazováno kázat, katolický tisk byl postupně umlčován a cenzurován, aktivní katolíci byli zastrašováni, pronásledováni či dokonce popravováni. Činnost a pohyb duchovních byly sledovány tajnou policií. Vážnost celé katolické církve měla být dehonestována ve vykonstruovaných procesech, v nichž byli kněží a řeholníci obviňováni z celé řady sexuálních deliktů, zejména zneužívání nezletilých.⁴⁴

a nařízení“, což však v praxi zachovávalo nebylo. J. S. CONWAY, *The Nazi Persecution of the Churches*, s. 63; M. F. FELDKAMP, *Pius XII. und Deutschland*, s. 96.

42 Andrea RICCARDI, *Století mučedníků*, Kostelní Vydří 2014, s. 75; A. TORNIELLI, *Pio XII*, s. 184.

43 AA. EE. SS., Germania, IV periodo, fascicolo 194, ff. 27–37, Bertram Pacellimu 4. 10. 1933.

44 AA. EE. SS., Germania, IV periodo, fascicolo 223, f. 45, Orsenigo Pacellimu 26. 8. 1935; *L'Osservatore Romano*, 26. 10. 1935, resp. 8. 12. 1935.

Trpělivost papeže a církevní kruhů však netrvala donekonečna. Pro přetrvávající napětí mezi státem a církví a stále se zhoršující situaci katolické církve v Německu, kdy se otevřená perzekuce kněží a řeholníků stávala běžnou součástí každodennosti Třetí říše, požádali biskupové na konferenci ve Fuldě v srpnu 1936 papeže o vydání důrazné stížnosti vůči nacismu. Dříve než se tak stalo, protestoval Svatý stolec proti agresivní ideologii další sérií nót. Na vatikánskou stížnost ze dne 24. listopadu 1936 odpověděla německá vláda 19. února následujícího roku, kdy přešla do protiútoků a zveřejnila dlouhý seznam oficiálních činů biskupů, které směřovaly k podlomení autority státu.⁴⁵ Když dne 21. března 1937 vydal Pius XI. encykliku *Mit brennender Sorge* (*S palčivou starostí*), v níž odsoudil násilné potlačování náboženského života, porušování křesťanských mravních zásad, nedodržování konkordátu a zbožštění rasy, národa a násilí, dostaly se německo-vatikánské vztahy do nové polohy.

45 Michele MACCARRONE, *Il nazionalsocialismo e la Santa Sede*, Roma 1947, s. 371–373; A. TORNIELLI, *Pio XII*, s. 215.

Path to the Imperial Concordat of July 1933 in the Context of the Vatican Concordat Policy towards Germany

SUMMARY

The present study deals with the Imperial Concordat between Germany and the Holy See signed on the 20th of July 1933 by the Secretary of State of the Holy See Cardinal Eugenio Pacelli and German Vice-Chancellor Franz von Papen which was concluded as the last German concordat in the interwar period. To a certain extent, this was the culmination of a concordat policy that corresponded to the foreign policy focus of Pope Pius XI who was referred as the Pope of the concordats. The concordat, signed between Germany and Vatican on the 20th of July 1933, was a success, especially for the Nazi Third Reich, which presented it as an international recognition of the new regime. Due to the continuing tensions between the state and the Church and the deteriorating situation of the Catholic Church in Germany, where open persecution of priests and religious became a regular part of the Third Reich, bishops asked the pope at a conference in Fulda in August 1936 to issue a strong complaint against Nazism. Before that happened, the Holy See protested against aggressive ideology with other series of notes. The German government responded to the Vatican complaint of November 1936 in February of the following year when it counterattacked and published a long list of official acts of the bishops undermining the authority of the state. When the violence did not subside and the Nazi regime intervention in Church affairs did not cease, pope Pius XI issued the encyclical *Mit brennender Sorge* (With burning concern) on 21 March 1937 in which he condemned the violent repression of religious life, the violation of Christian moral principles, the failure to observe concordat and the deification of race, nation and violence, thus was permanently changing the character of Vatican-German diplomatic relations. The text of the presented study is based on the ma-

terials of the Vatican archives (especially the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs of the Historical Archive of the Holy See), published sources, editions and periodicals, especially the Vatican newspaper *L'Osservatore Romano* which confronts foreign literature, especially of German provenance.

Underground na severní Moravě v letech 1970–1989¹

ABSTRACT

The Underground in North Moravia in the Years 1970–1989

This paper discusses the phenomenon of the North Moravian underground in years 1970–1989. It focuses primarily on the “other” culture, alternative culture, parallel culture, in which music bands were considered as “defective” bands and people with long hair or people involved in unofficial art were considered as “defective” youth. During my research I encountered a different meaning of the term “underground” in Northern Moravia, to the meaning associated with the term in Prague, where the society was more politicised.

Keywords: History; 20th Century; Czechoslovakia; Soviet Occupation; Normalisation; Underground; Political Opposition; Alternative Culture

Úvodem

Problematika undergroundu na severní Moravě by se na první pohled mohla zdát jako jednoduše uchopitelné téma, ale opak je pravdou s ohledem na jeho rozsáhlost a roztržitost. Během výzkumu, který jsem prováděl v rámci diplomové práce, jsem se zaměřil na tuto oblast mimo jiné i z důvodu absence jakéhokoliv odborného historického zájmu. Okrajově se problematikou „závadové mládeže“ na Moravě zabývá historik Ladislav Kudrna ve své knize *Kapela* (a několika článcích).²

-
- 1 Studie vznikla za podpory MŠMT udělené Univerzitě Palackého v Olomouci: IGA_FF_2019_011 „Společnost v historickém vývoji od pravěku po moderní věk V“.
 - 2 Ladislav KUDRNA – František STÁREK ČUŇAS, „*Kapela*.“ *Pozadí Akce, která stvořila Chartu 77*, Praha 2017; Ladislav KUDRNA, – František STÁREK ČUŇAS, „Nelegální“ kultura, *Fakta a svědectví*, 1–2/2018, s. 30–31.

Dále nepřímo Ladislav Daněk a Pavel Zatloukal, kteří ve svém díle *Skleník*³ popisují výtvarnou scénu v 70. a 80. letech 20. století, tedy i tzv. nelegální kulturu na Olomoucku, která byla v důsledku normalizace nucena stáhnout se do soukromých prostor. V Olomouci, Opavě, Novém Jičíně, Přerově, Šumperku, Ostravě a v dalších městech žije mnoho lidí s různými příběhy a pohledy na undergroundovou komunitu. Cílem diplomové práce, ze které v článku vycházím, nebylo kompletní zmapování nelegální kultury v této oblasti, nýbrž exkurz do různých odvětví činnosti lidí, kteří chtěli žít svobodně. Jejím cílem bylo vytvořit náhled na tuto problematiku a dokázat, že i zde žilo mnoho lidí se svobodnou vůlí. Akce, které na severní Moravě proběhly, se konaly především proto, aby se mohli setkávat přátelé a hudební skupiny naladěné na stejnou „vlnu“. Z pohledu tehdejších bezpečnostních složek se jednalo o ilegální setkávání tzv. volné mládeže (neorganizované v Socialistickém svazu mládeže) hodnocené jako v rozporu se socialistickým zřízením. Bylo to poněkud paradoxní, jelikož cílem těchto srazů nebyla opoziční politika, ale snaha provozovat vlastní kulturu. Vše, co nebylo v souladu s kulturní politikou komunistické strany, se dříve či později ocitlo na seznamu nežádoucích, a tedy pronásledovaných aktivit. V žádném případě tím nehodlám snižovat význam těchto srazů. Už jenom to, že existovala, a to nikoliv nevýznamná, skupina mladých lidí, kteří chtěli žít po svém, což vyjadřovali (mimo jiné) dlouhými vlasy a non-konformním oblečením, stačilo k tomu, aby nemálo takových setkání skončilo brutálním zásahem příslušníků Veřejné nebo Státní bezpečnosti.

Nesnažil jsem se ve svém výzkumu postupovat „den po dni“, nýbrž jsem se pokoušel zaměřit na ohniska severomoravského podzemí, významné osobnosti a události. Svůj záměr jsem podpořil rozsáhlým bádáním v Archivu bezpečnostních složek v Praze Na Struze, kde jsem procházel rozsáhlý fond X. správy: *Správa kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli* v časovém rozmezí 1974–1989 a dále v brněnské pobožce v Kanicích, kde jsem procházel dochované plány práce a vyhodnocení jednotlivých oddělení StB Severomoravského kraje v časovém

3 Ladislav DANĚK – Pavel ZATLOUKAL, *Skleník: Kapitoly Z Dějin Olomoucké Výtvarné Kultury 1969–1989*, Olomouc 2009.

rozmezí 1971–1984. Další materiály, se kterými jsem pracoval, byly osobní rozhovory s pamětníky a samozřejmě odborná literatura.

Do výzkumu jsem zahrnul nejen hudební scénu, ale i výtvarnou a literární činnost. Inspirací mi byla *Zpráva o třetím českém hudebním obrození*, v níž Ivan Martin Jirous popsal cíle domácího undergroundu. „Cílem undergroundu u nás je vytvoření druhé kultury. Kultury, která bude naprosto nezávislá na oficiálních komunikačních kanálech a společenském ocenění a hierarchii hodnot, jak jimi vládne establishment. Kultury, která nemůže mít za cíl destrukci establishmentu, protože by se mu tím sama vehnala do náruče. Ale která zbaví ty, kdo se k ní budou chtít připojit, skepse, že se nedá nic dělat, a ukáže jim, že se toho dá udělat mnoho, když ti, kdo to dělají, chtějí málo pro sebe a víc pro druhé. Jedině tak se dají důstojně přežít zbývajících léta života, která čekají nás všechny, kdo souhlasí se slovy tábořského chiliasty Martina Húsky: Člověk věrný jest cennější než jakákoliv svátost.“⁴

Definovat underground může být těžký úkol, jelikož bývá nahlížen z mnoha různých perspektiv. Historik a teoretik Martin Pilař definoval underground slovy: „Dosavadní tradiční estetická měřítká při jeho hodnocení selhávají; přitom je s časovým odstupem stále více zřejmé, že nešlo o pouhý společenský úkaz.“⁵ Sám „otec“ undergroundu Jirous zdůraznil, že jeho cílem bylo „vytvoření druhé kultury, toť vše“.⁶ Za jednu z jeho největších předností Jirous považoval absenci oficiálního programu. Literární historik a kritik Martin C. Putna na základě Jirousovy zprávy popsal charakteristiky, díky kterým se člověk zařadil do undergroundu: „odpor k oficiálnímu světu a jeho kultuře, odchod z něho, sdružování se s lidmi podobně smýšlejícími, vytváření jiného, nového paralelního světa s vlastní kulturou a hodnotovými měřítky.“⁷

Za počátek Třetího českého hudebního obrození je považován rok 1973. V tomto roce vznikly kapely Sen noci svatojánské a DG 307. Ka-

4 Ivan JIROUS – Jan SÁGL, *Pravdivý Příběh Plastic People*, Praha 2008, s. 22–23.

5 Martin PILAŘ, *Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu*, Brno 2002, citace ze zadního přebalu knihy.

6 Ladislav KUDRNA – František STÁREK „Čuňas“, „Kapela“, s. 16.

7 Martin C. PUTNA, *My poslední křesťané*. Praha 1994, s. 139–142.

pely napříč různými orientacemi začaly pořádat hromadné akce a lidé více vyhledávali společné zájmy, pomocí nichž by se mohli vymezit vůči kulturní politice establishmentu. Jirous kapelu DG 307 charakterizuje jako „výkřik zoufalství normálních osobností, neschopných přizpůsobit se té tváři světa, jakou nám nastavuje současná konzumní společnost.“⁸

Tato subkultura, která tvořila tzv. druhou kulturu, by nemohla vzniknout, kdyby establishment tyto lidi neutlačoval a neumlčoval. Nemohlo by vzniknout společenství lidí, přátelství, komunita, která chtěla žít jinak, než jak zavedené normy nabízely za cenu ztráty vlastního přesvědčení.⁹ Pojem *underground*, jak tvrdí Jirous, se neomezuje či neohraničuje jistým uměleckým směrem i přesto, že se např. v hudbě orientuje spíše rockově. Underground je pozice svobodných lidí, umělců nebo intelektuálů, kteří se vědomě vymezují vůči režimem nastaveným normám. V umění je to projev uměleckými prostředky, jejichž provedením role umělce však nekončí. Umělci undergroundu tvoří umění, které jde mimo oficiální proud, tedy takové, které je pro oficiální kulturu nepřijatelné. „Nezbytnými vlastnostmi těch, kteří si zvolili underground za svůj duchovní postoj a prostor, je zběsilost a pokora. Komu tyto vlastnosti scházejí, nevydrží v undergroundu žít.“¹⁰

I. Od (proto)undergroundu k podzemnímu hnutí

V polovině 70. let 20. století underground tvrdě čelil normalizačnímu režimu. Ovšem fázi, ve které se nacházel, pomáhaly utvářet i události, které se odehrávaly v letech šedesátých.¹¹ V desetiletí, které předcházelo nástupu normalizace v zemích socialistického bloku, stejně jako v zemích západních, se u mladých lidí začala projevovat nevídaná tendence. Nastupující generace cítila nutnost dát najevo svůj postoj a ne-

8 Ivan JIROUS – Jan SÁGL, *Pravdivý příběh Plastic People*, s. 19.

9 Tamtéž, s. 15–20.

10 Tamtéž, s. 22.

11 Ladislav KUDRNA – František STÁREK ČUŇAS, „*Kapela.*“, s. 22

souhlas k oficiálně deklarovaným hodnotám, cílům a kulturním normám.¹²

Mladé lidi ze střední a východní Evropy silně ovlivnila západní kultura 60. let. Beatnická literatura, francouzské filmy, rocková hudba a popkultura. To vše vyvolávalo střety se starší generací a institucí státu. Československou hudební scénu významně ovlivnil jazz, a to konkrétně kapela Accord Club, která do svých původně jazzových prvků začala už v roce 1956 přidávat prvky rock'n'rollové. Tak začaly vznikat další nové kapely, které spolu s pozdější „beatlemánií“ v roce 1964 způsobily doslova explozi bigbeatových skupin. Postoj médií k této nové vlně byl samozřejmě negativní, tudíž cesta k novým informacím vedla přes zahraniční rozhlasové stanice jako např.: Munich, Armes Forces Radio, později Luxembourg či Rádio Svobodná Evropa.¹³ Mezi významné skupiny 60. let, z jejichž fanoušků vznikl pozdější okruh kolem skupiny The Plastic People of the Universe, patřily Hells Devil's, Black Devil's, a zejména The Primitives Group.¹⁴

Počáteční rozmach rock'n'rollových kapel, jako byly Hells Devils, The Primitives Group a dalších, byl možný díky částečné liberalizaci poměrů v 60. letech. Uvolnila se kultura, do určité míry i svoboda slova, čehož využila nastupující poválečná generace, která toužila po „čerstvém vzduchu“. Změny se odehrály díky situaci uvnitř vládnoucí strany.¹⁵

V druhé polovině 60. let se ocitl režim Antonína Novotného v hluboké krizi, která vyústila v jeho odchod a nástup Ludvíka Svobody. Uvolnění 60. let dalo vzniknout různým organizacím, jako např. K-321 nebo Klub angažovaných nestraníků, tzv. KAN.¹⁶ Na zpomalující liberalizační proces reagovali příslušníci inteligence vydáním manifestu *2000 slov*. Ten reagoval na zmíněné zpomalení liberalizace a přitvrzení uvnitř KSČ.

12 Jan BLÜML, *Progresivní rock. Světová a československá scéna ve vybraných reflexích*, Praha 2017, s. 166–170.

13 Filip POSPÍŠIL – Petr BLAŽEK, „Vraťte nám vlasy!“, první máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu: studie a edice dokumentů, Praha 2010, s. 26–32.

14 František STÁREK ČUŇAS, Na počátku bylo slovo...byli Hells Devils, *Paměť a dějiny*, 2/2011, s. 17–27.

15 Jaroslav PÁNEK – Oldřich TŮMA, *Dějiny českých zemí*, Praha 2008. s. 421–422.

16 Tamtéž, s. 423–429.

Z noci z 20. na 21. srpna došlo ke vpádu vojsk Varšavské smlouvy, čímž byl liberalizační proces známý jako Pražské jaro završen.¹⁷

Měsíc po vpádu vojsk vznikla legendární skupina The Plastic People of the Universe.¹⁸ Začátek roku 1969 jasně ukazoval otočení směrem k diktatuře. Jednou z reakcí na vzniklou situaci bylo sebeupálení studenta filozofické fakulty Jana Palacha na Václavském náměstí 16. ledna 1969. Tento čin vyvolal vlnu stávek, hladovek, ale i obdobných reakcí v podobě sebeupálení Jana Zajíce a Evžena Plocka.¹⁹

K událostem 60. let a počátku 70. let – politickým i kulturním – vzniklo mnoho odborných článků, publikací, záznamů, ale i výpovědi přímých pamětníků, tudíž nepovažuji za nutné vše již napsané znovu shrnovat.

II. Severní Morava v období pražského jara 1968

Na severní Moravě mělo pražské jaro velmi obdobný průběh jako ve zbytku Československa. Odpor obyvatel proti vstupu vojsk Varšavské smlouvy zasáhl i některé členy KSČ, kteří tento akt vnímali jako zradu.²⁰ K uvolněné situaci a následné okupaci v Olomouci Zdeněk Brázda „Cypís“²¹ řekl: „Bylo mi tak patnáct a pamatuji si, jak ta úleva byla cítit všude. Lidi byli nadšení, tak jak později po osmdesátém devátém [...]. Dostal jsem se k nějaké muzice, co mě zajímala. [...] Jak říkám, byl to rozkvět, štěstí, jak když po dlouhý době přijde slunce, všichni byli nadšení, jakože se to hrne, že se ty průsery z padesátých let napravují, že všichni máme toho Molocha za sebou. No a přijeli ti Rusové a jak kdyby se setmělo. Lidi brečeli.“²²

17 Kamila JEŘÁBKOVÁ, *Normalizace a česká rocková scéna*, bakalářská práce KTF UK, Praha 2014. s. 22–29.

18 L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „Kapela.“, s. 46

19 K. JEŘÁBKOVÁ, *Normalizace a česká rocková scéna*, s. 28.

20 Emil GÍMEŠ, *Počátky normalizace na severní a střední Moravě*, Praha 1996, s. 8–11.

21 Zdeněk Brázda „Cypís“, člen olomoucké undergroundové kapely Elektrická svině.

22 Zdeněk Brázda „Cypís“, orální historie, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Marie Burdová,²³ které bylo v roce 1968 teprve osm let, na něj vzpomíná takto: „V srpnu 1968 jsem byla u Vyškova na prázdninách. Ráno se všude povalovaly letáky. Jeden jsme s babičkou sebraly a ona mne naučila nazpaměť slova, která nabádala k činnosti proti okupaci a také chtěla, abychom ruským vojákům odepřeli jídlo a pití a dali jim najevo, že je zde nechceme. Druhý den přijela maminka, aby mne odvezla domů do bezpečí. Celou cestu v autobuse se chvěla, držela mne a chvílemi plakala. Vyškov byl v obležení a v Olomouci jsme ani nemohli projet. Tátínka jsem našla v obýváku před televizí, jak plakal. Myslím, že v tuto chvíli to ovlivnilo můj celoživotní postoj, i když mi bylo osm let. Jejich vztah (rodičů) se ale ve vojenském městě se třemi dětmi již více neprojevil. Tátova prvotní odvaha ho stála místo a jelikož nás měl uživit, v tichosti se po několika perzekucích stáhl. Poznali jsme náhlou chudobu vojenských dětí ve vojenském sídlišti plném uniforem, protežování vojenských dětí oproti dělnickým. V Olomouci nebylo snadné být statečný – bylo na ně moc vidět.“²⁴

Všechny události, které se v severomoravském kraji v druhé polovině roku 1968 odehrály, byly charakteristické vnitrostranickými konflikty. Zejména umělci, novináři, učitelé nebo zaměstnanci vědeckých a kulturních zařízení pocítovali silný odpor k okupantům. V desítkách článků, brožur, sborníků a historických analogií spojených s nejrůznějšími narážkami prezentovali svůj nesouhlas.

Docházelo k manifestacím, kterým úřady zabránit nedokázaly, stejně tak jako k protestním akcím, během kterých došlo např. k poškozování hrobů sovětských vojáků a s tím spojenému ničení a strhávání sovětských vlajek (ve Vsetíně a Opavě k ničení a strhávání sovětských vlajek docházelo i na budovách Okresních výborů KSČ).

Akce, které byly následně vedené proti všem pravicovým silám, však nedopadly podle očekávání, jelikož hnutí dostalo nový impulz v souvislosti se sebeupálením Jana Palacha a Jana Zajíce. Čin Jana Zajíce měl na Moravě silnější ohlas, jelikož Jan byl vítkovský rodák a student ze Šumperka. V pohotovosti byla armáda, národní výbory a bezpečnostní

23 Pamětnice Marie Burdová, pohybovala se v olomouckém undergroundu.

24 Korespondence s Marií Burdovou. 29. 3. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

složky. Zvláštní soustředění padlo na „nebezpečné živly“ a „závadové skupiny mládeže“. Ani tato preventivní opatření roku 1969 v Severomoravském kraji však nemohla zabránit masovým protestům proti okupaci. Lidé byli vyzváni, aby nosili černé vázanky, případně celé černé oblečení, ignorovali veřejnou dopravu, stávkovali, houkali sirénami, psali hesla po zdech apod.

„Normalizátoři“ se posléze soustředili na výbor severomoravského Svazu československých novinářů, který byl rozpuštěn současně s pražským výborem na začátku září 1969. Umělecké a kulturní svazy v ostatních krajích byly zvány na individuální a skupinové pohovory už v srpnu. Cílem komisí bylo působit na členstvo těchto svazů a organizací a diferencovat je.²⁵

Dalším krokem upevnění měla být tzv. výměna stranických legitimací, což znamenalo, že Ústřední výbor KSČ přikázal uskutečnit rozsáhlé čistky²⁶ ve straně, od 28. do 30. ledna 1970. V komisích byli usazeni zejména starí komunisté, odpovědní za jednotlivé okresy.

Normalizační proces v podobě stranických čistek však zdaleka nekončil. Jakmile skončila výměna legitimací, zasáhla obrovská vlna perzekuce právě ty, kdo neprošli přes zmiňované komise. V severomoravském kraji bylo vyloučeno ze strany více než 19 000 osob. Tento výsledek znamenal zákaz výkonu veřejných funkcí. Daný člověk nesměl publikovat, jeho děti měly problémy s umístěním na středních a vysokých školách a občasné docházelo i ke ztrátě zaměstnání, kterému předcházela degradace.

Dotyčnému byla pozastavena aktivita ve vědeckých nebo kulturních časopisech, nebo byla v druhém případě zcenzurována tak, že se absolutně neslučovala s původní myšlenkou.²⁷ Tito lidé se pak dostali do hledáčku a pod tlak StB jako potenciální zdroj informací, nebo byli využiti jako tajní spolupracovníci (TS).

25 E. GÍMEŠ, *Počátky normalizace na severní a střední Moravě*, s. 15–24.

26 Problematice „čistek“ v komunistické straně se věnuje Jiří MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970*, Praha 1997.

27 Jonathan BOLTON, *Světý Disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*, Praha 2015, s. 29.

Činy „Živých pochodní“, „Dvou tisíců slov“, „Provolání umělců“²⁸ ani „Deseti bodů“²⁹ stav bohužel nezměnily. Poražení kontrarevolučních sil vítězoslavně oslavovalo *Rudé právo* hned na titulní straně. Husákův režim tak započal kompletní odstranění všech zbytků pražského jara a nic nestálo probíhající normalizaci v cestě.³⁰

III. Normalizace

Gustav Husák 17. dubna 1969 nahradil v čele Ústředního výboru KSČ Alexandra Dubčeka. Byl Moskvou zvolen jako ideální „nástroj realizace svých záměrů.“³¹ Jedním z nich bylo zaměření se na problematiku tzv. volné mládeže,³² kterou v 70. a 80. letech, tvořilo více než šedesát procent mladých lidí. Pro režim bylo velmi důležité vytvořit platformu, která by dokázala zachytit a „tvarovat myšlení a názor mladé generace“,³³ a také současně utvářet novou socialistickou společnost k obrazu svému. Během průzkumu, který probíhal mezi roky 1971–1972, vedení strany věřilo, že velké množství mladých lidí věří v pevný socialismus, ovšem existovaly skupiny i mimo svaz, které stranickou politiku odmítaly a podporovaly ideově nepřátelské pozice, přičemž u těchto mladých lidí převládal vyhrcočený antisovětlismus.³⁴

Jednou z největších komunit či společenství, do kterých odsunutí lidé mohli utéct, byl právě underground. Ten i přes svou nestrannost ke konkrétním hudebním stylům tíhnul k rock'n'rollu, což byl hudební

28 Provolání umělců, vědců publicistů a pracovníků v květnu 1969, proti okupaci a normalizaci viz Miroslav VANĚK, *Byl to Jenom Rock'n'roll? Hudební Alternativa v Komunistickém Československu 1956–1989*, Praha 2010, s. 370–371.

29 Reakce Ludvíka Vaculíka, Václava Havla, Karla Nepraše a dalších proti normalizačnímu režimu: Milan OTÁHAL, *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*, Maxdorf 1994, s. 15.

30 J. PÁNEK – O. TŮMA. *Dějiny českých zemí*, s. 438.

31 M. OTÁHAL, *Opozice, moc, společnost 1969–1989*, s. 14.

32 „Volná mládež“ – „závadová“ – „volně žijící“, tak byla označována mládež, která nebyla organizována v Socialistickém svazu mládeže: L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, *„Kapela“*, s. 49., pozn. 80.

33 Tamtéž, s. 54.

34 Tamtéž, s. 56.

žánr považovaný v Československu za import ze Západu. Aby rockové skupiny mohly v komunistickém Československu hrát, musely absolvovat tzv. povinné přehrávky, při kterých hudebníci nebyli zkoušeni pouze z notových znalostí, ale hlavně z vědomostí o marxisticko-leninské filozofii.³⁵ Takové přehrávky musela podstoupit i skupina The Plastic People of the Universe, které se do té doby dařilo systém kontrol veřejných vystoupení úspěšně obcházet. Nicméně v roce 1973 se podmínky pro udělení kvalifikačních zkoušek zpřísnily a „Plastikům“ byla zkouška stornována: „Vás soubor předvedl na kvalifikačních zkouškách takovou skladbu repertoiru, že z hlediska společenského dopadu zprostředkovávání Pražským kulturním střediskem nepřichází v úvahu.“³⁶

Alternativa v podobě druhé kultury se začala kmenovitě utvářet kolem Plastiků pod vedením Ivana Martina Jirouse. Různé sociální vrstvy se začaly postupně prolínat, do okruhů lidí, kteří odmítli přistoupit a adaptovat se na „formálně i neformálně nastavované kódy a normy chování.“³⁷ Kromě již zmiňovaných „Plastiků“ patřila do undergroundu výtvarná avantgardní scéna. V Praze to byla např. Křížovnická škola čistého humoru bez vtipu, do které patřil např. Karel Nepraš, Jan Steklík, později Ivan Martin Jirous nebo saxofonista Vratislav Brabenec. Vrcholem „školy“ byl pak Sen noci svatojánské band, který byl založen v roce 1973.³⁸

Underground přešel do opozice. Jedním z mnoha impulzů bylo první uvěznění Jirouse v červenci 1973 nepodmíněně na deset měsíců kvůli hospodské roztržce. Rok nato následoval zásah v Rudolfově, který zcelil a zradikalizoval undergroundovou komunitu.³⁹

35 J. PÁNEK – O. TŮMA. *Dějiny českých zemí*, s. 448.

36 František STÁREK – Martin VALENTA, *Podzemní Symfonie Plastic People*, Praha 2018, s. 47–49.

37 Tamtéž, s. 49.

38 *Fenomén Underground: Šmidrové v Křížovnické škole*, Česká televize 2014, <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/412235100221001-smidrove-v-krizovnicke-skole/> [19. 10.2019].

39 Tamtéž, s. 50–51.

Události, které se odehrály v Rudolfově 29. března 1974, není opět třeba opakovat a dovolím si zde odkázat na odborné studie, které se tomuto hudebnímu festivalu více věnují.⁴⁰

Zmíním zde však pamětníka Zdeňka Brázdu „Cypíse“,⁴¹ který se konání festivalu osobně zúčastnil: „První rok vysoké jsem měl v Jihlavě a to se zrovna konal ten Rudolfov. Pěkně jsme dostali do tlamy a obuškem po zádech. S místními hipísákama, se kterými jsem tam byl, jsme jeli do Jindřichova Hradce a najednou jsme se dozvěděli, že poblíž hrajou Plastici s DG 307. [...] Tak nás tam chytali a hnali. Ti moji kámoši mě pak hodili přes plotek a říkali mi: ty děláš vejšku, tě vylejou z vejšky, vejšky!“ (Jak tvrdí pamětník: příslušníkům VB se přezdívalo „vejšky“). „No tak jsem to nějak přežil a druhý den jsem jel do Prahy, ale to mě nikdo nechytl. Pamatuji si ty domlácené lidi s očima plných strachu.“⁴²

IV. Akce „KAPELA“

Akce „KAPELA“ měla celorepublikový charakter, jejím cílem bylo tzv. rozložení⁴³ a zastavení činnosti hudebních závadových skupin. Režim si dal po čtrnáctém sjezdu KSČ za úkol co nejvíce bránit mládež před vlivy vnějšího i vnitřního nepřítele „snažícího se dospívající nakazit antisocialismem, netřídním pojetím demokracie, humanismem, antisovětským, pacifismem a dalšími ismy“.⁴⁴ „Kapela“ měla probíhat následovně: náčelníkem X. správy byly rozeslány Pokyny, dle kterých musely být zpracovány plány práce na rok 1976. Celostátní akce „Kapela“ měla jako

40 Ladislav KUDRNA – František STÁREK ČUŇAS, Zásah, který změnil underground. Rudolfov, 30. března 1974, *Paměť a dějiny*, 1/2015, s. 27–41.; TÍŽ, „Kapela“. *Pozadí akce, která stvořila Chartu 77*, Praha 2017.

41 Zdeněk Brázda „Cypís“, člen olomoucké undergroundové kapely: Elektrická svíň.

42 Zdeněk Brázda „Cypís“, orální historie, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

43 „Rozložit“ ve slovníku StB znamenalo, že dotyční hudebníci byli šikanováni – výhrůzkami ohledně školy, zaměstnání, přátel, bylo jim znemožňováno vystupovat, někteří byli nuceni ke spolupráci apod.: L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „Kapela“, s. 107.

44 Tamtéž, s. 63–65.

prioritní cíl: „znemožnit koncertování prozápadně orientovaných amatérských skupin. Příslušníci měli postupovat agenturně operativním rozpracováváním, rozložením vybraných závadových kapel a v neposlední řadě bránit jejich vzniku.“⁴⁵

Příklad vyhodnocení ročního vykonávacího plánu krajské správy Sboru národní bezpečnosti a Státní bezpečnosti Ostrava za rok 1976: „Problematika vysokých škol, zahraničních studentů, mládeže, sportovních a branných organizací: V průběhu roku byly zjišťovány celostátní akce ‚Protest‘ a ‚Kapela‘. V akci ‚Kapela‘ bylo zjištěno 129 beatových skupin. Skupině Viktoria byla zastavena činnost, skupině Blíženci odebráno na jeden rok vystupování a kapela Ex 30 byla publikována jako špatný příklad v časopise Zpravodaj. Skupině Galaxie z Přerova byla zastavena činnost a tři její členové byli trestně stíháni pro výtržnictví. Skupině Bílý Kůň a Někdo něco vyslovil Krajský výbor Socialistické svazu mládeže důtku s upozorněním, že jejich činnost bude zastavena, bude-li další jejich repertoár závadový. V akci ‚Protest‘ byl prováděna opatření u zjištěných organizátorů poškozování občanských průkazů ve spolupráci s Veřejnou bezpečností. Celkově bylo zjištěno 1880 poškozovaných občanských průkazů.“⁴⁶

Po zvýšeném dohledu spolu s probíhající akcí „Kapela“ nebylo ničím výjimečným, že akce nebo koncert byly přerušeny Veřejnou bezpečností. V Havířově byl takto přerušen koncert bigbeatové skupiny Lokomotiv Gt: „Dne 13. 2. 1976 v 19.00 hodin bylo v hale zimního stadionu v Havířově pořádáno vystoupení big beatové skupiny Lokomotiv Gt z Maďarské lidové republiky v režii Kulturního domu Petra Bezruče.“⁴⁷ Správa ŠtB uvádí, že během konání koncertu docházelo z řad mládeže „k soustavnému narušování programu, který byl mnohokrát přerušen a k výtržnictví, jako např. k pískání, řvaní, házení litrových sklenic od vína na ledovou plochu atd.“⁴⁸

45 Tamtéž, s. 97.

46 ABS, Krajská správa ZNB, ŠtB Ostrava, B7/II, inv.j. 186, Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu 2. odboru S ŠtB za rok 1976.

47 ABS, Krajská správa ŠtB Ostrava, B7/II 190, Týždenné informácie po linii X. správy ZNB od 29. 12. 1975 do 21. 12. 1976.

48 Tamtéž.

Účast svého přítele na koncertě interpretuje pamětník Jiří Fiedor: „Osobně jsem tam nebyl, vím o tom akorát zprostředkovaně, ale znám ty lidi, kteří tam dělali ten bordel. Můj kamarád Milan Tiefenbach [...] ti na to vzpomínali s úžasem. [...] Hodně obdivovaná byla Omega a ta sem nepřišla. Místo nich přijeli Lokomotiv GT, ti byli považováni za takový zástupce Omegy a měli dost našlápnuto na ty rockový riffy, to dost připomínalo tu západní hudbu, takže lidi z toho byli u vytržení.“⁴⁹

Dne 21. dubna 1976 generálmajor Stárek svolal do Prahy vybrané krajské náčelníky, se kterými společně zhodnotil dosavadní průběh akce „Kapela“. Státní bezpečnost evidovala skoro 2100 neprofesionálních bigbeatových skupin, z nichž se do roku 1977 podařilo rozložit 76.

Dalších 86 bylo pod permanentním dohledem. StB Praha evidovala přes 100 bigbeatových kapel, které měl pod záštitou Socialistický svaz mládeže. Mezi 85 kapelami, které byly shledány jako nebezpečné a postupně rozložené, byly na první místě The Plastic People of the Universe a DG 307.

Soustředění se na „volnou mládež“ dokládá i spis z let 1975 a 1976 ze Vsetína, ve kterém je „pozornost věnována negativním vlivům západní kultury, a to především na středních školách. V průběhu I. pololetí byla na úseku mládeže zabezpečována akce „Kapela“, akce „Protest“ a akce „Hurikán“, které probíhají ještě v současné době.“⁵⁰

Na dobu v polovině 70. let a své první setkání s Plasty vzpomíná Sten Vlč, který byl tou dobou v učení v Prostějově: „Je zajímavé, jak se to rozšiřovalo i mezi tou učňovskou mládeží. Přišel ke mně známý a říká mi: Na tohle si poslechni! Jsme poprvé slyšeli Plasty, Bílý světlo a to zaujalo. A tak jsem se postupně dostal k Hutkovi, Mertovi apod.“⁵¹

Akce „Kapela“ měla mít vyvrcholení ve formě procesu s určitou bigbeatovou prozápadní kapelou, kterému předcházela zpráva o bezpečnost-

49 Jiří Fiedor, *orální historie*, 17. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

50 ABS, Krajská správa ZNB ŠtB Ostrava, B7/II 164 Roční vykonávací plán O ŠtB Vsetín za rok 1976; Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu O ŠtB Vsetín za rok 1976.

51 Stanislav „Sten“ Vlč, *orální historie*, 12. 3. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

ních složek proti Plastikům nebo Umělé hmotě, kteří se účastnili koncertu v Bojanovicích.⁵²

Bojanovice byly „Druhým festivalem druhé kultury“, který se konal 21. února 1976. Festival byl konaný pod záminkou svatby Ivana Martina Jirouse, tzv. „Magor's wedding“. Bojanovický koncert podléhal uvnitř undergroundové komunity přísnému utajení, přístupný byl pouze lidem s pozvánkou.⁵³

Lidé, kteří na „Magor's wedding“ mířili, až do posledního okamžiku vůbec nevěděli, na jaké místo jedou. Před začátkem vystoupení Plastiků promluvil Jirous k publiku: „Chtěli bysme to udělat líp, ale zdá se, že se blížeji naši přátelé v uvozovkách, takže Plastic People začínají, aby se odehrály aspoň nějaký skladby.“⁵⁴ Skupina stihla odehrát všechny skladby, ovšem o tři týdny později bezpečnostní složky velmi tvrdě zareagovaly.⁵⁵ Na Bojanovice vzpomíná přímý účastník Milan Krampota „Gogo“: „Jak jsem to viděl, tak jsem byl nadšený, ale i zklamaný. Po příjezdu mě nechtěli pustit dovnitř, jelikož jsem neměl pozvánku, ty se nikde neprodávaly (směje se). Už nevím, jak jsem se o té akci dozvěděl, ale přijel jsem tam a samozřejmě jsem se dovnitř dostal. Trochu jsme popíjeli, byl tam sál a já jsem nejprve seděl v hospodě a pak už jsem tam běžně mezi nimi chodil. No a všechno bylo ok, v pohodě, ale dost mě zklamalo, že to bylo hodně o chlastu. [...] Tam jsem ho (Magora) potkal, ale nějak jsme se nebavili. Až později ve Víscce, tam jsme se nějak seznámili. [...] Založil jsem kapelu „Hymen Deflorace band“ a přímo ve Víscce jsme měli vystoupení, pak jsme měli tady v Olomouci zkušebnu, ale už jsme v tom nepokračovali, jelikož jsme se všichni rozprchli do emigrace.“⁵⁶

Po Bojanovicích následovaly soudní procesy s členy undergroundu,⁵⁷ které silně rezonovaly i na Moravě. Konkrétně na kampaň zaměře-

52 L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „*Kapela*“, s. 128.

53 Ivan JIROUS – Jan SÁGL, *Pravdivý příběh Plastic People*, Praha 2008. s. 186–187.

54 Jaroslav RIEDEL, *Plastic People a český underground*, Praha 2016, s. 160.

55 Tamtéž, s. 160.

56 Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

57 Martin MACHOVEC – Pavel NAVRÁTIL – František STÁREK ČUŇAS, „*Hnědá Kniha*“. *O procesech s českým undergroundem*, Praha 2012.

nou proti vlasatcům v Olomouci vzpomíná Milan Krampota: „[...] v televizi byly propagandistický pořady, typu ‚máš-li dlouhý vlas, nechod mezi nás‘.⁵⁸ [...] Pak po procesu s Plastikama, to byla celkem síla. Proti Plastikům to byla velká kampaň v televizi a kvůli které na ně lidi nadávali v tom sedmdesátém šestém. [...] Krimoši nás chtěli stříhat. Někdy na nás dělali hon. Znamého přepadli, rozbili krýgl a uřezali mu vlasy. George⁵⁹ se jmenoval. [...] Mě chtěli většinou chytnout a zmlátit, ale to jsem většinou utekl.“⁶⁰

Jiří „George“ Janeček, často zmiňovaná postava olomouckého undergroundu, velmi drasticky zareagoval na nástup k povinné vojenské službě. „Na protest si namířil samopal proti břichu a střelil se, jako důkaz proti odvedení. Po Olomouci chodil oděný jako obyvatel Indie a bos.“⁶¹

V rámci severomoravského kraje archivní spisy detailně nepopisují situaci, která by mohla mít spojitost s procesem kolem Plastiků a zatčením Ivana Martina Jirouse v roce 1976. Archivní materiály často uvádějí pouze nám známou akci „Kapela“ nebo „Protest“.⁶² Např. v rámci celostátní akce „Protest“ bylo u O-StB Opava vytěženo celkem šest osob. V součinnosti s VB bylo vytěženo 13 osob. „Na jiné útvary StB postoupeno celkem šest případů o poškozování Občanského průkazu studenty z jiných okresů.“⁶³

Milan Krampota dodává: „Plastici nejdříve neudělali přehrávky a pak šli cestou těch koncertů. Dělali ty svatby – wedding a další a to byl ten androš. Vlastně že se dostali mimo scénu. Samozřejmě toho bylo

58 „Máš-li dlouhý vlas, nechod mezi nás!“ – štvavá kampaň proti „vlasatcům“ z roku 1966, in: F. POSPÍŠIL – P. BLAŽEK, *„Vraťte nám vlasy!“*, s. 49.

59 „George“ byla výrazná postava olomouckého undergroundu a spolubydlicí Milana Krampoty. Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

60 Tamtéž.

61 Korespondence s Marií Burdovou. 29. 3. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

62 Jedná se o záměrné natrhávání občanského průkazu, bezpečnostní orgány s tím spojovaly především mladé lidi s antisocialistickým smýšlením. ABS, KS ZNB S ŠtB, Oddelenie ŠtB Opava, B7_6/II: Roční vykonávací plán O ŠtB na rok 1976, Vyhodnotenie RVP za rok 1976.

63 Tamtéž.

málo, tady těch akcí, veškeré té kultury – třeba na Olomoucku. Tak jsme s Regentem⁶⁴ řešili, že se žádné akce a koncerty nekonají. Zkoušeli sami, udělali jsme pár folkových koncertů – Hutka, Merta a tak. No a Pepa⁶⁵ už byl docela schopnej fotograf a fotil, tak jsme udělali ty SBB⁶⁶ tady a další kapely, pak takové malé festivaly, ale to všechno pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže. [...] My pod tou hlavičkou jako ne-svazáci, jsme pořádali tady ty akce, což taky nějak šlo, po nějakou dobu. No a pak to nějak skončilo, vzal to někdo jinej. Na Floře povolili velký koncert. SBB pak hráli ještě na zimáku, kde bylo tak sto lidí. [...] A pak už to zaráželi, už to tak nešlo i ty diskotéky ukončovali.“⁶⁷

Jednou z mála akcí, která se konala ještě před rokem 1976, byl např. festival v Dobrušce v roce 1975. Ovšem na základě rozhovorů je diskutabilní, zda ho zařadit jako akci undergroundovou. Pamětníci zmiňují, že o Plasticích samozřejmě věděli, ale sami sebe, včetně party, se kterou se scházeli, popsali vždy jako partu „kámošů“, se kterými se chtěli pobavit a popít. „Tady ty akce prostě nebyly, tak jsme za těma lidičkama jezdili z Olomouce ven. Nebyla tu ani žádná taková výrazná osobnost, jako v Praze. [...] Vystupoval tam (v Dobrušce) Jaroslav Hutka, kapela Chasa a o rok později např. kapela Andromeda, která hrávala písničky od King Crimson, od Zappy. Nebyla to zábavová kapela. [...] Nejsem si jistý, ale myslím si, že nás tenkrát (1975) ráno naháněli, nebo možná jsme šli spát někam na pole, kde nás ráno sbírali, budili nás pendrekama.“⁶⁸

V období, kdy započala akce „Kapela“, si nikdo, kdo se podílel na jejím průběhu a výkonu, nemyslel, že reakcí na monstr proces s českým undergroundem bude obrovská vlna solidarity, jak tuzemské, tak za-

64 „Regent“, fotograf, vrstevník Milana Krampoty. Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

65 Josef Haberland – fotograf, olomoucká „mánička“, v druhé polovině 70. let měl údajně nejdelší vlasy v Olomouci. Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

66 Polská kapela, která se jmenovala Silesian Blues Band, později si změnila název na Szukaj, Burz, Buduj – SBB. Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

67 Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

68 Jaroslav Drlík „Dudyn“, orální historie, 8. 4. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

hraniční. Systém, který Státní bezpečnost používala k rozložení „závadových“ kapel, hodnotila kladně. Ovšem v rámci úspory času zaměstnanci národních výborů a kulturních organizací zakazovali téměř všechny kulturní akce v regionu. Nejvíce tím byla zasažena mladá generace, která prakticky vyrůstala na bigbeatové hudbě. To logicky vedlo k dalšímu a dalšímu pořádání již ilegálních akcí.

Výsledky StB poukazovaly na neočekávaný vývoj v podobě rapidního růstu podzemního hnutí. „Operační skupina Federálního ministerstva vnitra 3. listopadu 1976 dospěla k závěru, že v každém kraji se vyskytuje řada „neregistrovaných“ hudebních skupin hrajících „závadový“ repertoár. Dokonce i pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže vystupovaly „prozápadne“ orientované skupiny.“⁶⁹

Např. v okrese Šumperk bylo v rámci „Kapely“ v roce 1976 evidováno na 27 bigbeatových skupin. „Z toho 115 je vedeno pod organizací Socialistického svazu mládeže a 12 pod Osvětovou besedou a Závodních klubů Revolučního odborového hnutí. Zjištěné závady byly řešeny s Okresními národními výbory a Okresními výbory Socialistického svazu mládeže za účelem provedení vhodných opatření anebo zastavení činnosti.“⁷⁰

V krajské správě StB Ostrava, v „problematice vysokých škol, zahraničních studentů, mládeže, sportovních a branných organizací“, byl v rámci celostátní akce „Kapela“ proveden výslech s Pavlem Arbeitem, organizátorem tzv. Klubu činorodých duší. Oddělení Státní bezpečnosti Ostrava spolu s Oddělením Státní bezpečnosti Šumperk zajistilo nerušený průběh krajského festivalu „Porta 77“. Národní kolo později za pomoci Oddělení Státní bezpečnosti Ostrava zajistilo nepřipuštění tří hudebních skupin k vystoupení. Podnět k tomu dala Správa Státní bezpečnosti Praha, na jejíž základě nemohl vystoupit (v celém SM kraji) Jaroslav Hutka, který byl rozpracován v akci „Zpěvák“.⁷¹

69 L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „Kapela“, s. 138.

70 ABS, KS ZNB S ŠtB Ostrava – Oddelenie ŠtB Šumperk, Ročný vykonávací plán O ŠtB na rok 1976; Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu O ŠtB za rok 1976.

71 ABS, KS ZNB ŠtB Ostrava, B7/II 195 Ročný vykonávací plán II. odboru S ŠtB na rok 1977. Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu II. odboru S ŠtB za rok 1977.

Na rozpuštění akce ve Strážnici vzpomíná Boris Konarik: „...tenkrát nás tam posbírali, narvali nás do antonů. [...] Bylo to myslím v sedmdesátém šestém, sedmém. Narvali nás do antonů a pak nás vypouštěli po pěti kilometrech někde v lese. Vyhodili vždycky třeba dva pak zase a zase. Takže to bylo pak pískání, řvaní, haló! Na těch polních a lesních cestách, než jsme se sešli. Policajti takhle jezdili v noci, to se posbíralo a vypouštělo. Hlavně v noci to bylo dost nepříjemný, kolikrát tě vyhodili s někým, koho si vůbec neznal. Ale brali jsme to, jako takový zpestření.“⁷²

Dále na základě spolupráce Oddělení pohraniční kontroly a jednotlivých oddělení Státní bezpečnosti byla v severomoravském kraji zavedena opatření, která směřovala na hnutí „hippies“, jehož členové se snažili vycestovat na poutní místo Polské lidové republiky, do Čenstochové.⁷³

Na svou cestu do Polska vzpomíná Marie Burdová: „V roce 1979 slavilo Polsko výročí ubránění se švédskému obležení. V tu dobu byl na papežském stolci všemi bez rozdílu vyznání milovaný Jan Pavel II., který se rozhodl zúčastnit se oslav. Svým příjezdem do Polska zamotal hlavu všem bezpečnostním složkám. Snažili se jeho výpravu nějak znemožnit a omezit, ale nakonec se v prvním červnovém týdnu roku 1979 návštěva konala a „české máničky“ z celé republiky u toho nemohly chybět. Z Olomouce se vydala velmi početná skupina. Cesta do Polska byla spontánní a nebyla nijak organizovaná, tudíž ji nemohl nikdo prozradit ani nahlásit. Mnoho lidí jelo až po hranice stopem. Každý jinak, ale i přes to byly vlaky plné k prasknutí. Polská vládnoucí strana se rozhodla zamezit setkání s papežem alespoň tak, že vlaky zastavila! Do této výpravy jsem právě já patřila. Na hranicích se vlak zastavil a bylo ticho. Kupodivu byli to polští pohraničníci, kdo nám poradil kudy máme pěšky přejít koleje, vydat se k silnici a něco si stopnout. Tenkrát nám řekli, že je porucha na trati, až v Polsku jsme se na místě dozvěděli, o pokusu znemožnit dopravu pro všechny katolíky na místo včas. Poláci to vyřešili jednoduše! Svázali auty i koňskými povozy všechny, kteří to potře-

72 Boris Konarik, orální historie, 2. 4. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

73 ABS, KS ZNB ŠtB Ostrava, B7/II 195 Roční vykonávací plán II. odboru S ŠtB na rok 1977. Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu II. odboru S ŠtB za rok 1977.

bovali. Nikomu se nepovedlo masy lidí zastavit. Vesnické ženy, a hlavně jeptišky, byly šťastné z tolika mladých lidí, jelikož jim dlouhé vlasy připomínaly Ježíše Krista, tak je to ještě dojímal. Stejně tak jako moji babičku, když jsem si jí stěžovala, že mi vyčítají ‚vlasatce‘, ona se svou autoritou u celé rodiny všem oznámila, že ‚Ježíš měl také dlouhé vlasy a nikdo mu to nevyčítal!‘⁷⁴

V. Charta 77

O rozšíření Charty 77 na Moravě se zasadil Tomáš Hradílek. T. Hradílek i s manželkou odmítli volit v předem jasných volbách a hned v lednu roku 1977 podepsal Chartu 77. O dokumentu se dozvěděl z Hlasu Ameriky a po podepsání navázal kontakty s dalšími signatáři v Praze, Olomouci a Ostravě. Stal jedním z mluvčích za Severomoravský kraj. Na základě toho byly již na počátku 80. let prováděny domovní prohlídky příslušníky Státní bezpečnosti. Tomáš Hradílek popisuje permanentní sledování a perzekuci celé jeho rodiny příslušníky StB:⁷⁵ „Tady jsme to prožívali mnohem intenzivněji (rodina Hradílkova žila v Lipníku nad Bečvou). Zejména když potom dělali takové hrozné věci kolem našeho domu, tak tím se bavilo celé město.“⁷⁶ Ve spisech StB byl rozpracován v akci „Redaktor“.⁷⁷ Správa Státní bezpečnosti Přerov ve vykonávacím plánu na rok 1978 podává o Tomáši Hradílkovi informace: „Jmenovaný je signatářem ‚Charty 77‘. V březnu 1977 bylo se jmenovaným provedeno profylaktické opatření. Dle současných poznatků je objekt vyznavačem ‚Charty 77‘ a pro její myšlenky hledá další vhodné osoby. Vlastní řadu písemných materiálů a to jak ‚Charty 77‘, tak i emigrantských zahraničních center.“⁷⁸

74 Korespondence s Marií Burdovou. 12. 4. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

75 *Paměť národa*, Tomáš Hradílek, 2016, <https://www.pametnaroda.cz/cs/hradilek-tomas-20160426-0>. [19. 10. 2019].

76 Tamtéž.

77 Tamtéž.

78 ABS, KS ZNB S ŠtB – Oddelenie ŠtB Přerov. B7_8/II. Roční vykonávací plán O ŠtB na rok 1978. 1977–1978.

V rámci „problematické mládeže a vysokých škol“ byl u StB rozpracován i Zdeněk Vokatý „Londýn“ v akci „Voči“.⁷⁹ Zdeněk Vokatý byl mimo jiné jedním ze zadržených po Bojanovickém festivalu, který byl v roce 1976 ve vazbě (od 17. 3. do 22. 4.). V Bojanovicích zahrál jednu skladbu na španělskou kytaru, nicméně do mikrofonu nezpíval. Možná to byl důvod jeho propuštění a následného vyšetřování na svobodě.⁸⁰

Dále v rámci akce „Voči“ byla Státní bezpečností sledována i jeho činnost kolem Charty 77 v Ostravě-Porubě. Bezpečnost se zaměřila i na jeho ženu Dagmar Vokatou, která udržovala kontakt s rodinou Němcovou v Praze. Zvýšenou pozornost bezpečnost kladla na Vokatého během jeho návštěvy v Praze. Dáša Vokatá kontaktovala Pavlu Němcovou (která byla tou dobou v Praze), aby Zdeňka Vokatého upozornila, že se Státní bezpečnost v Ostravě zajímala o termín jeho návratu. Dle materiálů Vokatý zvažoval založení soukromé „bytové“ univerzity v Ostravě, která by informovala zájemce o činnostech Charty 77, tedy aby zefektivnila její činnost. Dle tajného spolupracovníka Vokatý rozšiřoval knihy a další tiskoviny, nicméně lidé věděli, že Vokatý je sledován StB, tudíž žádná soustředěná skupina nevznikla.⁸¹

Na základě rozhovorů, které jsem provedl s pamětníky hlásícími se do undergroundu nebo s lidmi, kteří se kolem undergroundu pohybovali (byť jen okrajově), jsem zjistil, že je příležitost podepsat Chartu 77 zcela minula, nebo tuto možnost nijak nevyhledávali.

Jaroslav Chromek uvádí: „tehdy jsem měl jinačí myšlenky, mě politika moc nezajímala, mě zajímala muzika hlavně... abychom... měli přístup na pivo, to bylo důležité“.⁸²

Hudebník Libor Stržínek o vnímání Charty 77 v Přerově: „O nějaké Chartě 77 jsme slyšeli akorát z rádia, z televize, ale nikdo jsme ji nečetli. Přerov byl trochu izolovanější, jestli někdo něco dělal, tak o tom nevím. Ani Zpravu o třetím českým hudebním obrození... často se to sem do-

79 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, B7/III. Týždenné informácie pre X. s. ZNB za rok 1978.

80 M. MACHOVEC – P. NAVRÁTIL – F. STÁREK ČUŇAS, *Hnědá Kniha*, s. 76 a 88.

81 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, B7/III. Týždenné informácie pre X. s. ZNB za rok 1978.

82 Jaroslav Chromek, orální historie, 28. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

stávalo na pátým, šestým překlepu a nedalo se to číst. Takže o Chartu jsme ani nezavadili. [...] věděl jsem, o co jde, protože se to mlelo v televizi, v rádiu. Takže jsem to znal jen z toho jednoho pohledu a určitě jsme si říkali, že je to dobrý, když to komunisty tak sere tenkrát. Nám bylo jasné, že co sere komunisty, je dobrý, ale že bysme to četli, to jsme nikdo nečetli. [...] Více méně jsme ani neměli snahu zjistit, o co jde, věděli jsme, že všechny tyhle party jsou prošpikovaný fízlama a práskačema a na víc nás ta politika tak až moc nebrala, my jsme si žili ten život. Když jsme jednou seděli s Jirousem a Jáchymem Topolem a tohle jsme jim řekli, tak zakroutili očima a mysleli si o nás, že jsme vesničtí idioti.“⁸³

K situaci v Uničově Antonín Mikšík dodává: „K Chartě jsem se dostal, až jsem přišel z vojny, tak se mi dostala do rukou. Nepodepsal jsem to ale z toho důvodu, ne že bych měl strach, nešlo mi o nic, rodinu jsem neměl, práce mi byla u prdele, tu jsem měnil každé dva roky, takže mi nemohli nic. Spíš jsem se necítil dostatečně vyzrálý, ještě po té vojně. Já jsem to bral tak, že je to spíš pro ty určitý osoby, Havla nebo ty Němcovi. Samozřejmě jsem věděl, o co jde. Měl jsem to v ruce, ale už si nevybavuju, jak se ke mně dostala. Prostě to někdo dovezl. [...] Stále jsem uvažoval nad tím, že emigruju, a kdybych to podepsal, tak už se nikam nedostanu. Na víc mě ta politika v té době nějak neoslovovala. Smysl jsem v tom viděl, ale kdyby mě sbalili estebáci, tak co bych jim vykládal, to bych si neobhájil. [...] Necítil jsem se na to vyzrálý.“⁸⁴

Na své první setkání s Chartou vzpomíná Marie Burdová: „Chartu 77 jsem nepodepsala. Na setkání na Hrádečku (v roce 1978) jsem ji chtěla podepsat. Bylo mi teprve chvíli 18 let a moc jsem chtěla být se všemi přítomnými za jedno. Naštěstí si mne tam vzal někdo bokem a ptal se mne, zda jsem ji opravdu důkladně přečetla a zda si opravdu uvědomuji, co nastane. Jasně že jsem ji nečetla. Charta byla na světě rok a k nám (do Olomouce) se ani nedostala. [...]. Kolem Havla sedělo u výborného guláše mnoho lidí a ti mi řekli, ať se s tím nejdříve seznámím a potom

83 Libor Stržínek (kapela Stará dobrá ruční práce), orální historie, 13. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

84 Antonín Mikšík, orální historie, 26. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

podepíšu. Podepsala jsem tedy alespoň propuštění těžce nemocného Cibulky. I to STB později stačilo.“⁸⁵

StB Ostrava si později mezi lety 1979–1980 vytipovala osoby ke zpravodajské kontrole. Byl zpracován podklad k signatářům Charty 77 a ke stykům signatářů Charty 77 ze Severomoravského kraje. V součinnosti s StB Brno, O StB Přerov a Olomouc bylo provedeno „opatření k zabránění ustavení tzv. sekce moravského VONSu 5. 1. 1980“⁸⁶ a zároveň se jednotlivá oddělení snažila ve spolupráci znemožnit konání protestní demonstrace za propuštění odsouzeného Cibulky.⁸⁷

O aktivitě chartistů v Olomouci vypovídá roční vykonávací plán olomouckého oddělení StB na rok 1978. Oddělení zachytilo aktivizaci sil, kterým zabránilo v rozšiřování a rozmnožování pamfletu Charta 77. Tudíž, jak je z rozhovorů patrné a potvrzuje to i daný dokument, Charta 77 nedosáhla patřičného účinku, jež signatáři očekávali, „i přesto do určité míry ovlivnila chování a myšlení některých pravicových oportunistů v okrese. Celá řada jiných s obsahem sympatizují, ale nechtějí být signatáři, protože se obávají sankcí.“⁸⁸ Samozřejmě bylo běžné, že jak lidé z undergroundu, tak pravicoví oportunisté udržovali vztahy nad rámec okresů, a tak docházelo k předávání, výměně a získávání politických názorů.⁸⁹ (Vycházím i z uvedené korespondence na předešlé straně s Marií Burdovou, která se s Chartou blíže seznámila u Havla na Hrádečku).⁹⁰

Marie Burdová dále vzpomíná na zájem StB po jejím návratu z Hrádečku: „Po návštěvě Hrádečku si pro mne přijeli, než jsem odcházela do práce. Oblečení v civilu, nekompromisně dali nohu mezi otevřené dveře. Nechali mne obléknout a potom odvezli do čtvrtého patra oddělení StB.

85 Korespondence s Marií Burdovou. 29. 3. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

86 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, Roční vykonávací plán II. odboru S ŠtB na rok 1980. Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu práce II. odboru S ŠtB za rok 1980. 1979–1980.

87 Tamtéž.

88 ABS, Okresné oddelenie ŠtB Olomouc. Roční vykonávací plán O-ŠtB na rok 1978.

89 Tamtéž.

90 Korespondence s Marií Burdovou. 29. 3. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Tam mi oznámili práva a řekli, že přijel specialista na mládež z Ostravy, který má na mne otázky. Můj olomoucký estébák, který mě měl na starosti, se jmenoval Hynek. Ptali se na různá setkání, která jsem navštívila. Věděla jsem od přátel, jak se chovat a moc mi ty rady pomohly. Když jim po 12 hodinách ničeho začaly téct nervy a všichni se už prostřídali a chtěli asi domů, se jejich agresivita začala zvyšovat. Docela jsem se začala bát. V tu dobu běžel nový film Kladivo na čarodějnice, zeptala jsem se tedy, jestli mi také budou štípat prstíky. Já blondýnka, vlasy po pas, velké modré oči! Ven! Zařval, pusťte ji, ať ji už nevidím!! Tak k mučení nedošlo.⁹¹

Underground nebyl tvořen jen okruhem hudebníků. V uměleckých galeriích vystavovali především prorežimní výtvarníci. Do nelegální či „druhé“ kultury spadali i výtvarníci, kterým tato možnost byla odepřena, museli se tedy přesunout do bytů, ateliérů a dalších různých prostor, kde soukromě vystavovali.⁹²

Na počátku 70. let zasáhly probíhající čistky nejen jednotlivce, ale celý výtvarný život. Ten ovšem stihl v Olomouci zakořenit, zejména díky teoretikovi a členovi „Skupiny Ra“, Václavu Zykmondovi, který jako vedoucí Katedry výtvarné výchovy Univerzity Palackého vychoval (během svého desetiletého působení ve funkci) „s dalšími pedagogy celou řadu ať už prakticky, nebo teoreticky dobře vybavených studentů“.⁹³ V polovině 70. let se z jádra těchto studentů vyprofilovala skupina mladých umělců, kteří se z vlastní iniciativy uspořádali a představili veřejnosti na výstavě „Konfrontace 77“, která probíhala v Kroměříži.

Na výstavě se podílel např. Ondřej Michálek, Oldřich Šembera, Jiří Žlebek nebo velmi výrazná postava olomouckého undergroundu Václav Stratil. Výstava „Konfrontace 77“ byla počátkem řady dalších aktivit, jež se konaly na všemožných místech a platformách a vycházely z událostí, které přinesla 60. léta.⁹⁴

91 Tamtéž.

92 *Fenoménn Underground: Byty*, Česká televize 2014, <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221002-byty/> [19. 10. 2019].

93 L. DANĚK – P. ZATLOUKAL, *Skleník*, s. 53.

94 Tamtéž, s. 53.

Významná osoba, která v Olomouci kolem sebe vytvářela výtvarné undergroundové prostředí v 70. letech, byl mimo jiných malíř Václav Stratil, který mi vyprávěl o svých aktivitách: „Věděli o mně, vadilo jim moje chování. [...] Já jsem tu undergroundovou komunitu vlastně vytvářel. Měl jsem tady dva ateliéry, v sedmdesátých letech. Ve Ztracené ulici a pak na Praskové, kde bydlelo více lidí. Tak tam jsme popíjeli a hráli muziku a dělali výstavy. V té Praskové ulici to začalo tak v té polovině sedmdesátých let.“⁹⁵ Během tvrdého husákovského režimu se těmto umělcům, včetně Václava Stratila, podařilo v klubovně za Galerií v podloubí a později v Komenského ulici „vytvořit ostrůvek relativní svobody. Uprostřed nechutné doby převlékání kabátů, křivení páteří a devastace charakterů. Byli jsme přímo ukázkovým dokladem toho, jak se ideologická diverze a protisocialistické názory dokázaly vloučit přímo do mládežnické organizace – Socialistického svazu mládeže, pod jehož hlavičkou jsme figurovali.“⁹⁶

V rozhovorech s pamětníky mě zajímalo i předávání informací o plánovaných výstavách a dalších akcích. Václav Stratil zmiňuje: „Tady byla hospoda, Studentský klub a tam jsme všichni chodili a samozřejmě do Ponorky, tehdy se tady komunikovalo dobře. Ty dlouhé vlasy byly takové poznávací znamení. Organizace akcí, samizdaty a stavění se proti tomu režimu jsme dělali hlavně my. My jsme rozšiřovali časopis *Vokno*⁹⁷ a lidi z Prahy mě často navštěvovali, vždy u mě přespali. Přitom rozšiřování nás bylo hodně. [...] Často jsme měli domácí prohlídky a často nás předvolávali na výslech. Hlavně je teda zajímalo, koho z Prahy znám. Ptali se na Mirka Vodrážku, Plasty a okruh lidí kolem nich, rodinu Němcovu, to chtěli vědět a pak koho znám tady z Olomouce. [...] Do Prahy jsem za těmito lidmi jezdil často.“⁹⁸

Státní bezpečnost o stycích Václava Stratila s osobami z Prahy věděla. V týdenní informační správě z roku 1980 je uvedena schůzka v bytě

95 Václav Stratil, *orální historie*, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

96 L. DANĚK – P. ZATLOUKAL, *Skleník*, s. 205.

97 „Chodili mezi nás vydavatelé samizdatové literatury a jiní tehdejšímu režimu nepřátelští občané.“ Tamtéž, s. 205. „*Vokno*“ samizdat, vydávaný František Stárkem „Čuňasem“, od roku 1979, in: *Vokno – VONS.cz. Aktuálně – VONS.cz*, 2007, [//www.vons.cz/vokno](http://www.vons.cz/vokno) [19. 10. 2019].

98 Václav Stratil, *orální historie*, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

MUDr. Pelikána v Olomouci, které se účastnilo 12 osob dne 26. 12. 1979. Schůzku měla údajně iniciovat Iva Pelikánová. „Jde o osoby mající nepřátelský vztah k současnému politickému zřízení a inklinující vztah k CH 77.“⁹⁹ Na schůzce byl kromě Ivy Pelikánové přítomný Mirek Vodrážka, Vít Pelikán, Václav Stratil a další osoby napojené na Chartu 77. Veškeré zjištěné informace byly posléze postoupeny X. správě SNB s požadavkem na dodatečné prověření Vodrážky.¹⁰⁰

„Nelegální“ výstavy olomoucká Státní bezpečnost sledovala. V ročním vykonávacím plánu O StB na rok 1978 v problematice kultury Státní bezpečnost plánovala věnovat pozornost právě osobám „o kterých je z dřívějších dob známo, že mají snahu zanášet do naší kultury tzv. „progresivní kulturu“, nebo se snaží vytvářet a uvádět díla, která mohou mít dvousmyslný charakter.“¹⁰¹

Zaměření mělo být dále nasměrováno na spisovatele z řad vyloučených členů KSČ, kteří používají pseudonymy a na osoby, o kterých je známo, že rozepisují a následně rozšiřují závadovou literaturu a tiskoviny, které nakopírují a posílají dál do oběhu.

Zpráva doslova uvádí zaměření se na osoby stojící mimo umělecké svazy, které organizují kulturní a společenské akce. Mezi takové patřil například zmiňovaný Václav Stratil nebo fotograf Jindřich Štreit.¹⁰² „Na každé mé výstavě byli tajní, kteří sledovali průběh té vernisáže, co se tam děje, jestli se tam nerozdávají letáky, takže kdo si myslí, že nebyl pod kontrolou, tak si mluví proti sobě. Měl jsem nad sebou několik tajných, kteří mě kontrolovali, auta, telefony. Mně byl odposloucháván telefon, takže já byl furt pod kontrolou. [...] Myslím si, že ta Morava byla méně sledována než ta Praha... vědělo se o tom, ale nebyly tady nějaké zásadnější postihy.“¹⁰³

99 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, Týždenné informácie po linii X. S. ZNB za rok 1980.

100 Tamtéž.

101 ABS, Okresné oddelenie ŠtB Olomouc. Ročný vykonávací plán O-ŠtB na rok 1978.

102 Tamtéž.

103 Jindřich Štreit, orální historie, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Preventivní opatření měla být samozřejmě uskutečněna na poli veškeré kultury včetně osob z řad „hudebníků“. Ti všichni mohli totiž negativně ovlivňovat veřejnost, ale hlavně mladou generaci.¹⁰⁴

Lidé vnímali underground jinak na Moravě a jinak v Čechách. Václav Stratil vnímal underground v Praze i na Moravě totožně. „Ten přístup byl stejný, bylo to propojené. Velkou práci pro Olomouc udělal Milan Kozelka.¹⁰⁵ Ten sem vozil informace o tom, co se děje ve světovém umění. Dělal přednášky, dělal happeningy, performance, body-art. V rámci těch přednášek se snažil lidi kolem sebe vzdělávat.“¹⁰⁶

„Bytová kultura“ poskytovala azyl mladým lidem, kteří kvůli často špatným a nesmyslným rozhodnutím vytvářeli opozici proti komunistickému režimu, jak vzpomíná Marie Burdová: „Při cestě po Olomouci se běžně stávalo, že policie zastavila autem dlouhovlasé lidi, zkontrolovali jim občanské průkazy a vždy někoho s vymyšleným důvodem odvezli. Bylo to rádobý pro vystrašení, ale začaly vznikat nová setkání a jiné cesty, kudy nechodit! Staré domy s byty čtvrté kategorie, ve kterých vojáci se svými rodinami nechtěli bydlet, se postupně zabydly lidmi z undergroundu. Jednou jsme např. seděli ve větším počtu na Trojici, když nás přišli kontrolovat a ‚rozpustit‘ příslušníci. Tichým sdělením jsme se s kamarádkou dozvěděly, kam máme přijít, ještě než se všichni rozešli. [...] V jednom bytě, kam jsme vešli, již sedělo přes patnáct lidí, vařil se čaj, pouštěla, skvělá hudba a sdílely se názory na perzekuci, které se nám líbily. Neobjevilo se násilí, spíš legrace. Oproti pomluvám se nám líbilo, že se čte literatura i bez přítomnosti alkoholu. Poprvé jsem slyšela ‚Neboj se fízálků...‘, píseň, která se při různých pochodech v obklíčení policajty stala později skoro hymnou.“¹⁰⁷

Olomouckou výtvarnou scénu pomáhali tvořit i lidé mimo Univerzitu Palackého, jako např. Milan Krampota „Gogo“, který ve svém bytě pořádal výstavy. Byt se nacházel v ulici Barviřské, která spojuje ulici

104 ABS, Okresné oddelenie ŠtB Olomouc. Ročný vykonávací plán O-ŠtB na rok 1978.

105 Milan Kozelka, olomoucký básník. Václav Stratil, orální historie, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

106 Tamtéž.

107 Korespondence s Marií Burdovou. 29. 3. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Riegrovu s Náměstím hrdinů. První velká výstava se konala v roce 1978, na bytě se sešlo kolem 30 až 40 lidí.

„Gogo“ uvádí, že: „Většina lidí chlastala a já ne, proto jsem se snažil dělat tu kulturu, aby taky jenom nechlastali, ale něco dělali. Přišlo mi totiž škoda furt jenom sedět v hospodě. Těmi akcemi jsem je chtěl oslovit. Tak jsem dal dohromady lidi. Pamatuji si, že to bylo začátkem roku 1978. No já jsem udělal tehdy večírek, smíchal jsem jednu chemickou látku s cukrem a ta po zapálení hořela. [...] Tu směs jsem nasypal na zem, směrem od vstupních dveří, dále do bytu a jak ti lidi přišli, zapálil jsem to a podle toho, jak ten prášek hořel, mohli jít dál. Druhý den přišli i rodiče, abychom jim ukázali, že jejich děti jen nechlastají. [...] Různé tam lidi nosili věci, co třeba dělali na soustruhu, vázy apod. Ta výstava byla veřejná, byly tam různé obrazy, ale i vyřezávané sošky, litografie, asambláže.“¹⁰⁸

„Bytové univerzity“ byly výrazným fenoménem nejen v prostředí pražského undergroundu. Václav Stratil, který kolem sebe soustřeďoval zajímavé lidi, popisuje zkušenosti s byty: „Tady [v Olomouci] bylo několik bytů, kde si mohl, jak si mohl přijít kdykoliv v denní i noční hodinu. Všichni jsme se scházeli po bytech a já jsem měl postupně k dispozici ty dva ateliéry. Ty lidi neměli, když neměli kde bydlet, tak bydleli u mě a mohli jsme provozovat ty naše aktivity. Hlavní byt byl v ulici Prasková.“

„Často jsem byl na výsleších [...] při každém výslechu to bylo na stole [výzva k podepsání spolupráce s StB], vysvětlovali mi tu situaci a snažili se mě přemlouvat. Většinou jsem používal zákon práva nevypovídat. Věděli, že mám kontakty na Prahu, ale asi jsem pro ně nebyl tak důležitý, zajímal jsem je tady, kdy jsem měl velký vliv na mladé lidi. [...] Hodně jsme se o tom [politice] bavili. [...] Kritizovali jsme, srovnávali jsme. Neměli jsme žádné ambice, byli jsme sami pro sebe a každý měl u mě dveře otevřené.“¹⁰⁹

Kromě bytových galerií se příslušníci undergroundu snažili probudit občany z letargie různými veřejnými akcemi, tzv. happeningy, jako např. Milan Krampota: „Nejdříve jsem pořádal takový nultý happening.

108 Milan Krampota „Gogo“, orální historie. 18. 4. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

109 Václav Stratil, orální historie, 18. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Zkusil jsem jen schválně, kolik přijde lidí. [...] udělali jsme pozvánky v tolik a tolik, tam a tam. Vyrobili jsme to za pomoci linorytu a to mě někde chytli, kontrolovali mně věci a našli pár pozvánek a hned mě odvezli a že co to je. [...] Nic jsem jim neřekl, protože by mi stejně nevěřili. [...] Zakázali mi tam jít, hodinu mě drželi a pak jak jsem se dostal domu, tak jsem pár lidí varoval, někdo šel a někdo ne. [...] No a šlo o to, že jsme měli jít z Horního náměstí navrch, k Žerotinovu náměstí, kde budeme mít sraz. A já tam prostě půjdu a jenom je pozdravím a půjdu pryč. No tak v osm hodin tam šli ty lidi, všude byly policejní auta, naháněli je, některý sebrali a kdybych jim [strážníkům] řekl, že je jenom pozdravím, nevěřili by mi. Docela se ten happening vydařil, ale byl z toho docela průser. Hodně lidí odvezli na výslechy, jelikož v nás viděli asi nějakou hrozbu.“¹¹⁰

VI. Osmdesátá léta

Na konci roku 1979 náčelník II. odboru Správy StB Hradec Králové, podplukovník František David, poznamenal k akci „Kapela“, že i přes vydařené zásahy a úspěšnou činnost aktivita „závadových“ skupin přetrvává. Počátkem 80. let započalo „druhé tažení“ proti undergroundu.

Právě na začátku osmdesátých let se těžiště undergroundu pomalu začalo z Čech přesouvat na Moravu. Stalo se tak v době, kdy byla scéna v hlavní „baště“ severočeského undergroundu oslabená v důsledku mnoha perzekucí ze strany bezpečnostních složek.¹¹¹ Na základě mnou vedených rozhovorů lze masivnější vznik hudebních undergroundových skupin zařadit na přelom 70. a 80. let, například kapela Elektrická svině (1979/1980)¹¹² z Olomouce nebo Stará Dobrá Ruční Práce (1984) z Přerova.¹¹³

110 Milan Krampota „Gogo“, orální historie, 20. 2. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

111 L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS: „Kapela“, s. 204–206.

112 Zdeněk Brázda „Cypís“, orální historie, 18. 2. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

113 Libor Stržínek (Stará dobrá ruční práce), orální historie, 13. 2. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

K přelomovým létům 1979/1980 v Olomouci pamětnice Marie Burdová uvádí: „Po jedné čtené emigrační letní vlně, bylo tolik zapečetěných míst, že nebylo kde se scházet. V létě to bylo ještě fajn. Scházeli jsme se v Kolibě u parku a v hospodách, kde byly zahrádky, abychom byli venku a vždy se hrálo tak, abychom nerušili a nebyli rušeni. Předávali se tam informace o povedených emigracích a vystěhování a drželo nás to v pozitivní náladě. S příchozí zimou se podmínky se zavřenými byty zhoršily a koncem roku osmdesát opět začala StB přitvrzovat a Veřejná bezpečnost také. Neměli jsme kde se scházet. Jakmile viděli větší skupinu, a dokonce ‚vlasáče‘, vytvářeli nepříjemné situace. Nešlo jen o kontrolu dokladů a pracovní povinnosti! Nacházeli si důvody alespoň jednoho ze skupiny odvézt! Vytvořit nervozitu a strach, abychom se nechtěli scházet! Mnohokrát nám to i řekli rádoby přátelským tónem: ‚Ty pojedeš s námi [...] a vy ostatní buďte rozumní a běžte v klidu domů, vždyť je zima, a tam máte jistě teplo, co tady venku?‘ Jelikož se někdy stávalo, že odvezeného jedince ztloukli a vyhodili z auta, nebo dokonce i ostříhali, nebylo neobvyklé, že ostatní ho nenechali odvézt! Bylo velmi odvážné se někoho zastat!“¹¹⁴

Stejně jako v jihomoravském kraji, tak i v severomoravském kraji došlo k nárůstu počtu hudebních závadových skupin:¹¹⁵ „Příslušníci Krajské správy SNB Ostrava během léta 1983 analyzovali situaci v oblasti hudby v Severomoravském kraji a zjistili, že národní výbory neplní vládní usnesení ČSR č. 63/75 týkající se povolování a kontroly koncertů, čehož „závadové“ kapely a diskžokejové zneužívají k produkci převážně „hudby západních směrů.“ Během vystoupení docházelo k hanobení socialistického zřízení, urážkám a fyzickým útokům na zasahující příslušníky.“¹¹⁶

Když se muzikant a organizátor akcí Jaroslav Chromek vrátil v roce 1978 z vojny, začal se s přáteli scházet v olomoucké hospodě U Kapličky, kde si pouštěli magnetofon a jednoduše se bavili. Postupně se jejich „posezení“ prodlužovala, až z toho vznikly tří denní akce, tzv. „Sudy“.

114 Korespondence s Marií Burdovou. 12. 4. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

115 L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „*Kapela*“, s. 204–207.

116 Tamtéž, s. 207.

Často jezdívali po Čechách navštěvovat další „máničky“, ti pak zase jezdili za olomouckými „máničkami“.

Po přestěhování se s manželkou do nového domu v Senici na Hané pokračoval Chromek s pořádáním „Sudů“ a od roku 1982 organizoval i menší fotbalové zápasy.¹¹⁷ „Politika mě moc nezajímala, mě zajímala muzika a abychom měli kam jít na pivo. Já si osobně myslím, že kdyby ti pitomí komunisti dali pokoj máničkám, vysrali se na to, tak máničky by si hleděly muziky a nikdy by to nebylo zpolitizovaný. [...] My bychom si jezdili po festivalech, poslouchali muziku, dělali si vlastní muziku a byl by klid. [...] Založil jsem mužstvo v kopané, v minikopané, takže jsme jezdívali hrát zápasy a jednou do roka jsem dělal dokonce i olympijské turnaje, třídní fotbalový klání mániček. Tak tam třeba přijelo šest, sedm mužstev – mániček z celé Moravy. Měli jsme krásné hřiště s klubovnou, kde se pouštěl kotoučák, na něm Garáž a Plastici. Občas tam někdo hrál živě.“¹¹⁸ Podobné fotbalové turnaje se konaly také například v Havířově nebo ve Frýdku-Místku: „Jednou jsme hráli takhle fotbal a mně se podařilo zmizet do lesa s foťákem a zpoza křoví jsem fotil, jak přijely tři, čtyři policejní auta, se psama. Ale nic se v celku nestalo, dozvěděli se to, zkontrolovali nás a odjeli. Nerozpustili to, nic. Ale myslím si, že kdybych byl chartista, byl bych na tom hůř. Takhle jsem pro ne byl jen mánička, co občas dělala nějakou muziku.“¹¹⁹

Jaroslav Chromek navštěvoval mnoho dalších festivalů, koncertů, výstav a účastnil se mnoha setkání „závadové“ mládeže. Bylo běžné, že mladí lidé jezdili po celých Čechách a Moravě, za svými přáteli a poznávali nové kapely, které pak např. zvali k sobě. Chromek se tak poznal s kapelami jako např. Absolutní bezedno, Posádková hudba Marného Slávy, Stará Dobrá Ruční Práce, Mrtvá dlažba, Elektrická svině a mnoha dalšími.¹²⁰ Již v roce 1981 Správa StB Ostrava vnímala aktivizaci tzv. dru-

117 *Fenomén Underground: Ostrihat a do dolů*, Česká televize, <https://www.ceska-televize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221008-ostrihat-a-do-dolu/8598-jaroslav-chromek/> [19. 10.2019].

118 Jaroslav Chromek, *orální historie*, 28. 1. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

119 Tamtéž.

120 *Fenomén Underground: Ostrihat a do dolů*, Česká televize, <https://www.ceska-televize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221008-ostrihat-a-do-dolu/8598-jaroslav-chromek/> [19. 10.2019].

hé kultury, snažila se „odhalovat a přerušovat protisocialistickou činnost osob, které se negativně projevovaly v krizovém období a dosud pracují v kulturních institucích.“¹²¹

Během roku 1981 byla prohlubována součinnost s jednotlivými okresními správami Sboru národní bezpečnosti, které měly za úkol odhalovat místa srazů „undergroundu“¹²² „s cílem jejich likvidace, izolace a kompromitace jejich hlavních představitelů a organizátorů.“¹²³

Dále byla zahájena činnost, jejímž cílem bylo vytipování nových osob, které se v hnutí „underground“ pohybovaly a angažovaly. Stejně tak byl kladen důraz na sledování skupinek „závadové“ mládeže, která udržuje styky a kontakty s antisocialistickými silami. Hlavně na představitelé opozice, kteří by mohli mládež „negativně“ ovlivňovat.¹²⁴

Sten Vlč vzpomíná na organizování hudebního festivalu: „Na počátku těch osmdesátých let, zhruba od jednaosmdesátého do osmdesátého pátého, jsem začal dělat ty Lennoniády na počest úmrtí Johna Lennona. Music session Lennoniáda se to jmenovalo. Hrál tam takové podzemí. Organizoval jsem to já, Roman Matula a Ivan Römer. My tři jsme byli takové hlavní postavy v tom Kojetíně. Hned jak jsem zakotvil v Kojetíně, tak jsme po čase začali být sledováni.“¹²⁵ „Lennoniáda“, neboli „Music session – Lennoniáda“ byl jednodenní hudební festival undergroundových kapel, kde kromě nich vystupovali i básníci. Organizátor akce Sten Vlč zmiňuje, že skupinám, které na festivalu hrály především vlastní tvorbu, říkali „neregistrované“, jelikož nehrály oficiálně, nepomýšlely na honorář a neměly zájem účastnit se povinných přehrávek. Jednalo se primárně o setkání hudebníků, které vycházelo na začá-

121 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, Roční vykonávací plán II. odboru S ŠtB na rok 1981; Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu práce II. S ŠtB za rok 1981; 1980–1982.

122 ABS, Krajská správa ZNB, ŠtB Ostrava, B7/II, inv.j. 186, Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu 2. odboru S ŠtB za rok 1976.

123 ABS, KS ZNB – Správa ŠtB Ostrava, Roční vykonávací plán II. odboru S ŠtB na rok 1981; Vyhodnotenie ročného vykonávacieho plánu práce II. S ŠtB za rok 1981; 1980–1982.

124 Tamtéž.

125 Stanislav „Sten“ Vlč, orální historie, 12. 3. 2019. Rozhovor vedl Lukáš Haberland.

tek prosince, kdy byl zavražděn John Lennon. Akce byla tedy věnována jeho památce.¹²⁶

„Lennoniády“ byly Státní bezpečností vedeny pod akcí „Lennon“, která byla zaměřená na mládež a problematiku hudby. Byla soustředěna zejména na Prahu a Středočeský kraj. V Praze k místu setkání a uctění památky sloužila Kampa a tzv. zeď nářků. K památce Johna Lennona (byl zastřelen 8. 12. 1980) se konala zpočátku menší neorganizovaná shromáždění, která Veřejná bezpečnost pouze monitorovala (od počátku r. 1980). Postupem času byla shromáždění početnější a organizovanější, s tím samozřejmě souviselo i vyslovování se k různým otázkám. Lidé diskutovali např. o vojenské službě, o míru nebo o demilitarizaci. Na základě toho StB zesilovala svůj „zájem“ v podobě odvetné akce „Lennon.“ Sbor národní bezpečnosti se připravil na represivní opatření v podobě preventivních rozhovorů a sítí tajných spolupracovníků. Každoroční zásahy proti mladým lidem během vzpomínkového výročí byly ze strany Státní a Veřejné bezpečnosti často dost brutální a mnoho lidí bylo pozatýkáno.¹²⁷

„Lennonovské rockování“, které se konalo v moravském Kojetíně, zmínily i „Mašurkovské podzemné“.¹²⁸ První ročník se konal v roce 1982.¹²⁹ „Mašurky“ se spíše než atmosféře či lidem věnovaly formou recenze hudebním výkonům zúčastněných kapel. Zahrály např. kapely a hudebníci Pres, rockový Franta Srp a Jura Jeřábek, Sons of the Past,

126 Korespondence se Stanislave „Stenem“ Vlčem, 28. 4. 2019, korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

127 M. VANĚK – V. HAVEL, *Byl to Jenom Rock'n'roll?*, s. 452–454.

128 Samizdat *Mašurkovské podzemné* založil Pavel Komínek, na základě přečtení Vokna, ve kterém dle jeho slov, byla Morava zcela opomenuta. Šlo o regionální časopis, který autoři tvořili „sami pro sebe“. Pavel Komínek zdůrazňuje, že nešlo o žádné sledování uměleckých cílů. „Mašurky“ měly být pouze fanzinovým časopisem pro nejbližší okolí. Postupně se však začaly věnovat širším tématům. První číslo vyšlo v roce 1984. Pavel Komínek dodává: „*S StB problémy nebyly, ale měl jsem strach.*“, *Fenomén Underground: Ostrihat a do dolů*, Česká televize, <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/414235100221008-ostrihat-a-do-dolu/8598-jaroslav-chromek/> [19. 10. 2019].

129 Korespondence se Stanislave „Stenem“ Vlčem, 28. 4. 2019, korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

Harmasan, D'Tuk, Petr Leinhert nebo heavymetalový Horolezecký oddíl TJ Vsetín.

Ze třetí kojetínské „Lennoniády“ uspořádané v roce 1984 chybí jakýkoliv písemný záznam. V „Mašurkách“ byla dostupná pouze soukromá korespondence mezi členy skupiny Pod hladinou. Třetího ročníku se účastnila např. kapela Olympia Transformátor, Petr Burian, Punkva S, Pod hladinou, Stará Dobrá Ruční Práce, DT-75. Akce se zúčastnilo přibližně 200 lidí.¹³⁰

„Music Session Lennoniáda“, jak ji během rozhovoru¹³¹ nazval Sten Vlč, znamenala, že v objektu, kde se akce konala, hrála v každé místnosti jiná kapela (nejlépe ve svém stylu). K tomu se nejspíše váže i pojem „session“. Usuzuji to z úryvku v *Mašurkách*: „Mezi tím začaly sessiony. V sále se hrál rock, na hajzlu blues, na schodech folk, v ložnici minimalismus, v kuchyni asi dvacet lidí pod vedením Rolfa a Martina tlótklo pokličkama o sebe, sběračkama o hrnce, lopatkama na smetí o kamna a do toho střídavě Kvíčala a Karel ze Vsetína na ságo.“ Zvláště úsměvná se mi zdá poslední věta úryvku, která dokresluje odkaz „Lennoniády“: „V horní ložnici se malověrní pustili do sexu.“¹³²

Velká koncentrace „závadových“ kapel (z pohledu režimu) se nacházela například v obci Libina na Šumpersku. „Říkalo se, že v ní tehdy žilo nejvíce mániček na počet obyvatel v Československu.“¹³³ Tamní „máničky“ se scházely v hospodě „U Bryxů“, ve které se tajně konaly koncerty hudebních skupin. O víkendech pak „máničky“ z Libiny (kolem roku 1982) vyrazily na koncerty po celé Moravě (samozřejmě, že utajené).

Pamětník Jan Soldán, jeden z organizátorů undergroundových akcí na severní Moravě, zmiňuje i (jeho) první střety s Veřejnou bezpečností. Stalo se tak na akci, která se konala za vesnicí. Během zátahu Veřejné bezpečnosti se J. Soldánovi podařilo utéct, ovšem za krátký čas byl v Uničově předveden na vyšetřovnu na základě zaslaného dopisu britské rozhlasové stanici BBC: „Napsal jsem dopis, ať v písničkách na přání

130 *Mašurkovské podzemné*, 3/1988, Archiv: Libri Prohibity.

131 Stanislav „Sten“ Vlč, orální historie, 12. 3. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

132 *Mašurkovské podzemné*, 3/1988. Archiv: Libri Prohibity.

133 *Paměť národa*, Jan Soldán, <https://www.pametnaroda.cz/cs/soldan-jan-2017-0703-0> [8. 4. 2019].

zahrají Plastiky. Fízlové mně vlezli do schránky a dopis našli. Estébák Bardoň¹³⁴ mě dobil, že ze mě chcala krev. Vysvlékl mě a mlátil pěstmi a pendrekem. Pak mně řekl, ať vypadnu a vyhodil mě na poslední vlak v sedm hodin večer.¹³⁵

Od roku 1983 pak působil v kapele Brix Bar Band.¹³⁶ Kapela se svou tvorbou velmi přibližovala: „Plastikovskému undergroundu – tedy více-méně, ponuré skladby s deklamovaným zpěvem a s výraznou podporou saxofonů (jednou dokonce i ty na cover verze Plastiků došlo – na koncertě, uspořádaném ku příležitosti svatby Janka Soldána – pozdějšího frontmana).“¹³⁷

O aktivitách Jana Soldána se zmínil v roce 1988 i severomoravský samizdat *Mašurkovské podzemné*, který předložil informace vydané Ideologickým oddělením severomoravského krajského výboru Komunistické strany Československé.¹³⁸

Ideologické oddělení vědělo, že Soldán byl v kontaktu s ústředními sekcemi v Praze, a že se staví za činnosti a program zrušené Jazzové sekce a mezinárodní organizace Unijazz.¹³⁹

Akce, tzv. Antirockfesty¹⁴⁰, které Jan Soldán pořádal, se od roku 1984 konaly v okresech Šumperk, Libina, Mostkov, Oskava, Olomouc, Černo-vír, Uničov a Vsetín. Akce organizoval „za podpory členů a stoupenců Charty 77, závadové mládeže z těchto okresů a v rámci soukromých akcí

134 Příslušník StB: Lubomír Bardoň, in: *Úvod SVAZKY.C*, <http://www.svazky.cz/download/Ostrava.pdf> [21. 10.2019].

135 *Paměť národa*, Jan Soldán, <https://www.pametnaroda.cz/cs/soldan-jan-2017-0703-0> [8. 4. 2019].

136 Undergroundová kapela Brix Bar Band, vznikla v Libině kolem roku 1982, první koncert měla v roce 1983. In: *Brix Bar Band — Kapely — Bigbit*, Česká televize, <http://www.ceskatelevize.cz/specialy/bigbit/kapely/2867-brix-bar-band> [21. 10. 2019].

137 Tamtéž.

138 Silvestr ŠAVEL, Vysvětlujeme lidem pravdu, *Mašurkovské podzemné*, č. 4, 1988, Archiv Libri Prohibity.

139 Tamtéž.

140 Rockfest byl přehlídkou amatérských kapel, kterou pořádal ústřední výbor Socialistického svazu mládeže. Skupiny a jejich repertoáry musely schválit příslušné orgány státní správy. Obsah vystoupení měl na základě požadavků funkcionářů zahrnovat témata, která by přispěla ke „kultivaci myšlení a chování mladého člověka.“, L. KUDRNA – F. STÁREK ČUŇAS, „Kapela“, s. 254–255.

/svatby, narozeniny/ na soukromých místech, ale i ve veřejných zařízeních.¹⁴¹ Ideologická zpráva dále uvádí, že se akce zúčastnily nelegální undergroundové skupiny, které měly protirežimní repertoár. Byly uvedeny Appendix ze Vsetína (dnes Mňága a Žďorp), Stará Dobrá Ruční Práce z Přerova, Bez názvu z Libiny, Povinná slepota z Uničova, Žádná křeč a Černobílá televize z Karviné a Havířova, Absolutní bezedno z Valašského Meziříčí, Posádková hudba Slávy Marného ze Vsetína a další. „Soldán společně s dalšími stoupenci rozšířili magnetofonové nahrávky z těchto antirockfestů za asistence signatáře Charty 77 Petra Cibulky z Brna mezi závadovou mládež.“¹⁴²

V Krajské správě Sboru národní bezpečnosti, roku 1985 byla v rámci „ochrany mládeže“ rozpracována akce „Statek“. StB uváděla informace kupříkladu: „přetrvávající jevy inklinace k fašismu, provokace a terorizování okolí.“¹⁴³ Je třeba zmínit, že inklinaci k fašismu viděla StB téměř za všemi akcemi „závadové“ mládeže. Státní bezpečnost uvedla, že veškeré uvedené informace pocházely ze Šumperska, Vsetínska, Karvinska a byly napojené na Jana Soldána jako hlavního organizátora hudebního festivalu v obci Oskava-Mostkov na Šumpersku. Na takovém festivalu se konaly mimo jiné i přednášky signatářů Charty 77 a členů VONSu.¹⁴⁴

Undergroundový život v Uničově fungoval kolem hospody Čtverka. Probíhaly zde koncerty, kulturní výstavy, sportovní akce, byly zde organizovány výlety, promítány indexové filmy. Docházelo na vyměňování knih a samizdatů, a taktéž na vyměňování názorů na různá politická nebo apolitická témata.¹⁴⁵ Výtvarná kultura byla v Uničově soustředěna zejména kolem osoby Luďka Adámka a Miroslava Sedláře, který udržoval kontakty s českým undergroundem.¹⁴⁶

Jednou z významných kulturních akcí, které se v Uničově konala, byla Mladá kamera, přehlídka amatérských filmů, které se dle Státní

141 S. ŠAVEL, Vysvětlujeme lidem pravdu, *Mašurkovské podzemné*, č. 4, 1988. Archiv Libri Prohibity.

142 Tamtéž.

143 ABS, Čtvrtletní informace KS SNB, S StB Ostrava, 1986. Přířůstky.

144 Tamtéž.

145 *Paměť národa*, Antonín Mikšík, <https://www.pametnaroda.cz/cs/miksik-antonin-20171107-0> [21. 10. 2019].

146 Antonín Mikšík, orální historie, 26. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

bezpečnosti účastnila „volně žijící mládež z řad vyznavačů hnutí hippies a underground z Prahy, Brna, Prostějova a dalších okresů ČSR.“¹⁴⁷ Později byly poznatky z akce Mladá kamera postupovány X. správě Sboru národní bezpečnosti Praha. Záznam z roku 1984 zmiňuje „politicky závadové“ filmy, které se neslučovaly s kulturní politikou socialistického státu. Jednalo se o filmy pražského autora Číhala s názvy Chléb a Hra na slepou bábu.¹⁴⁸ „Na tu Mladou kameru jezdili hodně lidi, dokonce až z Aše, ten Uničov byl prostě zvláštní tímhle.“¹⁴⁹

Jedním z prvních hudebních festivalů v Uničově, na němž kromě výstav místních umělců a divadelních představení vystoupily i undergroundové kapely, byla oslava 25. narozenin Antonína Mikšíka. Akce se konala 18. května 1985 u domu Antonína Ďuriše na Třemešku. Festivalu se účastnilo kolem dvou set lidí, zahrály např. Výtah pro 4 osoby, Brix Bar Band, Vojenská divize Ministerstva vnitra, Křečový žíly nebo folkař Roman Morocz.¹⁵⁰ „To byla asi největší akce na tom Třemešku. Přijelo tam hodně lidí, tak 200, byla tam výstava, hrály tam kapelky, byla divadlo. Vlastně přesně to, co psal Magor ve Zprávě, sedělo na nás tady v Uničově. Ta definice Druhé kultury. On to sice rozepisoval na ty kapely, ale mluvilo mi to z duše.“¹⁵¹

První undergroundový festival na Olomoucku uspořádal v roce 1986 Jaroslav Chromek v prostorách olomoucké hospody Dělnický dům v Černovíře. Akce byla zaregistrována jako svatba, oslava, svatební veselice. Jaroslav Chromek uvádí, že „pronájem prostoru činil 5 136 korun.“¹⁵² Na festivalu zahráli např. Psí Vojáci, Klikoroh, Absolutní beze-dno, Moderní doba nebo Stará Dobrá Ruční Práce a další. Organizátor Chromek očekával kolem padesáti lidí a ve finále jich bylo kolem tří set: „O tom Černovíře vědělo jen pár známých, takže jak jsem počítal ty svoje kámoše, tak jsem odhadl, že tam bude kolem padesáti lidí. A najed-

147 ABS, KS ZNB, Správa ŠtB Ostrava, Týždenné informácie pre X. S ZNB za obdobie od 23. 12. 1982 do 29. 12. 1982. 1981-1982.

148 Tamtéž.

149 Antonín Mikšík, orální historie, 26. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

150 *Paměť národa*, Antonín Mikšík, <https://www.pametnaroda.cz/cs/miksik-antonin-20171107-0> [21. 10. 2019].

151 Antonín Mikšík, orální historie, 26. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

152 Jaroslav Chromek, orální historie, 28. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

nou se to rozkřiklo a bylo nás tam přes tři sta. Z toho byl docela průser. Najednou přišla z Národního výboru paní, kontrolovala povolení, pak najednou kominíci, že nutně potřebují zkontrolovat komín, pak dva z kriminálky, kteří měli nějakého borce u sebe a ten tvrdil, že ho okradli, takže jdou udělat do sálu prohlídku. Ten prostor teda obklíčili, sbalili pár študáků, kteří měli problém, ale nepřerušili to.¹⁵³ Chromek v organizování festivalů pokračoval. Např. v témže roce v Dubčanech v hospodě U Potoka, nebo mezi lety 1988 a 1989 v hospodě Na Pile a U Kaple v Olomouci.¹⁵⁴

Na jedné z výjimečných akcí, která se konala v Praze v roce 1987, si Chromek pronajal parník: „Jsem šel s kámoškou kolem Vltavy a kamarádka říkala, že má strejdu v nějaké pozici, že to může zařídit a slyšel jsem právě, že už to dělali Plastici, tak jsem si říkal, proč bych to nezkusil sám. Tak mi to zařídila. [...] Hůř se ale sháněla aparatura. Mám dojem, že ji tam sháněla kapela Rány z těla. Během hraní kapely nadávaly, že jim to blbě hrálo, možná byla i blbá elektřina.“¹⁵⁵ Vzpomíná a pokračuje: „V podpalubí chlastaly máničky, na palubě tančili a dupali punkeři. Kapitán mě honil, ať je uklidním, že tancem rozhoupali loď. Tak jsem furt lítal mezi máničkama, punkerama, skinama a kapitánem.“¹⁵⁶ Jaroslav Chromek se pak jako jeden mála vyhnul antonům, které byly připraveny u břehu.¹⁵⁷

VII. Fenomén Baráky

Ve snaze vyhnout se pozornosti režimu „máničky“ odcházely na venkov. Tyto odchody do „exilů“ byly často podmíněny politickým a permanentním terorem ze strany bezpečnostních složek. Venkov se stal ideálním místem, jak uniknout „z bezprostředního ohrožení ze strany orgánů re-

153 Tamtéž.

154 *Paměť národa*, Jaroslav Chromek, <https://www.pametnaroda.cz/cs/chromek-jaroslav-20170505-0> [21. 10. 2019].

155 Jaroslav Chromek, orální historie, 28. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

156 *Paměť národa*, Jaroslav Chromek, <https://www.pametnaroda.cz/cs/chromek-jaroslav-20170505-0> [15. 4. 2019].

157 Tamtéž.

presivní zvůle.¹⁵⁸ V tomto exilu chtěli lidé vytvořit své „ostrovy svobody“. Po soudních procesech s undergroundem v roce 1976 byly akce „druhé“ kultury prostudovány dle § 202 (výtržnictví), jehož hlavním atributem bylo „páchání výtržností na místě veřejně přístupném“. Na základě toho nebylo možné pořádat a „organizovat koncerty ve veřejných restauracích, kde jako zřizovatelé figurovali různí venkovští hasiči, zahrádkáři a místní sdružení SSM.“¹⁵⁹ Dříve k pronájmu sálu soužila jako záminka svatba, která však po procesech nebyla zárukou. Jedinou možností byly soukromé prostory, takové, kde by se v rámci možností dalo koncertovat a mohlo se sejít dostatečné množství lidí. Tak vznikl fenomén „baráků.“¹⁶⁰

Marie Burdová vzpomíná na barák v Drahanovicích: „V roce 1978 koupili dva kulisáci z olomouckého divadla Oldřich Stibor a Čanda Zbyněk malý domek v obci Drahanovice. Jednalo se o nízkou stavbu s dvorkem oploceným dřevěnými latěmi a bez zahrady.“¹⁶¹

Marie Burdová zmiňuje manžele Valouškovi, kteří v obci Drahanovice žili a podepsali Chartu 77, čímž upoutali zájem Státní bezpečnosti. Lidé, kteří jezdili na barák, tak očekávali možné potíže se Státní bezpečností: „Nestalo se tak! Nikdo to nechápal. Pokud to bylo proto, aby měla dostatek informací od nasazených a chtěla je nechat pracovat v terénu, tak to asi účel nesplnilo. Že mezi námi byli, jsme si mysleli, ale kdo to doopravdy byl nás po revoluci velmi překvapilo. Často jsme měli informace, že je mezi námi tzv. bonzák, ale nikdo si na nikoho netroufl ukázat. [...] Pouštěla se tam hudba – hlavně nově přivezené desky. Kolovaly dopisy z emigrace i z vězení. Sdělovali jsme si informace z VON-Su, četli jsme samizdaty a přepsané nové básně a prózy, a také poučení a zkušenosti z výslechů. Že nás nechali nám opravdu bylo divné. Nejednou se celá sešlost vydala do nejbližší restaurace nebo dokonce na vesnickou zábavu. To bylo dobré a velmi rychle jsme zjistili, že tam jsme

158 Jiří KOSTÚR – František STÁREK ČUŇAS, *Baráky: Souostroví svobody*, Praha 2010, s. 12.

159 Tamtéž, s. 12.

160 Tamtéž, s. 12.

161 Korespondence s Marií Burdovou, 16. 4. 2019, korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

nejvíce v klidu. Rozptýlili jsme se mezi místní, hlavně při letních zába-
vách venku jsme si mohli v hloučcích povídat pod širým nebem až do
rána.¹⁶² Na baráku se vždy potkala různorodá sestava z celého Česko-
slovenska. Jednalo se o lidi z Turnova, Ústí nad Labem, Prahy, Pardubic,
Chrudimi, Ústí nad Orlicí, Dobrušky, Šumvaldu, Šumperku, Přerova,
Opavy, Litovle a také z Košic, Zvolena nebo Pezinoku. „Nepamatuji si na
lidi z Mikulova a od Znojma, snad nikdo z této lokality nejezdil.“

„Přepisy pocházely od všech, kdo měli psací stroj, papíry, kopíraky
a klid na psaní. Bylo totiž sledováno i psaní na stroji a snaživí spoluob-
čané nemeškali s oznámením. Já jsem psala každou volnou chvíli a hod-
ně nahlas jsem vyprávěla na chodbě našeho domu, jak moc těžké je
naučit se psát všemi deseti do večerní školy, kterou jsem právě studova-
la. Zajistila jsem si tak alibi na pravidelné dotazy sousedek, jak pokrač-
uji v rychlosti psaní. Dokonalé alibi. Výsledkem byla spokojenost čte-
nářů i vojenských paniček v sousedství.“¹⁶³

Rok 1989

Od roku 1987 Československo ovlivňoval vývoj Gorbačovových refo-
rem,¹⁶⁴ jelikož vyvolávaly pocity a naděje na změnu. I přes probíhající
perestrojku málo kdo věřil, že režim opravdu padne, a někteří byli do-
konce smíření s tím, že je to navždy. Ptal jsem se tedy pamětníků, jak
vnímali konec osmdesátých let, jaká byla jejich role během listopadu
roku 1989 a co pro ně znamenal život v undergroundu.

Pamětník Jaroslav Chromek při mé otázce jednoznačně prohlásil:
„Ne! Nevěřil, myslím si, že tomu nikdo nevěřil, protože to bylo uzavřený

162 Tamtéž.

163 Tamtéž.

164 Perestrojka začala prakticky rokem 1987 zrušením cenzury, čehož využila mé-
dia, aby reformy podpořila. Došlo k uvolnění v kultuře, významným momen-
tem bylo např. přijetí Yoko Ono v Moskvě generálním tajemníkem M. S. Gorba-
čovem, jenž ocenil osobnost Johna Lennona a jeho přínos. Nyní měl být každý
satelitní stát zodpovědný za podobu socialismu na svém území, bez sovětské
nadvlády, F. STÁREK ČUŇAS – M. VALENTA, *Podzemní Symfonie Plastic People*,
s. 193–196.

a spoutaný všechno.¹⁶⁵ V listopadu roku 1989 byl J. Chromek zrovna v Praze a vzpomíná: „Pamatuju si, že jsme šli na Václavák. Nás Olomoučáků bylo asi osm. Šli jsme na Václavák nebo na Hrad. Z bočních ulic se najednou vyřítily transportéry a rozpůlily ten průvod a najednou Olomoučáci byli v první řadě. Jak jsme byli trochu napití, tak jsme prostě prorazili na Václavák dvoje zátarasy a to se hrnulo. Skoro jsme tam byli, ale tam už bylo víc policajtů než nás a tenkrát mě sbalili, táhli k autobusu. V jednu chvíli mě ale pustil, tak jsem zdrhl.“¹⁶⁶

Opačný názor na politický vývoj v Československu měla Marie Burdová: „Všichni jsme tomu vždy věřili. Jezdili jsme na meetingy na Žižkov na Škroupově náměstí, kde mluvíval Havel, tam jsme byli i v lednu 1989, kdy nás rozehnali jednotky VB.“¹⁶⁷ Havel na tomto mítinku dne 10. prosince 1988 vystoupil jako jeden z hlavních řečníků.¹⁶⁸ „Na výročí Palacha jsme měli i v Olomouci tryznu, neboť jsme si dost často nemohli dovolit vzít v práci volno a jet k jeho hrobu. Velmi odvážně jsme se také 21. srpna roku 1980 prošli po rudé hvězdě z květin, z jednoho rohu cípu na všechny ostatní, která byla před pomníkem ruských vojáků v sousedství nejvyššího soudu. Několikrát jsme vlezli do ruských kasáren. Jen abychom jim dokázali, že nejsou v bezpečí a zanechali jim tam vzkaz. Opakovaně jsme se scházeli na veřejných místech a nechali se otravovat kontrolami a prohlídkami jen proto, že jsme věřili, že režim padne a sledovali jejich bezmoc, když něco nemohli zjistit a vyšetřit. Byla to na první pohled malá rizika, ale v menším městě byly následky stejně nebezpečné jako v Praze a na vše bylo víc vidět. [...] Chtěla bych k tomu říci, že každý čin byl ihned vidět, hudba slyšet a když se přidá riziko udávání, vlastně dnes nevím, kde jsme brali tolik odvahy.“

„Listopad roku 1989 byl pro mne jedna velká stávka, ale již v Praze. Měla jsem malou dcerku, se kterou jsem obcházela náměstí a divadla. Vše jsem detailně popisovala lidem do emigrace. Kamarádka v USA, kte-

165 Jaroslav Chromek, *orální historie*, 28. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

166 Tamtéž.

167 Korespondence s Marií Burdovou, 16. 4. 2019, korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

168 Daniel KAISER, *Disident: Václav Havel*, Praha 2009, s. 197.

rá mi za to vždy děkovala, mé podrobné denní informace zase šířila s velkým úspěchem za velkou louží dál.“

„Underground mi dal svobodu, kterou v sobě cítím dodnes. Dal mi hudbu a literaturu. Nemohla jsem studovat, tak jsem měla čas číst a přečetla jsem vše, co jsem mohla. Díky zasílaným deskám a tajnému kopírování dodnes čerpám ze znalosti hudby a přehledu z celého světa. Díky němu jsem odešla do divadla, kde jsem prožila mnoho šťastných let právě s vynikajícími lidmi, kteří se tam tzv. ukryli v době, kdy nemohli být sami sebou. Ve své době mi však vzal na čas i rodinu – rodiče ve svém spotřebním životě nemohli pochopit moje životní postoje a na čas nás to rozdělilo. Přišla jsem také o část ideálů, to když jsem včas nepoznala, kolik lidí se na toto hnutí přilepilo a udělalo mu velmi špatnou službu.“¹⁶⁹

Libor Stržínek se se členy své kapely Stará Dobrá Ruční Práce zapojil do protikomunistických demonstrací v Přerově: „Když jsem si přečetl ten Zemanův článek v technických novinách, tak jsem byl přesvědčen, že režim padne a že se takovej chytřej chlap jako Zeman stane prezidentem. Psal jsem to i do Kanady kamarádovi. [...] Myslím si, že ten článek vyšel v osmdesátém osmém. [...] Kdybych ale věděl, co se z něj vyklube...“

„Trochu jsme provokovali v Přerově na náměstí. V kině Hvězda byla veřejná schůze okresního výboru KSČ, kde jsme se měli postavit za nějakou dělnickou výzvu, páč režim padal a my jsme se za to nepostavili. A já jsem tam něco hlasitě vykřikoval, tak mě hned začali brát fízli. Komínek hned volal: Stržíňka berou StB! Tak se lidi seběhli a mě nechali být. No každý den se scházelo čím dál tím víc lidí, tak jsme tam provokovali. Nějaká paní dokonce psala na OF, že co tam dělá ten Stržínek, když má za sebou kriminální minulost.“¹⁷⁰

169 Korespondence s Marií Burdovou. 16. 4. 2019. Korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

170 Libor Stržínek dostal podmínku za hanobení národa, rasy a přesvědčení.

Závěr

Během výzkumu jsem setkal s mnoha jmény, názvy měst, vesnic a kapel, které jsem do textu zahrnul. Překvapivým zjištěním pro mě byla početná komunita v Olomouci, která se tvořila kolem různých postav z uměleckého světa. Na základě oral history jsem získal množství názorů ohledně (ne)existence vůdčích postav olomouckého podzemí 70. let. Bylo na místě konfrontovat tento fenomén s prostředím v Praze, kde se undergroundové komunity tvořily kolem intelektuálních vrstev napojených na Jirouse, Havla, rodinu Němcových, Vodrážkových atd.

V Olomouci a v dalších městech severní Moravy jsem se na základě studia archiválií a rozhovorů vedených s pamětníky setkával s osobami, které projevíly odvahu zorganizovat setkání lidí a pozvat hudební kapely. Byli to kupříkladu Jan Soldán, Jaroslav Chromek a Sten Vlč.

Perzekuce, které následovaly, byly obdobné jako na jiných místech republiky. Chci ovšem upozornit na vnímání toho, co znamenal underground v Čechách a co na Moravě. Pamětníci mi potvrdili povědomí o všech osobnostech žijících v hlavním městě, napojení na Františka Stárka „Čuňase“ jakožto distributora Vokna apod. V případě Moravy je ovšem nutné hovořit o jisté izolovanosti, která stála za obecnější apolitičností v okresech severní Moravy.

Škatulku underground nemálo pamětníků odmítlo. Nenahlíželi na prosté setkávání s přáteli v parku, v domě, na koncertě nebo v bytě jako na undergroundovou¹⁷¹ činnost, jak ji chápal Ivan Martin Jirous. Tito lidé doslova neměli potřebu zapojovat se do undergroundové scény v Praze.

Zajímavě na tyto rozdílné světy poukázal Vladimír Havlík,¹⁷² pedagog na Katedře výtvarné výchovy na Univerzitě Palackého. V Praze vznikla jistá intelektuální forma undergroundu, kterou vytvářel (mimo jiných) Ivan Martin Jirous, jenž měl možnost studovat a vystudovat, stejně jako Václav Havel, který byl ještě o osm let starší. Jak uvedla Marie Burdová, mnoho mladých lidí do roku 1979 uteklo do zahraničí, nebo

171 Ostatně s trochou nadsázky platí, že právě ti, kdo nejvíce „odmítali“ podzemí, byli nejvíce „underground“.

172 Vladimír Havlík, *orální historie*, 25. 2. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

se přesunuli do Prahy. Zbyli lidé, kteří sice rozšiřovali literaturu, ale ne všichni jí dokázali porozumět. Můžeme tedy říci, že obecně na severní Moravě chyběla „radikální“ osoba, která by nejen rozšiřovala informace, ale byla by i ochotná nést přímou odpovědnost.

Pamětnice Marie Burdová¹⁷³ a pamětník Jiří Fiedor¹⁷⁴ zmínili, že během monitorování různých „máničkovských“ sešlostí příslušníci Sboru národní bezpečnosti v podstatě netušili, proč mladé lidi kontrolují, jelikož nevěděli, v čem hledat riziko protistátní činnosti. Během fotbalového turnaje „mániček“, které za Olomoucí pořádal Jaroslav Chromek, se protisocialistická činnost dokazovala velmi těžko.

Informace, které jsem získal od pamětníků, jsem konfrontoval s archivními materiály Státní bezpečnosti (jež jsem studoval v Archivech bezpečnostních složek), se severomoravskými samizdaty *Mašurkovské podzemné*, *Severomoravská pasivita*, *Protějšší chodník*, *Satyr*, a s nejnovější odbornou literaturou. Underground na severní Moravě není uzavřená kapitola našich dějin a zaslouží si další podrobný výzkum.

173 Korespondence s Marií Burdovou, 29. 3., 12. 4., 16. 4. 2019, korespondenční rozhovor vedl Lukáš Haberland.

174 Jiří Fiedor, orální historie, 17. 1. 2019, rozhovor vedl Lukáš Haberland.

The Underground in North Moravia in the Years 1970–1989

SUMMARY

This paper is about the phenomenon of the North Moravian underground during the 1970–1989 period. This is a very broad topic, even though it may seem quite easily understood at first glance. I carried out an extensive research within the terms of this sub-culture in the archives of the security forces. I also supplemented this by the “oral history” method, or by conducting interviews with contemporary witnesses. These interviews were conducted by using systematically prepared questions, which I put together so that they covered the witness’s youth, their life during the normalisation period and 1989. These two research methods were subsequently compared with literature. The term “underground” can be linked to the definition by poet and art theoretician Ivan Martin Jirous, which dates the beginnings of the so-called Third Czech Music Revival to 1973, when the DG 307 band originated for example. However, the decades that formed the foundation of the underground of the nineteen seventies also required specification. This was the period of the nineteen sixties, which František Stárek “Čuñas” called the “proto-underground”, which is actually the definition of the community of people, artists and music bands, which played so-called big-beat. I also discuss events that led Czechoslovakia to “normalisation” under the rule of the Soviet Union, which was naturally directly linked to censorship and the ever-present monitoring. I described the nineteen seventies and eighties on the basis of an archive research. I focused primarily on the “other” culture, alternative culture and parallel culture, in which music bands were considered “defective” bands and the people with long hair or people involved in unofficial art were considered “defective” youth. During my research I encountered a different meaning of the term “underground” in Northern Moravia, to the meaning associated with the term in Prague, where the society was more

politicised. I acquired memories from witnesses from Olomouc, Uničov, Ostrava or Přerov for instance. I also present witnesses' memories of 1989 and how they experienced this milestone. The history of the Northern Moravian underground is certainly not a closed topic.

Sto let zemědělství v České republice

ABSTRACT

One Hundred Years of Agriculture Production in the Czech Republic

The paper is about history of agricultural production in the territory of the Czech Republic. It is complementary to series of papers which are concentrated on the history of the Czech Republic, especially on the occasion of the 100th anniversary of its foundation. The aim of the paper is to give an evidence of development and describe the main changes that Czech agriculture has undergone. The paper was written chronologically from the beginning of agriculture in the Czechoslovak republic to today's modern form. In more detail, it focuses on key changes in society that have had a significant impact on agriculture. These changes include the rise of socialism and the transition to a market economy in the 1990's. The paper is important for understanding the position of today's agriculture in the economy overall. The main sources that were used are historical literature and data provided by the Czech Statistical Office. This data in the form of graphs complements the text. On the example of specific crops, it illustrates their sowing area or number of pieces in the case of livestock production. The paper shows an increase in corn and rape production, or a decrease in forage crops or potatoes, and explains the reasons for these changes. The main benefit of the paper is its complexity and comprehensive focus, but it does not show details due to the limited space.

Keywords: Agriculture; Czech Republic; Development; Crop Production; Livestock Production

Úvod

V roce 2018 Česká republika (dále jen ČR) slavila výročí 100 let od založení samostatného Československého státu. Stejně jako samotná historie státu, má i české zemědělství možnost interpretovat dosavadní historii v kontextu celkové produkce rostlinné a zemědělské výroby. Histo-

ricky je primární výroba v ČR založena na rostlinné výrobě s dominancí obilovin, v průběhu sledovaného století se v naší republice uskutečnilo několik politických a společenských změn, které ovlivňovaly základní trendy primární výroby. Mezi nejdůležitější můžeme zařadit formování agrární politiky v období první republiky, ukončení světových válek, kolektivizaci zemědělství v období socialismu, přechod na tržní hospodářství (spojený se vznikem samostatného českého státu) a přijetí principů společné zemědělské politiky EU. Nejen tyto události měly společně s globálním rozvojem zemědělství významný vliv na nynější podobu tohoto odvětví v ČR. Následující článek má za cíl přiblížit faktory a důsledky tohoto vývoje za poslední století.¹

Zdroje a metody

Předkládaný příspěvek navazuje na sérii příspěvků o vývoji českého zemědělství a vychází především z dat Českého statistického úřadu o vývoji početního stavu hospodářských zvířat a osevních ploch základních zemědělských plodin. Dokumentuje nejvýznamnější změny, které se odehrály v českém zemědělství za 100 let jeho samostatné existence. Na získaných datech je možné interpretovat část historických událostí. Jako hlavní výzkumná metoda byla zvolena deskripce založená na analýze kvantitativních dat v kontextu historických událostí.

1 Z hlediska vývoje a základních charakteristik zemědělství v období tzv. 1. republiky byly autorům vodítkem především práce Magdalény BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010. Pro období budování socialismu bylo čerpáno především z prací B. CEJNAR, *Vývoj zemědělství v ČSSR v porovnání se světem a vybranými státy, Plánované hospodářství* 6/1989, ale i z práce ČSÚ, *České zemědělství očima statistiky*, Praha 2003. Díky databázím Českého statistického úřadu vznikly grafy osevních ploch a počtu kusů živočišné výroby za období 1920–2017, které přibližují reálné dopady jednotlivých faktorů na české zemědělství. Na Slovensku, které mělo před vstupem do EU, díky společné historii s ČR, podobné výchozí podmínky rozvoje zemědělství řeší otázku vývoje agrostruktur např. Peter SPIŠIAK, *Agrorurálne štruktúry Slovenska po roku 1989*, Bratislava 2005. Na příkladu Nitranského kraje také Jana NEMÉTHOVÁ, *Agropotravinárske štruktúry okresu Nitra*, Nitra 2009.

České zemědělství ve sledovaném období prodělalo významné změny nejen v propadu počtu zaměstnaných pracovníků. Dále za poslední století došlo k rapidnímu poklesu některých druhů chovaných zvířat a k vnitřní proměně struktury a způsobu chovu. Proměnila se struktura osevních ploch či pozice zemědělství v rámci celé potravinové vertikály. Zemědělství se postupně stává více extenzivním a ekologičtější. Celkový vývoj je však dle autorů nezbytné vnímat jako značně regionálně diferenciovaný proces, který má své prostorové zákonitosti.³

Zemědělství v meziválečném období 1918–1938

Když se podíváme do historie vývoje našeho zemědělství, tak je nutné si především uvědomit, že po téměř 300 letech cizí nadvlády se český národ dočkal oprávněné a očekávané svobody teprve po skončení 1. světové války. Dne 28. října 1918 byla vyhlášena Československá republika. Její vznik byl historickým pokrokem a s nadšením ho přijala většina českého národa.

Po roce 1918 zemědělství českých zemí vstupovalo do zcela nové vývojové etapy. Až dosud měly rozhodující převahu v držbě půdy latifundie. Velkostatky s výměrou nad 1000 ha tvořily 30,8 % veškeré zemědělské půdy, tedy téměř třetinu celkové výměry českých zemí.⁴ Přitom jejich majitelé tvořili pouze 0,05 % všech držitelů půdy. Mezi největší latifundisty patřili šlechtičtí a duchovní vlastníci, například Schwarzenbergové, Lichtensteinové, Kinští apod., dále pak třeba olomoucké a pražské arcibiskupství. Jenom část těchto velkostatků byla však obhospodařována ve vlastní režii. Právě pro české země byl typický malopacht i velkopacht. Vázanost a soustředění půdy v rukou několika rodů

2 Srov. U. NIGGLI, *Ekologické zemědělství – cesta pro udržitelnost v zemědělské praxi*, in: B. Šarapatka – U. Niggli (eds.), *Zemědělství a krajina: cesty k vzájemnému souladu*, Olomouc 2008.

3 Vývoj zemědělství je silně ovlivněn přírodními a socioekonomickými faktory, které se na území projevují odlišně. Viz Vít JANČÁK – Antonín GOTZ, *Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj*, Praha 1997.

4 Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích*, Díl II: 1900–1989, Praha 1995, s. 115.

znemožňovaly její svobodný pohyb a vytváření skutečných kapitalistických hospodářství. Vývoj kapitalismu v zemědělství směřoval jednak k postupné proletarizaci rolnictva, ale také k centralizaci půdy u zemědělských podniků s takovou výměrou, která umožňovala nejrentabilnější využívání vloženého kapitálu. To byla v českých zemích v tehdejších podmínkách hospodářství s výměrou 50–150 ha zemědělské půdy. Tyto tendence v procesu diferenciaci prohlubovaly již déle existující nedostatek půdy. O získání půdy, nezbytného výrobního prostředku pro moderní kapitalistické podnikání, měly oprávněný zájem všechny vrstvy rolnictva. Tento stav tak nezbytně vedl k provedení pozemkové reformy, která se stala jedním z hlavních národohospodářských problémů nově vzniklé Československé republiky, jichž řešení bylo naléhavým úkolem politických stran, především pak strany agrární.

Pozemková reforma měla národní a demokratický charakter. Národní charakter spočíval v tom, že jejím cílem bylo převedení půdy německé a maďarské šlechty do rukou českého národa. Demokratický charakter vycházel z toho, že pozemková reforma odstraňovala hlavní pozůstatek feudalismu – latifundia. Tímto způsobem podporovala další rozvoj a prosperitu zemědělství. Prvním důležitým zákonným opatřením byl záborový zákon z dubna 1919, který dával státu právo velkostatky vyvlastňovat a přidělovat. Kolik a jaké půdy stát vlastně převezme a přidělí, to bylo prakticky ponecháno na rozhodnutí Státního pozemkového úřadu pověřeného prováděním pozemkové reformy. Výměra, podle níž podléhaly velkostatky záboru, byla určena kompromisem politických stran na 150 ha zemědělské a 250 ha veškeré půdy. Avšak i v tomto důležitém ustanovení existovala možnost propuštění půdy ze záboru, kdy bylo možné ponechat majiteli výměru půdy až do 500 ha. Tento způsob vyžadovaly zájmy zemědělského průmyslu, účelného hospodaření, zásobování obyvatelstva nebo jiné zřetele všeobecného blaha. Záborový zákon rovněž určil hlavní zásady přidělování půdy. Na prvním místě byl uveden příděl půdy do vlastnictví nebo pachtu malým zemědělcům, teprve potom následoval příděl obcím a hospodářským družstvům. Přídělový zákon umožňoval přidělení půdy jak do vlastnictví, tak do nájmu.⁵

5 V praxi to znamenalo, že bylo jednotlivcům přidělováno tolik půdy, aby vznikala soběstačná hospodářství. V intencích zákona vznikaly tzv. zbytkové statky

Pozemková reforma, jejíž hlavní část byla dokončena koncem dvacátých let a zbytek v druhé polovině třicátých let, byla tedy poznamenána určitým kompromisem mezi státními orgány a šlechtickými velkostatkáři. Celkem podléhalo pozemkové reformě 1 309 536 ha zemědělské půdy a původním vlastníkům bylo vráceno nebo ponecháno celkem 34 % zabrané zemědělské půdy. Drobným a středním zemědělcům pak bylo přiděleno cca 600 000 ha. Pozemková reforma uskutečnila doslova revoluční úpravu vlastnických poměrů v našich zemích. K jejím kladům patřilo i to, že malorolníci a sociálně nejslabší dostali na venkově půdu, čímž se mimo jiné i zmírnilo vystěhovalectví. Celková produkce zemědělství ve druhé polovině dvacátých let ještě stoupla a dosáhla předválečné úrovně.

Sociální skladba českého zemědělství v době první republiky vypadala zhruba takto: 45,8 % hospodářství obdělávalo max. 2 ha půdy, což bylo jen 7,6 % veškeré zemědělské půdy. Drobní rolníci hospodařící na 2 až 5 ha tvořili 27,1 % všech hospodářství, na něž připadalo 18,7 % z celkové zemědělské půdy. Středních rolníků s výměrou od 5 do 15 ha bylo 20,8 % a patřilo jim 36,7 % půdy. Nejvyšší kategorii pak tvořily selské statky disponující 15 až 35 ha půdy, co do počtu tvořily pouze 5,5 %, ale vlastnily 19,5 % veškeré zemědělské půdy. Na prosperující kapitalistické velkostatky tak připadalo 18,0 % půdy. V meziválečném období měl stále velký význam pacht, z celkového počtu asi 1 530 640 zemědělských závodů jich pachtovalo půdu asi 43 %. Pacht byl nejvíce rozšířen v intenzivních oblastech, směrem k oblasti obilnářské, bramborářské a píceinářské pacht půdy klesal. Z celkové výměry zemědělské půdy v ČR bylo pronajato 13,6 %.⁶

Ekonomicky slabší zemědělci si půdu připachtovávali a stroje nebo potahy si půjčovali od bohatších sedláků. Za poskytování pachtu zpravidla platili a půjčení strojů obyčejně odpracovali, slabší zemědělci tak

o rozloze 50–100 ha, které v té době tvořily nejrentabilnější zemědělské podniky. Mezi hlavní zákony pozemkové reformy patřil i tzv. náhradový zákon, který stanovil poskytování náhrad za všechny zabrané velkostatky. Toto opatření pak vedlo k tomu, že velkostatkáři a šlechta tak získali slušnou náhradu za své bývalé pozemky. Viz M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství*.

6 TÝŽ, *Dějiny zemědělství v českých zemích*.

byli ekonomicky více či méně závislí na silnějších. Proti těmto i dalším formám kapitalistického trhu se drobní zemědělci bránili svépomocným družstevním podnikáním, které u nás mělo od poloviny 19. století velkou tradici a vybudovalo si silnou pozici. Co do obsahu své činnosti byla družstva úvěrní, nákupní, prodejní a výrobní. Největší členskou základnu měla v období první republiky úvěrní družstva,⁷ jejichž působnost se vztahovala obvykle na jednu obec nebo obvod farnosti. Zemědělství přispělo brzy po válce k zásobování obyvatelstva levnějšími zemědělskými výrobky. Vývozem zemědělských produktů stát získal potřebné devizy pro nákup průmyslových surovin, čímž zemědělství přispělo k hospodářskému oživení průmyslu a zvýšení jeho konkurence na světových trzích. V zemědělství tak bylo již v roce 1924 dosaženo předválečné úrovně výroby.

Po vypuknutí světové hospodářské krize v roce 1929 bylo i zemědělství postiženo těžkou krizí ve všech odvětvích výroby. Zemědělci tak byli nuceni omezovat investiční činnost, snižovat nákup strojů, hnojiv a jiných výrobních prostředků. Nejtíživěji postihla krize malé a střední zemědělce, především pak v málo úrodných oblastech.

Poválečné pozemkové reformy

Bezprostředně po skončení druhé světové války v roce 1945 bylo zapotřebí naléhavě řešit otázky spojené s obnovou poválečného zemědělství a jeho dalším rozvojem. Především bylo nutné zajistit zemědělskou výrobu a dosáhnout co nejdříve její předválečné úrovně. V první řadě bylo důležité upravit právní poměry k půdě. Za tímto účelem byla schválena řada zemědělských zákonů, jež v tomto období představovaly právní základ pro provádění tzv. poválečné pozemkové reformy. Její uskutečňování se dělilo v podstatě do tří částí: 1. konfiskace, rozdělení a osídlení půdy Němců, Maďarů a zrádců, 2. revize první, předválečné pozemkové reformy, 3. nová pozemková reforma.⁸

7 Tzv. Kampeličky.

8 Uzákoněná až po únoru 1948.

Výsledkem všech těchto převratných změn byla nová struktura vlastnických vztahů v ČR, značná migrace zemědělského obyvatelstva a začínající změny ve struktuře a funkcích zemědělských závodů. Rozdělení konfiskované půdy a zemědělského majetku se realizovalo jak ve vnitrozemí, tak v pohraničí. V okresech s českým obyvatelstvem se uskutečnilo místní přidělové řízení – rozdělení zkonfiskované půdy místním uchazečům, které proběhlo bez velkých nesnází a poměrně rychle. V druhém případě, v okresech s převažujícím německým obyvatelstvem, došlo ke konfiskaci a osídlení rozsáhlých ploch statkářské půdy a k vytvoření zcela nové národnostní a hospodářské skladby zemědělství v pohraničí. Zemědělské osídlování, v němž spočívalo těžiště konfiskace a přidělových zásahů, představovalo rozhodující a podstatnou součást první etapy pozemkové reformy.⁹

Druhou etapou tzv. lidově demokratické pozemkové reformy byla revize první pozemkové reformy, která měla, podle programového prohlášení KSČ „odhalit a odstranit všechny nesprávnosti, k nimž došlo při provádění první pozemkové reformy za kapitalismu“. Tato revize byla právně zajištěna zákonem z 11. 7. 1947 č. 142 Sb. Po vypracování příslušných prováděcích nařízení k zákonu se začalo v lednu 1948 s prováděním revize. Brzy nato¹⁰ byla přijata novela k tomuto zákonu, která umožňovala úplné převzetí veškeré půdy zbytkových statků v těch případech, kdy byla zjištěna potřeba půdy u oprávněných uchazečů, nebo byl nezbytný veřejný zájem. To už se však dostáváme do úplně jiného období poválečných změn.

Vývoj po roce 1948

České (československé) zemědělství prošlo v poválečném období pronikavou sociálně ekonomickou přestavbou, která od základu změnila život na venkově. Více než 40 let trvající období socialistické přestavby

9 Celkem bylo podrobena konfiskačnímu řízení na území republiky 1 651 016 ha zemědělské půdy. Z toho 1 271 000 ha zemědělské půdy bylo přiděleno 305 148 rodinám bezzemků a drobným zemědělcům, z toho 158 000 rodinám v pohraničí viz A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích*.

10 21. 3. 1948, tedy měsíc po únorových událostech.

přineslo významné změny – vznik nových socialistických výrobních vztahů, vybudování velkých zemědělských podniků typu JZD a státních statků. Počet JZD se postupným procesem koncentrace a kooperace, který vyvrcholil v 70. letech 20. století, postupně snížil z původních 12 560 v roce 1959¹¹ na 1 657 v roce 1989.¹² Rovněž počet státních statků se postupně snižoval z 274 v roce 1970 na necelých 140 v 80. letech minulého století. Nepřímou úměrou se zvyšovala jejich výměra, která byla v těchto letech více než 7 tisíc ha zemědělské půdy (viz tab.1).¹³

Osmdesátá léta 20. století pak charakterizovalo postupné zpomalení procesu slučování JZD a úplná převaha socialistického výrobního sektoru v zemědělství. V roce 1989 tvořil socialistický sektor 98,7% podíl na veškeré zemědělské půdě, z toho družstevní sektor včetně záhu-
menků představoval 67,8 % a státní sektor 30,9 %. Jednotlivě hospodařící rolníci a drobní držitelé půdy zaujímali jen 1,3 % zemědělské půdy.

Zhruba polovina zemědělských družstev hospodařila na výměře 2 000 – 4 000 ha zemědělské půdy. Ubylo JZD s výměrou menší než 1000 ha, jejich počet se snížil na 54, tj. 3,4 %, kdežto počet družstev s výměrou nad 4 000 ha zemědělské půdy vzrostl na 200, tj. na 12 % z celkového počtu JZD.

Tab. 1: Vývoj počtu JZD a státních statků na území ČR¹⁴

Index	1960	1970	1975	1980	1989
<i>Počet JZD</i>	8 133	4 298	1 825	1 084	1 024
<i>Prům. výměra zem. půdy v ha</i>	355	580	1 824	2 421	2 563
<i>Počet státních statků</i>	270	274	174	136	174
<i>Prům. výměra půdy v ha</i>	3 193	4 316	6 126	7 346	6 259

Rozvoj primární výroby 80. let minulého století byl v ČR orientován převážně na řešení obilního problému a výrobu dostatečného množství živočišných produktů (zejména masa) pro vnitřní trh. Podíl obilovin na

11 O průměrné výměře 353 ha zem. půdy.

12 O průměrné výměře 2 598 ha zem. půdy.

13 ČSÚ, *Rozvoj JZD před XI. celostátním sjezdem*, 1989.

14 Zdroj: ČSÚ, *Rozvoj JZD* (1989).

hrubé rostlinné produkci dosáhl až 38 % v roce 1988.¹⁵ Na výši celkové sklizně se podílely, kromě měnící se struktury osevních ploch ve prospěch výnosnějších plodin (pšenice, ječmen, kukuřice), i rostoucí hektarové výnosy. V úrovni hektarových výnosů obilovin se ČR dostala na přední místo mezi státy tehdejší RVHP, úrovně dosahované v kapitalistických státech s vysokou intenzitou zemědělské výroby však nedosáhla. V odvětví rostlinné výroby byla zvyšována produkce luskovin (snaha částečně řešit rostoucí potřebu bílkovinných krmiv), olejnin (zajištění soběstačnosti) a krmných plodin (uspokojování požadavků rostoucí živočišné výroby).

V produkci brambor došlo k největším strukturálním změnám, nastalo především trvalé snižování osevních ploch.¹⁶ Tento fakt měl vliv na výrazný pokles produkce brambor. Hektarový výnos vzrostl,¹⁷ ale ve všech vyspělých státech byl podstatně vyšší. Problémy také byly v kvalitě brambor, především díky nedořešeným problémům v technologii pěstování, sklizně a skladování. Plochy cukrovky se podstatně neměnily, avšak hektarové výnosy a cukernatost bulev v jednotlivých letech silně kolísaly. V rámci struktury osevních ploch se významně zvyšoval podíl pícnin na orné půdě v důsledku rozvoje krmivové základny.¹⁸

Na úseku živočišné výroby došlo k výraznějšímu růstu než v rostlinné výrobě. Strukturální změny v zemědělské výrobě vytvořily podmínky pro intenzivní chov hospodářských zvířat, podíl živočišné výroby na celkové zemědělské produkci se rychle zvyšoval, maxima pak dosáhnul v roce 1980 – 58,1 %. Rostoucí potřeby vnitřního trhu v masě byly zajišťovány především rozvojem chovu prasat a drůbeže (rychlejší reprodukce), chov skotu měl pomalejší vývoj, přesto stavy skotu po celé období vzrůstaly. Zvyšování stavů hlavních druhů hospodářských zvířat bylo doprovázeno i postupným růstem jejich užitkovosti (největších úspěchů bylo dosaženo v průměrné roční dojivosti).¹⁹

15 V roce 1988 7,5 mil. t obilnin z celkové produkce 19,8 mil. t.

16 V roce 1988 pouze 26,9 % osevní plochy z roku 1950.

17 9,2 t ha v roce 1960 a 23 t v roce 1988.

18 Nárůst v období 80. let o 2 % (více než 100 tisíc ha).

19 Od roku 1980 je průměrná dojivost jedné krávy přes 3 tisíce litrů.

Zprůmyslnění a intenzifikace zemědělské výroby přinášely celou řadu závažných problémů i v oblasti životního prostředí. Velké půdní celky vytvořily vhodné podmínky pro využití těžkých kombinovaných mechanismů, zároveň však způsobily ve větším rozsahu erozní činnost, kterou bylo zasaženo asi 54 % zemědělské půdy státu. Vybudováním velkochovů hospodářských zvířat s bezstelivovým provozem ubyla organická hmota a byla tak výrazně narušena struktura půdy. V kombinaci se zhutněním půdy byl narušen i vodní režim v půdě, což způsobilo velké snížení úrodnosti, a tedy i ztráty. Zprůmyslnění přinášelo zvýšení produktivity práce a růst sklizně zemědělských plodin, ale stále rostly náklady na produkci (zvyšující spotřeby energie a materiálů). Neuvážené rekultivace, likvidace drnového fondu a rozptýlené zeleně, výrazně narušily důležité složky stability krajiny. Nepříznivě na půdní fond a zemědělskou výrobu působily také průmyslové a energetické exhaláty. Postupně se tak snižovala produkční schopnost půd, intenzita a objem zemědělské výroby a výrazně se zvyšovaly celkové náklady.

Vytváření velkých výrobních celků a zavádění velkovýrobních technologií a strojních zařízení vyvolalo potřebu budování specializovaných vnitropodnikových jednotek a tím vytváření kooperačních vztahů uvnitř velkých podniků. Významným faktorem pro další zvyšování efektivnosti zemědělské výroby bylo zakládání tzv. společných zemědělských podniků (dále jen SZP). To mělo umožnit účelnější rozmístění a využití materiálových a finančních prostředků zúčastněných organizací v zaměření na výrobní činnosti, u nichž bylo možné co nejvíce využít průmyslových metod práce, a které šlo oddělit od půdního fondu (výroba vajec, výkrm prasat apod.). V roce 1989 působilo v ČR celkem 310 SZP.²⁰ Ve všech SZP pracovalo celkem 80 200 pracovníků.

Změny v technologii výroby, rozvoj její koncentrace a specializace a postupný růst vybavenosti zemědělských podniků mechanizací umožnil snížení počtu pracovníků v zemědělství. V roce 1948 pracovalo v zemědělství 2 222 tisíc stálých pracovníků, v roce 1989 to bylo již jen

20 Z toho 90 agrochemických, 92 se stavební a meliorační činností, 78 provozovalo živočišnou výrobu.

902 tisíc. V průběhu 80. let 20. století se rychle vyvíjela i tzv. přidružená výroba JZD, která byla důležitou složkou ekonomiky podniků.²¹

Jako základní problémy tehdejšího systému je možné uvést především vysoké provozní náklady, nedostatečné plnění požadavků na předstih rostlinné výroby (zejména ve výrobě krmiv), nedostatky ve výrobě a užití cukrovky, zeleniny a ovoce, řady důležitých malotonážních plodin, rozdíly výsledků jednotlivých oblastí a podniků, podprůměrnost a zaostávání, problémy v kvalitě. Zcela chyběla konfrontace s tendencemi prosazujícími se ve vyspělých zemích světa. Nebyla ujasněna představa o pracovních i mimopracovních podmínkách lidí na vesnici a o nárocích člověka na výživu. Tedy i na strukturu a možnosti výroby potravin, ale i na kvalitu životního prostředí.²²

Základní trendy vývoje zemědělství ČR po roce 1990

Přechod zemědělství a potravinářských odvětví od centrálně direktivního řízení k tržnímu hospodářství byl složitým transformačním procesem, který zahrnoval kvalitativní změny ve věcné a systémové koncepci. Politika musela pružně reagovat na situaci a podmínky rozvíjejícího se domácího i zahraničního trhu. Zemědělství ČR po roce 1990 prošlo třemi odlišnými vývojovými etapami.

První byla etapa radikálního přizpůsobování zemědělství novým sociálně ekonomickým rámcovým podmínkám vytvořeným po roce 1989. Jedná se především o období 1990 až 1993, pro které byl charakteristický prudký pokles hrubé zemědělské produkce, pokles stavů hospodářských zvířat, především skotu, snížení spotřeby průmyslových hnojiv a pokles hektarových výnosů většiny zemědělských plodin.²³ Toto ob-

21 Významně ovlivňovala finanční výsledky podniků a ekonomické zabezpečení reprodukčního procesu. V r. 1988 provozovalo přidruženou výrobu 84,6 % všech JZD: B. CEJNAR, *Vývoj zemědělství v ČSSR v porovnání se světem a vybranými státy*.

22 Vladimír JENÍČEK a kol., *Agrární politika a hospodářská transformace agrárního potravinářského komplexu*, Praha 1991.

23 V roce 1993 byl stav skotu na 75 % oproti roku 1990. Pokles činil cca 1 mil. kusů skotu.

dobí bylo rovněž doprovázeno výrazným snížením stavu pracovníků v zemědělství (až na polovinu), radikálním zhoršení hospodářského výsledku všech zemědělských podniků. Současně se prohlubovala mzdová disparita mezi zemědělstvím a ostatními odvětvími národního hospodářství. V obnově majetkových vztahů probíhala restituce zemědělské půdy a zemědělského majetku, transformace zemědělských družstev a privatizace státních statků. Vytvořily se nové právní formy jednak podniků fyzických osob – samostatně hospodařící rolníci (dále jen SHR) a různé obchodní společnosti – podniky právnických osob. Byly přijaty základní legislativní normy upravující procesy privatizace, restituce a transformace českého zemědělství.

Druhou etapu představovalo období stabilizace a počátku obratu. V tomto období tendence vývoje zemědělství buď výrazně zpomalily, nebo u některých z nich došlo k obrácení trendu. Podstatné bylo, že pokračovala obnova vlastnických vztahů. V tomto období byla prakticky dokončena privatizace státních statků a stabilizována podnikatelská struktura.

Třetí etapu, období 1996–1998, doprovází opět stagnace a degrese českého zemědělství. Nepotvrdil se předpokládaný obrat ve vývoji, ale projevil se naopak trend obnovení regresivních tendencí. Po vzestupu hrubé zemědělské produkce v roce 1995 dochází opět k jejímu poklesu.²⁴ Pokles stavů skotu se opět zrychlil.²⁵ Hospodářský výsledek souhrnu zemědělských podniků se v důsledku negativních tendencí proměnil ve ztrátu. Pokračoval trend úbytku pracovních sil a nadále se prohlubovala mzdová disparita. Další změny v podnikatelské struktuře posilovaly především podnikatelské formy obchodních společností na úkor zemědělských družstev.²⁶

Transformace zemědělství ČR se týkala především majetkoprávních změn, které v různé intenzitě a formách probíhaly od roku 1991 na zá-

24 V roce 1995 byla hrubá zemědělská produkce 82 031 mil. Kč, do roku 1997 poklesla na 76 803 mil. Kč.

25 V roce 1995 byl stav skotu na 58 % oproti roku 1990. Pokles činil cca 1,5 mil. kusů skotu.

26 Tomáš DOUCHA – Zdeněk SOKOL, Pokus o etapizaci vývoje zemědělství a zemědělské politiky v ČR v letech 1989–1998, *Zemědělská ekonomika* 45, 12/1999.

kladě nové transformační legislativy (zákony k rehabilitaci, zákon o půdě, zákon o velké privatizaci, transformační zákon apod.). V průběhu majetkoprávní transformace lze rozlišovat období tzv. primární transformace, které probíhalo v letech 1991–92. V tomto období probíhá především rehabilitace a restituce zemědělských majetků, v období 1992–93 následuje transformace zemědělských družstev a v období 1994–95 privatizace státního majetku. Po těchto základních majetkových změnách probíhají procesy tzv. sekundární transformace, směřující zpravidla ke koncentraci výroby anebo majetku, či ke změně právní podstaty podniků.

Období před vstupem do EU

Náročné období pro vládu ČR bylo období příprav integrace ČR do Evropské unie, které spojovalo celé odvětví s nemalými nadějemi. Ty se bohužel ani zdaleka nenaplnily. Naopak, nerovné podnikatelské prostředí doprovázené masivním dovozem potravin (často pochybné kvality) si vybralo další daň v podobě útlumu domácí zemědělské i potravinářské výroby. Začátkem 90. let 20. století dominovalo politikaření nad národně hospodářským zájmem státu, myšlenky o prosperujícím českém venkovu na bázi malých rodinných farem dostaly absolutní prioritu. Jiné formy hospodaření se ocitly v diskriminačním postavení a existenčním ohrožení, přičemž šlo především o velkovýrobní formy podnikání. Nově založená Agrární komora musela tvrdě zapracovat a prosazovat vyváženost přístupů ze strany státu ke všem podnikatelským formám rovnocenně, bez ohledu na jejich velikost.

Koncem 90. let minulého století již bylo zřejmé, že úplně zklamala jednak tato myšlenka, ale i koncepce agrární reformy, která se spoléhala především na liberalizaci cen, restriktivní finanční politiku a samoregulační působení trhu. Tehdejší politická diskuse způsobila degradaci rolnického stavu. Později prosazovaný slogan „když potraviny nevyrobíme, tak je dovezeme“ na poměrně dlouhé období zabrzdil podporu politických špiček, a tím i rozvoj zemědělství a potravinářství. Zejména zemědělství odborníci, ale i širší veřejnost, na přelomu století požadova-

li korekci postupů tak, aby bylo dosaženo přiměřené majetkové účasti a kapitálového propojení zemědělské výroby se zpracovatelským průmyslem a službami. Tyto názory bohužel výkonná a zákonodárná moc nechtěla slyšet, což se později ukázalo jako strategická chyba. Zmíněný problém pak patřil mezi ty, které se ve velké míře podepsaly pod dlouhodobě nepříznivý vývoj našeho agropotravinářského komplexu.

Období po vstupu do EU

Po vstupu do EU se v ČR, stejně tak jako u většiny států střední a východní Evropy, změnila struktura výroby. Po zmiňovaném poklesu živočišné výroby převládá rostlinná výroba a rozšířily se i extenzivní formy hospodaření. Pod vlivem SZP dochází k upozadění produkční funkce zemědělství a roste funkce krajinnotvorná s přesahem na ochranu životního prostředí. Tento posun od produktivismu k post-produktivismu zpracovali ve svém článku Věžník, Král a Svobodová.²⁷ Ve struktuře osevu postupně narůstá podíl plodin s produkcí na nepotravinářské využití. Je zde vysoká pravděpodobnost, že rozvojem zelené energetiky a pokračujícími klimatickými změnami bude růst i podíl obilnin a olejnin na orné půdě.

Zajímavé výsledky pod vlivem SZP rovněž uvádí studie Kotyzy a Slabocha, která analyzuje míry soběstačnosti Česka a Polska ve vybraných komoditách se zvláštním zřetelem na základní obiloviny, olejninu, kukurici a brambory.²⁸ Závěry jsou takové, že evropská politika v oblasti biopaliv měla významný vliv na objemy produkce. Sklizená plocha vzrostla z 3 % na 9 %. ČR i ostatní země středoevropského prostoru dokazují soběstačnost především v produkci řepky. Výsledky dále vykazují vysokou konkurenceschopnost při vývozu surové komodity do zá-

27 Antonín VĚŽNÍK – Michael KRÁL – Hana SVOBODOVÁ, Agriculture of the Czech republic in the 21st century: from productivism to post-productivism, *Poznań Quaestiones geographicae* 32, 4/2013, s. 7–14.

28 Pavel KOTYZA – Josef SLABOCH, Hood Self Sufficiency in Selected Crops in the Czech Republic and Poland, *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis* 62, 6/2014, s. 1329–1341.

padní Evropy, čímž ale ČR přichází o ekonomické zisky ze zpracování komodity.

Z hlediska agrárního zahraničního obchodu ČR jsou v posledním desetiletí obecně patrné dvě hlavní tendence. Dlouhodobě se prohlubuje záporná bilance agrárního zahraničního obchodu²⁹ a zemědělský mezinárodní obchod ČR je vázán hlavně na ostatní země EU. Obchod s těmito zeměmi tvoří více než 90 % celkového agrárního zboží.

Po vstupu do EU se také minimalizovaly národní prostředky do zemědělského odvětví na úkor těch nadnárodních. Tyto nadnárodní dotace však nejsou rozdělovány rovnoměrně a ani v současnosti ČR nedosahuje úrovně starších členských států EU. Je proto žádoucí, aby se zvýšila i míra kofinancování zemědělské výroby z Česka. V budoucnu bude zemědělská produkce stále více řízena poptávkou, tedy i celkové výměry a produkce plodin bude odrážet tržní situaci, respektive situaci společné zemědělské politiky, které s tržní situací úzce souvisí.

Vývoj živočišné výroby v období 1921–2017

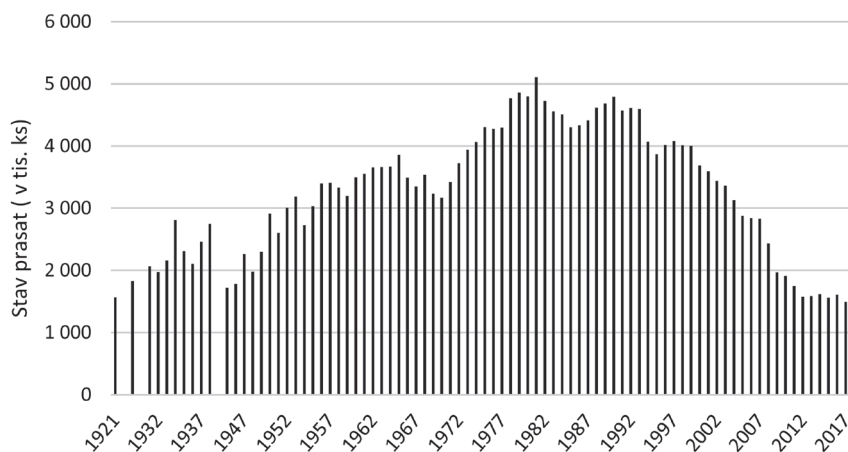
Vývoj stavu hospodářských zvířat je hlavní sledovanou kategorií hodnocení živočišné výroby. Výsledná produkce živočišné výroby je jedním z ukazatelů moderního hospodářsky vyspělého státu. Díky produkci krmiv je toto odvětví úzce svázáno s rostlinnou produkcí a obě tato odvětví se vzájemně ovlivňují. V následující kapitole budou zmíněné skutečnosti dokumentovány na stavu kusů chovaného dobytka.

Vývoj stavu prasat měl v počátku vzrůstající tendenci přerušovanou pouze menšími výkyvy v období druhé světové války a v šedesátých letech. Historický vrchol stavu prasat přišel v roce 1980, kdy na území ČR bylo chováno přes pět milionů prasat.³⁰ Vlivem vnějších podmínek stav prasat od této chvíle klesal. Po přechodu na tržní ekonomiku zemědělství prošlo několika krizemi z důvodu tržní nerentability a v důsledku

29 Např. v roce 2018 se zvýšil schodek Agrárního zahraničního obchodu o 24 % z 32,4 mld. Kč na 40,3 mld. Kč. *Výsledky agrárního zahraničního obchodu ČR v r. 2018*, Ministerstvo zemědělství ČR.

30 Přesněji 5 105 000 ks.

toho docházelo k rušení chovu prasat. Mezi roky 1993–1994 či 1999–2000 došlo k úbytku téměř 400 tisíc kusů. K největším úbytkům však došlo po našem vstupu do EU v roce 2004. Otevření se volnému trhu EU a špatně nastavené základní principy agrární politiky způsobily značný propad naší produkce vepřového masa. Docházelo k masivním dovozům ze zemí EU a početní stavy prasat se tak snížily na rekordně nízkou úroveň, která byla ještě nižší než v období před druhou světovou válkou. Momentálně je situace od roku 2010 stabilizována a stávající stavy jsou udržovány.

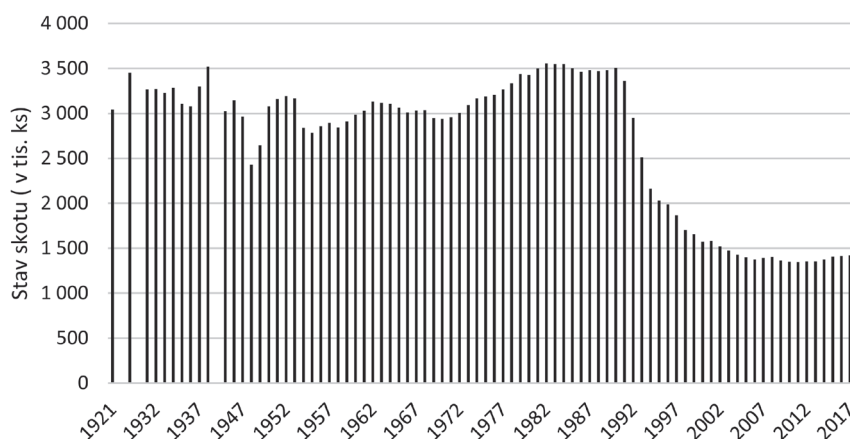

Obr. 1: Vývoj stavu prasat v České republice v období 1921–2017³¹

Přibližně stejné zastoupení mají momentálně i stavy počtu skotu. Z historického hlediska šlo o relativně stabilní odvětví, které v prvních 80 letech sledovaného období mělo více než 3 miliony kusů. Výjimku tvořily první poválečné roky a období padesátých let. Podobně jako tomu bylo u vývoje stavu prasat, i odvětví chovu skotu přišlo v devadesátých letech minulého století o přibližně polovinu svých chovů. Na rozdíl od chovu prasat u skotu došlo k razantnímu propadu početních stavů

31 Český statistický úřad: *Stavy hospodářských zvířat – Česká republika*, https://www.czso.cz/documents/10180/61508116/zemcr053118_5.xlsx/286fb886-3551-4cc0-9aa9-9e0da134bbca?version=1.1 [1. 5. 2021].

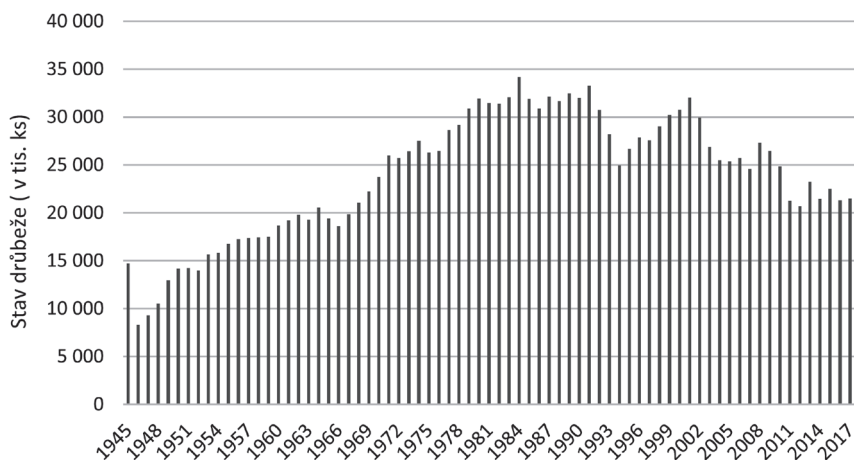
ihned po roce 1990. Hlavními důvody tohoto snížení byla dotovaná nadprodukce, otevření trhů a také cenová liberalizace, která mimo jiné přinesla obrovské zdražení hovězího masa a mléka, a tím i snížení jejich spotřeby. Poměrně stabilní je i podíl počtu krav na celkovém stavu skotu, který se dlouhodobě drží kolem 40 % a po přechodu na tržní ekonomiku roste, ovšem v minimální výši jednotek procent.

Obr. 2: Vývoj stavu skotu v České republice v období 1921–2017³²

Poměrně samostatnou kategorií je vývoj stavu drůbeže. Chov drůbeže je natolik specifický, že se jím zabývají zemědělské společnosti samostatně bez významnějšího napojení na rostlinnou výrobu. Chov drůbeže zaznamenal na začátku devadesátých let 20. století značný růst. Tento růst byl způsoben především zvýšenou spotřebou drůbežího masa v tuzemsku, a to hlavně na úkor spotřeby masa hovězího. Svůj vliv má ve spotřebě také cena, drůbeží je na trhu s potravinami dlouhodobě nejlevnějším masem. Rovněž u této komodity můžeme sledovat určitý pokles stavu spojený s naším vstupem do EU, kdy vlivem vyšších národních dotací značně narostly dovozy drůbežího masa z jiných zemí.

³² Český statistický úřad: *Stavy hospodářských zvířat – Česká republika*, https://www.czso.cz/documents/10180/61508116/zemcr053118_5.xlsx/286fb886-3551-4cc0-9aa9-9e0da134bbca?version=1.1 [1. 1. 2021].

Obr. 3: Vývoj stavu drůbeže v České republice v období 1945–2017³³

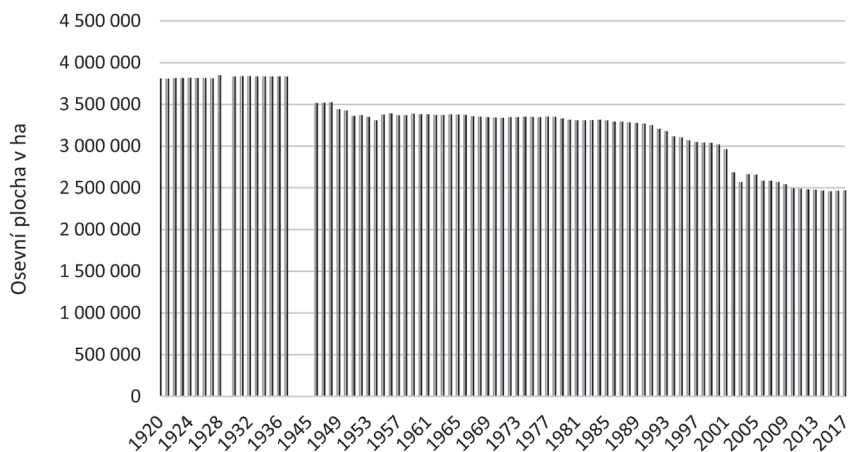
Vývoj rostlinné výroby v období 1920–2017

Osevní plocha je velmi důležitým ukazatelem stavu zemědělství. Z hlediska historie osevní plocha zemědělství stabilně klesá. Hlavní příčinou je velký tlak na zástavbu zemědělské půdy a nedostatečná ochrana zemědělského půdního fondu. V následující kapitole budou zmíněné skutečnosti dokumentovány na vývoji osevní plochy v ha.³⁴

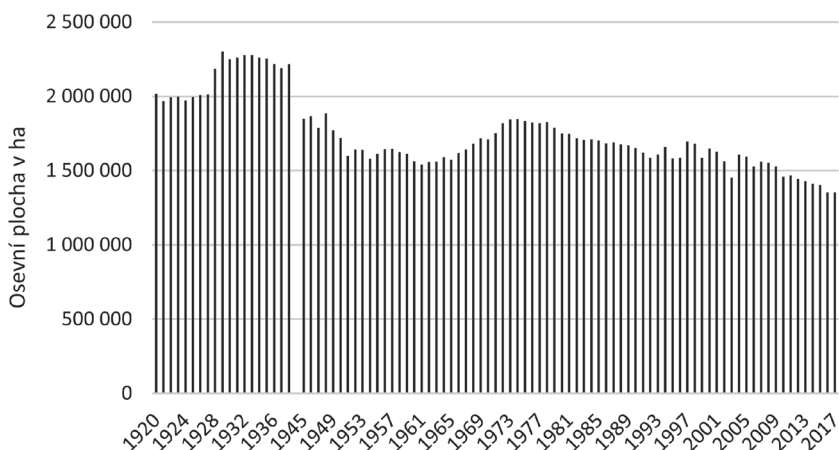
Z hlediska rostlinné výroby jsou pro zemědělství v ČR trvale nejdůležitější obiloviny. Osevní plochy obilovin vykazují dlouhodobou stabilitu, i když s mírně záporným růstem. V čase se neobjevují extrémní změny mimo období druhé světové války, kdy došlo ke snížení osevních ploch až o 400 tisíc ha. Svou roli hrají také trvale stabilní ceny na trhu se zemědělskými komoditami.

33 Český statistický úřad: *Stavy hospodářských zvířat – Česká republika*, https://www.czso.cz/documents/10180/61508116/zemcr053118_5.xlsx/286fb886-3551-4cc0-9aa9-9e0da134bbca?version=1.1 [1. 1. 2021].

34 Jedná se o plochu výsevu na orné půdě.

Obr. 4: Osevní plocha celkem v České republice v letech 1920–2017³⁵

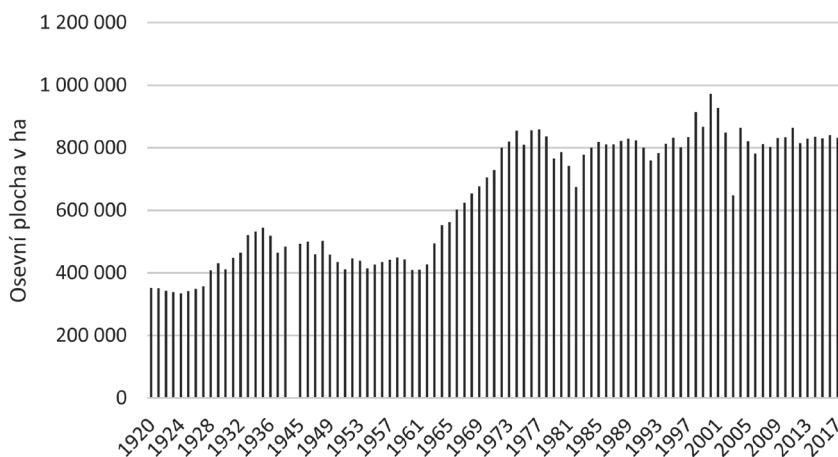

Obr. 5: Osevní plocha obilovin celkem v České republice v letech 1920–2017³⁶

35 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

36 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

Z obilovin je množstvím osevní plochy dominantní pšenice. Plocha této komodity je v posledních letech stabilní. Největší vzrůst osevní plochy pšenice zaznamenala v době mezi roky 1960–1975. Od této doby se pohybuje okolo 800 tisíc ha ročně. V dnešní době prodej pšenice hraje pro zemědělské společnosti velmi důležitou roli hlavně z hlediska ekonomiky.

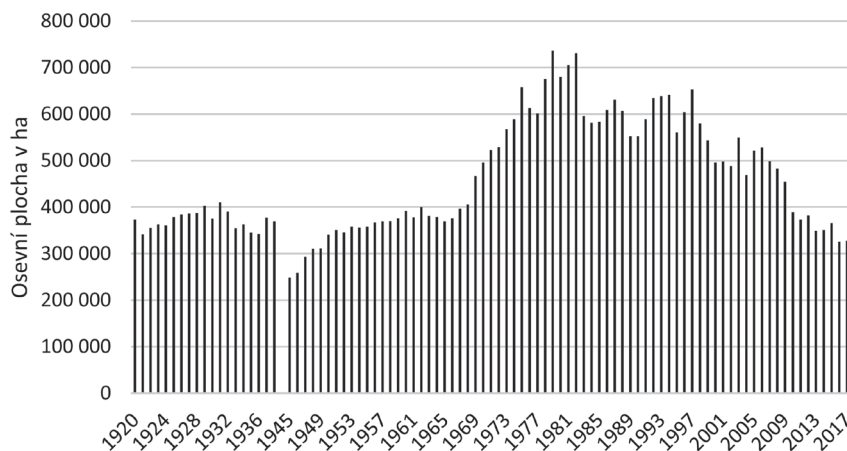

Obr. 6: Osevní plocha pšenice v České republice v letech 1920–2017³⁷

Podobně jako u pšenice došlo v sedmdesátých letech minulého století ke vzrůstu osevní plochy ječmene. Důvodem je použití většího množství hnojiv na 1 ha a také důraz na soběstačnost v rostlinné produkci. Na rozdíl od pšenice osevní plocha ječmene v době transformace ekonomiky klesá o cca 200 tisíc ha. V letech 2015–2017 dosahovala něco přes 300 tisíc ha. Hlavním důvodem tohoto snížení je jeho postupné nahrazování v krmných směsích, především kukuřicí.³⁸

37 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

38 Mimo krmné účely je ječmen využíván hlavně ve sladovnictví.

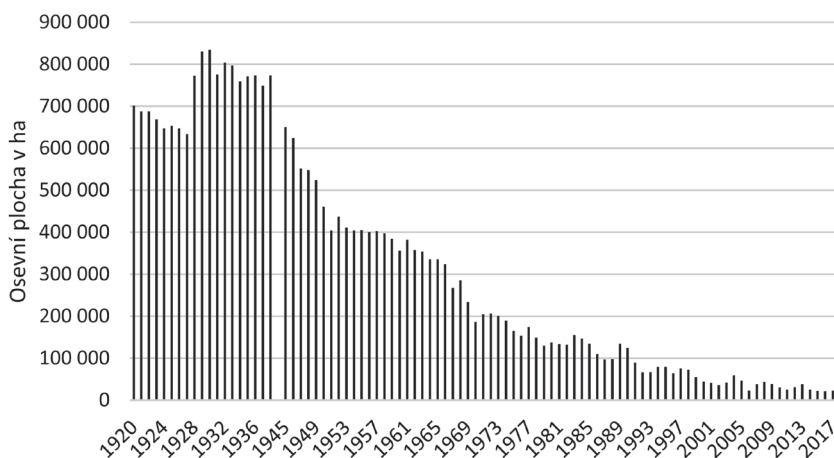
Obr. 7: Osevní plocha ječmene v České republice v letech 1920–2017³⁹

Naopak jeden z nejdramatičtějších poklesů zaznamenaly plodiny, jako je žito a oves. Ve třicátých letech šlo o plodiny, jejichž osevní plochy byly větší než u pšenice. Stabilním snížením se dostaly až na dnešní minimální hranici.⁴⁰ Faktické zmizení těchto plodin z osevních postupů je částečně způsobeno i přechodem na bílá pečiva, tedy změnou stravovacích návyků obyvatelstva (žito) a výrazným snížením početních stavů koní (oves).

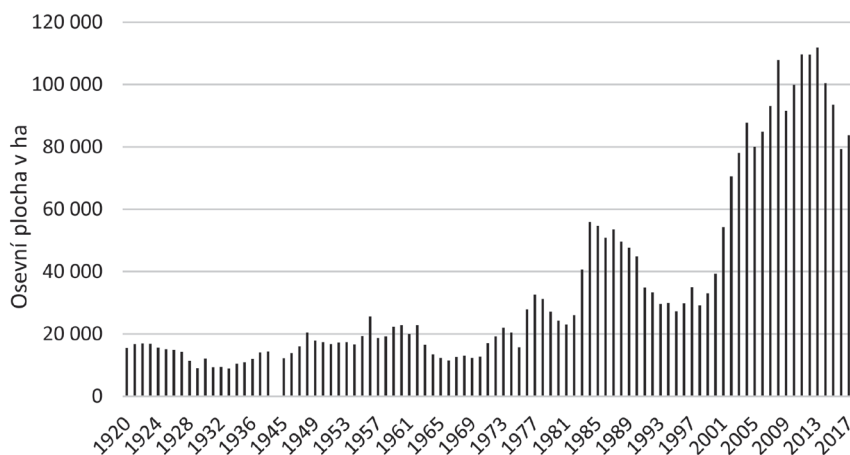
Naopak z obilovin dosahuje rapidního nárůstu osevní plochy v posledních letech kukuřice na zrnو. Výhodou této plodiny je možnost využití zbytku rostliny na krmné účely a také zavedení nových hybridních odrůd s kratší vegetační dobou. Cena kukuřice na trhu je v posledních letech pro české zemědělce příznivá a její pěstování se vyznačuje značnou rentabilitou. Pěstování kukuřice však s sebou přináší i určité ekologické problémy. Rostlina jako taková nechrání půdu dostatečně před erozí a její pěstování by mělo být omezeno jen na určité plochy s minimálním sklonem. Vzhledem ke své rentabilitě ovšem zemědělci často sejí kukuřici i do strmějších svahů.

39 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

40 20 tisíc ha u žita a 40 tisíc ha u ovsa.

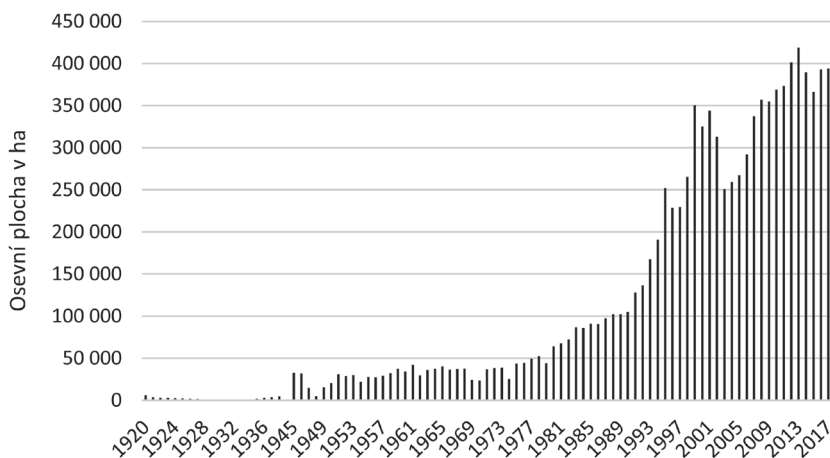
Obr. 8: Osevní plocha žita v České republice v letech 1920–2017⁴¹

Obr. 9: Osevní plocha kukuřice na zrno v České republice v letech 1920–2017⁴²

41 Český statistický úřad: Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

42 zdroj: Český statistický úřad: Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

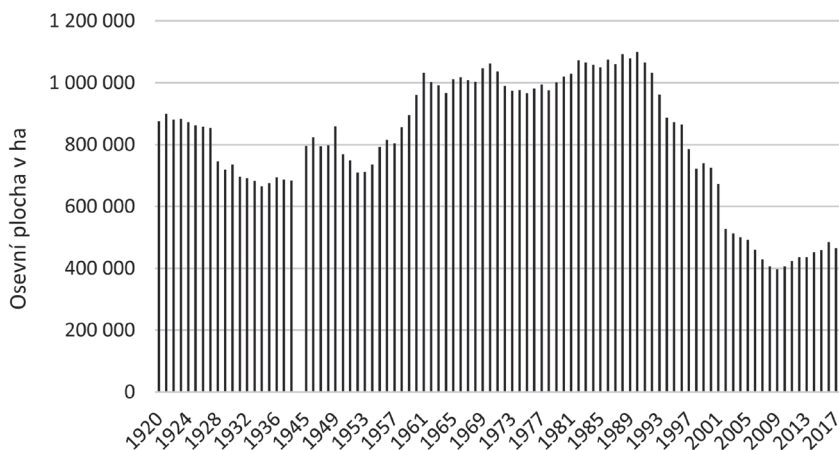

Obr. 10: Osevní plocha řepky v České republice v letech 1920–2017⁴³

Další rentabilní a také velmi diskutovanou plodinou je řepka. Tato olejovina, podobně jako kukuřice, zaznamenává velký nárůst především od počátku nového tisíciletí. Řepka má široké možnosti uplatnění v potravinářství, krmivářství, při výrobě olejů, ale dnes především při výrobě MEŘO,⁴⁴ který představuje významné aditivum v pohonných hmotách. Produkce nepřímo souvisí s rozsáhlým programem EU zaměřeným na postupné zvyšování podílu obnovitelných zdrojů energie v energetické bilanci jednotlivých členských zemí. Semeno je momentálně velmi dobře obchodovatelné na tuzemském i evropském trhu. Vývoz této komodity tak v posledních letech převyšuje dovoz. Z téměř nulové osevní plochy ve dvacátých a třicátých letech minulého století se v posledních letech osevní plocha pohybuje trvale nad 350 tisíci ha.

43 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

44 Metylester řepkového oleje.

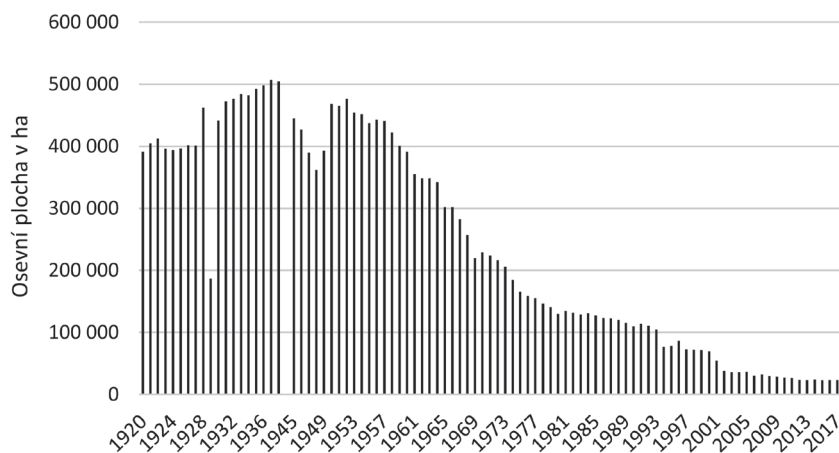
Obr. 11: Osevní plocha pícev na orné půdě v České republice v letech 1920–2017⁴⁵

S živočišnou výrobou je silně propojená i produkce pícev, zejména na orné půdě. Mezi nejběžnější pícniny pěstované v historii ČR můžeme zařadit jetel a vojtěšku. Pícniny jsou využívány jako krmná plodina a při pěstování do půdy přidávají potřebné dusičnany. Na poklesu osevních ploch pícev po roce 1990 se odráží výrazné snížení živočišné výroby.

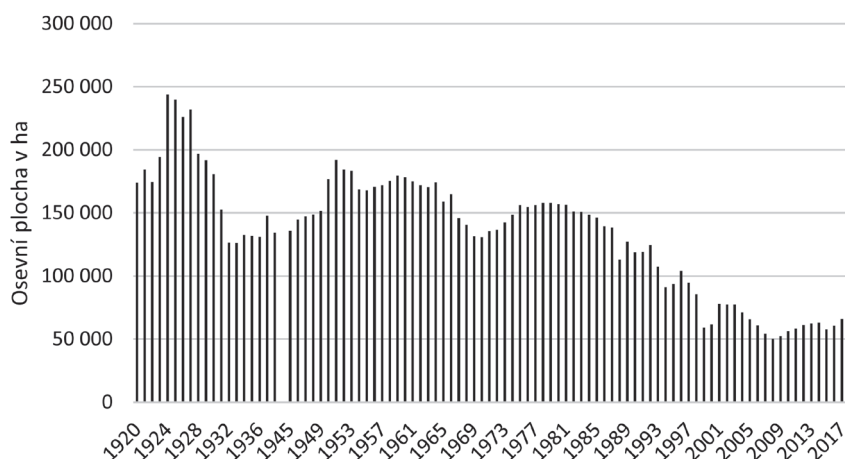
Brambory byly historicky jednou ze základních plodin zemědělské výroby a taktéž z dlouhodobého hlediska zaznamenaly výrazný pokles své produkce.⁴⁶ Svůj vrchol zaznamenaly ve třicátých letech minulého století, kdy se ročně pěstovaly na cca 500 tisících ha. Po roce 2000 se osevní plochy snížily pod 30 tisíc ha, a to především vlivem masivních, často špatně kontrolovaných dovozů. Celková produkce se tak snížila pod hranici naší soběstačnosti.

45 Český statistický úřad: Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

46 V minulosti však hrály mnohem významnější roli ve výživě obyvatelstva, ve výkrmu hospodářských zvířat, ale i v průmyslovém zpracování (škrob a lín).

Obr. 12: Osevní plocha brambor v České republice v letech 1920–2017⁴⁷

Obr. 13: Osevní plocha cukrovky v České republice v letech 1920–2017⁴⁸

47 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

48 Český statistický úřad: *Osevní plochy zemědělských plodin – Česká republika*, <https://www.czso.cz/documents/10180/61431866/270145-18.xls/c6155d24-d1c0-4c96-ac29-790caa9eb0ec?version=1.1> [1. 1. 2021].

Dlouhodobý pokles osevních ploch cukrovky souvisel s poklesem počtu cukrovarů v ČR. Propad cukrovky v aktuálním období je spojen se SZP EU. Po vstupu byla ČR do roku 2017 ve výrobě omezena kvótami na produkci. Rok 2017/18 v pěstování cukrové řepy a výroby cukru představuje významný mezník, jelikož z nadnárodního hlediska došlo k historické změně regulace trhu s cukrem v EU. Byly zrušeny dva kameny celého systému – kvóta na cukr a stanovená cena cukrové řepy. Je však otázkou, jaké důsledky budou mít tyto změny na produkci. Nové prostředí může přinést daleko větší výkyvy v množství vyráběného cukru, potažmo v produkci cukrovky.

Závěr

Je patrné, že dnešní podobu zemědělství výrazně ovlivnily jednotlivé historické fáze a současný stav bez znalosti těchto informací nelze interpretovat. V éře klimatických změn je významnou otázkou zemědělské politiky velikost jednotlivých půdních bloků, které jsou pozůstatkem socialistické éry, kdy probíhalo scelování pozemků. Z hlediska dalšího rozvoje ekonomiky jednotlivých podniků současného zemědělství jsou pak překážkou nevyřešené majetkové vztahy po kolektivizaci, kdy většina obchodních společností hospodaří na pronajaté půdě. Mezi výrazné produkční změny historie můžeme zahrnout také omezení živočišné výroby po přechodu na tržní ekonomiku, kdy se například produkce skotu v českém zemědělství vyznačovala do této doby vysokou intenzitou chovu. Poté následoval strmý propad na zhruba poloviční stav v důsledku změny tržních procesů a změny spotřebitelského chování. Přitom je to živočišná produkce, která tvoří zaměstnanost a má úzkou souvislost s ekologickým hospodařením na orných půdách i trvalých travních porostech. V neposlední řadě má produkce a následné zpracování významný vliv na přidanou hodnotu a suroviny pro výrobu domácích potravin. Při pohledu na historii zemědělské výroby je v dnešní době patrná větší specializace zemědělské produkce, která může přinášet větší ekonomický přínos zemědělským podnikům, zároveň však vede k monokulturizaci krajiny, která má negativní dopad na životní prostředí.

Výsledky hodnocení zdůrazňují potřebu vlastní vize v zemědělské politice. Myšlenky by měly směřovat ke komplexnímu propojení rostlinné a živočišné výroby a k zavedení šetrného využití zemědělské půdy v souvislosti s péčí o krajinu. I přes aktuální snahy se nám dlouhodobě nedaří růst produkce komodit určených k druhotnému zpracování. Přitom návaznost na potravinářský průmysl je v zemědělství logická a vzájemné propojení sektorů má příznivé výsledky. Myšlenky rozvoje českého zemědělství musí být jasně formulovány a jako takové diskutovány v rámci ostatních států SZP, jelikož ne všechna nařízení této politiky měla na výše uvedené pozitivní vliv.

Nemůžeme ignorovat trend ve světě, který se týká i EU, kde dochází k průměrné koncentraci agropotravinářských podniků. Rozlišujeme jen mezi podniky, které mají celospolečenský přínos a produkují přidanou hodnotu bez posuzování jejich formy a velikosti. Je potřeba věnovat dostatečnou pozornost i ochraně půdního fondu před nesmyslným záběrem úrodné půdy a spekulativním výprodejem.

One Hundred Years of Agriculture Production in the Czech Republic

SUMMARY

The current form of agriculture is influenced by history. Situation cannot be interpreted without knowledge of past. The size of the land blocks created in the socialist era is important for the current era of climate change. From the economic point of view, there are problems with freeholders. Agricultural companies often worked on leased land. A recent important change in history was animal production in decline in the 1990s. For example, cattle production has been halved at this time. Business and changes in market behavior had an impact on this. This caused problems because livestock production is connected with employment and organic farming on arable land and meadows.

Nowadays there is a more specialization of agricultural production. This brings economic benefits. The negative is the monoculturation of the landscape and the following effect on the environment.

The results of this paper puts the importance of the vision in agricultural policy. The ideas are aimed at connecting crop and livestock production as well as the careful use of agricultural land in connection with the landscape management. Despite current efforts, we have not been able to grow production of commodities with higher added value for a long time although the connection to the food industry is logical. The ideas for the development of czech agriculture must be clearly formulated and discussed within other CAP states.

In the future we cannot ignore the trend in a average concentration of agri-food businesses. It is necessary to emphasize the protection of the land, from land grabbing and commercial sales.

Analýza slovenského politického režimu v rokoch 1994 až 1998 počas tretej vlády Vladimíra Mečiara

ABSTRACT

The Analysis of Vladimír Mečiar's Political Regime in Slovakia from 1994 to 1998

This paper attempts to characterize the political regime in Slovakia in the election period from 1994 to 1998 with Vladimír Mečiar as the Prime Minister. This period could be characterized as a time of struggle between the democratic and authoritarian forces. All Visegrad countries, except for Slovakia, were successful in negotiations of EU and NATO accession. There was actually a realistic threat, that Slovakia would not join the European Union in its first wave of enlargement, together with the Czech Republic, Hungary and Poland. The reason for that was the deficit of democracy in Slovakia. The author of the article tries to classify and define the above mentioned political regime in Slovakia at that time. The main goal of this study is the analysis of the authoritarian features of Mečiar's rule and their negative impact on domestic and foreign policies of Slovakia until 1998. The article is based on the content analysis from relevant sources of defined research areas.

Keywords: Vladimír Mečiar; Mečiarism; Political System in Slovakia from 1994 to 1998; Parliamentary Elections in 1994 and 1998; Political Culture in Slovakia until 1998

Úvod

Slovenskej politickej scéne po roku 1989 dominoval Vladimír Mečiar. HZDS, ktorého bol Mečiar predsedom, trikrát po sebe vyhralo parlamentné voľby.¹ Napriek tomu, že bol Mečiar dvakrát odvolaný z funkcie

1 V parlamentných voľbách v roku 1992 HZDS získalo 37,26 % voličských hlasov, na druhom mieste s veľkým odstupom skončila SĎL so 14,70 % hlasov. Parla-

premiéra, po predčasných parlamentných voľbách, ktoré po jeho odvolaní nasledovali, sa na post premiéra dva razy opäť vrátil v roku 1992 aj 1994. Podľa prieskumov dôveryhodnosti politikov sa Vladimír Mečiar dlhodobo umiestňoval na popredných pozíciách, nielen na začiatku svojej politickej kariéry v roku 1990,² ale aj v neskorších rokoch pôsobenia na slovenskej politickej scéne.

V súčasnej dobe by sme Vladimíra Mečiara mohli označiť za kontroverzného politika novodobej slovenskej histórie, zakladateľa slovenskej štátnosti, no zároveň premiéra zodpovedného za odklon Slovenska od demokratickej tranzície. V roku 1998 bolo Slovensko zaradené ako posledné do zoznamu krajín usilujúcich o členstvo v Európskej únii. Dôvodom tohto najhoršieho umiestnenia bol podľa predstaviteľov Európskej únie demokratický deficit.

Podľa prieskumu verejnej mienky agentúry Focus z marca 2018, teda dvadsať rokov po ukončení jeho pôsobenia na poste premiéra, 1,6 % respondentov Mečiara hodnotí rozhodne kladne, 4,8 % skôr kladne, 21 % neutrálne, skôr záporne ho hodnotí 28,7 % opýtaných a rozhodne záporne 40,4 % dotazovaných.³ Jeho pôsobenie na slovenskej politickej scéne však neskončilo po parlamentných voľbách 1998. HZDS-LS, na čele s Vladimírom Mečiarom, bolo súčasťou vládnej koalície spolu so Smerom a SNS v rokoch 2006 až 2010.

Cieľom tejto štúdie je analýza a typológia politického režimu na Slovensku v rokoch 1994 až 1998. Autorka sa snaží o čo najpodrobnejšie vymenovanie črt autoritárskeho spôsobu vládnutia politického režimu Vladimíra Mečiara počas jeho tretej vlády (1994–1998), ktorý viedol

mentné voľby v roku 1994 sú analyzované v ďalšej časti článku. HZDS vyhralo aj parlamentné voľby v roku 1998 s podielom 27,0 %, no odstup medzi prvým a druhým víťazným politickým subjektom nebol už tak výrazný. SDK získalo 26,33 % platných hlasov. *Slovenský štatistický úrad*, <https://slovak.statistics.sk> [3. 6. 2019].

2 V prieskume Centra pre výskum spoločenských problémov pri KC VPN nazvanom: Poradie osobností politického života podľa sympatií obyvateľov Slovenska. V druhej polovici apríla 1990 sa Vladimír Mečiar umiestnil na siedmom mieste, v druhej polovici mája na štvrtom mieste, v prvej polovici októbra 1990 na druhom mieste. Fedor GÁL, *Z prvej ruky*, Bratislava 1991, s. 36.

3 Milan ZEMAN, *Osudové osmičky 2018 a Nežná revolúcia – ponovembrový vývoj 2019*, Bratislava 2019, s. 29.

k odklonu od demokratickej tranzície na Slovensku. Štúdia je postavená na obsahovej analýze relevantných zdrojov vymedzených oblastí výskumu.

Parlamentné voľby v roku 1994

Predčasné parlamentné voľby na Slovensku sa uskutočnili 30. septembra a 1. októbra 1994, teda 27 mesiacov po parlamentných voľbách, ktoré sa konali v júni 1992 a šesť mesiacov po páde druhej Mečiarovej vlády v marci 1994. Do parlamentu sa dostalo sedem politických subjektov. Najvyššiu podporu voličov dostalo Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS), ktoré získalo 34,96 % hlasov a 61 mandátov v parlamente. Na druhom mieste skončila Spoločná voľba⁴ s 10,41 % voličských hlasov a 18 kreslami v zákonodarnom zbore. HZDS získalo viac než trojnásobok hlasov aj mandátov než druhý najúspešnejší politický subjekt vo voľbách nazvaný Spoločná voľba. Náskok HZDS pred inými politickými stranami, ktoré sa dostali do parlamentu, bol markantný. To znamená, že tieto parlamentné voľby predstavovali pre HZDS vysoký volebný náskok pred inými politickými stranami, ktoré sa dostali do parlamentu.

Tretí najúspešnejší politický subjekt – Kresťanskodemokratické hnutie (KDH) – dostal 10,18 % hlasov a 17 kresiel. Rovnaký počet mandátov v parlamente dosiahla aj Maďarská koalícia (MK) so ziskom 10,08 % hlasov zúčastnených voličov. Demokratická únia (DÚ) získala 8,57 % a 15 kresiel. Združenie robotníkov Slovenska (ZRS) 7,34 % a 13 mandátov. Slovenská národná strana dosiahla zisk (SNS) 5,40 % a 9 kresiel v parlamente.

4 V máji 1994 uzavrela SĎL dohodu o predvolebnej koalícii s názvom – *Spoločná voľba* – s tromi malými ľavicovými a ľavostredovými stranami – SDSS (Sociálne demokratickej strany Slovenska), SZS (Stranou zelených na Slovensku) a HPS (Hnutím poľnohospodárov na Slovensku). Lubomír KOPEČEK, *Politické strany na Slovensku 1989 až 2006*, Brno 2007, s. 190.

Tabuľka 1: Výsledky volieb do NR SR v roku 1994⁵

Politická strana	hlasy (%)	Mandáty
HZDS –RSS⁶	34,96	61
Spoločná voľba	10,41	18
KDH	10,18	17
MK	10,08	17
DÚ	8,57	15
ZRS	7,34	13
SNS	5,40	9
Ostatní	13,06	
Spolu	100	150

Vládna koalícia po parlamentných voľbách 1994 bola zostavená z troch politických subjektov HZDS, SNS a ZRS. V Národnej rade SR sa opierala o 83 poslaneckých mandátov, to znamená, že disponovala absolútnou väčšinou v parlamente.⁷ Nepodarilo sa jej však získať trojpäťinovú väčšinu (90 poslancov) potrebnú na prijatie či zmenu ústavy, ústavných zákonov a odvolanie prezidenta republiky. Ostatné parlamentné politické strany Spoločná voľba, KDH, MK a DÚ sa stali opozičnými stranami so 67 mandátmi. Zo strany vládnej koalície nasledovalo klasické nastolenie „tyranie väčšiny“. Predseda HZDS Vladimír Mečiar zastával funkciu premiéra na Slovensku od roku 1990 až 1991, ďalej od roku 1992 do marca 1994, preto Mečiar chápal volebný výsledok HZDS v predčasných parlamentných voľbách 1994 ako potvrdenie svojho do-

5 ŠÚ SR.

6 Tučným písmom sú v tabuľke označené politické subjekty, ktoré po parlamentných voľbách v roku 1994 vytvorili koaličnú vládu. HZDS uzavrelo pred parlamentnými voľbami v roku 1994 predvolebnú koalíciu s RSS – Roľníckou stranou Slovenska.

7 Absolútna väčšina (nadpolovičná väčšina zo všetkých poslancov) v parlamente predstavuje 76 poslaneckých hlasov a je potrebná na vyslovenie nedôvery vláde alebo jednému z jej členov, tiež pri voľbe predsedu a podpredsedov NR SR. *Slovník parlamentných pojmov. Hlasovanie*, <http://www.nrsr.sk/web/?sid=slovník> [5. 8. 2014].

terajšieho spôsobu vládnutia, čo sa prejavilo hneď na prvej ustanovujúcej schôdzi parlamentu.

Ustanovujúca schôdza NR SR po parlamentných voľbách v roku 1994

3. novembra 1994 sa konala ustanovujúca schôdza Národnej rady Slovenskej republiky po parlamentných voľbách v tom istom roku. Táto schôdza, ktorá trvala takmer 24 hodín, sa zapísala do politickej histórie Slovenska ako „noc dlhých nožov“. Víťazné HZDS spolu so svojimi budúcimi koalíčnymi partnermi SNS a ZRS odvolalo všetkých významných predstaviteľov na štátnych postoch, napríklad v Národnom kontrolnom úrade (NKÚ), vo Fonde národného majetku (FNM), generálneho prokurátora, predstaviteľov rady Slovenského rozhlasu a Slovenskej televízie.⁸ Na tieto posty boli dosadení sympatizanti budúcej vládnej koalície, najmä z HZDS. Do funkcií predsedov parlamentných výborov boli zvolení výlučne koalíčni poslanci. Nepohodlní opoziční poslanci boli zaradení do výboru pre životné prostredie.⁹ Taktiež bolo porušené pomerné zastúpenie parlamentných politických subjektov v imunitnom a mandátovom výbore. Demokratická únia, ktorá získala 8,57 % hlasov v jesenných parlamentných voľbách a jej predsedom bol odstupujúci premiér dočasnej vlády Jozef Moravčík, nemala v tomto výbore žiadne zastúpenie. Vladimír Mečiar na všetky protesty opozície proti týmto personálnym čistkám reagoval slovami: „Zvyknite si, je po voľbách!“¹⁰ Fedor Flašík charakterizoval „slovenskú noc dlhých nožov“ takto: „HZDS cítilo, že tých jeho 34 % chce všade svojich ľudí, aby pevne otec národa uchopil moc, tak on im to ukázal a im to nevadilo.“¹¹

8 Brigita SCHMOGNEROVÁ, Zaslúbená zem: Európska únia, *Nové slovo*, 4. 12. 2013, http://www.noveslovo.sk/c/Zaslubena_zem_Europska_unia_1 [1. 5. 2014].

9 Tamže.

10 Tamže.

11 Fedor FLAŠÍK, rozhovor v dokumente *Mečiar* [film]. Réžia Tereza NVOTOVÁ. HBO Europe, 2017. (46:10).

Všetky tieto kroky premiéra Vladimíra Mečiara po parlamentných voľbách 1994 boli namierené na „zníženie vplyvu opozície“¹² na Slovensku. Európska únia vyjadrila vo svojej demarši znepokojenie nad priebehom tejto ustanovujúcej schôdze, jednak pre razantnosť a rýchlosť odvolania všetkých vysokých štátnych funkcionárov, ale zároveň aj z dôvodu vylúčenia opozičných poslancov z vedenia parlamentných výborov, čo v západoeurópskych demokraciách nie je po voľbách zvykom,¹³ preto EÚ potrebovala oznámiť predstaviteľom slovenskej vlády, že je „znepokojená niektorými javmi politického vývoja od volieb“.¹⁴ Podpredseda NR SR Ivan Gašparovič však zástupcov Európskej únie ubezpečil o demokratickom smerovaní štátu a o dodržaní záväzkov plynúcich z asociačnej dohody s Európskou úniou.¹⁵ Medzinárodné spoločenstvo, členské štáty a inštitúcie EÚ prezentovali obavy o demokratický vývoj na Slovensku v dvoch diplomatických demaršoch, niekoľkých rezolúciách Európskeho parlamentu a početných verejných vyhláseniach,¹⁶ v ktorých kritizovali slovenskú vládu (HZDS – SNS – ZRS) počas volebného obdobia 1994 až 1998. Reakcie koalícnej vlády boli vždy odmietať a tieto diplomatické upozornenia považovali za zasahovanie do vnútorných záležitostí štátu.

Zdá sa, že predseda HZDS Vladimír Mečiar už na ustanovujúcej schôdzi parlamentu začal plniť svoje plány, ktoré načrtol svojim spolustraníkom na zjazde HZDS v Zlatej Idke vo svojom prejave o tom, ako si

12 Sharon L. WOLCHIK, Democratization and Political Participation in Slovakia, in: Karen Dawisha – Bruce Parrott (eds.), *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge 1999, s. 233.

13 SME, TA SR. Demarš Európskej únie predstaviteľom Slovenskej republiky, *Sme.sk*, 25. 11. 1994, <http://www.sme.sk/c/2138708/demars-europskej-unie-predstaviteľom-slovenskej-republiky.html>, [11. 5. 2014].

14 Marián LEŠKO, Ako sa vymenovali za riaditeľa (tajnej služby). Tandem Mečiar – Lexa: O vzniku a fungovaní politickej symbiózy vyššieho typu 4, *Denník SME*, 3. 5. 1996, s. 5.

15 SME, TA SR, Demarš Európskej, ref. 13.

16 Marek RYBÁŘ, Premeny straníckej politiky, in: Soňa Szomolányi (ed.), *Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989–2004*, Bratislava 2005, s. 132.

získať vplyv v regiónoch, médiách,¹⁷ nad cirkvami a rôznymi kultúrno-spoločenskými spolkami – napríklad Maticou Slovenskou, Spolkom spisovateľov Slovenska apod.¹⁸ Vladimír Mečiar v tomto prejave predstavil svoju predvolebnú taktiku, manévrovanie a balansovanie na domácej politickej scéne.¹⁹ Z troch miliónov deväťstotisíc oprávnených voličov v parlamentných voľbách 1994 milión voličov odovzdalo svoj hlas HZDS.²⁰ Vladimír Mečiar disponoval silným mandátom a bol si vedomý podpory svojich voličov. Pri výkone svojej funkcie premiéra po roku 1994 uplatňoval svojvoľné konanie nerešpektujúce zvyčajné demokratické postupy. Jeho najbližší spolupracovníci mu neposkytli reflexiu či kritiku jeho krokov v politike, či už z vlastného pričinenia alebo kvôli jeho charizme, ale schvaľovali jeho rozhodnutia a či už z vlastného presvedčenia alebo zo strachu pred sankciami sa neodvažovali kritizovať ho alebo mu oponovať.

Prikladom môže byť názor Ivana Lexy, ktorý najprv zastával post Vedúceho úradu vlády SR a štátneho tajomníka, neskôr riaditeľa Slovenskej informačnej služby. Po odvolaní Vladimíra Mečiara v marci 1994 Lexa uviedol, že je „zhnusенý akým spôsobom bol pán Mečiar pozbavený svojich ústavných funkcií“.²¹ Ivan Lexa v rozhovore uviedol, že Vladimír Mečiar „Na politickom nebi Slovenska nemá alternatívu, čo sa týka politického myslenia, schopností i povahových vlastností. Veď prinajmenšom o triedu prevyšuje všetkých svojich oponentov a považujem za šťastie osudu, že som mohol byť od januára 1991 po jeho boku“ a dodal,

17 „...vyberieme riaditeľa televízie, ktorý je nám blízky a sympatický.“ Ján ŠIMULČÍK, *Dokumenty doby 1990–2000*, Prešov 2002, s. 76.

18 Tamže, s. 70–72.

19 „Máme pred sebou len 11 mesiacov do volieb. Takže robte všetko pre to, aby sme v '94 zase vyhrali. A ak by sme, nedajbože, museli ísť do predčasných volieb, tak aby sme boli takí silní, že to prevalcujeme všetko. Tam už sme potom rozhodnutí aj vo vláde, čo sme, aj všetci ostatní, je nám to už proste jedno, my sme už bití ako žito za pozitívnu robotu, že to prevalcujeme, nech sa deje vôľa božia, že sa toho dopustíme tak, že sa potom budú všetci diviť.“ Tamže, s. 72.

20 M. LEŠKO, Ako sa vymenovali za riaditeľa (tajnej služby). Tandem Mečiar – Lexa: O vzniku a fungovaní politickej symbiózy vyššieho typu 4, *Denník Sme*, 3. 5. 1996, s. 5.

21 Tamže.

že spraví všetko pre to, aby Mečiarovi pomohol vrátiť sa do pozícií, ktoré Mečiarovi právom patria.²²

Celé HZDS v tomto období aj jeho voliči alebo sympatizanti predstavovali akýsi charizmatický typ panstva v ponímaní Maxa Webera, ktorí sa snažili tento typ panstva nadradit' nad racionálno-legálny typ, ktorý je jediný akceptovaný v modernom demokratickom usporiadaní štátu. Od najbližších spolupracovníkov Vladimíra Mečiara až po radových členov HZDS sa šírilo presvedčenie prostredníctvom charizmy Mečiara o jeho predurčení, kompetentnosti, rečníckom talente, dokonalej pamäti a ďalších superlatívoch aj na členov dvoch koalíčných strán – Slovenskej národnej strany a Združenia robotníkov Slovenska.

Vladimír Mečiar na začiatku svojej politickej kariéry najskôr oslnil svojím charizmatickým vystupovaním a razanciou svojich voličov či kolegov. Neskôr, keď okrem prezidenta Michala Kováča aj ďalší politici začali prejavovať kritiku voči Mečiarovmu spôsobu vládnutia, snažil sa Mečiar týchto ľudí zbaviť ako svojich protivníkov. Ako už bolo vyššie uvedené, „neposlušných“ ministrov Mečiar odvolal, opozícia bola po parlamentných voľbách 1994 odstavená z vedenia v parlamentných výboroch a taktiež z ďalších dôležitých štátnych postov. Mečiarova snaha zbaviť sa svojich oponentov nezasahovala iba do oblasti politiky, ale do každej sféry života spoločnosti: v štátnej správe,²³ v médiách a kultúre, na vedúcich pozíciách v školstve aj na univerzitách. Z tohto dôvodu sa vtedy prejavil strach ľudí rozprávať sa o politike na verejnosti, čo bolo zažité ešte z obdobia pred nežnou revolúciou v novembri 1989.

Bol to predovšetkým nežáujem zapájať sa do politického diania a na neposlednom mieste aj ich strach z prípadných konsekvencií či sankcií zo strany štátu. Išlo najmä o starších občanov, ktorí prežili väčšinu svojho života pod vládou komunistickej strany a preto sa obávali verejne vyjadriť svoje politické preferencie. V júni 1998 podľa sociologického prieskumu na Slovensku sa 55 % respondentov obávalo roz-

22 Tamže.

23 Úradníci aj na najnižších úrovniach boli nahradení podporovateľmi HZDS. Connor O'DWYER, *Runaway State-Building: Patronage Politics and Democratic Development*, Baltimore 2006, s. 52.

právať verejne o politike a vyjadrili sa, že by o politických záležitostiach diskutovali iba s členmi rodiny alebo blízkymi priateľmi.²⁴

Ak niektorí z členov kabinetu Mečiarovej vlády či spolupracovníkov z HZDS prejavili vo svojej funkcii autonómne správanie, stal sa Mečiarovým rivalom a nepriateľom. Tento fakt výstižne charakterizoval prezident Michal Kováč, ktorý uviedol, že napätie medzi ním a Vladimírom Mečiarom začalo, keď premiérovi povedal, že nechce vo funkcii prezidenta konať iba podľa Mečiarových predstáv a jeho vôle, ale že chce funkciu prezidenta vykonávať autonómne a podľa ústavy.²⁵ Novinár Marián Leško označil Vladimíra Mečiara za „stredoeurópskeho Lukašenka, ktorý uznáva len jeden princíp – víťazstvo za každú cenu“.²⁶

Ostré rozpory koalície s opozíciou

Ostré rozpory vládnej koalície, najmä HZDS s opozíciou, viedli ku snahe vyradiť ju z konštruktívnej spolupráce v parlamente. „Politika HZDS bola trvale konfrontačná.“²⁷ Český politológ Lubomír Kopeček charakterizoval slovenský stranícky systém v Mečiarovej ére prechodnou deformáciou férovosti politickej súťaže, pôsobiacej ako stret dvoch antagonistických politických táborov.²⁸ Ľavo-pravá profilácia politických subjektov v straníckom systéme bola slabá a 90. roky boli poznamena-

24 Zora BÚTOROVÁ, *Vačšina ľudí sa obáva prejavovať na verejnosti svoje politické názory*, Non-profit, <http://www.nonprofit.sk/98/98volby/02-ivo3.htm>, [3. 3. 2008].

25 Marián LEŠKO, Neodvratný boj premiéra s prezidentom, *Denník Sme*, 20. 2. 1998, s. 5.

26 Marián LEŠKO, „Musí to byť krátke a rýchle. Ale silné.“, *Denník Sme*, 14. 8. 1998, s. 5.

27 Lubomír KOPEČEK, Specifika vývoje slovenského systému politických stran, in: Maxmilián Strmiska (ed.), *Postkomunistické stranické soustavy a politická pluralita*, Brno 1999, s. 59.

28 Lubomír KOPEČEK, *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*, Brno 2006, s. 313.

né hodnotovým konfliktom liberálnej demokracie a autoritarizmu.²⁹ Ako je už vyššie uvedené, Vladimír Mečiar uznával v politike jediný princíp – svoje vlastné víťazstvo pri každej príležitosti, či už išlo o politickú diskusiu, spor alebo voľby. Jeho rivalmi boli prirodzene všetci zástupcovia opozície. Politické práva opozície boli v tomto období sústavne porušované.³⁰

V máji 1998, teda štyri mesiace pred parlamentnými voľbami, bol parlamentom (kde mala HZDS spolu s koalíčnými stranami prevahu nad opozíciou) prijatý nový volebný zákon,³¹ ktorý sa snažil vo voľbách favorizovať HZDS a znemožniť uzatváranie koalíčných politických subjektov, ktoré by mohli HZDS poraziť. Podľa Marka Rybára bola táto novela volebného zákona³² „zjavne namierená proti silnejúcej opozícii, pretože podľa novely musela každá politická strana na postup do parlamentu získať najmenej päť percent hlasov a to dokonca aj ak kandidovala ako súčasť volebnej koalície.“³³

V štátnych médiách (Slovenská televízia, Slovenský rozhlas) a v denníku *Slovenská republika*, so stopercentnou účasťou HZDS, boli denne kritizovaní predstavitelia opozície a ich činnosť bola hodnotená negatívne. V tomto denníku pravidelne vychádzali štvavé články na prezidenta Kováča, opozíciu a na všetkých, ktorí mali iný názor než Vladimír Mečiar a HZDS. Kauzy, ktoré sa na vtedy Slovensku odohrali, boli v tomto denníku interpretované presne tak, ako si to premiér Mečiar želal. „Aj za cenu vyrábania pseudodôkazov, pseudosvedkov či presadzovania pseudotvrdení.“³⁴ Prívrženci „antimečiarovského tábora“ mohli získať informácie, ktoré naopak favorizovali predstaviteľov opozičných síl zo

29 Oľga GYÁRFÁŠOVÁ – Vladimír KRIVÝ, Vzorce voličského správania, in: Vladimír Krivý (ed.), *Ako sa mení slovenská spoločnosť*, Bratislava 2013, s. 287.

30 Valerie J. BUNCE – Sharon L. WOLCHIK, *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*, Cambridge 2011, s. 61.

31 Tento volebný zákon je podrobne analyzovaný na nasledujúcich stranách štúdie v podkapitole nazvanej „Nový volebný zákon z roku 1998“.

32 Novela volebného zákona z pohľadu občana. Milan Galanda, člen Právnej poradnej skupiny OK '98. Materiál Združenia pre podporu lokálnej demokracie. Zdroj: Archív Nadácie občan a demokracia. Bratislava, 26. 10. 2007.

33 M. RYBÁŘ, *Premený straníckej politiky*, s. 136.

34 Ľuba LESNÁ, *Únos. Čierna diera demokracie*, Bratislava 2017, s. 43.

súkromného rádia Twist, denníka *Sme* a od augusta 1996 aj zo súkromnej televízie Markíza.

Usmerňovanie mediálnej sféry

Snaha „usmerňovať“ mediálnu sféru sa u HZDS prejavila napríklad kauzou populárneho denníku *Smena*, ktorého vlastníkom bol na začiatku vlády Vladimíra Mečiara štát, ale z dôvodov nedostatočnej „lojality“ a kritiky vládnej politiky vláda odvolala jeho šéfredaktora a riaditeľa, následkom čoho väčšina redaktorov podala výpoveď a založila si vlastný denník *Sme*, ktorý bol aj naďalej atakovaný zo strany vlády – uvalením nútenej správy v roku 1994 na investičnú spoločnosť, ktorá tomuto denníku poskytovala kapitál, ďalej potom tlak vlády prostredníctvom štátnej Slovenskej sporiteľne na majiteľov tlačiarne, ktorý mal za následok pozastavenie tlače tohto denníka.³⁵

Našťastie tieto opatrenia boli iba prechodné a po tejto kauze sa z denníka *Smena* stal denník *Sme*, ktorý bol nezávislý na štátnych financiách a stal sa poprednými nezávislými novinami, kde boli denne zverejňované analýzy a kritika vládnej politiky. Denník *Sme* sa stal akýmsi symbolom odporu nedemokratického režimu na Slovensku v čase vlády Vladimíra Mečiara. Provládne (štátne) médiá slúžili na propagáciu vládnej koalície a dehonestáciu opozičných síl.

Slovenské médiá boli pred parlamentnými voľbami v roku 1998 polarizované. Pro-opozičné médiá boli súkromné a pro-koaličné naopak štátne. Z tohto môžeme usúdiť, že koaličné strany využili svoje postavenie a vplyv v týchto verejnoprávných médiách na svoju sebareprezentáciu a k šíreniu pozitívneho obrazu počas svojho pôsobenia v rámci koalície.³⁶ Podľa agentúry Memo 1998, ktorá monitorovala médiá pred volebnou kampaňou v Slovenskej televízii, 40 % vysielacieho času určeného na spravodajstvo pokrylo 28,6 % času pre vládne politické strany

35 L. KOPEČEK, *Demokracie, diktatury*, s. 182–183.

36 Marek MRAČKA, *Monitoring médií*, Bratislava 1999, s. 3.

a 18,5 % pre opozíciu.³⁷ Spravodajstvo Slovenskej televízie bolo prezentované ako nekritická podpora koalície a naopak ataky alebo prinajmenšom kritika opozičných politických strán, preto spravodajské vysielanie Slovenskej televízie nebolo objektívne ani vyvážené. Nezávislosť médií predstavuje jednu z nevyhnutných podmienok pre fungovanie demokracie.

Protiústavné chápanie poslaneckého mandátu

HZDS sa snažilo uplatniť vo vzťahu k poslancom svojich strán imperatívny – viazaný mandát v rozpore s ústavou, kde je zakotvený reprezentatívny – voľný mandát. Zámerom bolo zamedziť politickej nestabilite, pretože v predchádzajúcom volebnom období dochádzalo v NR SR k častým odchodom poslancov z poslaneckých klubov,³⁸ čo viedlo k znemožneniu prijímania zákonov, ale tiež ku korupcii spojenej s „kupovaním“ hlasov a nakoniec aj k vyjadreniu nedôvery premiérovi, následkom čoho padla v marci 1994 celá Mečiarova druhá vláda.

Vladimír Mečiar sa snažil uplatniť v praxi imperatívny mandát, čo sa viaže ku kauze Gaulieder, ktorej vyústením bolo protiústavné zbavenie poslaneckého mandátu, nerešpektujúceho výrok Ústavného súdu. V novembri 1993 na rokovaní Republikového predstavenstva HZDS v Horných Plachtinciach všetkých poslaneckých kandidátov na kandidačnej listine HZDS požiadal, aby podpísali záväzok, že ak z HZDS odídu, vzdajú sa poslaneckého mandátu v parlamente.³⁹ Tento dokument mal byť zaslaný predsedovi Národnej rady po oznámení toho ktorého poslanca, že odchádza z Hnutia. Táto skutočnosť vyšla najavo, keď sa poslanec František Gaulieder rozhodol opustiť HZDS, ale odmietol sa vzdať poslaneckého mandátu.

37 Michal IVANTYŠIN, Vplyv médií na volebné správanie, in: *Monitoring médií*. Bratislava 1999, s. 8.

38 Lubomír KOPEČEK, Slovensko. Politický systém a jeho vývoj, in: Maxmilián Strmiska – Vít Hloušek – Lubomír Kopeček – Roman Chytilík, *Politické strany moderní Evropy*, Praha 2005, s. 467.

39 Marián LEŠKO, Rozhodnutie o Gauliederovi, ale aj o krajine, *Denník Sme*, 7. 3. 1997, s. 5.

Táto snaha o zavedenie viazaného – imperatívneho mandátu bola považovaná za protiústavný pokus o zavedenie autoritárskych princípov do straníckej poslušnosti. Miroslav Kusý konštatuje, že imperatívny mandát je základom totalitného systému a zbavenie poslaneckého mandátu poslanca Gauliedera za to, že vystúpil z parlamentného klubu vládnej strany HZDS, je považované za spektakulárne porušenie politických práv,⁴⁰ čo kritizovalo viacero medzinárodných inštitúcií, ale vládny politický subjekt HZDS to považoval za zasahovanie do vnútorných záležitostí štátu. Kusý však s týmto tvrdením nesúhlasí a kritiku zahraničia považuje za oprávnené upozornenie, že si Slovensko v tejto oblasti neplnilo svoje medzinárodné záväzky podľa prastarého právneho a mravného princípu – *pacta sunt servanda* – zmluvy treba plniť.⁴¹ HZDS formálne deklarovala cieľ vytvárať západoeurópsky model liberálnej demokracie, ale vládna politika HZDS nebola západoeurópskymi štátmi akceptovaná.⁴²

Polarizácia spoločnosti

Aj napriek vyššie uvedenej snahe uplatňovať vo vnútornej politike autoritárske princípy, HZDS vykazovala až do roku 1998 vysoké volebné preferencie aj volebné výsledky. Peter Zajac hovorí o „rezoch“ v spoločnosti v línii mečiarizmus – antimečiarizmus, ktoré sa tiahli nielen celou spoločnosťou, ale „celými regiónmi či rodinným prostredím“.⁴³ HZDS dosahovalo v parlamentných voľbách 1992, 1994 aj 1998 nad 30 % hlasov voličov. Dôvodom môže byť populistická rétorika jej lídra. V prípade HZDS na začiatku 90. rokov 20. storočia sa jednalo o snahu presadiť požiadavky Slovákov voči centru, ale tiež dôležitým faktom je skutoč-

40 Miroslav KUSÝ, Stav ľudských práv, in: Martin Bútora (ed.), *Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997*, Bratislava 1997, s. 52.

41 Miroslav KUSÝ, Stav ľudských práv, in: Martin Bútora – Michal Ivantýšyn (eds.), *Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998*, Bratislava 1998, s. 143.

42 L. KOPEČEK, *Specifika vývoje*, s. 59.

43 Peter ZAJAC, Rozhovor s Petrom Zajacom, opozičným poslancom NR SR za SDK v rokoch 1998–2002. Archív autorky, Bratislava 26. 10. 2014.

nosť, že HZDS predstavovalo nástupnícky subjekt Verejnosti proti násiliu, ktorému nechýbala dôvera voličov.⁴⁴

Z dôvodu výraznej regionálnej diferencovanosti Slovenska došlo rozdielnemu ekonomickému rozvoju rôznych regiónov krajiny. „Nožnice“ vo vývine jednotlivých regiónov Slovenska sa po roku 1989 začali roztvárať ešte väčšmi. Menej rozvinuté oblasti Slovenska boli v druhej polovici deväťdesiatych rokov charakterizované vysokou mierou nezamestnanosti, slabou absorpčnou schopnosťou malých a stredných podnikov v oblasti zamestnanosti, nedostatočným rozvojom súkromného podnikania, tzv. „odlivom mozgov“ a nedostatočnou technickou infraštruktúrou.⁴⁵ Koncom roka 1995 bola miera nezamestnanosti v hlavnom meste Bratislave 4,7 %, no v jednom z najproblematickejších regiónov Rimavskej Soboty až 26,4 %.⁴⁶ Nerovnomerné rozdelenie bohatstva – centrum – periféria a postupné vytváranie historicky marginalizovaných regiónov vyústilo v polarizáciu urbánno-rurálnej štiepnej línie, ktorá sa prejavila už v parlamentných voľbách 1994, po ktorých sa politická moc presunula ku stranám zakotveným najmä v rurálnom prostredí,⁴⁷ jednalo sa najmä o strany vládnej koalície.

Zahranično-politická orientácia na východ a spolupráca s nedemokratickými štátmi

Počas volebného obdobia 1994 až 1998 sa prejavilo úsilie HZDS v zahraničnej politike o nadviazanie užších vzťahov s nedemokratickými štátmi a orientácia zahranično-politických aktivít smerom na východ, zlepšili sa vzťahy s Ruskou federáciou, Čínou, Líbyou, Kubou a Bieloruskom, teda so štátmi, ktoré Európska únia považuje za nedemokratické. Na druhej strane v zahraničnej politike Slovenska sa prejavila orientácia

44 Ondřej CÍSAŘ, *The Left at the beginning of the 21st Century*, in: Lubomír Kopeček, *Trajectories of the Left*, Brno 2005, s. 15.

45 Vladimír KRIVÝ – Viera FEGLOVÁ – Daniel BALKO, *Slovensko a jeho regióny: sociokultúrne súvislosti volebného správania*, Bratislava 1996, s. 163.

46 Tamže, s. 161.

47 Tamže, s. 151.

krajiny na spoluprácu s komunistickými a autoritárskymi režimami, kde sú sústavne porušované ľudské práva a zhoršenie kooperácie so Spojenými štátmi americkými.

Koncom októbra 1995 odovzdal americký veľvyslanec Theodore E. Russell na Slovensku demarš vlády USA do rúk premiéra Mečiara. Demarš obsahovala kritiku politickej situácie na Slovensku, podľa nej „rastie netolerancia vládnej koalície k opozičným názorom, rozvíja sa atmosféra politického zastrašovania a nepriehľadný, stranícky spôsob rozhodovania vlády v privatizácii ohrozuje trhovú reformu.“⁴⁸ Vláda USA odporúčala slovenskej vláde v roku 1995 „klásť väčší dôraz na tolerovanie rozdielných názorov, plnú podporu ústavných práv a vykonávanie vlády transparentným spôsobom.“⁴⁹

Napriek demaršom, ktorá slovenská vláda dostala z USA aj Európskej únie v máji 1997, premiér Mečiar na tlačovej konferencii k zmarenému referendu povedal, že nevie o tom, že by jeho vláde niečo vytýkali Spojené štáty americké alebo Európska únia, čím si zaslúžil výbuchy smiechu zúčastnených novinárov,⁵⁰ ktorí sa nesnažili skryť pobúrenie a rozčarovanie nad reakciou Vladimíra Mečiara, pretože nereagoval na kritické demarše zo zahraničia, ich obsah si vysvetľoval po svojom a rovnako aj zmarené referendum o vstupe Slovenska do NATO a priamej voľbe prezidenta SR.

Zneužívanie SIS na diskreditáciu rivalov

Premiér Vladimír Mečiar zneužíval Slovenskú informačnú službu (SIS) na zdiskreditovanie svojich politických rivalov, ktorých považoval za protivníkov štátu.⁵¹ Pri zakladaní slovenskej tajnej služby sa nevylúčila možnosť ju zneužívať na vlastné politické účely, podobne ako pred no-

48 Marián LEŠKO, „Dejiny ho budú prísne súdiť“, *Denník Sme*, 4. 7. 1997, s. 5.

49 Tamže.

50 TÝŽ, Kto odmieta pravidlá únie, toho únia odmieta. *Denník Sme*, 28. 5. 1997, s. 5.

51 Luba LESNÁ, *Únos prezidentovho syna alebo krátke dejiny tajnej služby*, Bratislava 1998, s. 133.

vembrom 1989.⁵² Vladimír Mečiar, aby zamedzil vplyvu prezidenta Michala Kováča na Slovenskú informačnú službu, nechal parlamentom schváliť novelu zákona o SIS, ktorú predložil poslanec za HZDS Dušan Macuška, podľa ktorej „riaditeľa informačnej služby vymenúva a odvoľáva na návrh predsedu vlády SR vláda SR“.⁵³

Pred touto novelou riaditeľa SIS na návrh premiéra vymenúval a odvoľával prezident SR, lenže od chvíle, keď prezident Michal Kováč inicioval odvolanie premiéra Mečiara v marci 1994, Vladimír Mečiar mu prestal dôverovať a za každých okolností sa snažil okresať jeho právomoci. Za jedného zo svojich najsilnejších rivalov premiér Mečiar⁵⁴ považoval prezidenta Kováča. Keď premiér zistil, že jeho niekdajší kolega z HZDS, Michal Kováč, ktorý bol NR SR zvolený do funkcie prezidenta SR, „odmieta plniť jeho príkazy a správa sa autonómne, ako sa patrí na hlavu demokratického právneho štátu, sústredil všetku silu štátnej moci na to, aby prezidenta vytlačil z ústavnej funkcie“.⁵⁵

Mečiar začal vnímať prezidenta Kováča ako svojho najsilnejšieho súpera. Keď Kováč 9. marca 1994 vystúpil na pôde parlamentu s prejavom o stave republiky, v ktorom ostro kritizoval Mečiarovu vládu. Kováč vo svojom prejave nepožadoval od poslancov vyslovenie nedôvery premiérovi, no napriek tomu sa tak stalo 11. marca 1994. Od roku 1992 do marca 1994 opustilo HZDS devätnásť poslancov, ktorí spolu s opozičnými poslancami tvorili väčšinu v parlamente a počtom 76 hlasov premiéra Mečiara odvolali. Vyslovenie nedôvery predsedovi vlády Mečiarovi inicioval poslanec za KDH Ladislav Pittner. Napriek tomu Mečiar vinu za svoje odvolanie dával prezidentovi Kováčovi a po svojom odvolaní povedal: „Ešte žiaden prezident žiadneho štátu bez jediného dôkazu neuro-

52 Tamže, s. 197.

53 Marián LEŠKO, Ako sa vymenovali za riaditeľa (tajnej služby). Tandem Mečiar–Lexa: O vzniku a fungovaní politickej symbiôzy vyššieho typu 4, *Denník Sme*, 3. 5. 1996, s. 5.

54 Premiér Mečiar začal vnímať prezidenta Kováča ako svojho najsilnejšieho politického súpera keď 9. marca 1994 Kováč vystúpil na pôde parlamentu s prejavom po Marián LEŠKO, Neodvratný boj premiéra s prezidentom, *Denník Sme*, 20. 2. 1998, s. 5.

55 Grigorij MESEŽNIKOV, Predhovor, in: Ľuba Lesná, *Únos. Čierna diera demokracie*, Bratislava 2017, s. 7.

bil to, čo urobil on. Ešte žiaden ústavný činiteľ neporušil ústavu tak vulgárnym spôsobom ako on.“⁵⁶

Novinár Marián Leško napísal, že práve tieto slová predznamenalí prioritu Vladimíra Mečiara na dlhé roky, za každú cenu chcel „poraziť“ Michala Kováča⁵⁷ a zbaviť ho jeho funkcie. Mečiar sa snažil dehonestovať a hanobiť Kováča počas celého jeho volebného obdobia, viackrát usiloval o Kováčove odvolanie, no bez úspechu. Z tohto dôvodu pomocou SIS zinscenoval zavlčenie jeho syna Michala Kováča mladšieho do Rakúska, kde bol na neho vydaný zatykač a po jeho zavlčení vo Viedni prebehlo súdne konanie.

Rakúsky sudca Vyššieho krajinského súdu pri čítaní rozsudku vyjadril prekvapenie, že Slovenská republika neprotestovala proti zavlčeniu svojho občana do iného štátu a nepožadovala ani jeho vydanie, preto sudca vyjadril odôvodnené podozrenie, že Michal Kováč mladší bol zbavený slobody a násilím prevezený do Rakúskej republiky s vedomím úradov Slovenskej republiky, osobami konajúcimi pre ne, aby sa tak umožnilo jeho vydanie.⁵⁸ Vydanie Michala Kováča mladšieho do Nemecka, kde bol takisto trestne stíhaný, označil rakúsky súd za nepripustné, pretože inak by sa Rakúska republika stala „pomocníkom štátu, ktorý sa prehrešil proti právu na slobodu.“⁵⁹

S kauzou zavlčenia Michala Kováča mladšieho do Rakúska súvisela kauza vraždy Róberta Remiáša, ktorý zahynul po výbuchu vo svojom aute, kde polícia našla výbušninu. Remiáš bol blízkym priateľom Oskara Fegyveresa, ktorý pracoval pre SIS a na polícii svedčil o zapletení SIS do prípadu únosu Kováča mladšieho. Fegyveres vyjadril obavy o svoj život a s pomocou Remiáša utiekol do zahraničia.⁶⁰ Prezident Michal Ko-

56 Tamže.

57 M. LEŠKO, Neodvratný boj premiéra s prezidentom, *Denník Sme*, 20. 2. 1998, s. 5.

58 M. LEŠKO, Prípad nie je uzavretý (iba vyšetrený). Tandem Mečiar – Lexa: O vzniku a fungovaní politickej symbiózy vyššieho typu, *Denník Sme*, 10. 5. 1996, s. 5.

59 Tamže.

60 Peter TÓTH, Priateľovi pomohol, seba zachrániť nemohol, *Denník Sme*, 28. 4. 1997, s. 5.

váč napriek mnohým snahám o odvolanie a zdiskreditovanie zotrval na svojom poste celé funkčné obdobie.

Vládna koalícia HZDS – SNS – ZRS prezidentovi Kováčovi v máji 1995 protiústavne vyjadrila nedôveru. 11. 5. 1995 katolícki biskupi a predstavení rehoľných spoločenstiev podporili zotrvanie Kováča vo funkcii prezidenta vo svojom verejnom vyhlásení. Ako prvý bol v tomto stanovisku podpísaný biskup Rudolf Baláž, ktorý sa „podľa všetkého pre túto podporu stal objektom vyfabrikovaného pseudopodvodu“.⁶¹

Jednalo sa o predaj triptychu klaňania Troch kráľov antverpského majstra Jana Mertensa ml. v štýle antverpského manierizmu. Toto dieľo nebolo v zozname kultúrnych pamiatok, preto bolo možné ho predať. Po jeho predaji istému švajčiarskemu občanovi za 200 tisíc amerických dolárov sa začal „kolotoč smerujúci k obvineniu, že Biskupský úrad protiprávne predal do zahraničia obraz, ktorý je slovenskou kultúrnou pamiatkou“.⁶² Vyšetrovanie preukázalo, že sa jednalo o fingovanú kauzu politicky zneužitú na diskreditáciu banskobystrického Biskupského úradu. Švajčiarsky občan bol príslušníkom SIS, ktorá celú kauzu fingovala spolu s policajným zborom SR.⁶³ Po viacerých takýchto vykonštruovaných kauzách, môžeme konštatovať, že politika vtedajšieho premiéra Mečiara a lídra HZDS „bola zameraná na zastrašovanie politických a názorových oponentov a zneužívanie silových zložiek štátu“.⁶⁴

Týmito činmi, ale aj mnohými ďalšími, spojenými napríklad s „divokou privatizáciou“,⁶⁵ došlo v tomto období k prieniku politiky a krimi-

61 Ľ. LESNÁ, *Únos prezidentovho syna*, s. 84.

62 Tamže, s. 87.

63 V novembri 2000 bol obraz vrátený do zbierok Biskupského úradu a peniaze z jeho predaja boli uskladnené v Národnej banke. Tamže, s. 96–97.

64 Grigorij MESEŽNIKOV, Predhovor, in: Ľuba Lesná, *Únos. Čierna diera demokracie*, s. 7.

65 Počas vlády Vladimíra Mečiara došlo k netransparentnej privatizácii s prvkami nacionalizmu, ktorej cieľom bolo previesť štátny majetok do rúk slovenských podnikateľov spriaznených s vtedajšími koalíčnymi politickými stranami a vyhnúť sa tak zahraničným investorom. „Medzi občanmi existovalo presvedčenie, že privatizácia nebude mať pozitívny efekt na životnú úroveň všetkých obyvateľov, ale iba úzkej skupiny privatizérov.“. Zora BÚTOROVÁ, Vývoj postojov verejnosti: od nespokojnosti k politickej zmene, in: Martin Bútora – Grigorij Mesež-

nálnej oblasti. SIS pracovala v prospech vládneho HZDS na diskreditácii opozičných síl na Slovensku či už sa jednalo o opozičných politikov,⁶⁶ predstaviteľov tretieho sektora⁶⁷ alebo Mečiarových oponentov z mediálnej sféry.⁶⁸ Martin M. Šimečka v rozhovore⁶⁹ priznáva monitorovanie SKOI (Stálej konferencie občianskeho inštitútu) SIS, ktorá často vytvá-

nikov – Zora Bútorová (eds.), *Slovenské voľby '98. Kto? Prečo? Ako?*, Bratislava 1999, s. 66.

- 66 „Často volávali mojej maloletej dcére na pevnú linku a pýtali sa či je otecko doma a keď povedala, že nie je doma, tak sa pýtali či chce, aby sa vrátil domov, čiže vyhrážky boli toho typu: „...a chceš, aby sa ti vrátil ocko domov?“ To znamená, že to bol skôr psychický nátlak ma moju dcéru. Možno mysleli, že cez ňu ja prehodnotím nejaké svoje postoje, ale samozrejme, že som ich neprehodnotil. Kolegovia z opozície ma častokrát varovali, aby som nechodieval podľa možnosti nikam sám. Ja som sa však o seba nikdy nebál, vstupoval som do politiky s inou predstavou, ja som ani nepredpokladal, že by som mohol byť ohrozený. Ani mi nenapadla myšlienka, že by sa mi niečo mohlo stať, ale je pravdou, že najmä z radov opozičných politikov ma upozorňovali, aby som sa vo večerných hodinách nezdržoval dlho sám po uliciach alebo, aby som nechodil blízko cesty apod.“ Člen HZDS, Rozhovor s členom HZDS, ktorý si želal zostať v anonymite, bol predstaviteľom vládnej koalície v rokoch 1994–1998. Archív autorky, Bratislava, 3. 11. 2014.
- 67 „Niekoľko mesiacov tam stáli tajní priamo pod našimi oknami, keby som sa nahol z okna, tak by som sa dotkol ich strechy, sedeli tam deň, noc. Napokon nám aj ukradli počítače, vykradli celú kanceláriu a nielen nám, ale niekoľkým ďalším nadáciám či takýmto občianskym združeniam. Podstatné je to, že sme boli sledovaní a odpočúvaní. Ja som mal odpočúvaný telefón ešte pred rokom 89, takže nie, že by som to vedel na 100 %, kto vám to potvrdí, že? Ale sú niektoré finty, čo už poznám.“ Andrej BARTOSIEWICZ, *Rozhovor s aktivistom OK kampane '98*. Archív autorky. Bratislava, 14. 11. 2008.
- 68 Prikladom môže byť fyzický útok členov SIS na investigatívneho novinára Árpáda Soltésza po zverejnení jeho článku o firme, ktorá bola sprivatizovaná v tzv. Mečiarovej privatizácii. Denník *Sme*: *Redaktor denníka Korzár A. Soltész sa stal terčom brutálneho fyzického útoku*. 9. 5. 1998. KOŠICE (SME - sen) „Pravdepodobný čas liečenia štyri týždne si vyžadujú zranenia, ktoré utrpel redaktor denníka Korzár Árpád Soltész následkom brutálneho fyzického útoku vo štvrtok večer v košickej reštaurácii. Soltész pripustil, že útok súvisí s jeho prácou. Po vypálení osobného automobilu redaktora SME Petra Tótha a zdemolovaní auta redaktora TV Nova Eugena Kordu je to ďalší útok na slovenského novinára.“, <https://www.sme.sk/c/2152268/redaktor-dennika-korzar-a-soltesz-sa-stal-tercom-brutalnego-fyzickeho-utoku.html> [10. 9. 2014].
- 69 Martin M. ŠIMEČKA, *Rozhovor s Martinom Milanom Šimečkom, šéfredaktorom týždenníka Dominofórum*. Archív autorky, Praha, 26. 8. 2014.

rala určité prekážky v ich činnosti. SIS sledovala novinárov a snažila sa prekaziť akcie organizované SKOI. Pripomínalo to komunistický režim, praktiky tajnej polície, napríklad odpočúvanie apod.⁷⁰

Snaha HZDS udržať si svoju moc

Tretiu Mečiarovu vládu charakterizuje vytváranie zákonov či politického prostredia, ktoré favorizuje udržanie moci vládneho HZDS a protiústavné kroky predstaviteľov vládnej koalície, ktoré sa prejavili v zmarenom referende a novom volebnom zákone. V máji 1997 sa na Slovensku uskutočnilo referendum týkajúce sa priamej voľby prezidenta a vstupu Slovenskej republiky do Severoatlantickej aliancie. V skutočnosti však išlo o dve referendá, pretože prvé z nich (o priamej voľbe prezidenta) vzišlo z iniciatívy opozičných politických strán v spoločnosti a bolo potvrdené petíciou občanov s viac než 490 000 podpismi.⁷¹ Na druhej strane v tom istom období koalíčné strany navrhli referendum o vstupe Slovenska do NATO, ich návrh bol schválený parlamentom a obsahoval tieto tri otázky:

Súhlasíte so vstupom Slovenska do Severoatlantickej aliancie?

Súhlasíte s umiestnením jadrových zbraní na území Slovenskej republiky?

Súhlasíte s umiestnením vojenských základní na území Slovenska?⁷²

Prvá otázka bola neutrálna, ale druhá a tretia už obsahovala negatívnu konotáciu, ktorou akoby vládna koalícia chcela „otvoriť občanom oči“, prípadne im „iba“ pripomenúť, že vstup Slovenska do NATO môže predstavovať aj rozmiestnenie jadrových zbraní a vojenských základní na území Slovenska. Uvedomujúc si preto tieto negatíva či nepriaznivé

70 Tamže.

71 Sergej MICHALIČ, Referendum: From the Petition, through its Invalidation to Decision of Prosecutor, in: Grigorij Mesežnikov – Martin Bútora (eds.), *Slovak Referendum '97*, Bratislava 1997, s. 52.

72 Grigorij MESEŽNIKOV, Vnútropolitický vývoj a systém politických strán, in: Martin Bútora – Michal Ivantyšin (eds.), *Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998*, Bratislava 1998, s. 42.

konsekvencie, vyplývajúce z členstva v NATO, treba toto rozhodnutie uvážiť.

Prezident SR Michal Kováč zlúčil koaličnú aj opozičnú iniciatívu do jedného referenda a nariadil umiestniť všetky štyri otázky na jeden volebný hárok. Jeho rozhodnutie bolo kritizované koaličnými aj opozičnými politickými stranami. Pred uskutočnením referenda premiér Vladimír Mečiar pochyboval, či je vyhlásenie referenda o priamej voľbe prezidenta v súlade s Ústavou SR, a preto požiadal Ústavný súd o preskúmanie tejto záležitosti. Ústavný súd skonštatoval, že referendum je legálne, v súlade so znením platnej Ústavy a tiež Ústredná volebná komisia potvrdila tento verdikt. Avšak, minister vnútra Gustáv Krajčí (HZDS) ignoroval rozhodnutie oboch spomínaných inštitúcií, odstránil otázku týkajúcu sa priamej voľby prezidenta z volebného hárku referenda a nariadil tlač volebných hárkov, obsahujúcich iba tri otázky o vstupe Slovenska do NATO.⁷³

Nakoniec, však vláda nariadila vytlačiť hárky obsahujúce všetky štyri otázky, teda aj o priamej voľbe prezidenta. Do volebných miestností však neboli distribuované jednotné volebné hárky, časť obsahovala iba tri otázky a ďalšie všetky štyri dotazy. Médiá, ktoré neboli v područí vládnych strán, o tom informovali verejnosť a opozičné strany v tejto veci žiadali vysvetlenie a nápravu od koalície. Referendum bolo označené za neplatné, pretože sa ho zúčastnilo iba 10 % voličov. Podľa Inštitútu pre verejné otázky, sklamaní občania týmto spôsobom bojkotovali neregulárny priebeh referenda,⁷⁴ o ktorom boli informovaní z médií.

Reakcia vládnych strán bola zdržanlivá, buď sa k situácii odmietli vyjadriť alebo argumentovali nízkou účasťou občanov v referende, takže podľa ich slov aj keby boli distribuované správne hlasovacie hárky, občania nemajú záujem sa k týmto otázkam vyjadrovať. Predstavitelia koalície si však neuvedomovali, že väčšina voličov sa nezúčastnila refe-

73 Nadácia pre občiansku spoločnosť – Open Society Foundation, *I can't affect the political situation as an individual citizen but we can as citizens*, Bratislava 1998, s. 4.

74 Zora BÚTOROVÁ, Verejná mienka, in: M. Bútora – M. Ivantýšyn (eds.), *Slovensko 1997*, s. 207.

renda na protest proti nejednotným volebným hárkom. V každom prípade zodpovední vládni činitelia odmietli niešť zodpovednosť za vzniknutú situáciu.

Referendum sprevádzala občianska kampaň v spolupráci s opozičnými politickými stranami (KDH, DU, DS, SDSS, MKDH, MOS a SZS⁷⁵), ktoré iniciovali petíciu za priamu voľbu prezidenta spolu s nasledujúcimi mimovládnymi organizáciami (Common action for the Referendum, Inštitút pre verejné otázky, Nadácia Gemma, SFPA, PAI, Grémium tretieho sektora, atď.). Kampaň bola zahájená ešte pred vyhlásením referenda a jej iniciátori sa zamerali na organizovanie verejných diskusií a stretnutí, ktoré mali za cieľ informovať verejnosť o zahraničných prioritách Slovenska. Najviditeľnejšou akciou bol pochod nazvaný „Slovensko do Európy“, zaznamenanou niektorými zahraničnými médiami a takmer všetkými domácimi, s výnimkou štátnej Slovenskej televízie,⁷⁶ pretože tá bola pod vplyvom koalície (najmä HZDS) a z tohto dôvodu sa jej vedenie nezapájalo do aktivít, ktoré neboli v súlade s politikou vtedajšej koalície.

Počas kampane boli distribuované letáky, informujúce o otázkach referenda, a taktiež brožúry osvetľujúce výhody a nevýhody vstupu Slovenska do Severoatlantickej aliance či zachovania jeho neutrality. Tento projekt, podporený USAID,⁷⁷ nebol úspešný napriek úsiliu všetkých zúčastnených. Občania nemohli voliť za či proti priamym prezidentským voľbám, ani využiť svoje ústavné právo iniciovať referendum, pretože neboli distribuované jednotné hlasovacie háčky. Na druhej strane bojkot referenda voličmi svedčil o ich informovanosti, že do priebehu referenda zasiahla vláda, a ako je vyššie uvedené, konala protiústavne. Podľa prieskumu Inštitútu pre verejné otázky, uskutočneného vzápätí po zmarenom referende, 60 % respondentov odsúdilo rozhodnutie Gustáva Krajčího, 21 % k nemu nezaujalo žiadne stanovisko a 19 % ho

75 Okrem SDĽ. Michal IVANTYŠYN, Activities of NGOs and Civic initiatives, in: G. Mesežnikov – M. Bútora, *Slovak Referendum '97*, s. 139.

76 Tamže, s. 142.

77 Tamže.

schvaľovalo.⁷⁸ Medzi prívržencami vládnej koalície našlo toto referendum 50% súhlas a 32% odsúdenie.⁷⁹

V júni 1997 sa uskutočnili demonštrácie proti manipulácii referenda a opozičné politické strany žiadali odstúpenie ministra vnútra Gustáva Krajčího, ten sa však odmietol vzdať svojej funkcie. V parlamente sa uskutočnilo aj niekoľko neúspešných pokusov vyjadriť nedôveru vláde.⁸⁰ Naproti tomu, minister zahraničných vecí Mečiarovej vlády, Pavol Hamžík dobrovoľne odstúpil po zmarenom referende, pretože si bol vedomý zlyhania vlády v tejto veci⁸¹ a zároveň aj nedemokratických praktík v štáte. Pre médiá vyhlásil, že dôvodom jeho abdikácie je fakt, že „ako minister nemôže realizovať stanovené ciele v situácii, keď sa všetko podriaďuje vnútrapolitickému boju o moc“.⁸² Diplomati a predstavitelia opozície tento jeho čin hodnotili pozitívne, pretože sa ním dištancoval od nedemokratického smerovania koalície.

Neskôr Ústavný súd SR rozhodol, že minister vnútra porušil ústavné právo občanov, keď nariadil odstrániť otázku z hlasovacieho hárku, a preto sa referendum, týkajúce sa priamej voľby prezidenta, má opakovať. Z tohto dôvodu prezident Michal Kováč mal v pláne vyhlásiť rovnaké referendum v apríli 1998, ale jeho volebné obdobie skončilo v marci 1998. A pretože nebol zvolený nový prezident, určité prezidentské právomoci boli delegované na premiéra Vladimíra Mečiara, ktorý sa rozhodol referendum v tejto veci nevyhlásiť a udeliť amnestiu ministrom vnútra.

Zmarené referendum z roku 1997 a jeho dôsledky boli dôkazom, že demokracia na Slovensku nebola konsolidovaná ani stabilizovaná a au-

78 Z. BÚTOROVÁ, *Verejná mienka*, s. 207.

79 Tamže.

80 Grigorij MESEŽNIKOV, Vnútropolitický vývoj a systém politických strán, in: Michal Ivantyšin – Grigorij Mesežnikov (eds.), *Slovensko 1998-1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*, Bratislava 1999, s. 22.

81 TASR: *Zmeny na postoch ústavných činiteľov za ostatných 10 rokov*. SME, 23. 11. 2007, <http://www.sme.sk/c/3601769/Zmeny-na-postoch-ustavnych-cinitelov-za-ostatnych-10-rokov.html+Pavol+Ham%C5%BE%C3%ADk+odstupe-nie&hl=cs&ct=clnk&cd=4>, [9.4.2019].

82 Sme. *Pavol Hamžík včera odstúpil z funkcie ministra v Mečiarovej vláde*, 27. 5. 1997, <http://www.sme.sk/c/2075639/pavol-hamzik-vcera-odstupil-z-funkcie-ministra-zahranicia-v-meciarovej-vlade.html#ixzz1vxYwOEM> [24. 6. 2019].

toritárske praktiky premiéra Vladimíra Mečiara a jeho prívržencov boli v slovenskej politike stále prítomné. Jeho vôľa udržať si svoju pozíciu a autoritu za každých okolností sa prejavila aj v zmene volebného zákona.

Nový volebný zákon z roku 1998

V máji 1998, 160 dní pred parlamentnými voľbami, bola schválená novela volebného zákona,⁸³ uvedeného v Zbierke zákonov pod číslom 187/1998.⁸⁴ Tento zákon bol prijatý 20. 5. 1998 v podobe takmer identickej s pôvodným návrhom.⁸⁵ Podľa § 9 boli zrušené volebné kraje a celé Slovensko predstavovalo jediný volebný obvod, čo zvýhodňovalo väčšie politické strany s charizmatickým alebo silným lídrom. Cieľom tohto volebného zákona bolo znevýhodniť opozičné politické strany v parlamentných voľbách a znemožniť im získať väčšinu vo volebných obvodoch. Prah zvoliteľnosti do parlamentu bol na Slovensku už tradične 5 %, zmena oproti predchádzajúcemu obdobiu spočívala v tom, že pokiaľ vo voľbách kandidovala koalícia viacerých politických strán, každá z nich musela vo voľbách získať 5 % voličských hlasov osobitne.

Táto zmena volebného zákona bola proti logike uzatvárania koalícií a to bolo dôvodom, prečo sa päť opozičných politických strán zjednotilo a vytvorilo novú politickú stranu SDK (Slovenská demokratická koalícia),⁸⁶ ktorá vo voľbách vystupovala ako samostatná politická stra-

83 Druhý volebný zákon, ktorý bol taktiež novelizovaný je zákon 233/1998 Z.z. o voľbách do orgánov samosprávy obcí, ale vzhľadom k tematickému zameraniu práce, autorka sa zaoberá iba novelou volebného zákona 187/1998 o voľbách do Slovenskej národnej rady.

84 ZÁKON č. 187 z 20. mája 1998, ktorým sa mení a dopĺňa zákon Slovenskej národnej rady č. 80/1990 Zb. o voľbách do Slovenskej národnej rady v znení neskorších predpisov a o zmene a doplnení ďalších zákonov, <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1998/187/20080601> [24. 6. 2019].

85 Matúš KRIŠTOFIK, Volebný systém do Národnej rady Slovenskej republiky, *Stredo-eurovropské politické studie* 3, 4/2001, <https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/3883/5401> [3. 9. 2019].

86 SDK tvorilo 5 politických subjektov: Kresťanskodemokratické hnutie (KDH), Demokratická únia (DÚ), Demokratická strana (DS), Sociálnodemokratická

na⁸⁷ so 150 členmi – kandidátmi na hlasovacom hárku. V opačnom prípade by SDK ako koalícia piatich samostatných strán potrebovala získať 25 % voličských hlasov na vstup do parlamentu. Pôvodných päť politických strán nezaniklo, ale nekandidovalo vo vtedajších voľbách do NR SR.⁸⁸

Rovnaká situácia nastala aj v politických stranách maďarskej národnostnej menšiny. MKDH, Spolužitie a MOS vytvorili jednotnú Stranu maďarskej koalície (SMK) a na rozdiel od SDK sa tri pôvodné politické strany (MKDH, Spolužitie a MOS) transformovali do jedinej politickej strany, ktorá existovala ešte takmer dve volebné obdobia.⁸⁹ Paradoxne, nový volebný zákon, ktorého cieľom bolo udržať HZDS pri moci a znemožniť anti-mečiarovským stranám získať vo voľbách väčšinu hlasov a tým aj väčšinu poslaneckých mandátov v parlamente, pomohol zjednotiť opozičné sily a stabilizovať systém politických strán na Slovensku v tomto predvolebnom období. To, že SDK a SMK vytvorili hodnotovo

strana Slovenska (SDSS), Strana zelených na Slovensku (SZS). Impulzom pre užšiu spoluprácu týchto opozičných politických subjektov bolo zmarené referendum 1997 – o priamej voľbe prezidenta SR a o vstupe do NATO. Vzniku SDK predchádzala tzv. Modrá koalícia (október 1996), zložená z KDH, DÚ a DS. Tieto tri politické zoskupenia v decembri 1996 podpísali tzv. vianočnú výzvu, v ktorej apelovali na dodržiavanie princípov právneho štátu, zastavenie politického násilia a spolupráce všetkých síl na Slovensku – „Spojme sa do širokej dohody demokratov!“. Táto výzva vznikla po protiústavnom zbavení poslaneckého mandátu poslanca Gauliedera, Modrá koalícia vyzvala demokraticky orientované strany na spojenie do širokej dohody demokratov, *Denník SME*, 11. 12. 1996, <https://www.sme.sk/c/2098782/modra-koalicia-vyzvala-demokraticky-orientovane-strany-na-spojenie-do-sirokej-dohody-demokratov.html> [22. 11. 2019].

87 Tzv. Modrá koalícia (vznikla 29. 10. 1996 - spájala KDH, DS a DÚ) neskôr od 14. 6. 1997 spolu s SDSS a SZS vystupovala ako SDK (KDH, DS a DÚ, SDSS a SZS) tieto politické subjekty sa rozhodli do parlamentných volieb kandidovať spoločne ako volebná koalícia. Po novelizácii volebného zákona, ktorý toto neumožňoval, však SDK od 10. 3. 1998 bola zaregistrovaná ako samostatná politická strana so 150 členmi. L. KOPEČEK, *Politické strany*, s. 331 a 337.

88 Po parlamentných voľbách v roku 1998, členské subjekty SDK sa rozpadli, ale časť z nich vytvorila novú politickú stranu SDKÚ – Slovenská demokratická a kresťanská únia.

89 L. KOPEČEK, *Politické strany*, s. 464.

ideologicky odlišné politické strany, je reakciou na hybridné slovenské prostredie.⁹⁰

Podľa § 23 volebného zákona bola predvolebná kampaň definovaná ako obdobie, ktoré začína 30 dní pred uskutočnením parlamentných volieb a končí 48 hodín pred ich začiatkom. V tomto období všetky politické strany, ktoré kandidovali vo voľbách, museli mať rovnaký vymedzený priestor v štátnych médiách.⁹¹ To znamená, že Slovenská televízia a Slovenský rozhlas museli rozdeliť 21 hodín svojho vysielačieho času rovnomerne medzi všetky kandidujúce strany a hnutia,⁹² aby nedošlo k ich diskriminácii či zvyhodňovaniu niektorej z nich.

Nový volebný zákon nedovoľoval predvolebnú kampaň v súkromných médiách. Agentúra Memo 98, ktorá monitorovala priebeh predvolebnej kampane v médiách, vyhlásila, že vysielač čas vo verejnoprávnych médiách bol síce rovnomerne rozdelený medzi všetky kandidujúce politické strany a hnutia, ale v čase vymedzený pre spravodajstvo a publicistiku dominovala prezentácia vládnej strany HZDS.⁹³ Podľa Ľubomíra Kopečka táto novela volebného zákona narušila férovosť a súťaživosť volieb, čo odporovalo nielen liberálno-demokratickému, ale aj minimálnemu (volebnému) chápaniu demokracie.⁹⁴

James P. Rubin, vtedajší hovorca ministerstva zahraničných vecí USA vyjadril negatívny postoj k novele volebného zákona, ktorý podľa jeho slov obmedzuje spravodlivý a čestný priebeh volieb pre všetky zúčastnené politické subjekty.⁹⁵ Podobný názor vyjadrili napríklad aj

90 TÝŽ, *Specifika vývoje*, s. 62.

91 Branislav SOLOVIC, Legislatívny rámec projektu, in: *Monitoring médií*. Bratislava 1999, s. 24.

92 Zákon č. 187/1998 Z.z., [https://www.noveaspi.sk/products/lawText/1/46792/1/2/zakon-c-187-1998-zz-ktorym-sa-meni-a-doplna-zakon-slovenskej-narodnej-rady-c-80-1990-zb-o-volbach-do-slovenskej-narodnej-rady-v-zneni-neskorsich-predpisov-a-o-zmene-a-doplneni-dalsich-zakonov](https://www.noveaspi.sk/products/lawText/1/46792/1/2/zakon-c-187-1998-zz-ktorym-sa-meni-a-doplna-zakon-slovenskej-narodnej-rady-c-80-1990-zb-o-volbach-do-slovenskej-narodnej-rady-v-zneni-neskorsich-predpisov-a-o-zmene-a-doplneni-dalsich-zakonov/zakon-c-187-1998-zz-ktorym-sa-meni-a-doplna-zakon-slovenskej-narodnej-rady-c-80-1990-zb-o-volbach-do-slovenskej-narodnej-rady-v-zneni-neskorsich-predpisov-a-o-zmene-a-doplneni-dalsich-zakonov), [22. 11. 2019].

93 B. SOLOVIC, *Legislatívny rámec*, s. 24.

94 Ľ. KOPEČEK, *Demokracie, diktatury*, s. 189.

95 *Vyhlasenie Jamesa Rubina, hovorca Ministerstva zahraničných vecí USA*. Americká ambasáda, <<http://www.usis.sk/cis/sk002.html>> [21. 1. 2008].

predstavitelia Českej republiky, Maďarska a Spojeného kráľovstva, to bol dôvod, prečo Vladimír Mečiar tieto krajiny nazval „nepriateľské“ a odmietol prítomnosť zahraničných pozorovateľov z týchto krajín. Domnieval sa, že by následne kritizovali aj priebeh samotných volieb. V auguste 1998, mesiac pred parlamentnými voľbami, premiér pozval pozorovateľov z OBSE,⁹⁶ čím ignoroval tradíciu demokratických krajín, ktoré ich pozývajú minimálne tri mesiace pred voľbami.⁹⁷

Typológia slovenského politického režimu v rokoch 1994 až 1998

Geoffrey Pridham definoval Slovensko pod vládou Vladimíra Mečiara ako párijský režim (*pariah regime*), v ktorom však snaha o demokratickú zmenu nie je stratená, a preto môže byť ovplyvnená vonkajšími činiteľmi.⁹⁸ Do septembra 1998 nebolo jasné, či parlamentné voľby, ktoré môžeme považovať za signifikantný nástroj politickej zmeny, pretrvávajú a nedôjde k ich manipulácii v tejto politickej situácii, keďže referendum, ktoré sa uskutočnilo v roku 1997 bolo zmarené.

V Zakariovom ponímaní by sme demokratický deficit na Slovensku mohli vysvetliť absenciou ústavného liberalizmu.⁹⁹ Fareed Zakaria označoval režim na Slovensku za vlády Vladimíra Mečiara ako neliberálnu demokraciu, kde existujú voľby, ale aj prvky autoritárstva.¹⁰⁰ Zakaria píše, že na Slovensku bol neliberálny demokratický systém predsa len ochotný ustúpiť ústavným obmedzeniam a z neliberálnej demokracie

96 Bol to výsledok okrem iného diplomatického úsilia Poľska, pretože pred tým Vladimír Mečiar nebol ochotný pozorovateľov prizvať. Juraj MARUŠIAK, Zahraničná politika Poľska po roku 1989 v kontexte európskych integračných procesov, in: Týž – Kamil Sládek – Peter, Zelenák (eds.), *Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe v 20. storočí*, Bratislava 2008, s. 322.

97 Grigorij MESEŽNIKOV, Vnútropolitický vývoj a systém politických strán, in: M. Ivantyšin – G. Mesežnikov (eds.), *Slovensko 1998–1999* s. 34.

98 Geoffrey PRIDHAM, Complying with the European Union's Democratic Conditionality: Transnational Party Linkages and Regime Change in Slovakia, 1993–1998, *Europe-Asia Studies* 51, 7/1999, s. 1224.

99 Fareed ZAKARIA, *Budoucnost svobody*, Praha 2005, s. 27.

100 Tamže, s. 111.

sa po parlamentných voľbách v roku 1998 vyvinula demokracia liberálna.¹⁰¹

Ďalším teoretikom hybridných politických režimov je Wolfgang Merkel, ktorý pre ne zavádza pojem *defektné demokracie*. Tento autor kritizuje Dahlovo ponímanie demokracie a považuje ho za „jednodimenzionálne“¹⁰² vzhľadom k tomu, že je postavené iba na vertikálnej legitimite moci medzi vládnuou a ovládanou skupinou v spoločnosti. Podľa Merkelových slov táto jediná dimenzia „nereflektuje napätie medzi liberálnym konštitucionalizmom a demokraciou“.¹⁰³ Merkel preto zdôrazňuje dôležitosť ďalších dvoch dimenzií v spoločnosti. Ako druhú z nich označuje „horizontálnu zodpovednosť liberálneho konštitucionalizmu“ a vysvetľuje ju ako vládu práva v štáte (vládu právneho štátu) a ústavou garantované záruky pre občanov pri dodržiavaní ľudských práv, zároveň pôvod tejto dimenzie odkazuje na Johna Lockeho, Montesquieuho a Federalistov.¹⁰⁴

Tretia Merkelova dimenzia je založená na predpoklade, že výkonná moc v štáte je výlučne v rukách demokraticky volených reprezentantov ľudu a žiadne iné skupiny v spoločnosti (napríklad militantné alebo privilegované), ktoré nedostali svoju legitimitu prostredníctvom volieb, nedisponujú výkonnou mocou.¹⁰⁵ Okrem týchto troch dimenzií Merkel stanovuje aj *šesť kontrolných kritérií*, ktoré nám umožňujú rozlišovať nielen medzi demokratickým a autokratickým politickým režimom, ale pomáhajú nám aj upozorniť na jednotlivé odlišnosti medzi jednotlivými typmi *defektných demokracií*. Pre prehľadnosť autorka pridáva tabuľku z textu Víta Hlouška a Lubomíra Kopečka nazvaného *Hybridní demokracie*.¹⁰⁶ Túto tabuľku autorka doplnila o tretí stĺpec obsahujúci relevantné otázky,¹⁰⁷ vzťahujúce sa k jednotlivým kritériám, pretože práve

101 Tamže, s. 122–123.

102 Wolfgang MERKEL, *Defective Democracies*, Working paper of Juan March Institute, 132/1999, s. 2.

103 Tamže, s. 2.

104 Tamže, s. 4.

105 Tamže, s. 5.

106 Vít HLOUŠEK – Lubomír KOPEČEK (eds.), *Demokracie*, Brno 2007, s. 287.

107 Otázky v treťom stĺpci tabuľky sú prevzaté z tohoto textu: W. MERKEL, *Defective Democracies*, s. 5–6.

tieto otázky vytvárajú základ pre nasledujúcu názornú čiastkovú analýzu politického režimu na Slovensku v rokoch 1994 až 1998 podľa kritérií Wolfganga Merkela. V štvrtom stĺpci autorka práce tieto kritéria aplikovala na prípad Slovenska v rokoch 1994 až 1998.

Tabuľka 2: Kritériá kvality demokracie podľa Wolfganga Merkela¹⁰⁸

Kritérium	Hlavný znak	Otázka	Prípad Slovenska v rokoch 1994 až 1998
legitimizácia moci	suverenita ľudu	Akým spôsobom a do akej miery je politická moc legitimizovaná?	Toto kritérium nebolo porušené.
prístup k politickej moci	podmienka všeobecného volebného práva pre všetkých občanov	Ako je regulovaný prístup k politickej moci?	Všeobecné volebné právo mali všetci občania Slovenskej republiky starší 18 rokov, ale kvôli zmarenému referendu v roku 1997 časť občanov prostredníctvom neho nemohla vyjadriť svoj názor, pretože do volebných miestností neboli distribuované rovnaké referendové hárky.
monopol na výkon politickej moci	štátna moc je v rukách zvolených zástupcov	Kto disponuje mandátom prijímať záväzné politické rozhodnutia?	Toto kritérium nebolo porušené.

108 Zdroj: V. HLOUŠEK – L. KOPEČEK, *Demokracie*, Brno 2007.

štruktúra politickej moci	efektívny systém brzd a protiváh, ktoré obmedzujú politickú moc	Je politická moc v štáte rozdelená do viacerých zložiek, ktoré sa navzájom kontrolujú?	Kumulácia politickej moci premiérom Mečiarom vo všetkých oblastiach, kde je to na základe parlamentnej väčšiny možné. ¹⁰⁹
rozsah politickej moci nad občanmi	zaistenie priestoru osobnej a politickej „negatívnej“ slobody pre občanov	Je štátna moc natoľko obmedzená, že nezasahuje do základných ľudských a občianskych práv a slobôd garantovaných ústavou?	Minister vnútra Gustáv Krajčí podľa nálezu Ústavného súdu porušil ústavné právo občanov, keď nariadil odstrániť z referendumového volebného hárku otázku týkajúcu sa priamej voľby prezidenta.
výkon politickej moci	politický systém musí nielen garantovať, ale musí byť voči občanom zodpovedný a musí sa riadiť jasnými pravidlami	Je výkon štátnej moci v súlade s princípmi liberálneho konštitucionalizmu, alebo je vykonávaný neústavne, svojvoľne, alebo dokonca prostredníctvom terorizmu?	Premiér Mečiar nerešpektoval rozhodnutie Ústavného súdu vo veci zmareného referenda, ktoré sa malo opakovať.

Ak by politický režim spĺňal všetky hlavné znaky v druhom stĺpci, mohli by sme konštatovať, že sa v tomto prípade jedná o liberálnu demokraciu. Merkel však neusiloval vo svojej práci o vytýčenie hlavných

109 Peter ZAJAC, Rok 1995: Na Slovensku je to tak, *Denník Sme*, 2. 1. 1996, <<https://www.sme.sk/c/2100407/rok-1995-na-slovensku-je-to-tak.html>> [9. 4. 2019].

znakov súčasného ideálu demokracie, aký liberálna demokracia nesporne predstavuje, ale usiloval o podrobnejšiu klasifikáciu nedokonalých politických režimov, Merkel sám používa termín defektné demokracie, ktoré rozhodne nemôžeme považovať za režimy liberálno-demokratické.

Pri podrobnejšom pohľade na slovenskú politickú situáciu medzi rokmi 1994 a 1998, na základe Merkelových kritérií, zistíme, že neboli dodržiavané štyri kritériá zo šiestich, to znamená, že porušené bolo kritérium číslo 2, 4, 5 a 6. Všeobecným volebným právom síce disponovali všetci občania Slovenskej republiky starší 18 rokov, ale kvôli zmanipulovanému referendu v roku 1997 časť občanov prostredníctvom neho nemohla vyjadriť svoj názor. Merkel toto druhé kritérium vo svojej práci *Defektné demokracie* definuje nejednoznačne – ako prístup k politickej moci. Je preto otázne, či sem patrí zároveň aj právo byť zvolený a nielen právo voliť svojich reprezentantov. Za predpokladu, že by sme sem mohli zaradiť aj právo občanov kandidovať vo voľbách a uchádzať sa tak o hlasy voličov, patrila by sem zmena volebného zákona, ktorá vytvárala obštrukcie týkajúce sa kandidatúry opozičných politických subjektov v parlamentných voľbách a ich znevýhodnenie voči vládnucej strane HZDS.

Porušené kritérium číslo štyri – politická moc v štáte bola formálne rozdelená medzi legislatívu, exekutívu a judikatúru, ale vtedajší premiér toto rozdelenie nerešpektoval a snažil sa sústrediť politickú moc vo svojich rukách. Pre Mečiarov spôsob vlády sa ujalo označenie „tyrania väčšiny“, „ktorá vychádza z kumulácie moci v rukách vlády vo všetkých oblastiach, kde je to na základe parlamentnej väčšiny možné“. ¹¹⁰

Na ustanovujúcej schôdzi po parlamentných voľbách v roku 1994, v noci z 3. na 4. novembra 1994, vládna koalícia obsadila všetky dôležité posty v parlamentných výboroch, obsadila funkcie členov televíznych a rozhlasových rád, riaditeľa Slovenskej televízie a Slovenského rozhlasu, a posty v radách na udeľovanie licencií súkromných televíznych a rozhlasových staníc, obsadila miesto generálneho prokurátora, vymenila podstatnú časť vedúcich pracovníkov v oblasti ústrednej a miestnej

110 Tamže.

štátnej správy.¹¹¹ Peter Zajac dodáva, že „k značnej kumulácii vládnej moci došlo prenesením prezidentových právomocí pri vymenovaní riaditeľa SIS, náčelníka generálneho štábu a predsedu SAV na vládu, pričom v samotnej vláde sa značne zvýšili právomoci a kontrolné funkcie úradu vlády a s ním najmä predsedu vlády“.¹¹²

Keď skončilo volebné obdobie prezidenta Michala Kováča a v parlamente sa nepodarilo zvoliť nového prezidenta, niektoré prezidentské právomoci boli delegované na predsedu vlády Vladimíra Mečiara, ktorý sa odmietal podriaadiť rozhodnutiu Ústavného súdu a (po zmarenom referende v roku 1997) vyhlásiť nové referendum v rovnakej veci. Namiesť toho udelil Mečiar amnestiu ministrovi vnútra Gustávovi Krajčímu, ktorý podľa nálezu Ústavného súdu porušil ústavné právo občanov, keďže nariadil odstrániť z volebného hárku otázku týkajúcu sa priamej voľby prezidenta. Merkel píše, že systém brzd a protiváh moci musí byť v štáte nielen „ústavne ukotvený, ale aj efektívny v praxi“,¹¹³ a to na Slovensku v spomínanom volebnom období neplatilo.

Na základe troch vyššie uvedených dimenzií a šiestich kritérií Merkel rozdeľuje „defektné demokracie“ do troch typov: *Exkluzívna demokracia* predstavuje taký politický režim, v ktorom je časť obyvateľstva vylúčená z politického života z náboženských či rasových dôvodov, na základe pohlavia, finančného statusu alebo etnického pôvodu. Porušené sú v tomto prípade kritériá číslo 1 a 2. Typickými príkladmi pre tento druh defektnej demokracie sú podľa Merkela napríklad európske štáty, ktoré najmä v 19. storočí uplatňovali volebný cenzus. Ďalej je to Švajčiarsko do roku 1971, kedy bolo priznané volebné právo pre ženskú časť populácie, taktiež Juhoafrická republika do roku 1990, kedy apartheid prestal byť oficiálnou štátnou politikou.¹¹⁴

Doménna demokracia predstavuje politický režim, v ktorom armáda alebo guerilla má právo veta pri rozhodnutiach demokraticky zvolenej vlády, v takomto režime sú nedostatočné kritériá (1, 3 a 5). Typ takejto defektnej demokracie existuje podľa tohto teoretika v Chile, Thaj-

111 Tamže.

112 Tamže.

113 W. MERKEL, *Defective Democracies*, s. 6.

114 Tamže, s. 10.

sku alebo Paraguaji.¹¹⁵ Termín *neliberálna demokracia* Merkel preberá od Fareeda Zakariu, v súlade s ním definuje tento politický režim ako taký, v ktorom demokraticky zvolená vláda nedodrížiava právne a ústavné princípy, ľudské práva a slobody, snaží sa obísť demokratické procedúry, zasahuje do rozhodovania nezávislých súdov a vytvára na ne nátlak. Z tohto vyplýva, že tu nie sú dodržiavané kritériá číslo 5 a 6. Ako príklady uvádza Merkel Rusko za vlády Jelcina, Argentínu pod vedením Menema alebo Filipíny od roku 1986.¹¹⁶

Merkel kritizuje použitie O'Donnellovho termínu *delegatívna demokracia*, pretože podľa jeho slov všetky súčasné demokracie sú delegatívne a zaraďuje tento typ pod *neliberálnu demokraciu*, pričom obhajuje práve toto označenie, ktoré podľa neho lepšie vystihuje podstatu tejto defektnej demokracie. Merkel uzatvára svoj príspevok tým, že začleňuje Slovensko za vlády Mečiara medzi neliberálne demokracie a odvoláva sa na porušenie kritéria číslo 5 a 6.¹¹⁷ Autorka však poukazuje aj na to, že ani ďalšie Merkelove kritériá neboli dodržané. Išlo najmä o kritérium číslo 4 a v širšom ponímaní ani bod číslo 2.

Niektorí autori, ako napríklad Štefančík či Dulebová, používajú Merkelov termín *iliberálna demokracia* pre Slovensko. Merkel používa tento termín pre „režim, v ktorom slobodne zvolené vlády porušujú základné ľudské práva a občianske slobody, resp. nerešpektujú právny štát či sa ho nesnažia budovať“.¹¹⁸ Podľa Andreasa Schedlera by sme mohli Slovensko v rokoch 1994 až 1998 označiť za *elektorátnu* (nie liberálnu) *demokraciu* a „konsolidáciu režimu nazýva vytváraním imunity proti návratu autoritárskeho režimu“.¹¹⁹ Fareed Zakaria tvrdí, že *liberálna demokracia* alebo *ústavný liberalizmus*¹²⁰ sa zakladá na slobodách,

115 Tamže.

116 Tamže, s. 11.

117 Tamže.

118 Radoslav ŠTEFANČÍK – Irina DULEBOVÁ, *Jazyk a politika. Jazyk politiky v konfliktnej štruktúre spoločnosti*, Bratislava 2017, s. 95.

119 Lubomír KOPEČEK, Sociálne politické podmienky demokracie, in: Týž – V. Hloušek (eds.), *Demokracie*, s. 135.

120 Zakaria používa pojem liberalizmus v zmysle „klasického liberalizmu“ 19. storočia, ktorý sa zaoberal ekonomickou, politickou a náboženskou slobodou. F. ZAKARIA, *Budoucnosť svobody*, s. 25.

ktoré sú založené na ústave a inštitúciách zaručujúcich vládu práva,¹²¹ nejedná sa iba o procedúru pri výbere vlády, ale odvoláva sa na „hlboko zakorenenú tradíciu v dejinách Západu (autor má na mysli Západnú Európu a Spojené štáty americké), ktorá sa snaží ochrániť autonómiu a dôstojnosť jednotlivca pred útlakom zo strany štátu, cirkvi alebo spoločnosti.“¹²²

Attila Ágh metódou konfrontácie demokratického ideálu s výsledkami tranzitívnych prechodov krajín strednej a juhovýchodnej Európy po roku 1989 identifikoval dve kategórie „postkomunistických“ hybridných režimov, 1) *semidemokracie*, ktoré sa vyznačujú síce komplikovanou, ale cestou volieb možnou alternáciou vlád (napríklad Slovensko za vlády Mečiara, Chorvátsko, Macedónsko či Rumunsko) a 2) *pseudodemokracie* vyznačujúce sa síce existenciou politickej opozície, ale nedisponujúce prostriedkami k pokojnému prevzatiu moci cestou volieb, preto sú odsúdené uchýľovať sa k mimovolebným inštrumentom (Srbsko či Albánsko).¹²³

Minimalistická koncepcia liberálnej demokracie J. A. Schumpetera vychádza z jediného parametra – existencie slobodných volieb.¹²⁴ Modernistický sociálno-liberálny prístup vyžaduje maximálne parametre demokracie, ktoré zaručujú aj všetky občianske a politické práva.¹²⁵ Niektoré z nich však boli na Slovensku v rokoch 1994 až 1998 porušované. Z tohto dôvodu, Levitsky a Way zaradili Slovensko za Mečiara medzi súťaživé autoritarizmy a do rovnakej skupiny priradili aj Rumunsko v 90. rokoch 20. storočia.¹²⁶ Napriek pojmovej nejednoznačnosti v tejto oblasti, medzi vyššie uvedenými autormi prevláda názor, že Slovensko v rokoch 1994 až 1998 nemôžeme označiť za *liberálnu demokraciu*. Tranzitológia zdôrazňuje pri svojom výskume povahu odstraňovaného režimu, vychádza z premisy, že v sociálnej realite sa nikdy nezačína sta-

121 Petr PITHART, „I dobrá myšlenka platí jen do jisté míry.“, *Tamže*, s. 12.

122 *Tamže*, s. 24–25.

123 Jan HOLZER – Stanislav BALÍK, *Postkomunistické nedemokratické režimy*, Brno 2007, s. 68–69.

124 *Tamže*, s. 71.

125 *Tamže*.

126 *Tamže*, s. 84.

vať na zelenej lúke, a že je preto dôležité ako fungoval režim, ktorý predchádzal onomu novo budovanému.¹²⁷

V najnovšej politologickej či širšej odbornej literatúre, zaoberajúcej sa strednou a východnou Európou v procese postkomunistickej tranzície, sa explicitne nevyskytuje ďalšie samostatné označenie pre politický režim Vladimíra Mečiara v rokoch 1994 až 1998, ale neabsentuje tu jeho charakteristika či dominantné črty. Premiér Vladimír Mečiar uplatňoval počas svojej vlády „centralizovanú kontrolu nad spoločnosťou, čo viedlo k jej ostrej polarizácii“¹²⁸ či Vladimír Mečiar je priamo označený za „autoritárskeho premiéra“,¹²⁹ ktorý spôsobil, že Slovensko bolo počas jeho vlády na okraji „medzinárodného diania“.¹³⁰ Valerie Bunce a Sharon Wolchik považujú Vladimíra Mečiara za „semi-autoritárskeho lídra, ktorého vláda sa vyznačovala podlými trikmi a nedemokratickým správaním“.¹³¹

Záver

Slovensko v rokoch 1994 až 1998 nemôže byť považované za konsolidovanú liberálnu demokraciu, ale môže byť označené, ako uvádza Lubomír Kopeček, za hybridný režim, ktorý sa nachádza na pomedzí demokracie a autoritárstva, medzi liberálne-demokratickým a neliberálnym pojmáním demokracie.¹³² Autorka tejto štúdie konštatuje, že vláda Vladimíra Mečiara v rokoch 1994 až 1998 vykazovala črty autoritárskeho spôsobu vládnutia najmä v týchto oblastiach: 1) u vládnej koalície HZDS-SNS-ZRS sa prejavili ostré rozpory s opozíciou, 2) snaha „usmer-

127 Tamže, s. 90.

128 Valerie BUNCE, The Political Transition, in: Sharon Wolchik – Jane Leftwich Curry (eds.), *Central and East European politics: from communism to democracy*. Lanham 2015, s. 35.

129 Michael KRAUS – Allison STANGER, Contending Views of Czechoslovakia's Demise, in: Michael Kraus – Allison Stanger (eds.), *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution*, Oxford 2000, s. 7.

130 Tamže.

131 V. BUNCE – S. WOLCHIK, *Defeating Authoritarianism*, s. 63.

132 L. KOPEČEK, *Politické strany*, s. 109.

ňovať“ mediálnu sféru, 3) protiústavné chápanie poslaneckého mandátu, 4) vysoké volebné preferencie HZDS aj volebné výsledky, no zároveň polarizácia spoločnosti, 5) úsilie HZDS v zahraničnej politike o nadviazanie užších vzťahov s nedemokratickými štátmi a orientácia zahranično-politických aktivít smerom na východ. 6) Premiér Mečiar zneužíval Slovenskú informačnú službu (SIS) na zdiskreditovanie svojich politických rivalov. Týmito činmi, ale aj mnohými ďalšími, spojenými napríklad s „divokou privatizáciou“, došlo v tomto období 7) k prieniku politiky a kriminálnej oblasti. 8) Mečiar sa snažil sa vytvárať zákony či politické prostredie, ktoré favorizovalo udržaniu moci vládneho HZDS, čo sa prejavilo v zmarenom referende z roku 1997 a novom volebnom zákone z mája 1998.

The Analysis of Vladimír Mečiar's Political Regime in Slovakia from 1994 to 1998

SUMMARY

The structure of the study starts with the brief political background of Vladimír Mečiar, then it focuses on parliamentary elections in 1994. The election period of 1994–1998 with Vladimír Mečiar as the Prime Minister could be characterised as a time of struggle between the democratic and authoritarian forces. Whereas all Visegrad countries, except for Slovakia, were successful in negotiations of EU and NATO accession, there was actually a realistic threat, that Slovakia would not join the European Union in its first wave of enlargement, together with the Czech Republic, Hungary and Poland. The reason for that was the “democratic deficit” in Slovakia. In 1997 former U.S. Secretary of State Madeleine Albright described Slovakia “the black hole of Europe”.

The main goal of this study is the analysis of the authoritarian features of Mečiar's rule and their negative impact on domestic and foreign policies of Slovakia until 1998. The author of the article tries to classify and define the above-mentioned political regime in Slovakia at that time. It is based on the content analysis from relevant sources of defined research areas. Mečiar's rule had some features of an autocratic regime. The coalition HZDS-SNS-ZRS, described as “the tyranny of the majority”: concentrated political power in the hands of the Prime Minister, curbed the rights of the opposition in the Slovak Parliament and harassed its members; it defamed, ignored and tried to force out of office the president Michal Kováč. The government ignored decisions by independent courts, and brought public administration at all levels under the control of its followers.

In the last part, the study tries to apply Merkel's democratic criteria to the case of Slovakia from 1994 to 1998. Moreover, it tries to classify the political regime typologically according to the theorists of unde-

mocratic regimes as Pridham, Zakaria, Merkel, Dahl, O'Donnell, Schedler, Levitsky or Way. As a conclusion, Slovakia in the mentioned election period cannot be considered a consolidated liberal democracy, but illiberal, hybrid or electoral democracy.

The Mečiar's government in the late nineties showed features of an authoritarian way of governing, especially in the following areas: sharp contradictions with the opposition, an effort to direct the media sphere, unconstitutional understanding of the parliamentary mandate, and polarization of society; in foreign policy: the efforts to establish closer relations with non-democratic states and the orientation of activities towards the East; abuse of the Slovak Information Service to discredit Mečiar's political rivals, "wild privatisation" and the intersection of politics and the criminal area in this election period.

Reflexia vyhánania diabla vo Wemdingu v dobových periodikách: Hodnotenie exorcizmu dobovými periodikami a úloha wemdingského prípadu vo Wahrmundovej afére¹

ABSTRACT

Perception of the Devil Expulsion in Wemding in Contemporary Press Media: Assessment of the Exorcism by the Contemporary Press Media and its Role in the Wahrmund Affair

In the first part of this article we will focus on how the press reflected a possession case from late 19th century in small Bavarian town Wemding. Wemding case is one of the most famous cases of possession or exorcism in 19th century, as we have found during our research. The main aim of this article is to analyse contemporary articles and show different approaches of press media with diverse origins. In second part we will describe the role of Wemding case in contemporary newspapers as a part of Wahrmund Affair from 1908 when professor of canon law attacked the catholic church. The Wemding case was used by Wahrmund as an evidence of church's obscure position. At the end of the article we will identify the reasons why this case aroused so much attention.

Keywords: Exorcism; Wemding; Expelling; Witch; Wahrmund Affair; Protestant; Possession

Úvod

V našom príspevku ukážeme, akým spôsobom reagovala dobová stredo-európska tlač na prípady posadnutosti na konci 19. storočia. Spôsob

1 Tento výstup vznikol v rámci projektu Špecifického vysokoškolského výskumu 2021 – 260 607 01 (Sociálne antropologický výskum) – riešeného na Fakulte humanitných štúdií UK.

akým periodiká interpretovali vieru v posadnutosť ukážeme na konkrétnom prípade posadnutia v bavorskom meste Wemding z roku 1891.

V prvej časti práce sa zameriame na dobové periodiká, ktoré informovali priamo o wemdingskom exorcizme. Ukážeme a zanalyzujeme rôznorodosť interpretácií jednotlivých periodík, a to aj vzhľadom na ich svetonázorvé zakotvenie. Ukážeme, aké výrazy autori pri opise prípadu použili a ako celý prípad hodnotili v kontexte stretu starých tradícií a povier a šíriacej sa vzdelanosti a modernity. V druhej časti práce sa zameriame na mediálny ohlas okolo Ludwiga Wahrmunda, vtedajšieho profesora innsbruckej univerzity, z roku 1908. Na prípade vo Wemdingu Wahrmund demonštroval problémy, podľa Wahrmundovho názoru posťahujúce katolícku cirkev a dogmatiku. V súvislosti s Wahrmundovou aférou dobové periodiká opäť informovali o Wemdingu. Použijeme preto rovnaký prístup, ako v predchádzajúcej časti práce a ukážeme postoj dobových periodík k Wahrmundovej afére v spojení s exorcizmom. Okrem novinových článkov sme ako zdroje využili dobové brožúry vydané Ludwigom Wahrmundom. Periodiká využité v tejto štúdií vychádzali na území Rakúsko-Uhorska, najmä na rakúskom a českom území. Využili sme digitalizované zbierky periodík *Anno – Historische Zeitungen und Zeitschriften* vytvorený Österreichische Nationalbibliothek alebo digitální knihovnu *Kramerijs* Národní knihovny České republiky. Rovnako sme skúmali nedigitalizované periodiká dostupné v knižniciach na Slovensku alebo v Českej republike.

Podľa počtu článkov venovaných Wemdingu v porovnaní s inými prípadmi posadnutia z konca 19. storočia, s ktorými sme pracovali, usudzujeme, že Wemding vzbudil väčšiu pozornosť tlačených médií. Na konci príspevku analyzujeme základné atribúty odlišujúce Wemding od ostatných prípadov exorcizmov v 19. storočí. Na základe analýz článkov identifikujeme dôvody, prečo prípad z Wemdingu vzbudil väčšiu pozornosť dobovej tlače než ostatné prípady posadnutia.

Wemding sa nachádza v západnom Bavorsku v okrese Donau-Ries. V poslednej tretine 19. storočia bolo Bavorsko prevažne katolícke a väčšina obyvateľstva žila na vidieku (asi 85 %).² Po vzniku zjednote-

2 John BROWN – Timothy GUINNANE, Fertility transition in a rural, Catholic population: Bavaria, 1880–1910, *Population Studies* 56, 1/2002, s. 35.

ného Nemecka v roku 1871 sa začal rozvíjať náboženský ekumenizmus – snaha o zjednotenie konfesií. Stúpenci nemeckej konfesionálnej jednoty tvrdili, že Nemecko nemôže byť ako národ jednotné, kým nie sú urovnané konfesionálne rozpory medzi katolíkmi a protestantmi.³ Ešte v 70. rokoch 19. storočia sa preto liberáli a protestanti zamerali na schválenie legislatívy v rámci tzv. Kulturkampfu, ktorej cieľom bolo prinútiť katolíkov integrovať sa do nemeckej (teda v podstate protestantskej) spoločnosti a kultúry. To malo za následok uzavieranie katolíckych seminárov, zákaz katolíckej náboženskej výučby v štátnych školách či konfiškáciu cirkevného majetku. Tieto opatrenia však náboženský rozbroj medzi protestantmi a katolíkmi ešte prehĺbili.⁴ U príslušníkov katolíckej konfesie bola dôsledkom Kulturkampfu rastúca nedôvera v nemecký štát a sústreďovanie sa do vlastných sociálnych organizácií.⁵ Konflikt medzi katolicizmom a protestantizmom bol založený na troch hlavných elementoch. Prvým bol predpoklad, že perfektný národ je nábožensky homogénny. Druhým bola dominancia protestantizmu, keďže po vzniku reformácie v 16. storočí protestantizmus, vzhľadom na historický vývoj, do veľkej miery definoval, čo je „nemec-ké“. Tretím pilierom bola vízia nemeckej budúcnosti, v ktorej bolo náboženstvo stotožnené s ideou národa.⁶ V roku 1872 boli z Nemecka vyhnaní jezuiti a ďalšie rehoľné rády a v roku 1873 boli prijaté májové zákony. Obsahovali nariadenia o vzdelávaní duchovných a uľahčovali výstup z katolíckej cirkvi. V roku 1875 boli zastavené všetky štátne platby katolíckej cirkvi. Tieto opatrenia vzbudili odpor nielen u klerikov, ale aj u bežných katolíckych laikov.⁷ Konfesijný rozmer mal čiastočne aj wemdingský exorcizmus, keďže exorcizmus administroval kapucínsky mních a za príčinu posadnutia bola určená protestantská

3 Stan LANDRY, That All May Be One? Church Unity and the German National Idea, 1866–1883, *Church History* 80, 2/2011, s. 282.

4 Tamže, s. 285.

5 Tamže.

6 Joel HARRINGTON – Helmut SMITH, Confessionalization, Community, and State Building in Germany, 1555–1870, *The Journal of Modern History* 69, 1/1997, s. 93.

7 August FRANZEN, *Malé církevní dějiny*, Praha 1995, s. 257.

susedka vyhánaného chlapca. Na konflikt medzi katolíkmi a protestantmi upozornili aj viaceré články.

Noviny v 19. storočí slúžili často ako informatívny orgán politických strán a hlavne analyzované periodiká vychádzajúce na českom území v druhej polovici 19. storočia boli spojené predovšetkým s politickými stranami. Redaktori niektorých politicky orientovaných periodík boli vo svojich vyjadreniach často radikálnejší než samotní politici. Najmä *Národní listy*⁸ sa vyjadrovali útočne a predstavovali hlavnú konkurenciu dominantnému rakúskemu liberálnemu periodiku *Neue Freie Presse*.⁹ Afiliácia periodika vplývala aj na autorovo hodnotenie udalostí, čo ukážeme na konkrétnych prípadoch nižšie.

V rakúskej časti habsburskej monarchie bol v rokoch 1879 až 1893 na čele vlády Eduard Taaffe. Toto obdobie je označované ako konzervatívna éra. Po štrnásťročnej Taafeho vláde nastúpil v roku 1893 Alfred Windischgrätz, avšak jeho vláda vydržala len do roku 1895, keď ju cisár nahradil úradníckou vládou Kazimíra Badeniho.¹⁰ Obdobie po Taafeho páde charakterizovala politická nestabilita, kedy sa v rýchlom slede vystriedalo niekoľko vlád. Toto obdobie ovládli nacionálne a sociálne konflikty.¹¹

Posledná štvrtina 19. storočia predstavovala obdobie vzniku viacerých politických strán a ideologických hnutí. V rakúskej časti monarchie sa rozmáhal liberalizmus ponímajúci úlohu štátu len ako inštitúcie stanovujúcej pravidlá a zabezpečujúcej servisné služby. V Rakúsku nebolo hnutie jednotné a malo viacero foriem.¹² Alternatívu k liberalizmu predstavoval najmä socializmus, ale aj katolicizmus, resp. niektoré jeho smery, najmä vo forme katolíckeho socializmu.¹³

8 *Národní listy* boli politický denník, ktorý začal vychádzať v roku 1861 v Prahe. Bol to orgán mladočechov (Národní strana svobodomyseľná). Od roku 1918 sa stali ústredným tlačovým orgánom strany Československá národní demokracie (Milena BERÁNKOVÁ – Alena KRIVÁNKOVÁ – Fraňo RUTTKAY, *Český a slovenský tisk v letech 1918–1944*, Praha 1988, s. 171.).

9 Pavel BĚLINA, *Dějiny země koruny české II.*, Litomyšl 2003, s. 134.

10 Robert KVAČEK, *České dějiny II.*, Úvaly 2002, s. 68.

11 Václav VEBER, *Dějiny Rakouska*, Praha 2002, s. 427.

12 Tamže, s. 104.

13 Tamže, s. 107.

Na českom území sa sociálna demokracia dostala do popredia v roku 1890.¹⁴ Vznik strany však datujeme do roku 1878, kedy bola na tajnom zhrromaždení v hostinci U gaštanu založená Československá strana sociálně demokratická dělnická.¹⁵ V roku 1874 v Rakúsku vznikla robotnícka strana. Neskôr sa síce rozpadla na umiernenú a radikálnejšiu frakciu, no v roku 1888 došlo k jej opätovnej obnove. Ustrednými tlačovými orgánmi strany boli viedenský *Gleichheit* a pražské *Dělnické listy*.¹⁶ Dominantnou silou na českej politickej scéne boli od 90. rokov tzv. mladočesi.¹⁷ V roku 1874 sa mladočesi stranícky vyhranili a oddelili sa od Národní strany vytvorením Národní strany svobodomyslné.¹⁸ Spolu so staročechmi reprezentovali české meštianstvo a radili sa k liberálom.¹⁹ Mladočesi vydávali *Národní listy* založené popredným mladočechom Juliusom Grégrem²⁰ a získavali čoraz väčšiu podporu verejnosti. V roku 1891 po volebnom víťazstve získali prevahu na českej politickej scéne.²¹ Články opisujúce wemdingský prípad pochádzali z viacerých politických táborov, vďaka čomu sa dostávali kvôli rôznej interpretácii celého prípadu do konfliktu.

Exorcizmus vo Wemdingu

Do médií sa správa o Wemdingu dostala pravdepodobne náhodou. Podľa informácií dostupných v novinových článkoch bol priebeh celej udalosti nasledujúci. Na fašiangový utorok 10. februára roku 1891 začal 10 ročný Michael Zilk z rodiny miestneho mlynára vykazovať zvláštne príznaky, ako výbuchy zlosti pri približovaní svätých predmetov alebo

14 Tamže, s. 120.

15 Tamže, s. 119.

16 Tamže, s. 120.

17 Tamže, s. 117.

18 R. KVAČEK, *České dějiny II.*, s. 51.

19 P. BĚLINA, *Dějiny zemí*, s. 113.

20 Tamže, s. 113.

21 Tamže, s. 117.

pri modlení.²² V dňoch 13. a 14. júla roku 1891 páter Aurelian (vlastným menom Andreas Gesnner) z neďalekého kapucínskeho kláštora vykonával vyhánanie diabla z Michaela Zilka.²³ O exorcizme následne spísal správu pôvodne určenú pre provinciálny archív v Altöttingu a pre kláštorný archív.²⁴ Správu obdržal aj subrektor Ferber z Lohru. Na jej šírenie nemal síce povolenie, ale ani zákaz a páter Aurelian mu dovolil ukázať správu majorovi Pfeillschifterovi.²⁵ O tomto mužovi viac informácií v novinách nenachádzame. Obaja muži sa mali stretnúť v hostinci, avšak major na stretnutie neprišiel a preto nechal Ferber správu u krčmárky, aby ju majorovi, keď príde, odovzdala.²⁶ Správu uvidel dr. Horn, bývalý redaktor, a vzal si ju.²⁷ Horn síce Aurelianovu správu vrátil, vyhotovil však kópiu a zaslal ju do *Kölnische Zeitung*²⁸ a tie ju

-
- 22 „...eigenthümliche Erscheinungen als Wuthausbrüche bei Annäherung heiliger Gegenstände, beim Beten und dergl. Ein „Hexenprozess“, *Innsbrucker Nachrichten*, 22. 11. 1892, s. 4. *Innsbrucker Nachrichten* vychádzali v rokoch 1854 až 1945, najskôr každý pracovný deň, v rokoch 1914 až 1916 dva krát denne. Od roku 1917 s dodatkom *Unabhängiges Tagblatt für Tirol und Voralberg*. Od roku 1938 boli orgánom strany NSDAP (Helmut LANG, *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 2, München 2003, s. 372.).
- 23 (*Linzer*) *Tages-Post* 28, č. 110, 13. 5. 1892, s. 3. Tento denník vychádzal v rokoch 1866 až 1944 v Linzi (H. LANG, *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 3, München 2003, s. 300.).
- 24 Eine „Teufelaustreibung“ im Jahre 1892, *Bukowinaer Nachrichten*, 14. 6. 1892, s. 1. Vychádzali denne v rokoch 1884 až 1892 a potom 1913 až 1914 (*Österreichische Nationalbibliothek*, Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften, http://anno.onb.ac.at/info/bkn_info.htm [28. 7. 2019]).
- 25 „Hierauf erfolgt die Einvernahme des Subrektore Ferber von Lohr, welcher ebenfalls den Bericht erhalten hat. Zur Weiterverbreitung hatte er keine Erlaubniß, aber auch kein Verbot; jedoch gestattete es ihm Pater Aurelian, die Abschrift, die er sich genommen, dem Major Pfeillschifter lesen zu lassen.“ Ein Nachspiel zur Teufelaustreibung in Wemding, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 28. 11. 1892, s. 1. Tieto noviny vychádzali v Salzburgu od roku 1865 do roku 1938, najprv týždenne, potom 3 krát týždenne. Išlo o katolícky orientovanú tlač (H. LANG, *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 3, s. 227).
- 26 „Er nahm dieselbe in das Gasthaus mit, ...und da der Major nicht kam, bis er ging, lies er sie der Wirthin zurück mit dem Auftrage, es dem Major zu geben, wenn dieser kommt.“ (Tamže, s. 1.).
- 27 Tamže.
- 28 *Kölnische Zeitung* vychádzali v rokoch 1802 až 1945 a patrili medzi najvýznamnejšie nemecké noviny s veľkou čitateľskou základňou a dosahom (Deutsche

následne zverejnili. Správa o exorcizme sa tak náhodou dostala na verejnosť. Páter Aurelian v nej opisuje, ako chlapec za príčinu svojho posadnutia označil svoju susedku, pani Herzovú.²⁹ Posadnutie chlapca mala podľa jeho vlastnej výpovede spôsobiť preto, lebo ako protestantka neschvaľovala prechod na katolícku výchovu v rodine Zilkovcov. Zilkovci žili pôvodne v konfesijne zmiešanom manželstve (matka protestantka a otec katolík), ale rodina sa hlásila k protestantizmu a v protestantskej viere vychovávali Zilkovci aj svoje deti. Michael Zilk počas exorcizmu označil Herzovú za čarodejnicu.³⁰ Lina Herzová sa cítila verejne ponížená a celá udalosť sa nakoniec dostala na súd, kde Herzová obvinila pátra Aureliana z urážky na cti. Súd dal v roku 1893 za pravdu Herzovej a uložil pátrovi Aurelianovi pokutu 50 mariek.³¹

Vyháňanie diabla vo Wemdingu z pohľadu dobových periodík

Správy o Wemdingu sme objavili spolu v 23 periodikách. Väčšina periodík, ako napríklad *Neue Warte am Inn* alebo *Jörgel Briefe*,³² o Wemdingu píše len v jednom článku. Najviac článkov o Wemdingu, celkovo deväť, vyšlo v novinách *Salzburger Chronik für Stadt und Land*. Päť z nich

Forschungsgemeinschaft, *Digitalisierung historischer Zeitungen: Digitalisierung der „Kölnischen Zeitung*, <https://gepris.dfg.de/gepris/projekt/422769434?context=projekt&task=showDetail&id=422769434&> [27. 7. 2019].

29 Teufelsaustreibung in Bayern, *Neue Warte am Inn*, 28. 5. 1892, s. 1. Toto periodikum vychádzalo s podtitulom *unabhängige Wochenzeitung für Oberösterreich mit den Nachrichten aus dem Salzburg Flachgau*. Vydávané bolo v Braunau v rokoch 1881 až 1945 a 1946 až 1988. Orientované boli katolícko-konzervatívne a neskôr kresťansko-socialisticky (H. LANG, *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 3, s. 49.).

30 Eine „Teufelaustreibung“ im Jahre 1892, *Bukowinaer Nachrichten*, 14. 6. 1892, s. 1.

31 Von Vorderlande, *Vorarlberger Volksblatt*, 7. 12. 1892, s. 3. Vychádzal ako denník v rokoch 1887 až 1972 v Bregenz ako orgán rakúskej ľudovej strany (Österreichische Volkspartei); (Tamže, s. 376.).

32 Celým názvom *Komische Briefe des Hans-Jörgels von Gumpoldskirchen*. Vznikli v roku 1832 vo Viedni a vychádzali raz mesačne do roku 1931 (LANG, Helmut (ed.). *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 3, s. 130.).

tvorí dlhý text rozdelený na časti opisujúci priebeh súdneho pojednávania proti Aurelianovi. S druhým najväčším počtom nasleduje *Bregenzer Vorarlberger Tagblatt*.³³ V piatich nadväzujúcich článkoch podobne opísal priebeh súdneho pojednávania. Väčšina článkov (spolu 34) vyšla v roku 1892. Ďalších päť nasledovalo na začiatku roku 1893. Vo februári 1893 zomrel páter Aurelian, o čom informovali dva články v periodikách *Das Vaterland*³⁴ a *Grazer Volksblatt*.³⁵ O Wemdingu sa vyskytli správy aj v novinách vychádzajúcich na českom území. Už v máji 1892 o wemdingskom vyhánaní informovali *Národní listy* a *Čech*.³⁶ Na začiatku júna 1892 sa Wemding objavil v *Červánkách*³⁷ a *Obrane víry*.³⁸ V roku 1919 spomenuli Wemding v článku s názvom *Hexenprozesse* (Čarodejnícke procesy) *Brünner Zeitung*.³⁹ Noviny upozornili, že ešte na konci 19. storočia sa mohli vyskytovať posadnutia diablom. Aj keď nedali prípad z Wemdingu priamo do súvislosti s čarodejníckymi procesmi, z kontextu celého článku vyplýva snaha odsúdiť tieto prejavy poverčivosti.⁴⁰

33 Vychádzali v rokoch 1886 až 1915 v Bregenz (Österreichische Nationalbibliothek, *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, http://anno.onb.ac.at/info/btb_info.htm [27. 7. 2019]).

34 Todesfälle, *Das Vaterland*, 7.2. 1893, s. 5. Denník vychádzal v rokoch 1860 až 1911 vo Viedni. Vznikol ako časopis rakúskej šľachty (H. LANG, *Österreichische retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 3, s. 335.).

35 *Grazer Volksblatt*, 9. 2. 1893, s. 6. Vychádzal denne v Grazi v rokoch 1868 až 1939. *Grazer Volksblatt* je kresťansko-sociálny list. Obsahoval viaceré katolícke prílohy (H. LANG, *Österreichische retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 2, s. 315.).

36 Vychádzal v Prahe v rokoch 1869 až 1937 ako orgán strán politického katolicizmu (Tamže, s. 169.). V rokoch 1897 až 1904 vychádzal pod názvom *Katolícké listy*.

37 *Červánky* vychádzali v Brne v rokoch 1889 až 1921 s podtitulom *Časopis pro šíření osvěty a hájení pravdy* (Jaroslav KUBÍČEK, *Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do roku 1918*, Brno 2001, s. 148.).

38 Vychádzala v rokoch 1884 až 1917 s podnázvom časopis venovaný zájmům katolícko-politickým (Moravská zemská knihovna, *Digitální knihovna Kramerius*, <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/periodical/uuid:c5e114d0-fad5-11e7-816d-5ef3fc9bb22f> [15. 7. 2019]).

39 Vychádzali v rokoch 1848 až 1921 (Moravská zemská knihovna, *Digitální knihovna Kramerius*, <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/periodical/uuid:eb3adc60-dd58-11e2-9923-005056827e52> [12. 7. 2019]).

40 *Hexenprozesse*, *Brünner Zeitung*, 29. 3. 1919, s. 2.

Noviny informujúce o Wemdingu, prípadne o Wahrmondovej afére, patrili do rôznych politických prúdov a tematických smerov. Napríklad *Neue Warte am Inn* patrili medzi konzervatívne katolícke listy. Do katolíckej tlače môžeme zaradiť aj *Salzburger Chronik für Stadt und Land* (ktoré, ako uvádzame vyššie, vydali k Wemdingu najviac článkov) alebo *Grazer Volksblatt*. Katolícky orientované boli *Vorarlberger Volksblatt*. Z česky píšucich novín to bol *Čech*. Nábožensky orientované boli aj *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*⁴¹ reprezentujúce protestantskú konfesiu. Z tlačových orgánov politických strán vydali články k Wemdingu napríklad *Grazer Tagblatt*⁴² ako noviny ľudovcov. Z českého prostredia zase *Lidové noviny*⁴³. Medzi periodiká sociálnej demokracie patrili *Hlas lidu*⁴⁴ alebo *Arbeiterwille*.

Prvý článok zahrnutý do štúdie vyšiel v (*Linzer*) *Tages-Post* 12. mája 1892 s názvom *Eine Teufelaustreibung in Baiern* (Vyháňanie diabla v Bavorsku). Išlo o krátky článok v rubrike *Tagesneuigkeiten* (Novinky dňa). Autor uviedol, že článok vznikol na základe cirkevných *Kölnische Zeitung* a považoval opis postupu kapucína „za tak podivný a pripomínajúci prípady z temnejšieho obdobia, že sa človek vystrašene pýta, ako sa niečo podobné mohlo v dnešnej dobe udiat“.⁴⁵ Článok neodsúdil priamo katolícku cirkev, ale postup pátra Aureliana (v článku premenovaného na Ambrosius, pozn. autora). Ďalej autor písal, že pôvodkyňou posadnutosti 10-ročného chlapca mala byť protestantská žena. Vý-

41 Vychádzali 1884 až 1919 v Bielitz jako náboženské noviny (Österreichische Nationalbibliothek, *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, http://anno.onb.ac.at/info/ekz_info.htm [25. 7. 2019]).

42 Slúžil ako orgán Deutsche Volkspartei für die Alpenländer. Vychádzal v Grazi v rokoch 1891 až 1919 každý pracovný deň. (H. LANG, *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*, rada 2, zväzok 2, s. 314.).

43 Boli pôvodne straníckym periodikom *Moravské lidové strany*, po roku 1918 vydávané ako nezávislé periodikum (M. BERÁNKOVÁ – A. KŘIVÁNKOVÁ – F. RUTTKAY, *Český a slovenský tisk*, s. 329.).

44 Vychádzal v rokoch 1886 až 1948. Slúžil ako orgán české Národné demokratické strany a neskôr Československé sociálne demokratické strany delnícké (J. KUBÍČEK, *Noviny a časopisy na Moravě*, s. 172).

45 „Die Schilderung von dem Verfahren des Kapuzinerpaters, ..., ist so seltsam und erinnert sosehr an die Vorkommnisse der finstersten Zeit, dass man sich erschreckt fragt, wie dergleichen heutzutage noch vorkommen könne.“ (Eine Teufelaustreibung in Baiern, (*Linzer*) *Tages-Post*, 12. 5. 1892, s. 3.).

smešne poznamenal, že ju „bohužiaľ nie je viac možné podľa ríšskych zákonov upáliť“. Podotkol, že exorcizmus bol úspešný.⁴⁶ Článok skončil citátom: „Bože ochraňuj nás, aby takýto duch niekedy získal väčší vplyv v ľudovej výchove.“⁴⁷ Navzdory tomu, že počínanie pátra Ambrosia (Aureliana, pozn. autora), podľa autora článku, chlapca vyliečilo, jeho postoj bol skôr kritický a odsúdil wendingský exorcizmus ako prežitok patriaci do minulosti.

Podobným spôsobom bol písaný ďalší článok v (*Linzer*) *Tages-Post* vydaný na druhý deň. Išlo o pomerne dlhý odstavec v rubrike *Tagesneuigkeiten* (Novinky dňa) vyjadrujúci už svojím názvom *Am Ende des 19. Jahrhunderts!* (Na konci 19. storočia!) prekvapenie nad tým, že sa podobná udalosť mohla ešte odohrať. Článok pokračoval v kritickom tóne aj ďalej: „Čitatelia sa prekvapene pýtajú, či je takéto stredoveké počínanie ešte vôbec možné.“⁴⁸ Nasledoval krátky opis príznakov „úbohého“ chlapca. Rodičia v tomto smutnom stave svojho syna hľadali pomoc najprv u lekárov, ale márne.⁴⁹ Podobne ako v ďalších článkoch, veľkú časť ďalšieho textu zaberalo citovanie Aurelianovej správy uverejnenej v *Kölnische Zeitung*. Tu sa spomínala prvý raz Lina Herzová, ako pôvodkyňa chlapcovho posadnutia: „Zaklínal som ho preto [údajného diabla, ktorý mal Michaela posadnúť, pozn. autora], že nesmie vstúpiť ani do žiadnej z prítomných osôb, ani iného živého tvora, ani Herzovej [stará pani, ktorá chlapca „zakliala“].“⁵⁰ Výňatky z Aurelianovej správy

46 „Die Anstifterin der Besessenheit des glücklich durch den Pater Ambrosius gehaltenen 10 jährigen Knaben ist eine protestantische Frau, die man leider nach den Reichsgesetzen nicht mehr als Hexe verbrennen kann,...“ (Tamže, s. 3.).

47 „Gott behüte uns, ..., daß ein solcher Geist jemals in unserer Volkserziehung noch grösseren Einfluß gewinnen könne.“ (Tamže, s. 3.).

48 „... die Leser erstaunt fragen werden, ob solch mitteralterliches Treiben am Ende des 19. Jahrhunderts noch möglich sei.“ (Am Ende des 19. Jahrhunderts!, (*Linzer*) *Tages-Post*, 13. 5. 1892, s. 3.).

49 „Der arme Junge „konnte“, wie es in dem Schriftstücke heißt [myslené v správe uverejnenej v *Kölnische Zeitung*, pozn. autora], nicht nur kein Gebet mehr vernehmen, sondern auch von anderen kein Gebet sprechen hören, ohne in ganz außerordentliche Wuthausbrüche zu verfallen... Die Eltern suchten in diesem traurigen Zustande ihres Kindes zunächst Hilfe bei einem Arzte, doch vergebens!“ (Tamže, s. 3.).

50 „Als der Teufel das erstmal bekannt, er wolle den Knaben verlassen, da beschwor ich ihn, er dürfe weder in eine der hier anwesenden Personen, noch

tvorili pomerne veľkú časť textu, a tak sa hodnotenie celého prípadu v tomto článku obmedzilo iba na jeho začiatok. Ďalší, avšak veľmi krátky článok, vyšiel v (*Linzer*) *Tages-Post* 24. 5. 1892 rovnako v rubrike *Tagesneuigkeiten* (Novinky dňa). Jednou vetou tu bolo spomenuté preloženie Aureliana do kláštora v Lohre. Noviny nezabudli podotknúť, že Aurelian bol známy vďaka vyhánaniu diabla.⁵¹ Podľa uvedených článkov môžeme zhodnotiť, že (*Linzer*) *Tages-Post* prípad vo Wemdingu považovali na konci 19. storočia za prežitok.

Na titulnú stranu sa vyhánanie vo Wemdingu dostalo v *Bukowinaer Nachrichten* v článku s názvom *Eine „Teufelaustreibung“ im Jahre 1892* (Vyháňač diabla v roku 1892).⁵² V tomto prípade sa nachádzalo v rubrike *Feuilleton*. Hneď na úvod informovali, že *Kölnische Zeitung* uverejnili správu kapucínskeho pátra o exorcizme. V článku bolo opísané aj stretnutie Michaela Zilka a jeho otca s biskupom Pancratiom z Augsburgu. Biskup bol totiž v čase chlapcových problémov na návšteve Wemdingu. Autor článku písal: „Otec poľutovaniahodného chlapca, ktorý o tejto návšteve dostal správu, sa snažil o audienciu u velebného biskupa. V okamihu, kedy otec so synom vošli k biskupovi, okamžite bol biskup v plnom vedomí svojej biskupskej moci a prehovoril k čertovi: „Mňa neoklameš nečistý duch.“⁵³ Zdá sa, že *Bukowinaer Nachrichten* značnú časť článku doslovne prevzali z článku (*Linzer*) *Tages-Post*, z dňa 13. mája. Podobne ako v zdrojovom článku, aj tu sa nachádzala citácia časti Aurelianovej správy. Podľa tejto správy bolo príčinou posadnutia zmiešané manželstvo katolíka a protestantky, ktorí boli protestantsky zosobášení. Deti mali byť Zilkovcami vychovávané v duchu protestantskej viery. Pred dlhším časom poslal Zilk svoje tri deti do katolíckej školy v Dürrwangene. Aurelian to vo svojej správe interpretoval ako snahu o napravenie otcovej chyby vychovávať deti v protestantizme. To vzbudilo hnev protestantov. Celá ich snaha vraj smerovala k zru-

in ein anderes Geschöpf, auch nicht in die „Herzen“ (die „Herzen“ ist eine alte Frau, die den Knaben Zilk „verslucht“ hatte) hineinfahren.“ (Tamže, s. 3.).

51 (*Linzer*) *Tages-Post*, 24. 5. 1892, s. 5.

52 Eine „Teufelaustreibung“ im Jahre 1892, *Bukowinaer Nachrichten*, 14. 6. 1892, s. 1.

53 Tamže, s. 1.

inovaniu týchto mlynárov. Podľa autora článku prípad ukázal s ohromujúcou jasnosťou deštruktívnu silu povery.⁵⁴

O Wemdingu informovali aj *Salzburger Chronik für Stadt und Land*.⁵⁵ S týmito novinami sa ešte stretneme, keď v novembri 1892 priniesli detailný opis súdnej dohry s Aurelianom. Celý článok bol pretlmočením správy istého Wendelsteina. Na rozdiel od neskorších článkov o Wemdingu v týchto novinách nebola správa na titulnej strane, ale v rubrike *Vermischtes* (Zmiešané). Noviny predpokladali všeobecnú známosť prípadu: „Ohľadne chlapca Zilka z Wemdingu, na ktorom, ako je známe, P. Aurelian na nariadenie oboch biskupov, z Eichstättu a Augsburgu, ako aj na poverenie provinciála kapucínov, vykonal vyhánanie diabla...“⁵⁶ Michaela Zilka opísali noviny ako normálne vyvinutého, zdravého a silného chlapca. Text sa zameriaval najmä na možnosť, či chlapec netrpel nejakým ochorením ako hystéria alebo tanec sv. Víta. Ako ďalej písali: „Inými slovami či naozaj posadnutosť existovala.“⁵⁷ Vyšetrenie chlapca, podľa autora článku, takéto podozrenia vyvrátilo. Tým je podľa *Salzburger Chronik* opäť dokázané, že u chlapca skutočne posadnutosť existovala.⁵⁸

Salzburger Chronik boli katolícke periodikum. Ako jediné k wemdingskému prípadu zaujali v podstate kladný postoj. Úspešný exorcizmus sa snažili predstaviť ako motiváciu pre protestantov na návrat ku katolíckej viere.

V marci 1893 *Salzburger Chronik für Stadt und Land* na titulnej strane uverejnili článok s názvom *So ist der Aberglaube zu finden*. Článok sa venoval hypnóze a satanizmu. Predstavoval reakciu na skeptický

54 Tamže, s. 1.

55 Teufelsaustreibung, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 9. 7. 1892, s. 3.

56 „Bezüglich des Knaben Zilk in Wemding, an welchen, wie bekannt, P. Aurelian auf Anordnung der beiden Bischöfe von Eichstätt und Augsburg, sowie im Auftrage des P. Provinzial der Kapuziner die Teufelsaustreibung vorgenommen hat...“ (Tamže, s. 3.).

57 „Es sollte durch die Untersuchung festgestellt werden, ob der – nebenbei gesagt kräftige und normal entwickelte – Knabe nicht etwa an Hysterie oder Veitstanz gelitten habe, mit anderen Worten, ob wirklich Besessenheit vorhanden war.“ (Tamže, s. 3.).

58 Tamže, s. 3.

článok uverejnený v periodiku *Figaro*.⁵⁹ Autor písal o vyhánaní diabla vo Wemdingu ako o udalosti vyvolávajúcej veľký rozruch v „najvzdelanejšom“ Nemecku, rovnako ako vyvolávalo ohŕňanie nosa medicínsky vzdelaného sveta, keď sa hovorilo o zázraku v Lourdoch.⁶⁰ Podľa autora v Lourdoch aj vo Wemdingu došlo vďaka Božej všemohúcnosti ku skutočnému vyliečeniu.⁶¹ Redaktorov *Figara* nazval obhajcami nedôvery oblečených do pláštika vedy. Vtedajšiu dobu označil za obdobie skepticizmu a nedôvery. V tomto prípade sa katolícke periodikum ohradilo voči skeptickému periodiku. Svoju argumentáciu *Salzburger Chronik* postavili na fakte, že chlapec Zilk sa uzdravil a jeho príznaky nevyliečili lekári. V oboch článkoch chcel autor naznačiť, že po exorcizme všetky nevysvetliteľné príznaky zmizli a teda neexistuje dôvod na skepticizmus.

V júli 1892 sme sa stretli s plánom vydať Aurelianovu správu v knižnej forme. *Fremdenblatt – Organ für die böhmischen Kurorte* v rubrike *Literatur* v článku pod názvom *Eine Teufelsaustreibung in Bayern* (Vyhánanie diabla v Bavorsku) informovali o pláne vydať protokoly uverejnené v *Kölnische Zeitung* pod názvom *Záver 19. storočia. Vyhánanie diabla, ktoré sa udialo vo Wemdingu* vo vydavateľstve Hugo Klein v Barmen (v roku 1929 spojené s inými mestami do sídla Wuppertal ležiacom pri Düsseldorfe, pozn. autora). Noviny čitateľa upozornili na, podľa nich, nanajvýš zaujímavý kúsok súčasných dejín.⁶²

Niektoré noviny sa k prípadu vo Wemdingu stavali jasne kriticky. Dobrým príkladom bola pomerne tvrdá kritika zo strany *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich* v článku s názvom *Eine Teufel – Austrei-*

59 Vychádzalo vo Viedni v rokoch 1857 až 1919 s podtitulom *Humoristisches Wochenblatt*. (Österreichische Nationalbibliothek, *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, http://anno.onb.ac.at/info/fig_info.htm [15. 9. 2019]).

60 So ist der Aberglaube zu finden, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 15. 3. 1893, s. 1.

61 „In Lourdes werden wirkliche Heilungen erzielt durch Gottes Allmacht, wie schlagend nachgewiesen ist, und auch in Wemding wurde, was eine unbestreitbare Thatsache ist, der exorzisierte Knabe geheilt.“ (Tamže, s. 2.).

62 Eine Teufelsaustreibung in Bayern, *Fremdenblatt – Organ für die böhmischen Kurorte*, 8. 7. 1892, s. 5.

bung (Vyháňanie diabla).⁶³ Hneď na úvod autor písal, že nebolo možné vziať do ruky bavorské noviny bez toho, aby nenarazil na túto udalosť. Písal o jedenásťročnom chlapcovi z rodiny Zilk „s množstvom príznakov zapríčinených telesnou chorobou. A síce z oblasti hysterických chorôb, teda z oblasti, v ktorej aj vynikajúci lekári sú udivení, a ktorá nie je ešte úplne prebádaná.“ Najčastejšie tomuto typu chorôb, podľa autora, podliehali ženy, avšak mnoho prípadov dokázalo, že aj chlapci v období vývoja môžu ochoriť na hystériu.⁶⁴

Ďalej autor podotkol, že oblasť Dürrwangenu bola obývaná predovšetkým katolíkmi, ale okolité obce boli skôr protestantské. Viera v diabla a jeho výstrelky v tejto oblasti bola bez rozdielov v konfesii veľmi rozšírená. Protestanti sa však so žiadosťou o pomoc neobrátili na svojich, ale na katolíckych duchovných. Väčšina katolíckych duchovných ľudí odmietala. To spravil aj katolícky vikár z Dürrwangenu, ešte energetickejšie katolícky kňaz z Feuchtwangenu poverený Michaelovými rodičmi nájdením lekára na túto chorobu. Autor článku namiesto slova posadnutosť používal slová choroba a fyzický problém. Rodičia priviedli chlapca k lekárovi. Autor konštatoval, že nebolo možné ani u najlepších lekárov v tak krátkej dobe dosiahnuť zmiernenie choroby.⁶⁵ Neboli známe detaily použitého terapeutického prostriedku. Každopádne sa úspech nedostavil a to utvrdilo rodičov v presvedčení, že je chlapec posadnutý. Boli v tom utvrdení svojimi priateľmi a susedmi katolíckeho aj protestantského vyznania. Článok reflektoval aj samotný exorcizmus. Za najneuveriteľnejšiu časť považoval označenie Herzovej za pôvodkyňu posadnutia. To, že viera vo vyháňanie diabla bola ešte tak rozšírená

63 Eine Teufel – Austreibung, *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, 1. 6. 1892, s. 164.

64 „Zeit Juli 1891 zeigten sich an dem 11 Jahre alten Knaben der Müllereheleute Zilk..., eine Anzahl Erscheinungen, deren Ursachwohl ein körperliches Leiden war, und zwar aus dem reichen Gebiete der hysterischen Leiden, einem Gebiete, dessen Erscheinungen bis zur Stunde hervorragende Aerzte in Erstaunen versetzen, auch noch nicht ganz aufgeheilt sind. Meistens sind es weibliche Individuen, die von dieser Art Leiden befallen werden, indes sind doch viele Fälle erwiesen, dass auch Knaben in der Entwicklungszeit (Pubertät) an Hysterie erkranken.“ (Tamže, s. 164.).

65 Tamže, s. 165.

(aj medzi protestantmi), považoval autor za poľutovaniahodné.⁶⁶ Autor neodsúdil priamo katolícku cirkev, ale skôr prežívajúcu vieru v posadnutosť u oboch konfesii.

Kritické, až satirické hodnotenie priniesli *Jörgel Briefe*.⁶⁷ Autor písal o svojej viere v diabla a že sa veľa naučil, ako si zachovať čistú dušu. Článok začínal uvedením autora ako verného predplatiteľa píšuceho zo Salzburgu. V jednom klerikálnom kníhkupectve videl visieť obraz „mladého, pekného a veľmi inteligentne vyzerajúceho kapucína“. Pod ním bola kniha s názvom *Autentická správa o vyhánaní diabla, ktoré sa uskutočnilo 13. a 14. júla 1891 vo Wemdingskom kapucínskom kláštore*. Autor písal, že mal pred diablom veľký rešpekt a knihu si kúpil (zdôrazňuje, že za „10 kreuzer!“). Poznamenal, že sa veľa naučil pre svoj budúci život aj svoju spásu.⁶⁸ Napríklad nikdy nevedel, že mladý kapucín môže so starým diablom viesť rozhovory. V desaťročnom chlapcovi bolo, podľa správy, 10 diablov, čo autor komentoval, že to predstavovalo diabla na každý rok. Spomínaný kapucín naozaj vyhnal týchto, ako sa ukázalo, hlúpych diablov z dieťaťa.⁶⁹ Dopisovateľ ďalej sarkasticky poznamenal, že mu bola neznáma kresťanská náuka, že diabol mohol nad úbohým chlapcom získať úplnú moc vďaka zmiešanému manželstvu rodičov. Autor nevedel, že sa v Bavorsku dodnes nachádzajú hlúpi ľudia stále ešte veriaci v niečo také. Takisto nevedel, že v Bavorsku niekto také dačo môže vytlačiť alebo v Rakúsku šíriť.⁷⁰

Zdá sa, že viac než samotný exorcizmus vo Wemdingu upútal pozornosť novín súdny proces s pátrom Aurelianom na jeseň roku 1892. Väč-

66 „Dass der Galube an Teufelseinwohnungen und Teufelsaustreibungen, wie wir aus dem Mitgetheilten sehen, noch immer so sehr verbreitet ist – und leider auch unter Protestanten – ist gewiss auf das tiefste zu bedauern.“ (Tamže, s. 165.).

67 *Jörgel Briefe*, 1. 7. 1893, s. 8.

68 Tamže, s. 8.

69 „... zum Beispiel hab' ich bisher halt net g'wußt, daß ein junger Kapuziner sogar im Stand'is, mit ein'alten Teufel langmächtige Gespräche zu führen, in denen sich der alte Teufel, – den der junge Kapuziner, von zehn Teufeln besessenen zehnjährigen Knaben (kommt also g'rad' auf jed's Jahr ein Teufel!) in Bayern wirklich ausgetrieben hat.“ (Tamže, s. 8.).

70 Tamže, s. 8.

šina nájdených článkov priniesla správu až v dobe konania súdu a niektoré správy podrobne informovali o samotnom procese.

Dlhý článok rozdelený do niekoľkých čísel publikovali napríklad *Salzburger Chronik für Stadt und Land*.⁷¹ Hneď v prvom článku *Salzburger Chronik für Stadt und Land* priniesli krátku správou v rubrike *Vermichtetes* (Zmiešané). Článok sa volal *Ein Teufelsaustreibung in Wemding* (Vyháňanie diabla vo Wemdingu). Článok informoval, že dňa 18. novembra bola vznesená obžaloba od pani Herzovej na pátra Aureliana za urážku, kvôli protokolu k známemu exorcizmu.⁷²

O niekoľko dní neskôr, 24. novembra, bola informácia o procese s Aurelianom uverejnená na titulnej strane pod čiarou s názvom *Ein Nachspiel zur Teufelsaustreibung in Wemding* (Dohra vyháňania diabla vo Wemdingu). V článku sa nachádzal aj prepis časti Aurelianovej správy.⁷³

V čísle z dňa 26. novembra *Salzburger Chronik* detailne opísali priebeh pojednávania. Dozvedeli sme sa mená účastníkov súdu (sudcu, obhajcu a žalobcov) a niekoľko detailov zo života pátra Aureliana. Samotný exorcista na súde, podľa autora, vypovedal potichu, ale bolo vidieť jeho vnútorné rozrušenie. Pokračovanie článku o procese vyšlo opäť 28. novembra. V tejto časti noviny priniesli výpoveď manžela pani Herzovej. O chlapcovej chorobe toho vraj veľa nepočul, len že občas mal samovražedné sklony a dokázal predpovedať hodiny, kedy mal dostať záchvat.⁷⁴ O jeho vyliečení sa dopytoval, ale o súvislosti s jeho ženou nevedel. Herzová bola vtedy vraj označovaná ako „Hexe“ (čarodejnica). Vypovedal, že všeobecne boli obchodné dôsledky menšie než bola poško-

71 č. 264 z 22. 11. 1892, č. 267 z 24. 11. 1892, č. 269 z 26. 11. 1892, č. 270 z 28. 11. 1892, č. 272 z 30. 11. 1892 a č. 273 z 1. 12. 1892.

72 *Ein Teufelsaustreibung in Wemding*, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 21. 11. 1892, s. 4.

73 „Durch diese Aeußerungen fühlte sich die Frau Herz beleidigt, und die Staatsanwaltschaft glaubte ein öffentliches Interesse verletzt und erhob *ex officio* die Klage wegen Beleidigung gegen den P. Aurelian.“ (Ein Nachspiel zur Teufelsaustreibung in Wemding, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 24. 11. 1892, s. 1.).

74 „Von der Krankheit des Knaben habe er nicht viel gehört, bloß daß der Knabe manchmal todsüchtig sei und die Stunde, wann das eintrete, voraussagte.“ (Ein Nachspiel zur Teufelsaustreibung in Wemding, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 28. 11. 1892, s. 1.).

dená jeho česť. Noviny priniesli aj výpoveď samotnej pani Herzovej. Vy-
povedala, že medzi ňou a Zilkovcami stále vládlo porozumenie a tvrdila,
že protestanti pri poslednom mletí mleli u Zilkovcov a spravili dobrý
obchod. Ani potom, čo chlapec prestal chodiť do protestantskej školy,
necítila ona ani jej muž proti Zilkovcom žiadnu nenávisť. Dobré vzťahy
podľa jej výpovede dokazovala najmä skutočnosť, že deti Zilkovcov priš-
li na fašiangy v maskách aj k nim.⁷⁵ Deti obdarovala prostredníctvom
svojej slúžky, teda nie fyzicky ona sama. Noviny opäť informovali aj
o detailoch. Pani Herzová plačúc vysvetľovala súdu, že kvôli tejto potu-
pe v hostinci a školákmi bývala označovaná za čarodejnicu.⁷⁶ Noviny
citovali jej výpoveď, že ťažko trpela pod týmito obvineniami a keby ne-
mala dobrých známych, ktorí ju utešovali, upadala by dávno do smútku.
V článku nasledoval opis, ako sa správa vlastne dostala na verejnosť.
Nasledovala výpoveď chlapcovho otca. Josef Zilk vo svojej výpovedi
poprel záväzok vychovávať deti v protestantskej viere.

Podobne dlhú správu publikoval o niečo neskôr aj *Bregenzer Vorarl-
berger Tagblatt* pod názvom *Ein Hexenprozess in 19. Jahrhundert* (Ča-
rodejnícky proces v 19. storočí).⁷⁷ Noviny sa obmedzili na prepis výpove-
dí svedkov a veľmi stručný opis samotného pojednávania. Nesnažili sa
hodnotiť udalosti vo Wemdingu.

Dňa 22. novembra 1892 o súdnom procese uverejnili správu *Inns-
brucker Nachrichten*. Článok sa nachádzal v rubrike *Aus aller Welt*
(Z celého sveta) s názvom *Ein Hexeprozess* (Čarodejnicky proces). Opäť
išlo o kratšiu, skôr informatívnu, správu bez zjavnej snahy akokoľvek

75 Zeugin Lina Herz, die Ehefrau des Vorigen, bekundet ebenfalls, daß zwischen ihnen und den Zilk's stets ein gutes Einvernehmen geherrscht habe, daß überhaupt die Protestanten bei den letzteren mahlen ließen und dieselben ein gutes Geschäft machten. Auch nachdem die Knaben nicht mehr in die Schule gingen, habe sie und ihr Mann keinen Haß auf die Zilk's gehabt, aber erbaut seien sie als Protestanten darüber nicht gewesen. Das gute Einvernehmen beweist insbesondere der Umstand, daß die Zilk'schen Kinder am Fastnachtsdienstage zu ihnen maskiert gekommen seien.“ (Tamže, s. 1.).

76 Weinend erzählt sie dann, daß dieser Schimpf böse Früchte getragen habe, im Wirthshause und von den Schulkindern werde sie als Hexe und als Trud bezeichnet.“ (Tamže, s. 1.).

77 č. 2065 z 30. 11. 1892, č. 2066 1. 12. 1892, č. 2067 z 2. 12. 1892, č. 2068 z 3. 12. 1892, č. 2069 z 4. 12. a č. 2070 z 6. 12. 1892.

hodnotiť udalosť.⁷⁸ Aj tieto noviny poukázali na zmiešané manželstvo Zilkovcov. Podľa autora malo byť zavedenie katolíckej výchovy dôvodom na počarenie zo strany Herzovej.⁷⁹

V rubrike *Aus dem Gerichtsaale* (Zo súdnej siene) informovali o súdnom procese s Aurelianom aj *(Linzer) Tages-Post*.⁸⁰ Správa niesla jednoduchý názov *Eine Teufelaustreibung* (Vyháňanie diabla). Noviny upozornili, že k procesu boli prizvaní katolícki duchovní ako znalci („Sachverständige“). Hlavný priestupok spáchaný Aurelianom spočíval v tom, že správu o vyháňaní diabla, zahŕňajúcu aj pani Herzovú, nechal čítať iné osoby. Zároveň sám šíril informáciu, že vyháňaný chlapec označil Herzovú za čarodejnicu.⁸¹ Aj v tomto článku bolo zaznamenané emočné dojatie pani Herzovej. V prívale slz Herzova vysvetlila, čo sa jej vlastne kvôli obvineniu z čarodejníctva stalo.⁸² V článku bolo uvedené stanovisko znalca a chrámového prepošta z Eichstättu, že posadnutosť bola z cirkevného hľadiska nesporná. Aurelian podľa prepošta rozpoznať známky posadnutia a postupoval správne.⁸³

Grazer Tagblatt v článku *Ein Hexenprozess in neunzehnten Jahrhundert* (Čarodejnicky proces v 19. storočí) upozornili, že pod týmto senzačne znejúcim opisom informovali ríšsko-nemecké listy („Blätter“) o obvinení z urážky na cti vznesenom pani Herzovou proti pátrovi Aurelianovi, pretože ju kedysi v správe o vyháňaní diabla vo Wemdingu označil za čarodejnicu a táto správa sa objavila v *Kölnische Zeitung*. Po-

78 Ein „Hexenprozess“, *Innsbrucker Nachrichten*, 22. 11. 1892, s. 4.

79 „... von der Nachbarsfrau Herz durch Verwünschung und durch ihm geschenkte „Hußeln“ aus Zorn darüber dass der gemischter Ehe lebende Zilk seine protestantische Kinder katholisch erziehen ließ, besessen gemacht worden.“ (Tamže, s. 4.).

80 Eine Teufelaustreibung, *(Linzer) Tages-Post*, 24. 11. 1892, s. 5.

81 Tamže, s. 5.

82 „Unter einer Flut von Tränen erzählt Frau Herz, was sie unter der Beschuldigung Pater Aurelians, daß sie eine Hexe sei, auszustehen hatte.“ (Tamže, s. 5.).

83 „Sachverständiger Dompropost Pruner von Eischstätt erklärt die Bessesenheit sei nach der Kirchenlehre unbestreitbar, und erläutert die Dämonenlehre. Aurelian hätte die Anzeichen der Besessenheit richtig gedeutet und correct gehandelt.“ (Tamže, s. 6.).

čas súdneho pojednávania bol celý tento príbeh o exorcizme znovu predjednaný.⁸⁴

Zdá sa, že prípad vo Wemdingu podnietil autorov k širšej analýze povier o diablovej a posadnutí. Niektoré články sa zaoberali čarodejníc-kymi procesmi, duševnými chorobami alebo predstavami prírodných národov a Wemdingu sa venovali iba okrajovo.

Wemding sa ako príklad vyhánania diabla objavil v novinách aj po niekoľkých rokoch. Čech v roku 1898 upozornil v článku s názvom *Protestantský „Wemding“* na iný prípad na severe Nemecka. Vyháňanie diabla v tomto prípade vykonal protestantský pastor. Čech vo svojej reakcii upozornil na veľký rozruch okolo Wemdingu a že si čitatelia dobre pamätajú „rámus“ spôsobený liberálnou tlačou kvôli Wemdingu. Kritizoval, že vtedy išlo o katolíka, čo vzbudilo toľko pozornosti, zatiaľ čo pri protestantovi bola liberálna tlač ticho.⁸⁵

V *Arbeiterwille* bol v júni 1906 v rubrike *Was gibt's neues* (Čo je nové) publikovaný krátky článok *Die Heilkraft des Weihwasser* (Liečivá sila svätej vody). Autor písal, ako na konci 80. rokov rozvírilo v Nemecku v klerikálnej tlači veľa prachu vyháňanie diabla.⁸⁶ Posadnutý mal byť vtedy deväťročný chlapec (chybne uvedené obdobie a vek chlapca, pozn. autora). Klerikálne noviny boli podľa autora z úspechu vyhánania tak nadšené, že svätej vode prisúdili zázračné účinky.⁸⁷ Príležitostné posledné pojednávania pred porotným súdom proti inžinierovi Aug. Richterovi z hornobavorského porotného súdu kvôli „priestupku proti náboženstvu“ pripomenulo znovu aj vyháňanie diabla vo Wemdingu. Autor ďalej uviedol: „Ak ešte majú existovať ľudia, ktorí o liečivých účinkoch svätej vody pochybujú,“ tým by chcel autor prezradiť, že z bývalého stelesneného čertovského chlapca „sa stal ochranný anjel, ochranný anjel nie s krídlami a svätožiarou, ale s prilbou, že bývalý satanáš je policajt v Mníchove.“ Autor ukončil článok zvolaním: „Kto by sa teraz

84 Ein Hexenprozess in neunzehnten Jahrhundert, *Grazer Tagblatt*, 22. 11. 1892, s. 9.

85 Zlý duch z Wemdingu, Čech, 27. 5. 1892, s. 4.

86 Die Heilkraft des Weihwasser, *Arbeiterwille*, 23. 6. 1906, s. 4.

87 „Die klerikale Presse war über den Erfolg der Teufelsaustreibung derart entzückt, daß sie dem Weihwasser eine wunderbare Wirkung zuschob.“ (Tamže, s. 4.).

odvážil pochybovať o liečivých účinkoch svätenej vody?“⁸⁸ Článok sa tak vysmieval viere v zázračné účinky svätenej vody a sarkasticky dokazoval jej vplyv na premenu Michaela Zilka z posadnutého chlapca na policajta.

Ďalším príkladom bol článok *Besessene und Geistesranke* (Posadnutí a duševne chorí) uverejnený v *Arbeiterwille*. Autor sa čiastočne venoval aj Wemdingu. Článok je, ako napovedá aj názov, venovaný predstavám, podľa ktorých duševné choroby spôsobujú zlí duchovia. Takýto výklad pôvodu duševných chorôb považoval autor za primitívny.⁸⁹

Autor tvrdil, že stále nevymizla predstava o démonickom pôvode epilepsie, hystérie a iných nervových a duševných chorôb. Ich symptómy naivnému pohľadu museli prísť nepochopiteľné. Vyháňaním zlého ducha tak mohlo byť ospravedlnené ťažké týranie duševne chorej osoby.⁹⁰ Takýmito poverami mohli byť, podľa autora, motivované aj prípady, o ktorých noviny aj vo vtedajšej dobe prinášali hrôzostrašné detaily. To, že viera v posadnutosť ešte nevymizla, pripisoval katolíckej cirkvi a ortodoxným protestantským cirkvám. Ľud, a obzvlášť niektorí katolícki kňazi, sa podľa novozákonnej predlohy snažili vyhnáť démona choroby všelijakými zaklínadlami.⁹¹

Autor uviedol, že vyhánanie z Wemdingu bolo známe. Exorcizmus bol úspešný len podľa predstáv exorcistu Aureliana.⁹² Čoskoro bola pani Herzová v celej oblasti považovaná za čarodejnicu, vďaka čomu obchod jej muža značne upadal.⁹³

88 „Und wenn es noch Leute geben sollte, die an der Heilkraft des Weihwassers zweifeln sollten, denen wollen wir verraten, daß aus dem ehemaligen leibhaftigen Teufelsbuben ein – Schutzengel geworden ist, allerdings ein Schutzengel nicht mit Flügeln und Glorienschein, sondern mit der Pickelhaube, denn der ehemalige Satanas ist heute wohlbestallter – Polizeimann in München. Wer wagt es nun noch an der Heilkraft des Weihwassers zu zweifeln?“ (Tamže, s. 4.).

89 *Besessene und Geistesranke*, *Arbeiterwille*, 2. 4. 1909, s. 1.

90 Tamže.

91 Tamže.

92 „Der Kapuziner Pater Aurelian nahm eine dämonische Krankheit als Ursache an, nahm an dem Knaben den Exorcismus vor und zwar, wie er glaubte, mit vollem Erfolg...“ (Tamže).

93 Tamže, s. 2.

V článku boli uvedené aj iné prípady posadnutia, s ktorými sme sa v periodikách stretli, napr. Gif, mestečko pri Versailles, kde 19-ročné dievča trpelo psychickou chorobou, kvôli čomu bolo považované za posadnuté diablom. Ďalším uvedeným príkladom posadnutia bol prípad kabardskej ženy z Kaukazu uverejnený v *Pester Lloyd* 22. júla 1902 a *Mährisch-Schlesische Presse* 26. júla 1902. Žena bola exorcizovaná na radu duchovného nad horúcim ohňom. Spomínaný tu bol aj prípad v Montelepre na Sicílii z roku 1893, autorom charakterizovaný ako „barbarská scéna“, pretože sedemnásťročné dievča trpiace bolestivou chorobou bolo označené za posadnutú a počas vyhánania zomrelo. Tieto príklady mohli, podľa autora, slúžiť ako dôkaz, že náhľad katolíckej a protestantskej ortodoxie sa presadil tiež v praxi.⁹⁴ Článok do istej miery priniesol sumár niekoľkých známejších prípadov exorcizmov z predchádzajúceho obdobia.

Naposledy sa Wemding v novinách objavil v roku 1919, kedy sa k prípadu vracajú *Brünner Zeitung*. V rubrike *Feuilleton* priniesli 29. marca 1919 článok s názvom *Hexenprozesse* (Čarodejnícke procesy). Týkal sa čarodejníckych procesov v 16. a 17. storočí. Začínal uvedením počtu obetí procesov a tým, kedy bola popravená prvá čarodejnica. Písal tiež o poslednej popravenej čarodejnici. Potom sa jednou vetou zmienil o Wemdingu, pretože s pobúrením uviedol, že ešte v roku 1894 sa uskutočnilo vyhánanie diabla vo Wemdingu (autor článku tu uviedol nesprávny rok, pozn. autora).⁹⁵

Česká tlač priniesla o Wemdingu správy pomerne skoro. Krátko po prvom článku v *(Linzer) Tages-Post* z 12. mája 1892 sa objavila správa o Wemdingu v *Národních listech*. V rubrike *Různé zprávy* vyšiel 18. mája 1892 článok s názvom *Kus středověku na konci 19. století*. Článok mal dlhší rozsah a kritizoval Aurelianovo počínanie. Uvádzel, že chlapca počas exorcizmu bili a celá udalosť vzbudila u ľudí pohoršenie.⁹⁶ Podľa autora ani katolícka tlač neschvaľovala Aurelianovo počínanie. Ako prí-

94 Tamže, s. 3.

95 Hexenprozesse, *Brünner Zeitung*, 29. 3. 1919, s. 2.

96 „Případ ten, jenž vyšel na jevo teprve nyní vzbuzuje u veřejnosti velké pohoršení a žádá se všeobecně o zakročení soudní.“ (Kus středověku na konci 19. století, *Národní listy*, 18. 5. 1892, s. 5.).

klad uviedol klerikálne periodikum *Kölnische Volkszeitung*, ktoré Aurelianovo chovanie odsúdilo. Kritizovali najmä absenciu lekárskeho posudku, takže nebolo možné zistiť, či nešlo iba o zaujímavý prípad tanca sv. Víta alebo mužskej hystérie spojenej s náboženským blúznením. Aurelian nebol schopný podať objektívny, jasný obraz založený na faktoch. Aj *Národní listy* sa priklonili k názoru, že Aurelian prijal chlapcovu posadnutosť bez akýchkoľvek pochyb.⁹⁷ Článok ďalej citoval časti Aurelianovej správy týkajúce sa Herzovej, ktoré pokladali za kľúčové v celom prípade.⁹⁸ Podľa autorovho vedomia bola Herzova bezúhonná a preto odsúdil, že Aurelian takto nekriticky prevzal obvinenie 10-ročného chlapca. Ani slovom totiž Aurelian neprotestoval proti obvineniu Herzovej. Katolík, podľa autora, len mohol vyjadriť sústrasť a poľutovanie nad takým konaním. Tvrdil, že noviny zastupovali v článku názor mnohých katolíkov a duchovných.

Odozvu na tento článok uverejnil *Čech* 27. mája 1892 priamo na titulnej strane. Článok niesol názov *Zlý duch z Wemdingu*. Začínal upozornením na biblické pasáže o zlých duchoch a ich neschopnosti spočínúť na mieste. Preto vraj putujú. Tento krát sa zlí duchovia, podľa autora, nevrátili do Wemdingu. N.L. (*Národní listy*) si nenechali ujsť zlého ducha z Wemdingu a priniesli o ňom celý referát z *Kölnische Zeitung*. Autor písal, že v ich redakcii mlčali lebo nemali spoľahlivé správy.⁹⁹

Autor kritizoval protestantskú cirkev. Zlého čerta nebolo treba vraj opisovať, lebo Luther ho opísal tak podrobne, že ho rozpozná ľahko každé protestantské dieťa. Protestantská teológia sa nezaoberala v 16. a 17. storočí takmer ničím iným než zlými duchmi. Z protestantskej te-

97 „... vymítač ďabla nebyl schopen podat určitý, přesný obraz, zakládající se na objektivním pozorování [...] ani mu nenapadá, že je především třeba nejkrajnější nedůvěry a nejprísnejší opatrnosti...“ (Tamže, s. 5.).

98 Tamže.

99 „Tentokráte musíme konstatovati, že ta společnost zlých duchů nevrátila se na své staré místo, do Wemdingu, nýbrž že rozhostila se v redakcích židovsko-liberálních listů a to nejdříve ve staré Koliňačce a pak dál a dále do Hamburku, Berlína, Vídně a rozumí se, že neminula ani v Praze ulici Mariánskou a nevíme, které ještě.“ (Zlý duch z Wemdingu, *Čech*, 27. 5. 1892, s. 4.).

ológie prešlo štúdium diabla do literatúry, kde diabol v divadle a knihách zdomácnel. Nasledoval opis samotnej udalosti vo Wemdingu.¹⁰⁰

Autor písal, že *Kölnische Zeitung* kvôli pikantnosti nezabudli do Wemdingu poslať zvláštneho spravodajcu. Neopatrnosťou kňaza sa dostala správa do *Kölnische Zeitung*.¹⁰¹ Článok satiricky upozornil na šok niektorých novín.¹⁰² Nakoniec uviedol posudok dvoch liberálnych periodík – *Neues Münchener Tagblatt* a *Berliner Tagblatt*. Autor prvého písal, že prišiel do Wemdingu deň po exorcizme. V kostole boli aj protestanti a videli zmenu v chlapcovi. Neboli rozhorčení nad kapucínom, naopak, boli vraj vďační a uznanliví. Presvedčil sa, že protestanti aj katolíci verili v zlého ducha. Dopytoval sa, prečo nezverili chlapca lekárom. Vraj im to jeden ponúkol, ale nemohli si to dovoliť. Lacnejšie (za darmo) vyšlo nechať to kapucínom.¹⁰³

Národní listy na tento článok reagovali 28. mája 1892 vydaním kratšieho článku s názvom *K vymítání ďábla ve Wemdingách*. Na tomto mieste ustúpil exorcizmus vo Wemdingu do pozadia. Obvinili v ňom Čecha, že o udalosti pojednával dosť oneskorene a napadal *Národní listy*. Čech podľa autora, ako obyčajne, použil klamstvo a „vyjel“ na *Národní listy*.¹⁰⁴ Čech uviedol, že správu prevzali z *Kölnische Zeitung*. *Národní listy* však použili klerikálne *Kölnische Volkszeitung*, čo doslovne uviedli. Práve ich názor považovali za zaujímavý.

Po tomto konflikte sa správa o Wemdingu objavila 1. júna 1892 aj v *Červánkach*. Text bol umiestnený v rubrike *Feuilleton* pod názvom *Čert se zase objevil na zemi*. Išlo o dlhý článok rozdelený do viacerých častí. Udalosť (vyháňanie vo Wemdingu, pozn. autora) sa stala minulý rok, ale nebolo o nej nič počuť, lebo až tento rok nemeckí „klerikálové“ začali pôsobiť, aby presadili svoje požiadavky, aj keď v rozpore s liberál-

100 Tamže, s. 1.

101 „Neopatrností některého kněze dostal se celý protokol, jenž pro veřejnost určen nebyl, do Kolínských novin a z nich pak ten zlý duch vyjžděl do všech novin židovských a liberálních.“ (Tamže).

102 Tamže.

103 Tamže.

104 „Nevšimli bychom si toho (útoku zo strany Čecha, pozn. autora), kdyby ctihodný ten orgán neužil po svým obvyklém způsobu, jako vždy, kde to nejde jinak – lži.“ (*K vymítání ďábla ve Wemdingách*, *Národní listy*, 28. 5. 1892, s. 3.).

mi. Ako dôkaz uviedli *Červánky* zaujímavú scénu z minulého roku. Uviedli ju doslovne preloženú, aby si čitatelia urobili názor, ako sa „páni v kutnách robia smiešnymi“. Nasledovala správa citujúca Aureliana.¹⁰⁵

O niekoľko dní, 5. júna 1892, vyšla správa aj v *Obrane víry*. Článok s názvom *Zlý duch ve Wemdingách v Bavořích* začínal na titulnej strane a pokračoval na troch stranách. Noviny sa vrátili k nedávnomu článku o pôsobení zlých duchov, kvôli udalosti, o ktorej písal aj *Čech*. Táto udalosť podľa autora poplašila židovsko-liberálne noviny. Literáti sa snažili „článok víry o jsoucnosti duchů“ vymazať tým, že ho v dráme a literatúre zosmiešnili. Preto v nich udalosť vo Wemdigu spôsobila veľký rozruch. *Čech* o tom informoval 24. mája (zlý dátum – až 27. mája, pozn. autora). Nasledoval kompletne a doslovne prevzatý článok z *Čecha*. Autor tvrdil, že žiaden liberálny list si netrúfal tvrdiť, že by Aurelian spáchal nejaký podvod. Nevedeli vôbec, čo o udalosti súdiť. Ako katolíci v rámci periodika lutovali, že vrchnosť nenariadila prísnejšie vyšetrovanie, aby sa potvrdila činnosť zlého ducha, pretože pochybovačná a posmešná doba všetko strhovala do blata všednosti. Citovali potom farára Kneippa. Podľa neho bolo v podobných prípadoch nutné uchovať si triezvu a zdravú myseľ. V mnohých prípadoch, kde príbuzní hľadali zlého ducha, stačili na jeho vyhnutie (domnelého ducha) dve studené sprchy. Potom noviny komentovali, že učenie cirkvi o pôsobení zlých duchov musí ostať nedotknuté. Článok zakončil prehlásením, že chlapec bol od tej doby zdravý.¹⁰⁶

Wahrmundova aféra

Ako sme spomenuli už v úvode, o Wemdingu sa opäť začalo hovoriť v prvej polovici roka 1908, kedy vyšla brožúra profesora Wahrmunďa. Ludwig Wahrmund (1860–1932) pôsobil na univerzite v Innsbrucku ako profesor kanonického práva na Právnickej fakulte. Spočiatku bol považovaný za veriaceho katolíka a brixenským biskupom bol doporučený na katedru kánonického práva. Wahrmund však často vystupoval proti

105 Čert se zase objevil na zemi, *Červánky*, 1. 6. 1892, s. 41.

106 Zlý duch ve Wemdinách v Bavořích, *Obrana víry*, 5. 6. 1892, s. 161.

cirkvi a jej postojom, a to nie len pred študentami, ale aj pred širokou verejnosťou.¹⁰⁷

V Tyrolsku, kde v roku 1908 Wahrmund pôsobil, mala katolícka cirkev pomerne významné postavenie. V Tyrolskom zemskom sneme so 68 poslancami mala rímskokatolícka vrchnosť silné zastúpenie. Virilný hlas mali traja cirkevní hodnostári a rektor univerzity v Innsbrucku. V sneme zasadali ďalší 4 duchovní volení cirkevnými inštitúciami. Aj na samotnej univerzite mala veľký vplyv Teologická fakulta.¹⁰⁸ V roku 1901 sa kresťanskí socialisti stali najsilnejšou tyrolskou stranou a od roku 1909 začali užšie spolupracovať s konzervatívami, čím si získali vyššiu stabilitu pri moci.¹⁰⁹ Tyrolská tlač bola v proticirkevných vyjadreniach skôr zdržanlivejšia.¹¹⁰ Wahrmundova aféra zároveň vypukla krátko po inom konflikte medzi cirkvou a protiklerikálnym hnutím, tzv. Konečného afére.¹¹¹

107 Emerich CORETH, Die Philosophie an der Theologischen Fakultät Innsbruck 1857–1957, *Zeitschrift für katholische Theologie* 80, 1/1958, s. 157.

108 Lukáš FASORA, Podoby socialistického antiklerikalizmu – Halič, Tyrolsko a Morava v letech 1890–1914, *Cirkevní dějiny* 5, 10/2012, s. 8.

109 Tamže, s. 9.

110 Tamže, s. 13.

111 Počiatkom aféry bola snaha Aloisa Konečného stať sa riadiacim učiteľom v roku 1907 v Bludově v okrese Šumperk. O tento post mali záujem aj cirkevní predstavitelia. Konečný bol do funkcie vybraný školskou radou v Zábrehu. Proti tomuto rozhodnutiu sa odvolal starosta Bludova František Březina. Do sporu vstúpilo aj olomoucké arcibiskupské konzistórium, ktoré žiadalo zemskú školskú radu o Konečného odstránenie alebo napomenutie. Znovu sa do pozornosti dostala aj žaloba katolíckeho administrátora Antonína Číhala. Končený totiž viedol civilný pohrebný obrad svojho kolegu Libora Tapy zosnulého v roku 1907. Na pohrebe obvinil Číhala, že jeho kolegu uštvál na smrť za čo na neho Číhal podal žalobu. Konečný mal k účasti na pohrebe prinútiť aj školské deti. Číhal, ktorý prišiel vykropiť hrob, bol násilne odvedený z cintorína. Konečný bol navyše neúspešným kandidátom do zemského snemu a kvôli politickej kampani niekoľkokrát skrátil vyučovanie, čo bolo neskôr interpretované ako zanedbávanie školy. Moravská zemská školská rada 8. marca 1908 rozhodla v Konečného neprospech. Nielenže nebol potvrdený na svojom poste, ale dokonca bol preradený na nižšiu pozíciu než zastával doposiaľ. Konečný sa odvolal k ríšskemu ministerstvu kultu a vyučovania. Toto pomerne prísne rozhodnutie zmeskej školskej rady vyvolalo množstvo demonštrácií a podporných akcií Konečného priaznivcov. Ministrom bol liberál Gustav Marchet, ale právo rozhodnúť v danej veci si vyhradil ministerský predseda Max Wladimír von

Začiatkom Wahrmundovej aféry bola prednáška profesora Wahr-
munda, v roku 1908 vydaná ako brožúra pod názvom *Katholische Wel-
taunschaung und freie Wissenschaft* (v češtine vyšla pod názvom *Kato-
lický názor světový a svobodná věda*). Wahrmund sa v nej snažil opísať,
čo je to katolícky svetonázor a prečo a ako ho veda postupne odmieta-
la.¹¹² Katolicizmus spolu s kresťanstvom boli v očiach Wahrmunda pre
vedu historickým vyjadrením náboženského princípu, ktorých ľudstvo
zažilo a zažije veľa. Katolicizmus po dlhom historickom vývoji skončil
ako dnešný ultramontány katolicizmus, odmietaný množstvom kresťan-
nov. Ďalej Wahrmund kritizoval kresťanskú tendenciu upúšťať od mo-
noteizmu a vytvárať akýsi panteón zo svätcov okolo trojjediného Bo-
ha.¹¹³

V reakcii na brožúru zasiahol pápežský nuncius žiadajúc Wahrmun-
dovo odstránenie z katedry. Svoju požiadavku odôvodnil tým, že autor
pamfletov namierených proti Rímu nie je vhodný na vyučovanie cirkev-
ného práva.

Wahrmunda sa zastal minister vzdelávania Marchet, avšak na
Innsbruckej univerzite došlo k študentským nepokojom, a preto minis-
ter zastavil Wahrmundove prednášky. Študentské zhromaždenia na
Wahrmundovu podporu, ale aj podujatia kresťanských študentov proti
Wahrmundovi, sa rozšírili na ďalšie univerzity (Viedeň, Graz) a v júni
bol vyhlásený štrajk liberálnych študentov. Cela aféra bola prerokovaná
aj v parlamente vo Viedni a nakoniec viedla k odvolaniu Wahrmunda
z katedry. Wahrmund však neprišiel o profesúru, ale získal miesto na
univerzite v Prahe, kde žil do svojej smrti v roku 1932.¹¹⁴ Wahrmund
označil katolicizmus za monoteistický len v teórii, v praxi holdujúci
mnohobožstvu (kvôli pridávaniu a uctievaniu svätcov, anjelov, prorokov
a pod.). V rámci kritiky nepravého monoteizmu považoval za ďalší roz-

Beck. Ten potvrdil rozhodnutie školskej rady, avšak jej trest zmiernil. (Stanislav
BALÍK, Kulturní boj v českých zemích a politický katolicismus, in: Stanislav Ba-
lík – Pavel Marek (eds.), *Teorie a praxe politického katolicismu 1870–2007*,
Brno 2008, s. 83–87.).

112 Ludwig WAHRMUND, *Katolický názor světový a svobodná věda*, Praha 1908,
s. 10.

113 Tamže, s. 12.

114 S. J. CORETH, *Die Philosophie an der Theologischen Fakultät Innsbruck*, s. 158.

por vieru v existenciu čerta. Čert hral podľa Wahrmanda v súkromnom a verejnom katolíckom živote väčšiu úlohu než sám Boh.¹¹⁵ Na tomto mieste sa dostávame k Wemdingu. Wahrmund sarkasticky poznamenal, že realitu spojenia ľudí s čertom a získavania čarovných síl dokázali teológovia aj výpovede mnohých mučených v kacírskych procesoch. Nedávno to nezvratne dokázal páter Aurelian, ktorý si vybavil povolenie dvoch biskupov, vlastnoručne vyhnal čerta z chlapca a 15. augusta 1891 o tom spísal „autentickú správu“.¹¹⁶

Ako reakciu na Wahrmundovu brožúru vydal jezuitský páter Leopold Fonck vlastný text s názvom *Katholische Weltanschauung und seine Wissenschaft. Das wissenschaftliche Arbeiten. Professor Wahrmonds kritisch beleuchtet* (Katolícky svetonázor a jeho veda. Vedecká práca. Profesor Wahrmund kriticky objasnený). Fonck bol Wahrmundov kolega z univerzity v Innsbrucku.¹¹⁷ Voči Fonckovej kritike sa Wahrmund ohradil v druhej brožúre pod názvom *Ultramontan: Eine Abwehr in vier Artikel* (Ultramontan: Obrana v štyroch článkoch). Ako názov naznačuje, brožúra mala štyri časti. V tretej časti sa Wahrmund opäť zaoberal vyhánaním diabla vo Wemdingu. V úvode celého dokumentu písal, že Fonckova brožúra mala zjavný účel – cez klam zničiť vplyv jeho prvej brožúry. Odmietol autorovi odpovedať rovnakým tónom a ako sám uviedol, plne mu prenechal v očiach vzdelaného sveta možnosť zosmiešňovať sa.¹¹⁸ Fonck obvinil Wahrmanda z použitia nekvalitných prameňov a nedostatočného preukázania zdrojov. Upozornil na podobnosť s letákmi sociálno-demokratickej strany. Túto kritiku reflektovali potom aj študované články v novinách. V odpovedi na kritiku preto Wahrmund v treťom bode zverejnil celú správu, ktorú Aurelian spísal v roku 1892 ako dôkaz svojich tvrdení.¹¹⁹

Wahrmanda sa zastal aj Tomáš Garrigue Masaryk. Podľa Masaryka bolo možné si všimnúť, ako sa z Wahrmundovej aféry kvôli novinárom

115 Ludwig WAHRMUND, *Katolícky názor svetový*, s. 13.

116 Tamže, s. 14.

117 Tomáš, G. MASARYK, *Freie wissenschaftliche und kirchlich gebundene Weltanschauung und Lebensauffassung*, Wien 1908, s. 8.

118 Ludwig WAHRMUND, *Ultramontan: Eine Abwehr in vier Artikel*, München 1908, s. 4.

119 Tamže, s. 20.

a agitácii rýchlo stalo niečo iné, než bol pôvodný zámer. Masaryk tvrdil, že Wahrmund bol systematicky prenasledovaný už od roku 1902 kvôli prednáške o pápežskej bule *Unam Sanctam*.¹²⁰ Masaryk podotkol, že sa Wahrmund snažil ukázať neprekonateľný rozpor medzi kresťanským a vedeckým svetonázorom. Problematický podľa neho nebol ani tak obsah brožúry ako skôr jej forma.¹²¹ Vyvrátil niektoré Fonckove názory a jeho knihu označil za slabú. Obvinil ministerstvo vzdelávania aj samotnú fakultu, lebo sa Wahrmundovi snažili postaviť do cesty prekážky kvôli vyjadreniu jeho presvedčenia.¹²²

Konflikt medzi Wahrmundom a Fonckom sa dostal aj do novinových článkov. *Grazer Tagblatt* uverejnil článok s názvom *Eine Teufelsaustreibung*. Článok informoval, že Wahrmundova brožúra *Ultramontan* slúžila ako odpoveď Wahrmunda proti kritike pátra Foncka. Fonck obvinil Wahrmunda, že o vyhánaní diabla bavorským kapucínom informoval zo socialnodemokratického letáku.¹²³ Prof. Wahrmund vytlačil ako odpoveď na tieto obvinenia „autentickú správu“ o vyhánaní diabla z 13. a 14. júla 1891 vo Wemdingskom kapucínskom kláštore. Autor citoval Wahrmunda, podľa ktorého sa Aurelianova správa objavila v roku 1892 vo vydavateľstve A. Hellmuth vo Wemdingu. Krátko po publikovaní bola stiahnutá. Exemplár, ktorý Wahrmund vlastnil, mohol byť podľa autora preto unikát. Zvyšok článku citoval Aurelianovu správu o priebehu exorcizmu a chlapcových príznakoch.¹²⁴ Obmedzil sa iba na strohé citácie bez snahy hodnotiť celú udalosť.

120 T. G. MASARYK, *Freie wissenschaftliche und kirchlich gebundene Weltanschauung*, s. 3.

121 Tamže, s. 10.

122 „Und nicht nur das Gericht, auch das Ministerium und durch das Ministerium auch die Fakultät und Universität in Innsbruck wollen Wahrmund in der Äußerung seiner Überzeugung Hindernisse in den Weg stellen.“ (Tamže, s. 21.).

123 „Sie ist eine Erwiderung auf eine Kritik, die P. Fonck gegen die erste Broschüre Prof. Wahrmunds veröffentlicht hatte. Unter den Vorwürfen, die P. Fonck erhebt, befindet sich auch jener, daß Prof. Wahrmund sich über eine Teufelsaustreibung durch einen bayrischen Kapuzinerpater aus sozialdemokratischen Flugschriften unterrichtet habe.“ (Eine Teufelsaustreibung, *Grazer Tagblatt*, 23. 4. 1908, s. 21.).

124 Tamže, s. 21.

Vorarlberger Volksfreund uverejnil článok *Autentischer Bericht über eine Teufelsaustreibung. Im Jahre – 1891!* Článok bol totožný so správou uverejnenou v *Grazer Tagblatt*.¹²⁵

Salzburger Volksblatt unabh. Tageszeitung f. Stadt u. Land Salzburg publikovali v rubrike *Tagesneuigkeiten* (Novinky dňa) článok s názvom *Der katolische Priester als Teufelsbanner* (Katolícky kňaz ako zaklínač diabla). Uviedli, že vo svojej obrane proti jezuitovi Fonckovi hovoril profesor Wahrmund o známom vyhánaní diabla kapucínom Aurelianom vo Wemdingu a spozoroval pritom, že v tlači vydaná autentická správa „skoro po svojom vyjdení bola kvôli príliš veľkej veselosti, ktorú všade vzbudzovala, stiahnutá a zničená“.¹²⁶

O Wahrmundovej afére informovala aj česká tlač. Najpodrobnejšie sa Wahrmundovi venoval časopis *Červánky*. *Červánky* sa stavali na Wahrmundovu stranu a často pomerne ostro kritizovali cirkev a jej snahy zasahovať do vzdelávania. O proticirkevnom zameraní periodika svedčia články s hanlivými proticirkevnými názvami ako *Mravní knežouri*, *Ejhle klerikál* a pod.¹²⁷

Už v marci uverejnili *Červánky* článok s názvom *Kde jsou vinníci*. Autor dával útok na Wahrmunda do súvislosti s Konečného aférou z Moravy. Všade sa podľa *Červánkov* konali schôdze, pretože „klerikálovia pchali svoje prsty do škôl“. Výraz „klerikál alebo klerikálovia“ používali *Červánky* pomerne často a vo veľkej miere sa vyskytoval aj v ďalších citovaných článkoch. Byrokracia s „klerikálmi“ podľa *Červánkov* spolupracovala, a preto mohli rozhodovať, ktorý učiteľ môže na škole vyučovať. Na prianie „klerikálov“ bolo v poslednom čase suspendovaných

125 *Autentischer Bericht über eine Teufelsaustreibung. Im Jahre – 1891!*, *Vorarlberger Volksfreund*, 25. 4. 1908, s. 10.

126 „In seiner Abwehr gegen den Jesuiten Fonck spricht Porf. Wahrmund auch von der bekannten Teufelsaustreibung des Kapuzinerpaters Aurelian in Wemding und bemerkt dabei, daß der im Druck erschienene authentische Bericht „bald nach seiner Drucklegung, wegen der allzu großen Heiterkeit, welche er überall erregte, wieder eingezogen und vernichtet worden“ sei.“ (*Salzburger Volksblatt unabh. Tageszeitung f. Stadt u. Land Salzburg* 38, 7. 5. 1908, č. 104, s. 5.). Vychádzali v Salzburgu v rokoch 1870 až 1942, 1950 až 1979 a 1985 až 1991. (Österreichische Nationalbibliothek, *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, http://anno.onb.ac.at/info/svb_info.htm [15. 6. 2019]).

127 *Červánky*, 15. 4. 1908, s. 188.

množstvo učiteľov. Klerikálne snahy už nezasahovali len do obecných a stredných škôl, ale na rade boli aj vysokoškolskí profesori.¹²⁸

Wahrmund mal 18. januára 1908 prednášku s názvom *O katolíckem svetovom názore a svobode vedy*. V nej podľa Červánkov potvrdil, že náboženstvo už prestalo byť výchovným prostriedkom. Upozornil na rozpor cirkevných dogiem a vedeckých objavov. Prednáška bola vydaná v brožúre. Asi po dvoch mesiacoch bola na popud pápežského nuncia skonfiškovaná. Červánky tvrdili, že celá táto snaha nebola mierená hlavne proti Wahrmundovi, ale proti ministrovi vyučovania Marchetovi. Wahrmundova aféra mala za úlohu spôsobiť krízu na ministerstve a to malo umožniť „klerikálom“ presadiť tam svojho človeka.¹²⁹

Na konci tohto čísla sa nachádzala ešte krátka správa s názvom *Jen v Rakousku možno*. Červánky sa tu vrátili k úvodnému článku. Autor písal, že Wahrmundova aféra trochu otriasla zhnutým svedomím nemeckého liberálneho meštianstva. Vraj bolo celkom isté, že celá aféra začala na popud vatikánskeho vyslanca Granita del Belmonte, ktorý intervenoval u ministra zahraničia. Ministerský predseda Beck potvrdil rozhovor o Wahrmundovi, ale tvrdil, že nuncius žiadne pranie nevyjadril. Belmonte však podľa Červánkov tvrdil, že požiadal o Wahrmundovo odvolanie. Keby sa to stalo v nejakom inom štáte, podľa autora by musel nuncius odísť.¹³⁰

Červánky vydali vo viacerých číslach Wahrmundovu brožúru *Katolícky názor svetový a svobodná veda*. Prvý raz sa výňatok z brožúry objavuje v čísle 17 vydanom 22. apríla 1908 s názvom *Prof. Wahrmund o náboženství*.¹³¹ Nasledovali ďalšie časti v číslach 19 až 22 a 26 až 31. Popri týchto dlhších článkoch sa sporadicky vyskytovali kratšie texty uverejnené v rubrikách ako *Směs* alebo *Různé zprávy*, ktoré navyše prinášajú čitateľovi prehľad o vývine celej aféry. Tak sme sa v čísle 20 z 13. mája 1908 dozvedeli, že Wahrmund už nebude prednášať na univerzite, čo Červánky zhodnotili ako ústupok „klerikálom“.¹³² Alebo v správe

128 Kde jsou vinníci?, Červánky, 25. 3. 1908, s. 145.

129 Tamže, s. 146.

130 „...musil by sebrati svých pět švestek a odtáhnouti.“ (Tamže, s. 150.).

131 Prof. Wahrmund o náboženství, Červánky, 22. 4. 1908, s. 218.

132 Z Wahrmundovy brožúry, Červánky, 13. 5. 1908, s. 229.

z čísla 21 vydaného 20. mája 1908 *Červánky* informovali, že pápežský nuncius by mal byť odvolaný.¹³³ Je zreteľné, že *Červánky* celej afére venovali značný priestor.

Červánky sa dostali kvôli Wahrmundovi do sporu s *Čechom*. Útočili na *Čecha* obávajúceho sa, že by sa Wahrmund mohol objaviť na univerzite v Prahe. *Čech* tvrdil, že Wahrmund nemal dostatočnú kvalifikáciu a mal sa vzdať profesúry. *Červánky* oplácali kritiku upozornením na *Čechových* podporovateľov, ktorí boli súdne vyšetrovaní.¹³⁴ V reakcii na *Čecha* písali, že Wahrmund neznásilňoval slobodnú vedu, ale „klerikálovia“ znásilňovali rímsku aj laickú morálku a malé deti. *Čecha* a podobné časopisy označili za „žurnalistickú háved“.¹³⁵ Tento článok bol reakciou na správu uverejnenú v *Čechovi* 8. júla 1908 pod názvom *Praho, tšš se!*, *Čech* v ňom kritizoval presadenie Wahrmunda do Prahy.¹³⁶ Bol pobúrený najmä Wahrmundovou pozíciou učiteľa cirkevného práva a jeho aktivitami namierenými proti cirkvi.¹³⁷

Nakoniec, v januári 1909, *Červánky* v snahe dokázať, že katolícki kňazi sú rovnako poverčiví ako boli v minulosti,¹³⁸ uverejnili pod názvom *Vymýtaní ďabla* český preklad Aurelianovej správy o vyhánaní vo Wemdingu.

133 Z Wahrmundovy brožúry, *Červánky*, 20. 5. 1908, s. 242.

134 „Čech je sice ten poslední, který by mohl rozhodovat o kvalifikaci univerzitních profesorů, ale když již svou svěcenou křídou vymezuje tak přísně cizí kompetence, měl by také vyškrtnouti ze svého vlastního katalogu všechny ty učitele svatého náboženství – od monsignora Drozda až po strážce hluchoněmé čistoty P. Kokty – jichž kvalifikace učitelská, namočená žalostně ve vlnách hříšného Gangy suší se na plotě soudního vyšetřování.“ (Prof. Wahrmund o náboženství, *Červánky*, 15. 7. 1908, s. 344.).

135 „To znamená, že orgán pražského arcibiskupa odkládá kropáč a sahá po klacku, čili vybízí své věrně k páchaní činů protizákonných – on, největší tluchuba o křesťanském míru a rakouské loyaltě.“ (Tamže, s. 344.).

136 *Praho, tšš se!*, *Čech*, 8.7.1908, s. 4.

137 „Věc přímo nepochopitelná: professor, jenž přednáší církevní právo, současně šťve pro vyloučení kněze ze školy a proti katolickému náboženství. Může voda a oheň spolu obstáti? Kdyby Wahrmund měl jen trochu charakteru, vzdal by se sám stolice universitní, k níž mu schází všechna vnitřní kvalifikace.“ (*Praho, tšš se!*, *Čech*, 8. 7. 1908, s. 4.).

138 „Případ o který se jedná, dokazuje, že kněžstvo na konci devatenáctého století holduje pověře právě tak, jako ve století patnáctém...“ (*Vymýtaní ďabla*, *Červánky*, 6. 1. 1908, s. 1.).

Okrem Červánkov a Čecha o Wahrmundovej brožúre informovali aj ďalšie české noviny. *Lidové noviny* v článku s názvom *Nová brožura profesora Wahrmunda* informovali o vydaní novej protiklerikálnej brožúry, v ktorej sa pojednávalo mimo iné o vyhánaní diablov a o uctievaní ostatkov.¹³⁹ Na druhý deň v *Lidových novinách* vyšiel druhý článok s názvom *Jak vymítali v r. 1891 v kapucínském klášteře deset ďáblů*. Článok nadviazal na správu z predchádzajúceho dňa. Informoval, ako Wahrmunda obvinil jezuitský mních Fonck, že sa nedrží pravdy. Ako odpoveď vydal Wahrmund pôvodnú správu o vyhánaní od dotýčnych mníchov. Článok nezaujato popisoval štruktúru a obsah Aurelianovej správy.¹⁴⁰

Až na konci autor vyjadril istotu, že „klerikáli“ budú chcieť celý prípad vyličiť ako ojedinelú a prílišnú mníšsku horlivosť. Avšak schválenie dvoma biskupmi dokazovalo, že hierarchia sama udržovala a schvalovala hnusné a hlúpe povery zo stredoveku.¹⁴¹

Kriticky sa vzhľadom k Wahrmundovej brožúre postavila k vyhánaniu vo Wemdingu aj *Rovnost*. V rubrike *Různé zprávy* uverejnila krátky článok s názvom *Vymítání ďábla*. Autor písal, že vyhánanie diabla vo Wemdingu z roku 1891 bolo vzácnym dokumentom udržiavania povery v tak pokročilej dobe. Správa spísaná Aurelianom bola vydaná v tisícoch exemplárov, avšak kňazi zistili, že by im spôsobila veľkú hanbu a zabezpečili, aby neunikla na verejnosť. Uniklo niekoľko exemplárov. Túto „kultúrnu prácu“ kňazstva citoval aj prof. Wahrmund.¹⁴² Úplne

139 Jak vymítali v r. 1891 kapucínském klášteře deset ďáblů, *Lidové noviny*, 22. 4. 1908, s. 1.

140 Jak vymítali v r. 1891 kapucínském klášteře deset ďáblů, *Lidové noviny*, 23. 4. 1908, s. 2.

141 Nepochybujeme o tom, že klerikálové budú se snažit vyličit vše jako ojedinelý případ přílišné horlivosti mníšské, ale sankce dvou biskupů k vymítání ďáblů v XIX. století je přece jen příliš makavým důkazem, že hierarchie sama dosud udržuje a schvaluje hnusné a hloupé pověry středověké.“ (Tamže, s. 2.)

142 „Vymítání ďábla z 10 letého hochy se svolením biskupa r. 1891 ve Wemdingu páterem Aurelianem předseztaté, jest vzácným dokumentem koldování pověře v době tak pokročilé.“ (*Vymítání ďábla*, *Rovnost*, 8. 1. 1909, s. 4.). *Rovnost* bola orgán Strany sociálne demokratické. Vychádzala v rokoch 1885 až 2001 (Moravská zemská knihovna, *Digitální knihovna Kramerius*, <http://www.digital-niknihovna.cz/mzk/periodical/uuid:flc7c08d-8f64-4b66-be28-5f209c2c7021?fulltext=opletal%20rovnost> [19. 6. 2019]).

rovnaký článok vyšiel 9. januára v *Hlase lidu*¹⁴³ a 14. januára v *Solidarite*.¹⁴⁴

V rámci Wahrmondovej aféry bola veľká pozornosť opäť venovaná samotnému Wemdingu. Viaceré periodiká pomenovali články názvami ako *Vymítaní ďábla (Rovnost)*, *Der katolische Priester als Teufelsbanner (Salzburger Volksblatt unabh. Tageszeitung f. Stadt u. Land Salzburg)* alebo *Autentischer Bericht über eine Teulefsaustreibung. Im Jahre – 1891! (Vorarlberger Volksfreund)*. Wahrmondova aféra tak skutočne znovu vzbudila záujem o tento prípad exorcizmu.

Výnimočnosť prípadu vo Wemdingu

Ako sme uviedli na úvod, wemdingský prípad vzbudil v dobovej tlači najväčšiu pozornosť zo všetkých nám známych prípadov posadnutia v druhej polovici 19. storočia. Prípadu vo Wemdingu venovali noviny viac pozornosti než napríklad hromadnému posadnutiu v Morzine, ktoré postihlo niekoľko desiatok ľudí a trvalo od roku 1857 až do roku 1865 (celkovo 28 článkov). Pri medializovaných prípadoch posadnutia mohli väčšiu pozornosť vzbudiť prípady, kedy vyhánaná osoba utrpela újmu na zdraví alebo dokonca pri exorcizme zahynula (napríklad prípad v Pontea Ema). Michal Zilk však prežil bez fyzických následkov. Význam Wemdingu podporuje aj fakt, že si ho vo svojej brožúre odsudzujúcej cirkev vybral aj profesor Wahrmund.

Dôvodov, prečo sa Wemding dostal do pozornosti verejnosti, bolo pravdepodobne viacero. Pri udalostiach vo Wemdingu zohral značnú úlohu konfesijný spor medzi katolíkmi a protestami. Páter Aurelian vo svojej správe tvrdil, že posadnutie spôsobila protestantská susedka rodiny Zilkových, pani Herzová, lebo protestantov nahnevalo rozhodnutie otca poslať deti do katolíckej školy. Na konfesijný rozmer prípadu pou-

143 Vymítaní ďábla, *Hlas lidu*, 9. 1. 1909, s. 5.

144 Vymítaní ďábla, *Solidarita*, 14. 1. 1909, s. 4. Vychádzala s podtitulom *Orgán československých dělníků sklářských, porcelánových, hlinářských, cihlářských a spřízněných odborů v Rakousku-Uhersku*. Vychádzala v rokoch 1902 až 1920 (J. KUBÍČEK, *Noviny a časopisy na Moravě*, s. 266).

kázalo aj viacero periodík. Protestantské noviny vnímali prípad vo Wemdingu ako snahu o propagáciu katolíckej cirkvi a jej úspechov. *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich* obvinili Aureliana zo snahy získať si protestantskú matku posadnutého chlapca a jej deti pre katolícku vieru.¹⁴⁵ Snahu propagovať katolícku vieru dokázali aj tvrdenia niektorých katolíckych novín. Ako sme písali vyššie, *Salzburger Chronik für Stadt und Land* písali o exorcizme vo Wemdingu ako o skutočnom vyliečení exorcizovaného chlapca.¹⁴⁶ Podľa Aurelianovej správy, ktorej prepis publikovali niektore analyzované médiá, Herzovú z čarovania obvinil sám Michael Zilk počas exorcizmu. Aurelian tvrdenie 10-ročného chlapca, podľa informácií dostupných v novinových článkoch, v podstate akceptoval. Naskytá sa otázka, čo mohlo viesť Zilka k vzneseniu takéhoto obvinenia. Z výpovede samotnej Herzovej počas súdneho konania vyplýva, že medzi oboma rodinami neboli predtým nezhody. Vzhľadom na zameranie predkladanej štúdie na túto otázku nebude možné odpovedať.

Vzhľadom na značnú pozornosť venovanú autormi článkov konfesijnému rozmeru prípadu je pravdepodobné, že sa dobové spory medzi katolíkmi a protestantmi v Nemecku odzrkadlili aj do tohto prípadu. Vyhrotenie konfliktu medzi katolíkmi a protestantmi do „očarovania“ chlapca však nepovažujeme za primárny dôvod senzačnosti prípadu.

Súdiac na základe počtu článkov, ktoré priniesli správu o súdnom spore medzi Aurelianom a Herzovou, je pravdepodobné, že samotná súdna dohra prispela k zvýšenej popularite Wemdingského exorcizmu. Wemdingský prípad nie je jediný, v ktorom sme sa stretli so zásahom súdu. Napríklad v roku 1925 *Illustrierte Kronen Zeitung*¹⁴⁷ informovali o prípade, kedy slabomyseľný Vincent Tokar zabil staršiu ženu mysliac

145 „Er benutzte diesen Umstand, um die Frau Zilk nebst ihren bisher protestantischen Kindern zum Uebetritt in die katholische Kirche zu veranlassen.“ (Eine Teufel – Austreibung, *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, 1. 6. 1892, s. 165.).

146 „...in Wemding wurde, was eine unbestreitbare Thatsache ist, der exorzisierte Knabe gehielt.“ (So ist der Aberglaube zu finden, *Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 15. 3. 1893, s. 2.).

147 Eine Teufelsaustreibung mit tragischem Ausgang, *Illustrierte Kronen Zeitung*, 19. 9. 1925, s. 1.

si, že do nej vstúpil diabol, za čo bol odsúdený. Súd zasiahol aj v prípade z Montelepre, kedy samozvaných exorcistov obžaloval z vraždy. Bližšie informácie však v uvedených prípadoch o súdnom pojednávaní nemáme.

Prečo teda v prípade Wemdingu noviny priniesli dokonca prepisy výpovedí svedkov a podrobne informovali o priebehu celého pojednávania? Hlavným dôvodom je z nášho pohľadu správa pátra Aureliana. Prepisy z tejto správy sa objavili vo väčšine článkov, ktoré sa neobmedzili len na krátky informatívny text. Citácie z Aurelianovej správy sa objavili v článkoch (v prípade *Červánkov* aj celá správa preložená do češtiny) aj v roku 1908 a 1909 počas Wahrmundovej aféry a prepis Aurelianovej správy zverejnil vo svojej brožúre aj samotný Wahrmund.

Zverejnená Aurelianova správa, ako oficiálna správa o výsledku vyhánania diabla, predstavuje unikátny dokument. Náhodné publikovanie tejto správy a následne možnosť čerpať informácie o exorcizme priamo z exorcistovej správy z nášho pohľadu významne prispeli k zviditeľneniu celého prípadu.

Záver

Hlavným cieľom príspevku bolo prezentovať mediálny ohlas prípadu posadnutia z Wemdingu v stredoeurópskej dobovej tlači. Ďalším cieľom bolo analyzovať rôznorodosť interpretácií, ktoré sa v periodikách vyskytli a tiež odhaliť dôvod zvýšenej mediálnej pozornosti venovanej tomuto prípadu. Na textoch jednotlivých článkov sme ukázali, že hodnotenie Wemdingu v tlači nebolo homogénne. Do štúdie boli zahrnuté periodiká reprezentujúce rôzne politické smery, ako sociálna demokracia, ľudové strany, kresťanský socializmus a pod. Rovnako boli analyzované články nábožensky orientovaných novín a viacero článkov v periodikách bez zjavnej afiliácie.

Väčšina novinových článkov týkajúcich sa Wemdingu zaujala negatívny postoj a exorcizmus vo Wemdingu často predstavoval symbol poverčivosti a prežitkov z minulosti. Aj keď bol exorcizmus vykonaný katolíckym duchovným, kritika cirkvi sa zdá byť vo väčšine prípadov skôr

sekundárna a viac sa periodiká sústredili na odsúdenie poverčivosti všetkých aktérov exorcizmu. Výnimkou sú všeobecne proticirkevne, resp. liberálnejšie zamerané média, ako napríklad *Červánky*, ktoré využili Wemding ako nástroj kritiky cirkvi. Medzi periodiká kritizujúce wemdingský prípad patrili predovšetkým tlačoviny bez konkrétneho zaradenia v rámci politického alebo náboženského spektra.

Politicky orientovaná tlač nebola vo svojom prístupe jednotná. Predstavitel politického katolicizmu *Čech* kritizoval ostatné média za negatívne hodnotenie wemdingského prípadu. Z pohľadu *Čecha* bol veľký mediálny ohlas spôsobený tým, že exorcizmus vykonal katolícky duchovný, čím sa otvoril priestor na kritiku katolicizmu. Wemdingský prípad tak poskytol *Čechovi*, ale aj ďalším listom, priestor na kritiku tlače ideologických oponentov. *Čech* však neakceptoval výsledok exorcizmu automaticky a vo svojej kritike tvrdil, že pre objektívne zhodnotenie bolo potrebné prípad dôkladnejšie preskúmať.

Naopak kritický postoj zaujali periodiká reprezentujúce na českom území Národně demokratickou stranu, Národní stranu svobodomyslnou alebo Stranu sociálně demokratickou. Napríklad *Národní listy*, ktoré sa kvôli Wemdingu dostali do konfliktu s *Čechom*, podotkli, že Aurelianovo počínanie odsúdili aj katolícke periodiká. Mimo českého prostredia zase *Arbeiterwille*, ako sociálne-demokratický list, ešte v roku 1906 spomínala Wemding v spojení s kritikou viery v nadprirodzené účinky svätenej vody. V inom článku *Arbeiterwille* odsúdila interpretáciu duševných chorôb ako posadnutia. Vyháňanie mohlo podľa autora tohto článku ospravedlniť týranie chorých osôb. Články v *Arbeiterwille* boli však myslené ako všeobecná kritika prežívania starých povier a Wemding v nich bol použitý na ilustráciu tvrdení autora.

Nie všetky politické noviny sa snažili k Wemdingu zaujať nejaké stanovisko a obmedzili sa iba na stručné informovanie o dianí. Ľudové strany v príspevku repreznetovali tri periodiká – *Lidové noviny* (Moravská lidová strana), *Grazer Tagblatt* (Deutsche Volkspartei für die Alpenländer) a *Vorarlberger Volksblatt* (Österreichische Volkspartei). *Grazer Tagblatt* publikoval v roku 1892 článok iba stručne informujúci o publikovaní Aurelianovej správy a súdnom pojednávaní. Podobne neutrálne informoval aj o konflikte Wahrmonda s Fonckom v roku 1908. Lidové

noviny na konci neutrálneho článku na konci poukázali na snahu „klerikálov“ prezentovať Wemding pozitívne a exorcizmus označili za hnusné povery.

Kritický postoj zastávali aj sociálne demokartické médiá. *Hlas lidu* reprezentujúci Národné demokratickou stranu, *Rovnost* ako orgán Strany sociálne demokratickej a *Solidarita* reprezentujúca robotnícke hnutia vydali rovnaký článok v rámci Wahrmondovej aféry, v ktorom kritizovali cirkev a Wemding ako príklad prežívajúcej poverčivosti.

Najkritickejšie sa k Wemdingu a neskôr aj k Wahrmondovej afére vyjadrovali *Červánky*, ktoré ostro kritizovali katolícku cirkev ako takú. Kritika katolíckej cirkvi sa v tomto liste objavovala často a bola pomerne ostrá. V podobne liberálnych *Bukowinaer nachrichten* sa Wemding dostal na titulnú stranu, pričom noviny upozornili na konfesijný konflikt tohto prípadu posadnutia. Podrobnejšia analýza textu v tomto prípade nebola možná, keďže väčšina textu bola prevzatá z (*Linzer*) *Tages-Post*. Negatívne hodnotenie Wemdingu noviny ukázali na konci článku, keď upozornili, že exorcizmus Michaela Zilka ukázal deštruktívnu silu povery.

Ambivalentný prístup zaujali k Wemdingu nábožensky orientované periodiká. Medzi prokatolícke periodiká patrili *Neue Warte am Inn*, *Das Vaterland*, *Grazer Volksblatt*, *Obrana víry* a najmä *Salzburger Chronik für Stadt und Land*. Katolícka tlač sa stavala k Wemdingu skôr pozitívne, aj keď autori článkov boli vo svojich vyjadreniach relatívne zdržanliví a sústredili sa najmä na priebeh a výsledok exorcizmu. *Neue Warte am Inn* v dlhom článku vykreslili chlapcove príznaky, priebeh exorcizmu a jeho úspešný koniec. Článok bol písaný neutrálne, avšak z niektorých častí textu je badateľná snaha ukázať exorcizmus v pozitívnom svetle (chlapcovi nakoniec vytriskli slzy, pobožkal relikviu, nasledovala spoločná modlitba a pod.). *Salzburger Chronik* sa pokúsili o obhajobu Aureliana založenú na skutočnosti, že exorcizovaný chlapec bol pôvodne zdravý a silný. Jeho príznaky nedokázala vtedajšia medicína rozpoznať a úspešne liečiť, ale po vykonaní exorcizmu sa stratili. Uzdravenie chlapca teda využili katolícke periodiká ako propagandu katolicizmu a zdôraznili úmysel niektorých protestantov v oblasti Wemdingu prestúpiť na katolicizmus. Takýto prístup, resp. interpretácia exorcizmu nie sú novinkou. Už od obdobia reformácie v 16. storočí slúžili úspešné

exorcizmy na propagáciu správnosti katolíckeho rituálu a často aj na diskreditáciu protestantov.¹⁴⁸ *Salzburger Chronik* sa dokonca v rámci snahy vykresliť prípad pozitívne, pustili do kritiky iných periodík (ako *Figaro*) a skepticizmus či kritiku označovali za prehnanú nedôveru prezelečenú do pláštá vedy. *Das Vaterland* a *Grazer Volksblatt* samotný prípad v podstate nekomentovali a priniesli len stručnú informáciu o Aurelianovom úmrtí.

Vzhľadom na konfesijný konflikt, tvoriaci do istej miery kulisu wemdingského exorcizmu, neprekvapí kritický postoj protestantského periodika ako *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*. Na rozdiel od katolícky orientovaných novín sa autor snažil posadnutie Michaela Zilka opísať ako duševnú chorobu. Dôvod neúspechu liečby mal spôsobiť nedostatok času a zložitosť určovania diagnózy pri duševných chorobách. Kriticky sa tieto noviny postavili najmä k faktu, že za príčinu posadnutia bola označená protestantka.

V rámci wemdingského prípadu je možné sledovať dva konflikty. Z pohľadu väčšiny dobových periodík išlo v prvom rade o stret zastaralých povier z minulosti s modernitou z konca 19. storočia. Tento stret sa odohrával na pozadí nevyriešených konfesijných sporov v zjednotenom Nemecku. Z analyzovaných materiálov nie je možné určiť právy dôvod averzie Zilkovcov voči Herzovcom, ktorý nakoniec viedol k obvineniu Herzovej z očarovania. Aj zmenu protestantskej výchovy na katolícku ako dôvod údajného očarovania je potrebné vnímať ako výklad samotného exorcistu. Z nášho pohľadu sa ako dôležitejší aspekt tohto prípadu v očiach tlače ukazuje publikovanie Aurelianovej správy o exorcizme. Táto správa predstavovala príležitosť nahliadnuť do inak neverejného rituálu a pre mnohé médiá otvorila možnosť kritiky viery v posadnutosť. Spor katolíkov a protestantov v prípade wemdingského exorcizmu ponúka možnosť ďalšej analýzy konfesijných konfliktov v zjednotenom Nemecku na konci 19. storočia, avšak keďže nešlo z nášho pohľadu o primárny dôvod vyššej mediálnej pozornosti tohto prípadu, hlbšia a obecnnejšia analýza by si vyžadovala priestor presahujúci túto štúdiu.

148 Anita WALKER – Edmund DICKERMAN, "A Woman under the influence": A case of alleged possession in Sixteenth-century France, in: Brian Levack, *Possession and Exorcism*, New York – London 1992, s. 194.

Perception of the Devil Expulsion in Wemding in Contemporary Press Media: Assessment of the Exorcism by the Contemporary Press Media and its Role in the Wahrmond Affair

SUMMARY

In 1891, a 10-year-old boy Michael Zilk from Wemding, Bavaria, was exorcised by a capuchin monk named Aurelian. In the first part of the article, we analysed how contemporary journals and newspapers reported on this possession case and we presented different interpretations of this case. At the end of the 19th century, in an era of developing education and erudition, possession could be qualified as a relict from the past. The approach of the examined media was very diverse. We described the historical context and situation in Germany. Because the newspapers and journals analysed in this article often served as political media, we shortly presented the political situation in the second half of the 19th century in areas where the analysed media were publishing.

Some newspapers published only short informative articles without any ambition to judge the incident. Other press outlets chose to describe the whole case with many details like the symptoms of possession, the manner, in which the parents of the possessed boy dealt with his state or the names of the main persons involved. Some articles quoted the exorcist's report. According to this report the exorcised boy accused his neighbour Herz of sending the devil to possess him. The reason for this action was the change in his schooling, as the parents have changed the Protestant school for Catholic. The motive for the possession was thus framed as a conflict between Catholics and Protestants.

Most press outlets, like (Linzer) *Tages-Post*, *Národní listy*, *Červánky* or *Arbeiterwille* qualified the Wemding case as a case of superstitions

lingering on into the end of the 19th century. In some articles people, who believed in the existence of possessions, are described as fools and the authors of these articles condemn their belief. The act of exorcism and belief in demonic possession was regarded as part of the historical superstition from dark ages when witches were burned.

On the other hand, Catholic journals like *Salzburger Chronik* presented the possessed boy (before the symptoms of possession occurred) as originally healthy with no symptoms of mental disorder. The medicine was not able to identify a diagnosis and heal the boy. Because all symptoms disappeared after the exorcism, the Catholic press presented the exorcism as successful.

In the second part of the article, we presented the role of the Wemding case during the Wahrmund Affair. In 1908, sixteen years after the first article about Wemding was published, the case gained attention as a tool, which Wahrmund used to criticize the Catholic Church. Prof. Wahrmund was a professor of Canon law at the University of Innsbruck. After Wahrmund published his lecture and the conflict between Wahrmund and church representatives started, the Wemding case appeared also in a new wave of articles. Wahrmund stated that the belief in saints and in the devil is in contradiction with the Christian doctrine of monotheism. He used Wemding as an example of superstitious belief. Capuchin Fonck accused Wahrmund of not using the correct sources for his critical lecture. After that Wahrmund published a second book as a response in which the whole Aurelian's report was published once again.

At the end of the article, we presented our opinion on why the Wemding case gained so much attention. There is probably more than just one factor. At first, it was likely the conflict between Catholics and Protestants, which was still an important topic in Germany. Most important reason why Wemding became so famous is probably Aurelian's report. It is the only case, when official report of exorcist was published and everybody has the opportunity to read what happened in the church and how the exorcist assessed the process. Parts of the report were published in most articles writing about the Wemding case.

Propaganda a cenzura. Novinářství ve Dvoře Králové nad Labem za Velké války 1914–1918

ABSTRACT

Propaganda and Censorship. Journalism in Dvůr Králové nad Labem during the Great War in 1914–1918

This work describes journalism in Dvůr Králové nad Labem during the First World War in the context of pre-war and war conditions in the Czech lands. A description of the general situation is followed by a breakdown of wartime specifics (wartime propaganda, censorship and economic difficulties). The focal point is the publishing of three Dvůr Králové's newspapers, which were published during the First World War, and the fates of their editors.

Keywords: History; 20th Century; Czech Lands; First World War; Press; Censorship; Propaganda; Regional History, Dvůr Králové nad Labem

První světová válka představovala v řadě ohledů přelomové období. Završením předchozího vývoje, zahájením a posléze i dokončením cesty k samostatnému československému státu zakládá dění dalších desetiletí a svým způsobem žijeme v jejích důsledcích doposud.¹ Důležitou součástí tohoto dění je bezpochyby i dobový tisk, a to jednak jako nástroj předávání informací, ale také jako svědek tehdejšího vývoje. To platí v celostátním i lokálním měřítku, i když míra informovanosti o aktuálním dění, samostatnosti žurnalistického úsudku při psaní článků, cenzurních zásazích i dochování patřičných pramenů je jistě v různých

1 Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001; Michael BOROVIČKA a kol., *Velké dějiny země koruny české*, svazek XII.b 1860–1918, Praha – Litomyšl 2013; Robert KVAČEK, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2013.

periodicích i místech odlišná. Chceme-li tuto významnou součást našeho historického vývoje zhodnotit, za optimální považujeme spojení a přiblížení jak všeobecných faktorů, tak konkrétního místního dopadu, pro nějž jsme si zvolili Dvůr Králové nad Labem.

„Co znamenají noviny v dějinách kultury? Jejich historické dílo spočívá v tom, že daly vznik veřejnému mínění. Čeho reformace dosahovala kázáním a letákem, toho přicházející demokracie docílila každodenním vrháním žurnálů do světa. [...] Teprve publicitou, kterou propůjčují noviny, osvobodil se duch neodvislé kritiky a jím pracující politika, směřující k obecnému dobru. [...] Jenom tisk umožnil individualitám, aby se shledaly se stejně smýšlejícími uprostřed velkého množství, rozšířil ideje, založil strany a dosadil vůdce. [...] Veřejné mínění a organisovaná demokracie jsou věci, jichž si nelze pomyslet bez každodenní široké publicity, umožňované v potřebném rozsahu jediné žurnalistikou. Jak zvolna by postupovala emancipace tříd a celých národů, kdyby nestála vedle nich žurnalistika, nebyla den co den echem jejich tužeb a současně neukazovala jim cestu tam, kam je volá hlas jejich nejlepších, nejsilnějších lidí.“² Slova, jež uveřejnil Karel Hoch (novinář, válečný odbojář a poválečný šéfredaktor *Národních listů*)³ na sklonku předválečného období, vhodně upozorňují na význam tisku v rozvoji české společnosti v dlouhém devatenáctém století a předjímají i další léta.

Český tisk prodělal během předchozích tří čtvrtin století dynamický vývoj. Po zrušení cenzury císařským patentem z 15. 3. 1848 došlo k bouřlivému rozvoji žurnalistiky, jež se rozdělila na liberální, radikálně demokratickou a konzervativní větev. Následující neoabsolutismus tento vývoj ochromil – vycházet mohly jen provládní noviny, „rebelové“ byli vystaveni perzekuci. Po „sešňorovaných“ 50. letech ovšem nastala v následující dekádě možnost nastoupený rozvoj obnovit – postupná liberalizace sice zprvu nevylučovala státní represi (především v 60. letech a kolem roku 1870), ale kontinuální vývoj našeho tisku již přerušen nebyl.⁴

2 Karel HOCH, *Noviny*, Praha 1913, s. 108–111.

3 Jan GALANDAUER a kol., *Slovník prvního československého odboje 1914–1918*, Praha 1993, s. 51.

4 Petr BEDNÁŘÍK – Jan JIRÁK – Barbara KÖPPLOVÁ, *Dějiny českých médií: od počátku do současnosti*, Praha 2011, s. 98–109; K tomuto tématu srov. též Mile-

Největšího významu dosáhly *Národní listy*, kolem nichž se nakonec zformovala mladočeská strana, střetávající se s tiskem staročesky laděným. Pro naše účely je důležité, že do 90. let postupně vznikly desítky regionálních listů, jež se do těchto sporů zapojovaly.⁵ „Žádnému z politických směrů se ale nepodařilo dostat regionální redakce pod přímý vliv Prahy, přestože se o to oba snažily, především mladočeši. Regionální tisk tak zůstával víceméně nezávislý, často byl ale finančně či personálně podporován stranickým vedením.“⁶ Mladočeské listy se hlásily k liberálním postojům (jakkoli s agresivní protiněmeckou a protižidovskou agitací, kterou ale v obměněné podobě známe i v jiném jazykovém prostředí), staročeské kolísaly mezi liberálním a konzervativním pohledem, který hájily v čisté podobě noviny spjaté s „historickou“ šlechtou a katolický tisk. Na opačném křídle se rodí dělnický tisk.⁷

V posledních dvou dekadách před první světovou válkou se – v návaznosti na rozvoj techniky i společnosti – český tisk dále rozrůžňuje (politicky, zájmově, ovšem také na ose bulvarizace – intelektualizace), ale také zkvalitňuje, což vzhledem k rostoucím finančním nárokům způsobuje ústup individuálního či rodinného podnikání ve prospěch vydavatelských družstev a akciových společností, mnohdy navázaných na jednotlivé politické strany. Posiluje se skutečná redakční dělba práce, vznikají pravidelné rubriky, vzrůstají technické reprodukční možnosti, na stránky tisku jsou ve větší míře včleňovány ilustrace i fotografie. Na cestě k naplnění znaků moderní profese žurnalisté zakládají profesně zaměřené organizace.⁸ Do programu České strany pokrokové (realistické) se r. 1912 v hlavě XIX. *Žurnalistika a vysoká škola politická* dokonce dostává požadavek, aby žurnalistika „povznášela úroveň národní vzdělanosti a kultury vůbec, nejen politické a hospodářské, ale především mravní. Předpoklady tohoto požadavku jsou: 1. žurnalisté mají býti lidé jen vzdělaní, 2. žurnalistika má býti řádně, účelně organi-

na BERÁNKOVÁ, *Dějiny československé žurnalistiky. Díl 1. Český periodický tisk do roku 1918*, Praha 1981, ovšem nikoli bez vlivů doby vzniku.

5 P. BEDNAŘÍK – J. JIRÁK – B. KÖPPLOVÁ, *Dějiny českých médií*, s. 110–116.

6 Tamtéž, s. 116.

7 Tamtéž, s. 115–121.

8 Tamtéž, s. 123–140.

zována, 3. z veřejného života systematicky mají být odstranovány žurnály špatné, úplatné a lhavé. Otázce pravého vzdělání politického a žurnalistického má být vyhověno zřízením vysoké školy politické a žurnalistické.“⁹ Přes jistou nereálnost těchto úvah zahájily cestu např. ke vzniku Svobodné školy politických nauk r. 1928 a souvisejících odborných a stavovských časopisů.¹⁰

V českém předválečném tisku lze v závislosti na hlavních politických silách vysledovat pět základních skupin. Největší tradici měla žurnalistika národně liberální, i zde ovšem došlo k dalšímu vývoji: mladočeské *Národní listy* (od r. 1910 už čistě stranické v důsledku odkoupení Pražské akciové tiskárny od dědiců Julia Grégra), dlouho staročeská a posléze oficiálně nezávislá *Národní politika*, brněnské *Lidové noviny* Adolfa Stránského, realistický *Čas* nebo pokrokářská *Samostatnost*. Sociálnědemokratický tisk byl reprezentován zvláště *Právem lidu*. V podstatě stagnující katolické novinářství lze spojit například s deníkem *Čech*. Agrární žurnalistiku nabízely *Selské noviny* nebo *Venkov*. Národní socialisté pak dosáhli největšího ohlasu zásluhou *Českého slova*. Ale nezůstalo jen u celostátních periodik, v návaznosti na ně vzniká též řada regionálních novin.¹¹ Ve Dvoře Králové nad Labem to byly mladočeské *Královédvorské listy* a pokrokářské *Královédvorské pokrokové noviny*.

První světová válka nicméně představuje velkou změnu ve světě tisku, a to zvláště z hlediska propagandy, cenzury a hospodářských okolností jeho vydávání.

Prvním zastavením bude válečná propaganda – „zpravidla institucionalizované šíření ideologických pravd, vyznačující se užíváním všech možných formálních prostředků persvaze“.¹² Ačkoli je propaganda nad-

9 Josef HARNA – Martin KUČERA (vyd.), *Politické programy českých „pokrokových“ stran 1896–1920*, Praha 2010, s. 206.

10 P. BEDNAŘÍK – J. JIRÁK – B. KÖPPOVÁ, *Dějiny českých médií*, s. 139.

11 Tamtéž, s. 140–148.

12 Dagmar MAGINCOVÁ, Propaganda jako jeden z instrumentů moci, in: Miroslav Kouba – Dagmar Magincová – Ivo Říha (eds.), *Kontexty propagandy*, Pardubice 2012, s. 11; Pro naše účely nebudeme odlišovat propagandu bílou a černou (lišící se mírou respektu k etickým pravidlům, srov. tamtéž, s. 11–12) ani problematizovat hranici mezi propagandou a „prostým přesvědčováním s využi-

časová, první světová válka představuje její významný mezník, protože v jejím průběhu byl zahájen systematický rozvoj propagandistických technik¹³ a právě tehdy se vstupuje do posledního vývojového stadia – propagandy totální, jež svou všeobecností, všestranností, novými technickými prostředky i psychologickou rafinovaností usiluje o celkovou kontrolu člověka.¹⁴

Propaganda se stala svého druhu „tajnou zbraní, již mohlo být řízeno mínění obyvatelstva“.¹⁵ První světová válka totiž poprvé postavila proti sobě milionové armády, proto bylo nutné získat podporu veřejnosti, zvláště vzhledem k postupné demokratizaci společnosti (nehledě na případný přechodný válečný absolutismus). A rozvoj techniky k tomu dával prostředky. Státy proto zřizují speciální instituce (např. Center for Public Information v USA), jež podle potřeby a politického zřízení přesvědčují veřejnost argumenty nebo ji chtějí dostat pod kontrolu represivními prostředky. Propaganda se projevuje ve státech demokratických i nedemokratických, nicméně jejich postupy se liší. Na obou stranách však najdeme budování obrazu nepřítele, propagandu hrůzy a strachu a lež.¹⁶

„Kdyby lidé zde skutečně znali pravdu, válka by zítra skončila.“¹⁷ Tuto větu v prosinci 1917 nepronесl žádný představitel vyčerpaných ústředních mocností, ale britský premiér David Lloyd George. Vedle vlastní cenzury, jež bude zmíněna samostatně, šlo o cílenou selekci in-

tím korektní racionální argumentace a verifikovatelných vědeckých faktů“, již „není snadné stanovit. Brání tomu nejasné rozlišení mezi racionální a iracionální argumentací, mezi pravdou, objektivitou a manipulativní sugescí přesvědčovacích metod, která využívá bohaté škály psychologických triků.“ David ŠIMEČEK, Možnosti zneužití důvěry ve vědecké poznání k propagandistickým účelům, in: M. Kouba – D. Magincová – I. Říha (vyd.), *Kontexty propagandy*, s. 22.

13 Christian SCHWENDINGER, *Kriegspropaganda in Der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs. Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen*, Hamburg 2011, s. 5.

14 D. MAGINCOVÁ, *Propaganda*, s. 12.

15 C. SCHWENDINGER, *Kriegspropaganda*, s. 14.

16 Tamtéž, s. 14–16.

17 Klaus-Jürgen BREMM, *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 2013, s. 117.

formací a někdy přímo o lež „jako vlasteneckou povinnost“. ¹⁸ Ostatně naplňovala očekávání čtenářů. „Většina obyvatelstva na obou stranách setrvala nadále v prastarých romantických obrazech boje, ochrany a radostné smrtelné oběti.“ ¹⁹ Ačkoli vojáci korespondenty popisující krvavé bitvy jako piknik nenáviděli, válečnému úsilí totální války prospívali. „Upevnění veřejné morálky bylo proto nutné a zdálo se být možné pouze za pomoci totální manipulace všech válečných zpráv. Úřední propaganda a tisk tu pracovaly koneckonců těsně a přirozeně společně. Lež se stala podle slov britského poslance Arthura Ponsonbyho ‚vlasteneckou ctností‘.“ ²⁰ Ačkoli dnes může být rozpor mezi idylickými obrázky válečného života v tisku a propagandou hrůzy zarážející, tehdy překvapil málokoho a civilní obyvatelstvo obou bojujících táborů získalo přesnější informace o nelítostné válečné realitě teprve po válce. ²¹ „Armádní velení obou stran se mohlo spolehnout na vlastenecké smýšlení většiny novinářů, kteří se nevnímali jako neutrální pozorovatelé, ale jako bojovníci s perem.“ ²²

Zasvěcenější byly samozřejmě noviny vytvářené takřikajíc přímo v zákopech samotnými vojáky. Ty jsou autentickým svědectvím přímo z první ruky s jen mírnými projevy cenzury, cenným pramenem jsou především proto, že nezahrnují poválečné zkreslování. ²³ Někdy se dokonce projevovaly značně kriticky i k nadřízeným a poměrům, třeba francouzské „zákopové“ noviny *Le Bochofrage* r. 1917 poznamenaly: „Rozumím, že není povoleno, aby si stěžovali civilisté. Ale my můžeme, máme na to právo: my můžeme být zabiti. Bylo by podivné, kdyby nám odňali toto právo: i ovce stále hlasitě mečí ve dveřích jatek.“ ²⁴ Ale i ty vyznívaly celkově vlastenecky a věřily ve vítězství, ²⁵ nadto tvořily jen

18 Tamtéž, s. 117.

19 Tamtéž, s. 134.

20 Tamtéž, s. 135.

21 Tamtéž, s. 134–136.

22 Tamtéž, s. 136.

23 Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *Men at War. National Sentiment and Trench Journalism in France during the First World War*, Oxford 1995, s. 1–35.

24 Tamtéž, s. 63–66.

25 Tamtéž, s. 155–184.

malou část dobového tisku. Celkový dojem z válečné žurnalistiky tedy nemění.

V Evropě byla propaganda po válce spojována převážně s propagandou hrůzy a ve vědeckých kruzích byla nahlížena negativně a skepticky. Oproti tomu v USA ji odborníci zkoumali jako formu masové komunikace (nejen za války, ale ještě spíše v kontextu náboženství a školy). Nejdále v pozitivním hodnocení vlivu a významu propagandy došel americký politolog Harold D. Lasswell, který ve 20. letech podrobně analyzoval prostředky používané v průběhu první světové války.²⁶ Zpochybnil odmítání propagandy v demokracii. „Pravda je, že všechny vlády v nějaké míře provozují propagandu jako část svých běžných mírových funkcí. Dělalí propagandu jménem svých diplomatických přátel nebo proti svým diplomatickým protivníkům – a je to nevyhnutelné.“²⁷ Popsal její organizaci a zastavil se u hlavních oblastí jejího uplatnění ve válečném úsilí, tj. u boje o vinu na válce a o válečné cíle, prosazování „satanismu“ nepřátel bránících „božímu míru“ i víry ve vlastní vítězství, u péče o udržení přátelství se spojenci i u snahy demoralizovat nepřítel.²⁸ Končí zhodnocením významu propagandy v moderním světě, v němž již společnost – na rozdíl od primitivních kmenů – nelze stmelovat zvukem tamtamů a rytmem bojového tance, ale právě pomocí propagandy. „Propaganda je ústupkem rozumovosti moderního světa. [...] Propaganda je ústupkem umíněnosti doby. Svazky osobní loajality a náklonnosti, jež vázaly člověka k jeho nadřízenému, se již dávno rozplynuly. [...] Je to atomizovaný svět, v němž individuální rozmary mohou působit rozsáhleji než kdy dříve, a to vyžaduje důraznější úsilí ke koordinaci a sjednocování než dříve. Novým protijedem k umíněnosti je propaganda. Propaganda je odrazem nezměrnosti, rozumovosti a umíněnosti moderního světa.“²⁹

I v Rakousku-Uhersku byla pro účely válečné propagandy zřízena zvláštní instituce – Kriegspressequartier (KPQ), tedy Válečný tiskový

26 C. SCHWENDINGER, *Kriegspropaganda*, s. 16–17.

27 Harold D. LASSWELL, *Propaganda Technique in the World War*, Mansfield Centre 2013 (reprint, 1. vydání New York 1938), s. 14.

28 Tamtéž, s. 14–184.

29 Tamtéž, s. 221–222.

stan. Jednalo se o centrální vojenskou instituci pro propagandu v letech 1914–1918, podřízenou přímo vrchnímu armádnímu velení.³⁰ O jejím stoupajícím významu svědčí, že její zprvu vcelku jednoduchá struktura byla během války postupně rozpracovávána, až se ze tří oddělení rozrostla na dvacet jedna (včetně filmového, divadelního, uměleckého nebo hudebního oddělení, skupin literatury, propagandy a frontové propagandy nebo úřadu obrany proti nepřátelské propagandě).³¹ Počet příslušníků této instituce postupně vystoupal z 96 v srpnu 1914 na 925 v říjnu 1918.³² Jejich různorodá činnost se neomezovala jen na vnitrostátní úsilí, ale zahrnovala též ovlivňování ciziny.³³ Pozoruhodné je, že přístup těchto „válečných reportérů“ na frontu nebyval zvykem, dokonce nebyl vnímán jako žádoucí (údajně s ohledem na jejich bezpečnost, ale ve skutečnosti šlo o obavy z vyvolání negativního dojmu či prozrazení vojenských tajemství, jemuž by ale měly tak jako tak bránit striktní směrnice pro práci zpravodajů³⁴ i běžná cenzura), takže své texty vytvářeli na základě již upravených armádních údajů nebo informací získaných spíše náhodou.³⁵ Dokonce i někteří z nich vnímali svou práci jako cenu za život v bezpečném zázemí.³⁶ Činnost literární skupiny charakterizoval Rainer Maria Rilke jako „službu básnění“ a „příkrášlování hrdinů“. ³⁷ Literatura byla za války natolik důležitá, že podle odhadu v sou-

30 Ivan ŠEDIVÝ, Rakousko-uherská válečná propaganda 1914–1918, *Historie a vojenství*, 1/2000, s. 38–55; Walter REICHEL, „Pressearbeit ist Propagandaarbeit“. Medienverwaltung 1914–1918: Das Kriegspressequartier (KPQ), *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Sonderband 13, 2016, s. 15–17.

31 W. REICHEL, „Pressearbeit ist Propagandaarbeit“, s. 16–30.

32 Tamtéž, s. 134–139.

33 Tamtéž, s. 86–101.

34 I. ŠEDIVÝ, *Rakousko-uherská válečná propaganda*, s. 41.

35 Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *T.G. Masaryk a jeho c.k. protivníci: československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*, Praha 2015, s. 256–257.

36 Tamtéž, s. 260.

37 Christoph TEPPERBERG, „Wie eine idyllische Sommerfrische“ – „Dichtdienst“ und „Heldenfrisieren“. Kriegspressequartier und Kriegsarchiv als Instrumente der k. u. k. Kriegspropaganda 1914–1918, in: Christian M. Ortner – Hans-Hubertus Mack (Hg.), *Die Mittelmächte und der Erste Weltkrieg*, Wien 2014, s. 371–375.

sedním Německu vznikalo denně 50 000 (!) válečných básní.³⁸ Do propagandy byly zapojeny i fotografie, obrazy a film – a to včetně tak výrazných osobností, jako byli malíři Oskar Kokoschka nebo Oskar Laske (během války celkem 270 válečných malířů a 5 malířek).³⁹

Zvláště film – zprvu podceňovaný – představoval moderní postupy a stal se masovým médiem (vznikají dokonce polní kina) právě jako nástroj propagandy.⁴⁰ Dochází zde k zajímavému vývoji: Před válkou sloužilo zobrazování císařových návštěv a veřejných akcí k úspěšnému uspokojování touhy diváků po atraktivním programu, když už přestal stačit jakýkoli „pohyblivý“ záznam. Jen zásluhou filmu „mohli diváci stát v těsné blízkosti císaře, zemských představitelů a oslavných pomp [...] propagace, císařského mýtu“ se tak vlastně stala senzací a byla větší reklamou pro kinematografické podniky než pro samotnou dynastii. Tomu, jak využít takových dokumentů k propagaci jí samotné, napomohla až světová válka, kdy bylo třeba vyvolat u obyvatelstva prorakouské vlastenecké cítění. Přišly tak na řadu obrázky mobilizace a pravidelné válečné deníky.⁴¹ Císař Karel I. pochopil jako první státník význam své prezentace jako lidového císaře a prvního vojáka říše s využitím moderních technických prostředků.⁴²

Na frontách se propaganda nepřátelských států a armád střetávala – zvláště proti Itálii Rakousko-Uhersko vedlo přímo letákový „propa-

38 Jozo DŽAMBO, *Armis et litteris – Kriegsberichterstattung, Kriegspropaganda und Kriegsdokumentation in des k.u.k. Armee 1914–1918*, in: Týž (ed.), *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914–1918. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung. Teil 1: Beiträge*, München 2003, s. 26.

39 Walter REICHEL, „Pressearbeit ist Propagandaarbeit“, s. 141.

40 Tamtéž, s. 102–131.

41 Kamila MÁDROVÁ, Mediální propaganda císařského mýtu do první světové války, in: M. Kouba – D. Magincová – I. Říha (eds.), *Kontexty propagandy*, s. 259.

42 Thomas BALLHAUSEN – Günter KRENN, *Musen in Uniform. Filmische Kriegsberichterstattung Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs*, in: Jozo Džambo (Hg.), *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914–1918. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung. Teil 1: Beiträge*, München 2003, s. 96.

gandistický duel“⁴³ přes zákopy. I na straně Dohody se objevily hlasy připisující podíl na katastrofální italské porážce u Caporetta r. 1917 poraženecké propagandě rozkládající jejich bojovou sílu.⁴⁴ O rakouské snaze v zimě a na jaře 1918 svědčí, že vedle letáků, pašovaných na italskou stranu fronty z neformálních setkání vojáků obou stran, vystřelovaných z vrhačů min či lukem a vzácně též shazovaných z horkovzdušných balónů, používali i megafony nebo velké vztyčené tabule.⁴⁵ Velkou zbraní byly samy vojenské úspěchy – mír s Ruskem či dočasný německý průlom na západní frontě.⁴⁶ Italská propaganda ovšem dokázala stále obratněji využívat mnohonárodnostní ráz rakousko-uherské armády. Zatímco třeba maďarským vojákům mohli Italové v případě dezerce do Itálie nabídnout „jen“ lepší osobní život, jiným národnostem mohli přidat též uznání jejich politických aspirací. Třeba v reakci na Tříkrálovou deklaraci z 6. ledna 1918 jedno italské svolání Čechů v rakouských uniformách hlásá, že Itálie chce osvobodit Čechy, Poláky i „Jugoslávce“ z německo-maďarského otroctví, proto „italský národ je spojencem vaší země a neměli byste proti němu bojovat!“⁴⁷ Velkou roli samozřejmě hrál vývoj na frontách a v zázemí. Jak poznamenal jeden rakouský důstojník v Tyrolsku, pro morálku vojska byla daleko nebezpečnější ubohá realita rakouského zázemí než nepřátelská propaganda.⁴⁸ V posledních týdnech války už byly výhody jasně na jedné straně. Finální propagandistický duel zcela jednoznačně vyhrála Itálie.⁴⁹

Propaganda se i v Rakousku projevovala hlavně tiskem vnucenou ideologickou úpravou válečného zpravodajství. Svěráznou snahou ovlivnit veřejné mínění byla plamenná prorakouská a protimasarykovská zásadní stanoviska sepsaná úřady, jež musely noviny otisknout bez udání autora, tedy zdánlivě jako vlastní stanovisko. Úsměvně působí, že zprvu byl týž text zaslán všem novinám současně. Otištění totožného vyjádře-

43 Mark CORNWALL, *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*, Londýn 2014, s. 149.

44 Tamtéž, s. 75.

45 Tamtéž, s. 85.

46 Tamtéž, s. 89–90.

47 Tamtéž, s. 154.

48 Tamtéž, s. 405.

49 Tamtéž, s. 415–427.

ní na více místech lze jen stěží vnímat jako samostatné a svébytné redakční stanovisko. Později býval text zaslán jen jedněm novinám a ostatní na něj pak měly upozorňovat jako na správný pohled.⁵⁰ Tato praxe byla zmíněna v kritické interpelaci předlitavského premiéra Heinricha Clam-Martinice českými poslanci 6. června 1917 v části nazvané příznačně *Znásilňování českého časopisectva*.⁵¹ Paradoxem je, že tak česká veřejnost získávala cenné informace o Masarykovi, protože dokázala odstínit nenávistnou oficiální rétoriku. Pro cizinu však tyto texty zahraniční akci komplikovaly.⁵² Radikálnější němečtí poslanci ovšem ve své interpelaci 5. prosince 1917 na následujícího předlitavského premiéra Ernsta Seidlera tuto prorakouskou propagandu opomíjeli a naopak tvrdili, že „před válkou nepodnikly rakouské vlády praničeho, aby vystoupily proti těmto panslavistickým rejdům státu nebezpečným. Ano, v četných případech se i stalo, že státu nebezpečná propaganda, nejen před zraky, než i za tichého trpění bývalých vlád byla provozována.“⁵³ Po výčtu všemožných tím vyvolaných českých „hříchů“ se ptají, „jaká opatření míní vysoká vláda učiniti, aby od nynějška učinila přítrž, po případě předešla v budoucnosti podobným neslýchaným událostem a poměrům, jež by v žádném spořádaném státě nebyly možny“.⁵⁴ Je symbolické, že i když obě interpelace kriticky hodnotí „nežádoucí“ propagandu, samy se nesporně záměrně stávají nástrojem propagandy subjektivně žádoucí.

Osobnější formou propagandy byly civilní i vojenské pohlednice, ukazující mocnáře, vojenské úspěchy i hrdinství. Jejich výrobě se věno-

50 Michael WÖGERBAUER a kol. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938*, Praha 2015, s. 550.

51 Zdeněk Václav TOBOLKA – František STANĚK, *Chování se vládních kruhů k českému národu za války: dotaz poslanců Františka Staňka, Dr. Zdeňka Tobolky a soudruhů na Jeho Excellenci pana ministerského předsedu v příčině chování se vládních kruhů k českému národu za doby válečné*, Praha 1917, s. 101–120.

52 E. KUBŮ – J. ŠOUSA, *T. G. Masaryk a jeho c.k. protivníci*, s. 263–267.

53 Zdeněk Václav TOBOLKA (ed.), *Dotaz německých poslanců o chování se českého národu za války*, Praha 1918, díl I, s. 33.

54 Zdeněk Václav TOBOLKA (ed.), *Dotaz německých poslanců o chování se českého národu za války*, Praha 1918, díl II, s. 265.

valy stovky fotografií a výtvarníků.⁵⁵ Panovnícké pohlednice existovaly samozřejmě už dříve, ale nyní se mění. „Světovou válkou pohlednice s panovníkem dostaly novou podobu. Měly dát lidu najevo, že panovník je jeden z nich, že za národem stojí, že není sám, má mnoho spojenců a že se za zdar naší spravedlivé války každodenně modlí.“⁵⁶ Na pohlednicích s válečnou tematikou lze nalézt patos i pietu, dokumentárnost i záměrnou groteskní nadsázku, portréty vysoce postavených velitelů i smutná loučení s domovem, boje i „běžný“ život v zákopech, strádání nepřízní počasí v zimě, v horách i na moři, stavbu mostů, děla, letadla, lodě i ponorky, zraněné, stejně jako vánoční „idylu“, ba i válečné hroby. Nicméně poselství je jasné: povzbudit a mobilizovat k velkému boji.⁵⁷

Do každodenního života pronikala propaganda především formou plakátů, které lákaly do armády (ve Velké Británii a Spojených státech amerických při jejich vstupu do války nebyla ještě zavedena povinná vojenská služba, takže nábor vojáků představoval klíčovou podmínku vedení války⁵⁸), agitovaly pro válečné půjčky a informovaly. Přítomnost ve veřejném prostoru zvyšovala jejich dopad (např. v porovnání s noviny a kinem, jež předpokládaly větší aktivitu čtenáře/diváka a obvykle i peníze na zakoupení výtisku či vstupného), text doplňuje vizuální působivost (např. pro 8. rakouskou válečnou půjčku jde o vojáky tlačící na pootevřené dveře vedoucí k prostoru s nápisem „mír“).⁵⁹ Jen britský Parlamentní náborový výbor za války do r. 1916 vydal podle 164 různých předloh téměř 12,5 milionu válečných plakátů.⁶⁰ Estetická kvalita obdobných děl byla značně rozkolísaná, vedle nevkusných vznikala i kvalitní, jak prokázal ve službě československé myšlenky v USA český gra-

55 Václav DOBRÝ, *Světová válka: 100 let od největší tragédie v dějinách lidstva: začátek světové války v datech a dobových pohlednicích*, Plzeň 2014, s. 29–31.

56 Tamtéž, s. 31.

57 Tamtéž, s. 76–347.

58 Pavel ŠMIDRKAL, *Munice domácí fronty: angloamerický plakát z první světové války*, Pelhřimov 2016, s. 13–14.

59 Erik EYBL, „Krieg an der Wand“. Die Rolle der Plakatwerbung bei den Mittelmächten, in: Christian M. Ortner – Hans-Hubertus Mack (Hg.), *Die Mittelmächte und der Erste Weltkrieg*, Heeresgeschichtliches Museum Wien (Hg.) 2014, s. 508.

60 Pavel ŠMIDRKAL, *Munice domácí fronty*, s. 11.

fik Vojtěch Preissig.⁶¹ O všudypřítomnosti válečných plakátů svědčí v habsburské monarchii i skutečnost, že jde o soubor symbolicky zahájený manifestem „Mým národům“ a ukončený oznámením Karlovy abdikace.⁶²

I když rakouské propagandě rozhodně nechybělo úsilí, lze právem pochybovat o její výkonnosti a úspěšnosti. Tento nezdar lze přisoudit nejen válečné bídě v zázemí, ale i ideové slabosti státu.⁶³ Připočteme-li veřejné spory o loajalitu Čechů a její proměnu během války, jež si zaslouží samostatné zmapování, najdeme jeden z důvodů proměny české společnosti: „Neustálé osočování z velezrádných myšlenek jistě přispělo k tomu, aby si na označení velezrádců česká veřejnost postupně zvykala, naivní propagandistické historky přímo provokovaly k zesměšňování a tento smích byl opět stíhán jako velezrada. [...] Když Viktor Dyk vzpomínal roku 1927 na válečná léta, [...] válečnou propagandu hodnotí jako jednu z příčin postupující české radikalizace.“⁶⁴

Domácí protirakouská propaganda přirozeně musela hospodařit s mnohem skromnějšími prostředky. Necháme-li stranou činnost cenzury, o níž bude řeč níže, bylo třeba vyrovnat se se spíše jen improvizovaným technickým zázemím – například 17. října 1918: „Rozmnožili jsme na stroji veliké množství malých lístečků, které se rozhazují anonymně po kavárnách a rozdávají známým po ulicích. Nic na nich není jiného než výzva: ‚Vůči všem proklamacím z Vídně zachovejme ledový klid a nezúčastňujme se žádných projevů ani v místnostech, ani na ulici.‘ Lidé to čtou a každý rozumí, že je to příprava na slibovaný manifest císařův.“⁶⁵ Tento manifest o federalizaci Rakouska⁶⁶ nicméně přišel na-

61 Tamtéž, s. 44–49.

62 E. EYBL, „*Krieg an der Wand*“, s. 502–510.

63 I. ŠEDIVÝ, *Rakousko-uherská válečná propaganda*, s. 52.

64 Jiří RAK, Podíl oficiální propagandy na rozpadu monarchie aneb „Milí vojíni, i já vám přeji, abyste se dočkali takového krásného konce“, *Marginalia Historica* 4, Praha – Litomyšl 2001, s. 280.

65 Jan HERBEN, *Kniha vzpomínek*, Praha 1936, s. 658.

66 Manifest císaře Karla o federalizaci Rakouska, 16. 10. 1918, in: Jaroslav VRBATA a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, Praha 1997, s. 332–333.

tolik pozdě, že už se kromě protestního prohlášení Národního výboru o něm ani nezačalo jednat.⁶⁷

Druhou velkou válečnou změnou bylo fungování cenzury. V důsledku liberalizace tiskových poměrů její role v posledním půlstoletí monarchie klesá, ale státní dohled nemizí. V desetiletích před první světovou válkou dominovalo tzv. objektivní řízení trestní (tj. proti novinám a umožňující konfiskaci), zatímco dřívější porotní soudy pro subjektivní řízení proti autorům se scházejí jen výjimečně. Objektivní řízení se opíralo o § 493 zákona o trestním řízení.⁶⁸ Výhodou objektivního řízení pro stát bylo jeho provedení zpravidla v neveřejném sezení v průběhu jediného líčení s minimální možností obhajoby (teoretická možnost podání námitek v praxi obvykle k ničemu nevedla).⁶⁹ Během výjimečného stavu v Praze (1893–1895) byla dokonce pozastavena řada ustanovení proslincové ústavy, porotní soudy byly nahrazeny výjimečnými a proti tisku byla uplatněna mimořádná opatření, např. povinnost předkládat policii povinné výtisky určených novin (platilo pro 23 českých novin a jedny německé) již tři hodiny před zahájením jejich distribuce, tedy bez rizika jejich úniku. Poté se však situace pozvolna vrací do předchozích kolejí.⁷⁰ Dlouhodobě se státní cenzura snaží potlačovat vypjatý nacionalismus český i německý a zvláště antisemitismus, ale také socialismus, anarchismus a erotiku.⁷¹ Samostatnou kapitolou byla urážka císaře či císař-

67 I. ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka*, s. 344.

68 „§ 493 Státní zástupce, i když žádné určité osoby nežaluje, může z příčiny obecného dobrého žádati, aby soud nalezl, zdali obsahem nějakého spisu tištěného byl vykonán čin trestuhodný, a bylo-li by tomu tak, aby další rozšiřování toho spisu zapověděl. O tom rozhodovati má sborový soud první instance, a jest-li činiti o nějaký přestupek, tedy příslušný okresní soud v sezení neveřejném, vyslyšev státního zástupce, aniž se tímto nálezem napřed sahá v řízení trestní, kteréž by se později proti nějaké určité osobě zavedlo. Proti tomuto nálezu soudnímu, kterýž, bylo-li jím zapovězeno spis rozšiřovati, má se v sídle soudním na veřejném místě přibíti a úředními novinami vyhlásiti, může každý, jehož se dotýče, v osmi dnech po vyhlášení námitky činiti, o nichž soud, slyšev státního zástupce i odporujícího, v neveřejném sezení rozhodne.“, 119/1873. Zákon, daný dne 23. května 1873, jímž se zavádí nový řád soudu trestního, <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=212&Section=1&IdPara=1&ParaC=2> [3. 9. 2019]

69 M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 527–530.

70 Tamtéž, s. 533–536.

71 Tamtéž, s. 536–545.

ského domu, jež mohla vést až k pětiletému trestu těžkého žaláře.⁷² Šlo o velmi specifické opatření (mnohem přísnější než u ostatních urážek na cti),⁷³ jehož účelem nesporně bylo hájit autoritu vladaře v monarchii.⁷⁴ Trvalo až do zániku mocnářství, ačkoli už mnohem dříve se objevily úvahy o jeho přehnané tvrdosti.⁷⁵

Vypuknutí první světové války přineslo prudké zpřísnění cenzury. Už 25. července 1914 předlitavská vláda pozastavuje účinnost vybraných článků prosincové ústavy, a sice článku 8 (osobní svobody), článku 9 (domovní svobody), článku 10 (listovní tajemství), článku 12 (svoboda shromažďovací a spolková) a článku 13 (pro naše účely obzvláště důležitého: „Každý má právo, mínění své v mezích zákona slovem, písmem, tiskem nebo vyobrazením volně pronášeti. Tisku není dovoleno ani pod censuru dávat, ani propůjčováním koncesí obmezovati. Administrativní záповědi poštovské k zdejším věcem tištěným se nevztahují.“⁷⁶).⁷⁷ Zrušena byla též svoboda telefonních hovorů a jejich monitoro-

72 *Zákon trestní o zločinech, přečinech a přestupcích pro císařství Rakouské vydáný dne 25. května 1852*, č. 117 říš. zák., Praha 1873, § 63–64, s. 99–102. Podle § 63 „Kdo poruší úctu k císaři, nechť se to stane osobním uražením, pronešeným veřejně nebo před více lidmi, haněním, rouháním nebo posmíváním, díly tiskovými, sdělováním nebo rozšiřováním vyobrazení nebo spisů, dopustí se zločinu uražení Veličenstva, a potrestati se má těžkým žalářem od jednoho až do pěti let.“ (s. 99) Podle zde připojených komentářů „veřejným místem“ může být třeba i pole poblíž cesty (a není třeba, aby tu byli další lidé!) a „více lidmi“ mohou být i dva blízcí příbuzní a stačí to vyslovit tak, aby to slyšet mohli (ačkoli třeba neslyšeli), pouze v případě šepotu tak tichého, že to nebylo možné slyšet, o toto provinění nešlo. § 64 analogicky stíhá urážku císařské rodiny (včetně zesnulých členů nebo provdaných arcivévodkyň). § 65 označuje za rušení veřejného pokoje, i když někdo „hledí popuditi k opovrhování osobou císařovou“ (s. 102).

73 Zákon trestní, s. 384: § 493 pro „běžná“ uražení na cti stanovuje trest 1–12 měsíců (s. 384).

74 Philip CZECH. *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*, Wien – Köln – Weimar 2010, s. 68–84.

75 Tamtéž, s. 113–115.

76 Zdeněk VESELÝ, *Dějiny českého státu v dokumentech*, Praha 1994, s. 287.

77 Nařízení předlitavské vlády o omezení všeobecných občanských práv, 25. 7. 1914, in: Jaroslav Vrbata a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, Praha 1993, svazek I – rok 1914, s. 23; Z. VESELÝ, *Dějiny českého státu v dokumentech*, s. 287.

vání nutilo kritické uživatele k pouhým náznakům a alegoriím.⁷⁸ V takto změněných podmínkách se rodí válečná cenzura tisku, rozdělená na politickou (civilní) v čele s Válečným dohlédacím úřadem (Kriegsüberwachungsamt) na ministerstvu spravedlnosti a na vojenskou, jíž stál v čele Válečný tiskový stan (Kriegspressequartier). V obou případech se jednalo o předběžnou cenzuru pro všechny nově vycházející texty, jež vymazávala závadná místa, po nichž zůstala jen bílá plocha. Kontrola byla uplatněna zvláště na aktuální politická témata a zprávy z bojiště, potlačují se připomínky kultury nepřátelských států, vnitrostátní nacionalismus, separatismus a pacifismus i informace vojensky důležité, např. přesuny a ztráty vojsk, zásobování, mapy apod. Preventivní cenzura postihla i beletrii (i když nutně nebránila zveřejňování vlasteneckých českých děl – třeba Jiráskovo *Temno* mělo v letech 1915–1918 šest vydání), ale hlavně se soustředila na politický tisk, v českých zemích český i německý. Čas předstihu předložení novin ke kontrole před vydáním kolísal od jedné do tří hodin. Když státní zastupitelství nebo policie označily v kartáčovém tisku závadný text, tiskař ho musel mechanicky odstranit ze sazby, čímž vznikala bílá místa. Na rozdíl od předválečných poměrů, kdy existovaly dvě verze vydání, konfiskovaná a opravená s bílými místy, nyní vzniká pouze jedna verze (což zpětně komplikuje zhodnocení vymazaného místa). Cenzurní zákroky byly zprvu improvizované, teprve v listopadu 1914 stanovilo pražské policejní ředitelství jasnější cenzurní pravidla.⁷⁹ I tak ovšem lze vysledovat nerovný přístup: Jak si stěžovala již zmíněná poslanecká interpelace z r. 1917, české listy obhájily zveřejnění některých zpráv, jen když doložily, že zpráva vyšla již v jiných rakouských novinách – a *Národním listům* byly konfiskovány i články, jež v dalších (i českých) novinách vyšly bez zabavení.⁸⁰ Naopak v Národním divadle prošly za jistých okolností bez cenzurního zásahu i protihabsburské invectivy (Valdštejnovo tvrzení o nelásce a pomstychtivosti Čechů vůči Habsburkům a slova vraha o vděku domu rakous-

78 Zdeněk Václav TOBOLKA, *Můj deník z první světové války*. K vydání připravil Martin Kučera, Praha 2008, s. 8.

79 M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 546–549.

80 Z. V. TOBOLKA – F. STANĚK, *Chování se vládních kruhů k českému národu za války*, s. 122–123.

kého): „Obnovit Schillerova Valdštejna mohl jsem bez obav censurních [...] obojí byla silná, zápalná slova a u nás za války jen proto censurou přehlédnutá, že je řekl básník německý.“⁸¹

Souběžně s předběžnou cenzurou se stále uplatňuje i následná cenzura, jež funguje podle předválečných postupů a předpisů, ty jsou však nyní vykládány přísněji (srov. Macharovo uvěznění za básně bez cenzurních problémů otištěné v letech 1905–1913, znovu vydané r. 1915). Ačkoli v realitě předběžné cenzury se měla věnovat jen předválečným tiskům, sloužila též jako druhá kontrola pro případ jejího selhání. Úsměvně působí, že striktně byrokraticky fungující cenzura sestavila konfiskační seznam postižených děl včetně stanovení konkrétního vydání – týž titul jiného vydání mohl být i nadále legálně prodáván.⁸² Revizí prošly i školní učebnice a řada z nich musela být přes válečný nedostatek papíru vytištěna znovu a bez nově problematicky vnímaných zmínek o česko-německých sporech, s oslabeným českým národním cítěním, a naopak s posíleným dynastickým a rakouským vlastenectvím.⁸³

Novinám také bylo možné zastavit vydávání, a to jak provizorně, např. pro dny 5.–12. prosince 1914 *Národním listům* „pro výstrahu [...] kvůli ignorování pádu Bělehradu,“⁸⁴ tak i dlouhodobě, někdy přímo po dobu trvání války. Vycházet tak přestala sociálně demokratická *Zář*, národně sociální *České slovo* a *Naše slovo*, státoprávně pokroková *Samostatnost*, realistický *Čas*. V květnu 1918 nakonec i *Národní listy*, jež se mezitím staly svým způsobem celonárodním listem s přispěvateli z odlišných politických táborů. Jen do října 1916 bylo v českých zemích postiženo 82 periodik, z toho pouze tři německá. Lze tedy mluvit o zdecimování místního politického zpravodajství.⁸⁵

81 Jaroslav KVAPIL, *O čem vím: sto kapitol o lidech a dějích z mého života. Část druhá*, 51.–100. Kapitola, Praha 1947, s. 187–188.

82 M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 550–554.

83 Tamtéž, s. 554; Kamil KROFTA, Válečné čítanky pro české školy obecné, in: týž, *Byli jsme za Rakouska... Úvahy historické a politologické*, Praha 1936, s. 518–519; srov. též: Zdeněk ŘÍHA, České školní knihy za války, in: Alois Žipek (vyd.), *Domov za Války (svědectví účastníků)*, díl III., Praha 1930, s. 310–311.

84 Z. TOBOLKA, *Můj deník*, s. 25.

85 M. WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu*, s. 549–550.

Během války se vrací subjektivní řízení s autory – opřené o právní řád, ale s nejasnými pravidly, jak dokládá uvěznění Petra Bezruče (ve vyšetřovací vazbě strávil šest měsíců, jako jediný byl souzen, po doložení, že není autorem daných básní otištěných v Paříži, propuštěn, ale se zákazem výkonu povolání poštovního kontrolora), Josefa Svatopluka Machara (zatčen pro znovuvydání svých předválečných básní, tehdy bez cenzurního zásahu; propuštěn bez soudu po dvou měsících) a Viktora Dyka (zatčen pro satirický alegorický román, z vyšetřovací vazby propuštěn bez soudu po dvou měsících).⁸⁶

Někdy úřady zasáhly ve jménu objektivní pravdivosti. Třeba v září 1914 okresní hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem sděluje třem novinovým redakcím ve městě, že „zprávy o 120 000 válečných dobrovolnících a o tom, že pro červený kříž a jiné účely humanitární se sebralo 205 mil. korun, jsou[,] jak známo[,] přehnány. Proto podobné noticky nebudtež uveřejňovány vůbec, aneb aspoň s dodatkem, že jsou přehnány“.⁸⁷ Tento chvályhodný zájem o objektivitu by mohl překvapit, protože tlumí obraz vlasteneckého nadšení, jež jinak úřady podporují (pokud nepřinášá riziko komplikací, třeba obavu z národnostních nebo náboženských konfliktů, kvůli níž český místodržící František kníže Thun svou výzvou 9. 8. 1914 zastavil průvody projevuující v Praze, zatím bezproblémově, válečné nadšení).⁸⁸ Vysvětlení tohoto konkrétního případu podává instrukce Státního zastupitelství v Hradci Králové, jež tomuto dokumentu předchází: „Tyto zprávy jsou samozřejmě přehnané a vhodné jen k tomu, aby působily nepříznivě na obětavost obyvatelstva.“⁸⁹

Po nástupu císaře Karla došlo k jistému zmírnění cenzury, jakkoli nesoustavnému (od dubna 1917 už nemá kontrolovat věcnou správnost, ale eliminovat zprávy státu nepřátelské), od května 1917 umožnilo znovuvyvetření říšské rady imunizaci textů, amnestie z 2. července 1917 osvobodila i politické vězně spjaté s novinami (např. Aloise Rašina, je-

⁸⁶ Tamtéž, s. 550–551.

⁸⁷ Zpráva okresního hejtmanství ve Dvoře Králové n. L. místním redakcím z 22. 9. 1914, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/673.

⁸⁸ Jan GALANDAUER, *František kníže Thun: místodržící českého království*, Praha 2007, s. 249–251.

⁸⁹ Zpráva Státního zastupitelství v Hradci Králové okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové n. L. z 19. 9. 1914, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/673.

muž byl mj. zazlíván nesouhlas s rakouskou válečnou půjčkou v *Národních listech*, nebo redaktora týchž novin Vincence Červinku). Jak ostatně upozorňoval už *Manifest českých spisovatelů*, parlamentní život předpokládá „odstranění novinářské cenzury ve věcech mimovojenských“.⁹⁰ Předběžná i následná cenzura nicméně fungovaly až do celkového rozvratu konce války, kdy se bez ohledu na úřady obnovuje 28. září 1918 vydávání *Českého slova* a 19. října *Národních listů*. Symbolicky 28. října 1918 císař Karel vyhláší zrušení předběžné válečné cenzury. Nadále však zůstává v platnosti předválečná následná cenzura, jež byla zachována i v Československu.⁹¹

Existence posílené propagandy a cenzury však neznamená, že se noviny za války obsahově nelišily. Obsahová analýza pěti rakouských novin⁹² ve vybraných letech 1914–1917⁹³ doložila zachování jejich různorodého směřování, jež bylo proněmecké, liberální a centralistické u *Neue Freie Presse*, monarchistické, křesťanské a antisemitské u *Reichspost*, monarchistické u *Wiener Zeitung*, pacifistické a republikánské u *Arbeiter-Zeitung* a bulvární u *Illustrierten Kronen Zeitung*.⁹⁴

Třetí zásadní změnou ve světě tisku v důsledku vypuknutí světové války byly nové hospodářské okolnosti vydávání novin. Nápor války byl tak velký, že se záhy začal novým poměrům podřizovat veškerý hospodářský život země. Nové válečné hospodářství, v němž stát řídil výrobu i dodávky surovin a produkce, se nevyhnutelně dotkl i novin.⁹⁵ Po vypuknutí války nastal nedostatek pracovních sil v důsledku mobilizace části dělníků, nedostává se uhlí ani dalších surovin, někde došlo k citelnému zastavení poptávky. To vše do září 1914 způsobilo v Čechách zastavení výroby v 1410 podnicích a omezení výroby v 3046 dalších. Výsledkem byla masová nezaměstnanost. Mezi postižené obory patřil

90 Projev českých spisovatelů k českým poslancům na říšské radě, 17. 5. 1917, in: Jaroslav Vrbata a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, svazek IV – rok 1917, Praha 1997, s. 85.

91 Tamtéž, s. 555–560.

92 *Die Illustrierte Kronen-Zeitung, Die Neue Freie Presse, Die Arbeiter-Zeitung, Die Reichspost a Die Wienerzeitung*.

93 25. 7. 1914, 23. 5. 1915, 4. 6. 1916, 21. 11. 1916 a 6. 4. 1917.

94 C. SCHWENDINGER, *Kriegspropaganda*, s. 156.

95 I. ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka*, s. 217–269.

i papírenský a polygrafický průmysl.⁹⁶ Následná válečná konjunktura se týkala jen válečného a smíšeného průmyslu, zatímco civilní průmysl byl omezován.⁹⁷ R. 1917 už byl nedostatek papíru natolik výrazný, že komplikoval vládě propagaci sedmé válečné půjčky.⁹⁸ Přes mobilizaci kvalifikovaných zaměstnanců, zdražování a nedostatek papíru, válečnou cenzuru, zdražování knih i novin, dopravní potíže a celkovou bídu však rostl zájem o českou knihu (zvláště posilující české národní sebevědomí), o noviny a válečné zpravodajství.⁹⁹ Ze tří výše zmíněných válečných změn šlo tedy o faktor nejméně výrazný, jehož dopady byly do značné míry ještě během války překonávány.

Jak tedy dolehla válka na tisk ve Dvoře Králové nad Labem? Počátkem dvacátého století šlo o město s výraznou českou většinou a slavnou rukopisnou tradicí, jež se ovšem nacházelo na jazykové hranici, a to přímo v blízkosti jednoho z center německého národního hnutí – Trutnova. Tato situace občas umocňovala národnostní problémy.¹⁰⁰ Přesto šlo o léta velké prosperity – ve městě se mohutně rozvíjel textilní průmysl, který r. 1914 dosáhl již 20 textilních podniků s více než osmi tisíci dělníky.¹⁰¹ Proto se tehdy začalo mluvit přímo o českém Manchesteru. Počet obyvatel se v souvislosti s tím zvýšil ze sedmi tisíc (r. 1880) na patnáct tisíc (r. 1910).¹⁰² Vlastenecký život obce přesvědčivě dokládá

96 Ivan JAKUBEC – Zdeněk JINDRA, *Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007, s. 409.

97 Tamtéž, s. 413–426.

98 J. HERBEN, *Kniha vzpomínek*, s. 622.

99 Zdeněk ŠIMEČEK – Jiří TRÁVNÍČEK, *Knihy kupovati...: Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha 2014, s. 225–226.

100 Největší intenzity dosáhly r. 1885, pak r. 1908. Srov. Ivo REJCHRT, *Královédvorská bartolomějská noc 1885 v dobových souvislostech*, diplomová práce FF UK 2001 (vedoucí: prof. PhDr. Jan Havránek, CSc.); TÝŽ, *Královédvorská bartolomějská noc 1885*, *Český časopis historický*, 3/2002, s. 555–578; Vladimír LEŠÁK, Národnostní nepokoje ve východních Čechách na přelomu 19. a 20. století a sociální demokracie. in: *Studie Vysoké školy pedagogické v Hradci Králové II/1. K regionálním dějinám východních Čech*, Hradec Králové 1993, s. 31–33.

101 Žádost aprovisačního komitě ve Dvoře Králové n. L. C. k. okresnímu hejtmantství ve Dvoře Králové n. L. ze dne 21. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 27 (43), 1914, Pres. č. 548.

102 Eva TOMKOVÁ – Alexandra JIŘÍČKOVÁ, *Dvůr Králové nad Labem a okolí. Historie a současnost ve fotografii*, Dvůr Králové nad Labem 2005, s. 21, 24.

řada českých spolků.¹⁰³ Češi dokázali zásluhou své většiny dominovat veřejnému prostoru v tehdejší „válce vlajek“,¹⁰⁴ jak demonstrovala například kašna s rukopisným hrdinou (a bojovníkem proti Frankům) Zábojem přímo na stejnojmenném hlavním náměstí. O to hůře se zde čeští vlastenci vyrovnávali s předválečnými úvahami o národnostním dělení čerstvě převážně českého okresu.¹⁰⁵

Potom přišel velký zlom. „Zpráva o zavraždění následníka trůnu a jeho choti přišla do našeho města v neděli kolem sedmé hodiny večer a způsobila veliký rozruch mezi veškerým obyvatelstvem, jež nezajímalo se o nic jiného, než o tuto tragickou událost. Zvláštní vydání veškerých časopisů byla v pondělí okamžitě rozebrána a i následující dny byly prodejny časopisů zrovna obleženy. Se všech veřejných budov a škol vlají smuteční prapory.“¹⁰⁶ Těmito a mnoha dalšími slovy přiblížil lokální týdeník *Královédvorské listy*, vycházející každého pátku, jak se mezi čísly z 26. června a 3. července 1914 změnila atmosféra ve Dvoře Králové

103 Některé se i svým názvem hlásí k slávě města jakožto naleziště Rukopisu královédvorského: Pěvecký spolek Záboj (zal. 1861), Sokol (zal. 1864; od 1895–1896 s novou sokolovnou), čtenářský spolek a posléze knihovna Slavoj (zal. 1881), místní odbor Ústřední matice školské (zal. 1882), místní odbor Národní jednoty severočeské (zal. 1885), obecní (teprve po 12 letech postátněné) české gymnázium (zal. 1890, od 1894–1895 s novou budovou) atd. Kulturním střediskem obce byl Hankův dům (otevřen 1874). Své organizace (a Německý dům) měli i místní Němci, byly ovšem v kulturním životě města mnohem méně vidět. E. TOMKOVÁ – A. JIŘÍČKOVÁ, *Dvůr Králové nad Labem*, s. 18–24; pro bližší informace o literatuře srov. Jiří ŠÍL – Ivo REJCHRT, *Nástin historiografie města Dvora Králové nad Labem*, in: *Krkonoše–Podkrkonoší 20*, Trutnov 2012, s. 487–499.

104 Srov. Nancy M. WINGFIELD, *Flag Wars and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech*, Cambridge – London 2007.

105 Antonín RAUTENKRANZ, Před světovou válkou. K poměrům politickým a národnostním na Královédvorskú, in: František Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války*, díl I., Dvůr Králové nad Labem 1925, s. 18–19.

106 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 15, 3. 7. 1914. O stručnosti prvních informací podává svědectví první oficiální zpráva, telegram z místodržitelství na místní okresní hejtmanství z 28. 6. 1914, který po uvedení titulů a jmen jen sděluje, že „heute in Sarajevo einem Attentate zum Opfer gefallen, beide tot“. Státní okresní archiv (dále SOKA) Trutnov, fond Okresní úřad Dvůr Králové nad Labem (dále OÚ DKnL), karton 27 (43), 1914, Pres. spisy, telegram přijatý pod č. 367; ve veřejnosti se ovšem kolem sedmé hodiny večerní šířila zpráva došlá prostřednictvím telefonu, František Trohoř (vyd.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války*, díl I., Dvůr Králové n. L. 1925, s. 53.

nad Labem.¹⁰⁷ Zde někde se rodí nová situace i nové úkoly pro místní tisk.

Dva místní týdeníky vystavily válečné poměry těžké zkoušky. Jak uznal i jeden z jejich redaktorů, krajský tisk nebyl na válku připraven – neměl finanční rezervy a byl odkázán na inzerci a na předplatné. Útlum civilní výroby se promítl do inzerce, řada čtenářů odešla na frontu (někteří bez úhrady svých pohledávek vůči novinám) a zpřísněná cenzura se promítl do častějších konfiskací. Regionální noviny vycházely obvykle v menším rozsahu i frekvenci. To vše noviny finančně ohrožovalo. I zde však byly rozdíly – zámožnost strany, jež noviny zaštiťovala, i obliba mezi inzerenty hrály v boji o přežití velkou roli.¹⁰⁸

Maladočeské *Královédvorské listy* vznikly r. 1913 jako stranické noviny. V březnu 1914 se jejich redaktorem stal Antonín Jaroslav Moravec (nar. 1888 ve Vodňanech, příslušný do Budějovic),¹⁰⁹ který je v lednu 1915 získal od Národní strany svobodomyšlné i do svého osobního vlastnictví.¹¹⁰ I přes svou relativní umírněnost trpěly cenzurou. Např. číslo 18 z 25. července 1914 bylo zabaveno pro texty o mezinárodních vztazích a kritiku rabování srbských majetků a vyhánění Srbů v Sarajevu.¹¹¹ Ten druhý sice vyznívá kriticky vůči nečinnosti rakouských sil při rabování, ale první je vcelku umírněný. Zabavené místo článku o setkání francouzského prezidenta s ruským carem a jeho německých ohlasech zní:

107 Charakteristika předválečných poměrů ve městě a první informace o sarajevských událostech vyšly již dříve: Ivo REJCHRT, *Válka přichází do maloměsta. Dvůr Králové nad Labem v roce 1914*, in: Jaroslav Láník – Tomáš Kykal (ed.), *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*, Praha 2015, s. 107–108; tamtéž jsou též dva odstavce o královédvorském tisku za války, s. 110–111.

108 A. RAUTENKRANZ, *Krajský tisk za války*, in: F. Trohoř (ed.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války*, díl I., s. 68–69.

109 Oznámení Petra Fingala okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o předání jeho funkce zodpovědného redaktora *Královédvorských listů* J. A. Moravcovi, 26. 3. 1914, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/512.

110 Oznámení A. J. Moravce okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o převzetí *Královédvorských listů* do jeho vlastnictví, 14. 1. 1915, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/512.

111 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 18 *Královédvorských listů* z 28. 7. 1914, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/634.

„Roku 1915 neb nejpozději 1916 má býti tedy rozhodnut boj mezi Slovanstvem a Germánstvem, ježž loni na jaře předpověděl říšský kancléř Bethmann-Hollweg. Náš názor však jest, že tak významný boj dvou ras a dvou kultur nutno vybojovati ne střetnutím se na poli válečném, nýbrž na poli kultury a ducha, získati si národy rozumnou a neštvavou politikou jak zahraniční, tak domácí, tak podporovati průmysl, živnosti a obchod, věnovati více na osvětové účely než na militarismus a zde vynaložiti veškeré síly a veškerou energii k vítězství nad státem sousedním. Pak nebude třeba báti se schůzek panovníků dvou států, s nimiž právě nejsme v nejlepším přátelství, neboť budeme míti za sebou spokojené občanstvo, vyspělé hospodářsky a kulturně, které ve spojení se stejně kulturně a hospodářsky vyspělým obyvatelstvem sousedního státu bude nejlepší zárukou trvalého míru a přátelství. Tak představujeme si moderní politiku, a tak jí také jediné rozumíme. Ne meč, nýbrž rozum, musí býti heslem každého dnešního moderního politika.“¹¹² Pro zhodnocení těchto novin je zajímavá též informace, že z 200 kusů tohoto vydání se podařilo zabavit 137,¹¹³ nešlo tedy o list s velkým nákladem (i konkurenční *Královédvorské pokrokové noviny* měly náklad 500 kusů,¹¹⁴ ovšem také ambici být čteny i pokrokáři v okolních městech; o vydání 500 kusů se píše též při konfiskaci místního deníku *Královédvorské nejnovější zprávy*,¹¹⁵ ovšem už několik dní později je to náklad 1000 kusů).¹¹⁶ Početnost nákladu kolísala – již o dva týdny později, 7. 8., vyšlo

112 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týždenník*, č. 18, 25. 7. 1914, s. 2.

113 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 18 *Královédvorských listů* z 28. 7. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/634.

114 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 28 *Královédvorských pokrokových novin* z 28. 7. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/633.

115 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 11 *Královédvorských nejnovějších zpráv* z 19. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/650.

116 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 16 *Královédvorských nejnovějších zpráv* z 24. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/655.

20. číslo už v nákladu 300 kusů, z toho však bylo 212 zabaveno¹¹⁷ – obsahovaly totiž informace o síle vojsk a stavu vojenských příprav.¹¹⁸ V září se však opět setkáme s nákladem 200 kusů (z toho 176 zabavených).¹¹⁹ Vedle konfiskací vydávání byla komplikací i předběžná cenzura a úbytek personálu, proto žádá A. J. Moravec zkrácení předběžné cenzury ze tří na jednu hodinu před vydáním.¹²⁰ Místodržitelství však jeho žádost (ostatně i obdobnou žádost Rautenkranzovu z dalších novin) zamítlo.¹²¹

Přesto jsou tyto žádosti zajímavým vhladem do cenzurní praxe a úřednického života: Antonín Rautenkranz v té své totiž mj. argumentoval, že za daných organizačních okolností by musel být jeho list cenzurován „v pozdních hodinách večerních“, k čemuž je v exempláři jeho žádosti připsána obyčejnou tužkou reakce úředníka z hejtmanství: „Nevadí[,] jsme v úřadě ve dne v noci nepřetržitě“. A Rautenkranzovo přesvědčení, že pouhé čtyři strany jeho novin lze zkontrolovat snadno, se o kus dále setkal s poznámkou: „Nejedná se o délku listu, ale o fyzickou možnost vůbec jej číst, neboť je mnohdy v úřadu takový nával neodkladné práce, že jest absolutně nemožno list číst. Třeba dvě hodiny musí zůstat ležet, než se začne číst.“¹²²

Nepřízeň doby *Královédvorské listy* dokázaly zvládnout změnou z týdeníku na čtrnáctideník,¹²³ k níž došlo v lednu 1915.¹²⁴ Jako jediné

117 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 20 Královédvorských pokrokových novin z 13. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/643.

118 Rozsudek krajského soudu v Hradci Králové o zabavení čísla 20 Královédvorských listů z 15. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/643.

119 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 24 Královédvorských nejnovějších zpráv z 26. 9. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/676.

120 Žádost A. J. Moravce o zkrácení lhůty pro předběžnou cenzuru ze dne 15. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/646.

121 Oznámení okresního hejtmanství o zachování tříhodinové lhůty pro předběžnou cenzuru ze dne 24. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/646–648.

122 Tamtéž.

123 A. RAUTENKRANZ, *Krajinský tisk za války*, s. 70.

124 Oznámení redaktora A. J. Moravce okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o změně periodicity Královédvorských Listů z týdeníku na dvoutýdenní ze 14. 1. 1915, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/717.

místní noviny byly vydávány v průběhu celé války, proto právě z nich čerpali tehdejší čtenáři nejvíce informací – a dnes představují jeden z hlavních pramenů pro válečná léta. Právě zde můžeme tedy nalézt výše zmíněné protimasarykovské výpady dodané propagandisty z Válečného tiskového stanu, jež distribuuje místodržitelství s pokynem zveřejnit je na vedoucím místě „bez poznámky ‚schváleno Kriegspresse-quartier‘“.¹²⁵ A tak se tu například lze dočíst v článku *Čechové v Americe proti Masarykovým agentům*, že „tisíce Čechů bojují za vlast svou a dávají životy a statky za svého císaře [...] společně s ostatními národy našeho mocnářství přičiňují se o zřízení silného, nového Rakouska-Uherska, a tím také o posílení svých vlastních národních a kulturních zájmů. Český národ v Čechách ohražuje se právě tak jako jeho bratři v Americe energicky proti jednání zrádců a volá na tato koupená individua: ‚Ruce pryč [!] Neposkvrňujte svými zločinnými rukama našich nejsvětějších citů a zájmů.“¹²⁶ Text čtenáře sotva překvapil, ve stejné verzi, ba dokonce pod stejným titulkem, si ho mohli přečíst již předtím jinde, třeba o třináct dní dříve v *Národních listech*.¹²⁷ Jindy si zase *Královédvorské listy* s dvoutýdenním zpožděním oproti deníkům zahřívaly v článku *V cizích službách*, že „pan Masaryk a soudruzi pozbyli navždy práva, zvát se syny českého národa. Strojili svému národu úklady, avšak nebezpečí, naštěstí, bylo odvráceno. S Masarykem a jinými agenty čtyřdohody nemá a nemůže mít český národ ničeho společného.“¹²⁸ Nakolik mohli místní čtenáři za daných okolností tento text vnímat jako stanovisko místních novin, je zjevné. Ačkoli to jistě nebylo záměrem těchto rakouských akcí, v praxi dodávaly české veřejnosti (po odstínění oficiál-

125 Místodržitelství v Čechách okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem z 6. 4. 1916, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 33 (47), Sig. Pres. 386.

126 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 4, 21. 4. 1916, s. 2. Ve srovnání s dodaným textem se citát liší jen dvěma (náhodnými?) typografickými chybami doplněnými v závorkách.

127 *Národní listy*, 8. 4. 1916, II. vyd. pro Prahu, s. 1.

128 *Královédvorské listy. Svobodomyslný týdeník*, č. 3, 7. 4. 1916, s. 2, srov.: „V pátek 24. března večerníky a v sobotu – byl svátek – raníky, kromě Union, přinesly památný článek, dodaný listům policií s pohrůžkou, že uveřejněn být musí a na místě význačném, V cizích službách.“, Jan HAJŠMAN, *Česká mafie: vzpomínky na odboj doma*, Praha 1932, s. 216.

ních proklamací) informace o zahraničním odboji, jež by bylo jinak obtížné šířit.¹²⁹

Ve městě ovšem vycházely i radikálnější *Královédvorské pokrokové noviny*, vydávané v duchu strany státoprávně-pokrokové. Její pozice byly zde, v českém výběžku do převážně německého území, nadto s velkou vlasteneckou „rukopisnou“ tradicí, dlouhodobě silné. Projevovaly se také činností místního pokrokářského Politického klubu, jenž sem zval významné osobnosti státoprávního hnutí. Ve volbách do říšské rady r. 1907 byl místním poslancem zvolen radikální pokrokář (tehdy předseda České strany radikálně pokrokové v letech 1908–1912, potom předseda České strany státoprávně pokrokové, sdružující dosavadní stranu radikálně pokrokovou a státoprávně radikální)¹³⁰ a šéfredaktor *Samostatnosti* dr. Antonín Hajn.¹³¹ Výjimečnost tohoto úspěchu vynikne, když si uvědomíme, že strana získala jen 2,1 promile všech odevzdaných hlasů v Předlitavsku, což z 23,30 % připadajících na Čechy činí 9 promile českých hlasů. Ve volební koalici se státoprávní a národně sociální stranou dosáhli 9 mandátů ze 108 českých křesel, a to především zásluhou národních sociálů, kteří získali 1,63 % odevzdaných hlasů v Předlitavsku, tedy 7 % českých hlasů. Vlastní pokrokáři získali jen tři mandáty, po volbách r. 1911 pak posílili na čtyři zástupce na říšské radě.¹³² Nešlo tedy rozhodně o stranu volebně v celonárodním měřítku příliš úspěšnou. V dalších volbách r. 1911 už bez předchozí volební koalice sice v tomto volebním obvodu Antonín Hajn podlehl národně sociálnímu kandidátovi podporovanému i mladočechy, nicméně ve Dvoře Králové nad Labem i tak výrazně zvítězil.¹³³ V obecních volbách v červnu

129 E. KUBŮ – J. ŠOUŠA, *T. G. Masaryk a jeho c.k. protivníci*, s. 263–267.

130 J. TOMEŠ, *Nás bylo málo jen, než přišly tisíce...: Česká strana státoprávně pokroková (1908–1918)*, Praha 2018, s. 103.

131 A. RAUTENKRANZ, *Před světovou válkou*, s. 11.

132 Zdeněk Václav TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby, III., 1879–1914. Část 2, 1891–1914*, Praha 1936, s. 458–460, 560.

133 A. RAUTENKRANZ, *Před světovou válkou*, s. 11–12; Antonín Hajn dostal ve volbách r. 1911 ve Dvoře Králové nad Labem 1103 hlasů, zatímco sociálnědemokratický kandidát Antonín Němec 653 hlasů, národně socialistický kandidát s podporou mladočechů K. Exner 439 hlasů pokrokář (realista) dr. V. Bouček 118 hlasů, hrabě Vojtěch Sternberg 113 hlasů a německý kandidát 196 hlasů.

1910 strana státoprávně-pokroková ovládla celý třetí sbor a též jeden mandát ve druhém, předseda strany MUDr. František Jenčík se stal dokonce náměstkem starosty.¹³⁴ Stejně dopadly v lednu 1914 poslední předválečné obecní volby, po nichž se stal Jan Holub náměstkem starosty, po jeho odstoupení přímo starostou.¹³⁵ Právě ve Dvoře Králové nad Labem proběhl v srpnu 1910 sjezd státoprávně pokrokového studentstva a mladé inteligence. Při různých příležitostech tu promlouvali významní činovníci státoprávně pokrokového hnutí: vedle místního poslance Antonína Hajna též Karel Stanislav Sokol (předseda strany státoprávní, od r. 1908 místopředseda strany státoprávně pokrokové)¹³⁶ nebo Alois Hajn.¹³⁷

Vzhledem k těmto výjimečným pozicím strany ve městě nepřekvapí, že právě zde vznikl r. 1909 její stranický orgán, jazykem povinného oznámení okresnímu hejtmanství „periodický tiskopis pod názvem ‚Pokrokové listy českého severovýchodu‘, který má vycházeti jednou týdně a obsahovati zprávy a pojednání politické, literární, sociální, hospodářské a p.“,¹³⁸ vydávaný nákladem stranického družstva. Od r. 1911 byl jeho zodpovědným redaktorem Antonín Rautenkranz,¹³⁹ který je záhy získal

V celém volebním obvodu ovšem zvítězil Antonín Němec 2691 hlasů, zatímco Antonín Hajn obsadil 1674 hlasy až třetí místo. Tamtéž, s. 12.

134 Tamtéž, s. 12, 17–18; Václav RADOUŠ, *Dvůr Králové n. L. a česká politika před válkou*, in: F. Trohoř (vyd.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války*, díl I., Dvůr Králové nad Labem 1925, s. 28.

135 Tamtéž, s. 12, 17.

136 J. TOMEŠ, *Nás bylo málo jen*, s. 103, 114; K. St. Sokol o Dvoru Králové n. L. r. 1912, in: F. Trohoř (vyd.), *Dvůr Králové n. L. v době světové války*, díl I., Dvůr Králové nad Labem 1925, s. 29.

137 A. RAUTENKRANZ, *Před světovou válkou*, s. 12–17.

138 Oznámení Tiskového a vydavatelského družstva ve Dvoře Králové nad Labem Okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o vydávání Pokrokových novin českého severovýchodu z 29. 7. 1909, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karta 280, Sig. 8/4/277.

139 Oznámení Josefa Jona Okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o jmenování Antonína Rautenkranze do funkce zodpovědného redaktora Pokrokových novin českého severovýchodu od 1. 1. 1911 z 29. 12. 1910, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karta 280, Sig. 8/4/277.

od družstva i jako majitel¹⁴⁰ a r. 1914 je přejmenoval na *Královédvorské pokrokové noviny*.¹⁴¹

Radikálněji laděné noviny byly postiženy cenzurou i dalšími zásahy ještě více než *Královédvorské listy*. Redaktor Rautenkrantz byl opakovaně stíhán státním zastupitelstvím a souzen u královéhradeckého krajského soudu. Někdy zasáhla předběžná cenzura, jindy však šlo až o zásah následujícího dne na popud státního zastupitelství v Hradci Králové.¹⁴² Ještě na prahu války, v čísle 28 z 24. 7. 1914, královédvorské hejtmanství na přání krajského zastupitelství zabavilo (což poté krajský tiskový soud v Hradci Králové potvrdil) části hned čtyř článků pro údajné rušení veřejného pokoje, a tedy i celé číslo. Z nákladu 500 kusů se jim podařilo zadržet 449, později i dalších 21.¹⁴³ Nové vydání již obsahovalo bílá místa s nápisem „Zabaveno!“.¹⁴⁴ Hned další číslo (29 z 31. 7.) bylo zabaveno kvůli tomu, že se vybraná místa snaží „nepravdivým udáváním a přerukováním příběhů zlehčiti nařízení úřadů“ a „popuzovati k opovrhování správou státní“.¹⁴⁵ O týden později (číslo 30 ze 7. 8.) byly tyto noviny zabaveny za text o českých Němcích, neboť „obsahem uvedeného článku hledí se popuditi jiné k nepřátelství proti národnímu kmeni německému“.¹⁴⁶ 33. číslo z 29. 8. 1914 bylo po zákazu zabaveno bez úniku

140 Oznámení Antonína Rautenkranze Okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o převzetí Pokrokových novin českého severovýchodu do jeho majetku z 21. 3. 1911, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 280, Sig. 8/4/277.

141 Jan Karel STRAKATÝ, *Antonín Rautenkrantz. Památce českého novináře*, Praha 1936, s. 12.

142 A. RAUTENKRANZ, *Krajinský tisk za války*, s. 70–71.

143 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 28 Královédvorských pokrokových novin z 28. 7. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/633; rozsudek krajského soudu v Hradci Králové o zabavení čísla 28 Královédvorských Pokrokových novin z 25. 7. 1914, tamtéž; Oznámení okresního velitelství četnictva okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem z 29. 7. 1914, tamtéž.

144 *Královédvorské pokrokové noviny. List strany státoprávně pokrokové*, č. 28, 24. 7. 1914, s. 1.

145 Rozsudek krajského soudu v Hradci Králové o zabavení čísla 29 Královédvorských pokrokových novin z 25. 7. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/637.

146 Rozsudek krajského soudu v Hradci Králové o zabavení čísla 30 Královédvorských pokrokových novin ze 14. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/641.

jediného čísla – ovšem celý náklad byl už jen 50 kusů.¹⁴⁷ Rautenkrantzovi nelze upřít bojovnost, ale proti státnímu aparátu se prosadit nedokázal. Např. 9. září 1914 zamítl vídeňský c. k. kasační soud zmateční stížnost proti rozsudku c. k. krajského soudu v Hradci Králové, kterým byl tento redaktor odsouzen k pokutě a 24hodinovému vězení kvůli tomu, že přetiskl zprávu uveřejněnou v jedněch novinách, protože měl vědět, že v jiných ji cenzura zabavila. Pokutami a konfiskacemi vzniklé finanční ztráty byly dlouhodobě neúnosné. V lednu 1915 vyšlo proto poslední číslo novin.¹⁴⁸ V březnu 1915 oznámil Rautenkrantz hejtmanství, že jeho časopis „následkem obtíží mimořádnými poměry jemu způsobených přestane na neurčitou dobu vycházeti“.¹⁴⁹ V květnu noviny z finančních důvodů oficiálně přestal vydávat a město opustil (s dluhy splácenými ještě po válce).¹⁵⁰ Důraz kladený na kontrolu tisku je zjevný ze žádosti královédvorského okresního hejtmanství ze září 1915, kdy pražský magistrát, od tam údajně pobývajícího Rautenkrantze, zjišťoval, „zda hodlá ještě vydávati Královédvorské pokrokové noviny, či je-li považovati list tento za zaniklý“.¹⁵¹ Rautenkrantzova reakce (už z Vídně) je jednoznačná: „Já jsem se nyní již definitivně rozhodl, že [se tohoto] listu vydávati nebudu a současně učiním o tom příslušné oznámení c. k. státnímu zastupitelství.“¹⁵² Rautenkrantzovy další osudy budou zmíněny níže.

Jen dvouměsíční, přesto naprosto zásadní epizodou byla snaha knihtiskaře Františka Simona (rodáka z Úpice r. 1887, příslušného do

147 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 33 Královédvorských pokrokových novin z 29. 8. 1914, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 281, Sig. 8/4/660.

148 *Královédvorské pokrokové noviny. List strany státoprávně pokrokové*, č. 41, 23. 1. 1915.

149 Oznámení Antonína Rautenkrantze Okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o zastavení vydávání Královédvorských pokrokových novin z 5. 3. 1915, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 280, Sig. 8/4/277.

150 A. RAUTENKRANZ, *Krajinský tisk za války*, s. 70–72; J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkrantz*, s. 14–15.

151 Žádost okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem Magistrátu král. hlav. města Prahy z 25. 9. 1915, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 280, Sig. 8/4/277.

152 Oznámení Antonína Rautenkrantze Magistrátu král. hlav. města Prahy z 29. 10. 1915, SOKA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 280, Sig. 8/4/277.

Lipnice u Dvora Králové nad Labem)¹⁵³ jako redaktora vydávat v létě 1914 ve Dvoře Králové nad Labem česky (jen chvíli i německy) stručný (dvoustránkový, u zvláštních vydání jednostránkový) válečný deník *Královédvorské válečné zprávy*. Jak zdůraznil v svolání uveřejněném hned v prvním čísle novin: „Dnešní pohnutá doba a těžké chvíle[,] které nás všechny stejnou měrou postihují, vyžaduje, by zprávy, často velmi důležitého obsahu pro náš lid, byly co nejrychleji rozšířeny. Program našeho listu jest tudíž zcela jasný: informovat o všech světových významných událostech co nejrychleji všecko občanstvo. Jsme dalecí nějakého stranictví a prohlašujeme, že budeme se vyhýbat veškerému politickému zbarvení. Omezíme se prostě na konstatování fakt [...] a můžeme již dnes čtenářstvu sdělit, že dostávají budeme zprávy přímo ze všech světových korespondenčních kanceláří telefonicky i telegraficky, každou hodinu denní i noční[,] tudíž budeme přinášeti o 12 i více hodin veškeré zprávy dříve[,] než přinášejí k nám denníky pražské.“¹⁵⁴ Simon využil nepravidelného zásobování pražskými novinami, kolísajícího vlnového spojení a „hladu“ veřejnosti po informacích. Používal zpráv c. a k. korespondenční kanceláře a pravidelně dodávaných *Reichenberger Zeitung* (proto jich údajně byly ve Dvoře Králové odebírány stovky exemplářů!).¹⁵⁵ Redakční práce byla vcelku střídmaprá, převážně šlo jen o nepůvodní směs přejatých aktuálních informací z výše uvedených zdrojů. Navíc i technická a jazyková kvalita (chvatné překlady z němčiny do češtiny) byla malá a cenzurní zásahy časté, proto se příliš neprosadily.¹⁵⁶ Náklad někdy i 1000 kusů¹⁵⁷ však svědčí o velkých ambicích těchto novin – okolnost, že tento počet známe díky hlášení cenzury

153 Hlášení četnické stanice okresnímu hejtmanství Dvůr Králové nad Labem z 19. 2. 1915, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 29 (44), Sig. 156 pres.

154 *Královédvorské nejnovější zprávy. Časopis věnovaný rychlému rozšiřování světových i místních událostí*, čís. 1, 7. 8. 1914, s. 1.

155 *Královédvorské pokrokové noviny. List strany státoprávně pokrokové*, č. 36, 2. 10. 1914, s. 1.

156 *Denní list válečný ve Dvoře Králové. Podnik Fr. Simona*, in: F. Trohoř (vyd.), Dvůr Králové n. L. v době světové války, díl I., s. 46–47.

157 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 16 Královédvorských nejnovějších zpráv z 24. 8. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/655.

o zabavení daného čísla, dokládá ovšem také další obtíže. 21. září se jistě i proto setkáme už „jen“ s nákladem 300 kusů.¹⁵⁸

Právě zde vyšel 23. září legendární manifest velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče, jinak rozšiřovaný ilegálně (častěji ovšem ve smyšlené verzi připsané samotnému carovi Mikuláši II.), popř. jako nástroj policejních agentů provokatérů¹⁵⁹ (i když je to sporné).¹⁶⁰ Jeho otištění v novinách je tedy určitou kuriozitou, ačkoli typograficky šlo o jeden z řady nikterak zdůrazněných článků na straně dvě: „Ruské provolání k rakouským národům! V obsazených pohraničních krajích rakouských rozšiřovali Rusové následující provolání vrchního vojenského velitele velkoknížete Nikolaje: Národové Rakousko-Uherští! Vídeňská vláda vypověděla Rusku válku[,] poněvadž ruská říše je věrna svému historickému poslání, nezanechati Srbsko osudu, nepřipustiti pokoření Srbska. Národové Rakousko-Uherští! V tom okamžiku[,] kdy překročím hranice rakousko-uherské, prohlašuji jménem velikého ruského cara, že Rusko znovu prolévá svou krev k osvobození od cizího jha, nic jiného nesledujíc, než znovu-zřízení práva a spravedlnosti. Také i Vám[,] národové rakousko-uhersští[,] přináší Rusko svobodu a uskutečnění Vašich národnostních snah. Během dlouhých století síly vlády rakousko-uherské nesvár mezi Vás, poněvadž byly si vědomy, že nesjednocenost Vaše jest základnou jejich panství nad Vámi, zatímco Rusko sleduje jediný cíl, by jeho národové mohly růst, a rozkvétat, by zachrániti si mohly drahé odkazy otců svých: Jazyk a víru. A aby každý z Vás ve svazku přátelském se svými bratry, v míru a svornosti se svými sousedy žil a národnostní právo ctíti mohl. V tom přesvědčení, že Vy sami ze vši síly své na dosažení této mety spolupůsobiti budete, žádám Vás, byste ruské vojsko s radostí a láskou přijali, neb ono bojuje za Vás.“¹⁶¹

158 Oznámení okresního hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem místodržitelství v Praze o zabavení čísla 46 Královédvorských nejnovějších zpráv z 21. 9. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/671.

159 Michael BOROVIČKA a kol., *Velké dějiny zemí koruny české*, svazek XII.b 1860–1918, s. 627.

160 František MARTÍNEK, *Ruské manifesty v českých zemích za světové války, Naše revoluce*, 1935, s. 10.

161 *Královédvorské nejnovější zprávy. Časopis věnovaný rychlému rozšiřování světových i místních událostí*, čís. 48, 23. 9. 1914, s. 2.

Šlo tedy o text, jehož otištění dokládá nedůslednost či nepozornost cenzury – ale současně i to, že nebyly časté: Tento manifest, zveřejněný v ruském tisku 16. září 1914, dorazil do redakcí v monarchii již 17. září, kdy se jej pokusila zveřejnit *Neue Freie Presse*, ale cenzura tomu zabránila.¹⁶² Liberecká *Reichenberger Zeitung* vydala 22. září plný text německé verze tohoto manifestu (ovšem nikoli jako hlavní zprávu, jen jako jeden z mnoha článků hluboko v nitru novin) s odkazem na německý tisk.¹⁶³ K textu přidala sarkastický nadpis *Rusko jako posel svobody*¹⁶⁴ a závěrečnou poznámku podobného ladění: „Tedy opět jedno poselství ruské svobody. Ví se ovšem, jak vřele národy Evropy mimo Anglii, Francii a společníky prahnou po této svobodě.“¹⁶⁵ Takto protirusky prezentovaný text cenzura propustila, protože teprve později došly instrukce k zabavení proklamace. Bylo provedeno 23. září, kdy se podařilo zabavit už jen 110 z 28 000 kusů novin.¹⁶⁶ Některé zjevně dorazily do Dvora Králové nad Labem a právě z nich vycházel i František Simon, přeložil manifest do češtiny (liší se tedy od původní české verze manifestu vydaného Ruskem v devíti jazycích včetně češtiny),¹⁶⁷ ovšem pomínil jakékoli protiruské invektivy a takto ho vydal. Zajímavé je, že kde původní verze vyzývá, aby rakouské národy vítaly ruské vojáky „jako své bratry a bojovníky na vaše ideály“,¹⁶⁸ německá verze uvádí, že jde o „drahé přátele, kteří vedou spor o vaše nejlepší“,¹⁶⁹ což František Simon přeložil ještě vřeleji: „byste ruské vojsko s radostí a láskou přijali, neb ono bojuje za Vás“.¹⁷⁰ Svévolně tedy překladem i odstraněním protiruského zarámování umocnil citový náboj a působivost manifestu.

„Censura propustila jej zprvu nezávadně, neboť byl vlastně překladem zprávy ‚Reichenberger Zeitung‘, ale později jeho rozšiřování a opi-

162 F. MARTÍNEK, *Ruské manifesty*, s. 5–8.

163 *Reichenberger Zeitung*, č. 231, ranní vydání 22. 9. 1914, s. 6–7.

164 Tamtéž, s. 6.

165 Tamtéž, s. 7.

166 F. MARTÍNEK, *Ruské manifesty*, s. 9.

167 Tamtéž, s. 5; český originál tamtéž, s. 51.

168 Tamtéž, s. 51.

169 *Reichenberger Zeitung*, č. 231, ranní vydání 22. 9. 1914, s. 7.

170 *Královédvorské nejnovější zprávy. Časopis věnovaný rychlému rozšiřování světových i místních událostí*, č. 48, 23. 9. 1914, s. 2.

sování stíháno bylo ve Dvoře i jinde velmi přísně a nelze vůbec ani zjistiti, kolik osob bylo zatčeno, vězněno a internováno v souvislosti s tímto manifestem.¹⁷¹ Pozdní cenzurní zásah nemohl zabránit šíření velkého množství výtisků po městě a okolí (ale i do Prahy). Z vyšetřování například víme, že v Hořicích prodali tohoto čísla dva obvyklí prodejci 71 kusů, 19 jim zbylo (jeden byl poškozen), ale všech 18 ostatních dokázal najatý distributor novin z administrace prodejcům František Voňka, který je nesl zpět do Dvora Králové nad Labem, prodat ještě v Hořicích na trhu „v několika minutách“.¹⁷² K dalšímu tiskovému zveřejnění manifestu již nedošlo, při jeho další distribuci se tedy – vedle letákové verze – pracovalo s již vydanými exempláři.¹⁷³

Dne 6. října byly *Královédvorské válečné zprávy* úředně zastaveny, „ježto tendence některých článků [...] jest v přímém odporu se zájmy veřejnými [...] Proti opatření tomuto není odvolání“.¹⁷⁴ Zajímavé je, že i úřední přehled zastavených periodik deklaruje tyto noviny – v souladu se Simonovou úvodní proklamací – jako postrádající politickou tendenci (což platilo jen pro 8 ze 116 dočasně či trvale zastavených titulů v Čechách).¹⁷⁵ František Simon se marně pokoušel v námitkách proti zastavení listu zdůraznit, že informoval loajálně, s uklidňující tendencí, rozšiřoval též úřední oznámení a pečoval o dobročinnost – a že zastavení listu znamená ztrátu obživy pro osm osob. Závěrem ujišťuje: „Vynasnažím se, bych nikdy nezavdal nejmenší příčiny ku jakékoliv nespokojenosti slavných c. k. úřadů.“¹⁷⁶ František Simon byl obžalován z velezrady,

171 *Denní list válečný ve Dvoře Králové*, s. 47.

172 Hlášení četnické stanice Jičín, od. v Hořicích, okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové nad Labem o prodeji čísla 48 *Královédvorských* nejnovějších zpráv z 2. 10. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 282, Sig. 8/4/680.

173 F. MARTÍNEK, *Ruské manifesty*, s. 9–13, 14.

174 Zastavení listu „*Královédvorské nejnovější zprávy*“, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 28 (43), 1914, Pres. č. 671.

175 Seznam dočasně nebo trvale zastavených periodik v Čechách od počátku války do r. 1916, in: Jaroslav VRBATA a kol., *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, Praha 1997, svazek III – rok 1916, s. 213–224.

176 Námitky Františka Simona c. k. okresnímu hejtmanství ve Dvoře Králové n. L. proti zastavení listu *Královédvorské nejnovější zprávy* ze dne 10. 10. 1914, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 28 (43), 1914, Pres. č. 678.

ale již 23. října byl osvobozen.¹⁷⁷ Polehčující okolností mu bylo převzetí manifestu z liberecké předlohy i předchozí vydávání německé verze novin, nebyl tedy vnímán jako národnostně zaujatý. Místodržitel Thun tohoto případu ovšem v listopadu 1914 využil ve svých sporech s armádou o kompetence pro stížnosti na nedbalost zeměbranceckých soudů, kolísajících mezi nemístnou přísností a laxností. Stížnost poslal ministr vnitra baron Heinold vrchnímu veliteli arcivévodovi Bedřichovi, v této souvislosti spolu korespondovali též ministerský předseda hrabě Stürgkh a ministr války Krobatin.¹⁷⁸ Krátká existence jinak vcelku amatérsky vedených novin *Královédvorské válečné zprávy* tak patří nesporně k důležitým kapitolám českého tisku v počátcích války.

František Simon měl však problémy s rakouskými úřady i po říjnovém osvobození. Po několika měsících, 12. února 1915,¹⁷⁹ byl totiž zatčen pro padělání tehdy nových papírových dvoukorun (jimi stát řešil tezaurování mincí).¹⁸⁰ Při té příležitosti uvedl, že v zásuvce svého psacího stolu ukrývá ještě 4 exempláře vlastních konfiskovaných novin z 23. 9. – novin s manifestem, což vedlo k dalšímu šetření.¹⁸¹ Vězení unikl předstíráním šilenství a nakonec dne 2. září 1916 utekl z ústavu pro duševně choré do Nizozemí.¹⁸² Tam žil krátce v Amsterdamu a pak v Haagu, zapojil se do tamního protirakouského odboje, korespondoval s T. G. Masarykem, ale počínal si velmi neopatrně, v rozporu s radami ostatních aktivistů se stýkal s prorakousky laděnými lidmi a šířil svůj padělatelský příběh. O jeho duševním stavu svědčí tvrzení, že musí za Masarykem do Londýna a že mu Masaryk musí koupit tiskárnu v Americe, nebo jeho nabídka, že se zapojí do námořní války ve Středomoří a bude v Dardanelské úžině dávat miny pod německé lodě. Vybíral mezi Čechy pení-

177 *Denní list válečný ve Dvoře Králové*, s. 48.

178 F. MARTÍNEK, *Ruské manifesty*, s.15–16.

179 Hlášení četnické stanice okresnímu hejtmanství Dvůr Králové nad Labem z 19. 2. 1915, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 29 (44), Sig. 156 pres.

180 *Denní list válečný ve Dvoře Králové*, s. 48.

181 Hlášení četnické stanice okresnímu hejtmanství Dvůr Králové nad Labem z 19. 2. 1915, SOkA Trutnov, f. OÚ DKnL, karton 29 (44), Sig. 156 pres. Četnická prohlídka je u něj nicméně nenašla – mezitím zmizely... Následovalo vyšetřování, kdo je odnesl. Tamtéž.

182 *Denní list válečný ve Dvoře Králové*, s. 48.

ze na revoluci, chlubil se finanční podporou od Masaryka, zřídil tam Československou tiskovou kancelář, až byl na rakouskou žádost zatčen jako padělatel. František Simon přiznal, že bankovky padělal, ale tvrdil, že čistě pro protirakouský odboj, dokonce se dovolával Masaryka. Ten popřel spojitost s paděláním, ale současně nechal zachránit zbytek z peněz, jež Simonovi poslal. Věrnému příslušníku odboje Emilu Fillovi v Nizozemí v této věci napsal: „Musím vyznat, že se stala chyba, ale zkusil jsem užít Simonových služeb, když se mi vyzpovídal.“¹⁸³ Pro český odboj byl Simonův případ velmi ožehavý, protože ohrožoval jeho obraz v neutrálním Nizozemí kriminalitou. Díky velkému nasazení jeho stoupenců se podařilo dosáhnout koncem roku 1917 Simonova propuštění. Ten pak tvrdil, že se nechal zatknout úmyslně a v intencích T. G. Masaryka, aby se očistil u soudu. Nicméně jak shrnul Emil Filla: „Případ Simonův pobouřil Čechy a já jsem měl nadlouho nervy zničeny. Lidé z úřadů Dohody i Holanďané hleděli na nás na všechny jaksi jinak než dříve. Všecko bylo pobouřeno.“¹⁸⁴ – „Jeho [Simonova] aféra zanechala nepříjemné následky mezi Čechy; nevěří si a navzájem se podezřívají, a Simon, snad ani ne úmyslně, přilévá do ohně hořlaviny; neuvědomuje si dosah svých počinů. Rozsévá všude nedůvěru.“¹⁸⁵ Filla stále usiloval o to, aby nebyl Simon vydán Rakousku. V létě 1918 dostal Simon od francouzského vojenského atašé pas na cestu do Paříže a úkol přivést odtamtud nové informace, ale už se do Nizozemí nevrátil. Tím se jeho vystupování v časech první světové války uzavírá.¹⁸⁶

Z osobností místní žurnalistiky je pro nás – navzdory Simonovým dobrodružstvím – nejzajímavější Antonín Rautenkranz. Naši zvláštní pozornost si zaslouží, protože nám umožňuje sledovat nejen životní dráhu novináře v neklidných letech, ale také fungování protirakouského odboje. Narodil se 28. 12. 1879 v Týništi nad Orlicí v rodině neúspěšného řezníka a uzenáře, který se živil jako obchodník s dobyt看em, matka pracovala jako kuchařka. Byl vychován u dalších příbuzných. V l. 1894–1901

183 Jan HAJŠMAN – Emil FILLA, *Hlídka české mafie v Holandsku: vzpomínky Emila Filly na válku a odboj*, Praha 1934, s. 68.

184 Tamtéž, s. 69.

185 Tamtéž, s. 82.

186 Tamtéž, s. 65–69, 82, 89, 111.

vystudoval královéhradeckou reálku, už tehdy začal přispívat do *Časopisu pokrokového studentstva*. Po studiu zemědělství na české technice v Praze (1901–1904) a na vysoké škole zemědělské ve Vídni (1905–1906) se stal profesionálním novinářem. Tělesnou vadu (deformaci páteře) si kompenzoval vlasteneckým žurnalistickým zápalem.¹⁸⁷ Jako přispěvatel i redaktor si prošel několik novin krajinských i pokrokářských (r. 1910 byl dokonce odpovědným redaktorem státoprávně-pokrokové *Samostatnosti*), až r. 1911 převzal jako odpovědný redaktor, nakladatel a vydavatel *Pokrokové noviny českého severovýchodu* (od r. 1914 *Královédvorské pokrokové noviny*), jež vedl v duchu státoprávního radikalismu a jejichž konce byly zmíněny výše. Jako redaktor, organizátor protestních shromáždění a řečník se stal výraznou postavou celého regionu, a proto se mu věnovala i předválečná cenzura.¹⁸⁸ Jak dokládá jeho spor s Antonínem Hajnem na sjezdu státoprávně-pokrokové strany r. 1912 o vystoupení z česko-německých smířovacích jednání, patřil mezi radikálnější činníky dokonce i v této radikální straně.¹⁸⁹

Válečné poměry, a zvláště zpřísněná cenzura Rautenkranzovo působení přerušily a dovedly ho nejprve do Prahy a poté až do Vídně, kde se stal 25. srpna 1915 redaktorem tamního krajanského *Vídeňského deníku*. Tam začal prosazovat svůj státoprávně radikální postoj a zkusil potlačit dynasticky loajální texty.¹⁹⁰ To uznával i pamětník, jenž s ním jinak v hodnocení domácího odboje příliš nesouzněl: „Do té doby ‚Vídeňský deník‘ sloužil dobrovolně Rakousku tak jako pražská ‚Union‘ a jiné listy. Právě v nejtěžších dobách z čista jasna obrátil, dobrovolně pro Rakousko nehnul prstem, psal nekompromisně a často odvážněji než mnohý pražský list. Změnu nápadnou a radostnou nemohl jsem si z Prahy vysvětliti. Až když jsem se s Rautenkranzem sešel, srozuměl jsem, že obrat v listě způsobil on; vědomě, zámyslně, a slyšel jsem ve Vídni, že si obrat vybojoval i proti některým vůdčím činitelům vydavatelstva. [...] Rautenkranz sám mne vyzval, abych, kdykoli by bylo třeba,

187 J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkranz*, s. 4–11.

188 Tamtéž, s. 11–14.

189 J. TOMEŠ, *Nás bylo málo jen, než přišly tisíce*, s. 227–228.

190 J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkranz*, s. 16–19.

zavola, že ‚Videňský deník‘ stojí odbojné akci úplně k dispozici.¹⁹¹ Boj s prorakouským aktivismem tedy nakonec vyhrál a stal se dokonce odpovědným redaktorem (od 1. 8. 1916) a poté přímo šéfredaktorem (od 8. srpna 1918).¹⁹² Takové počínání nebylo tehdy ničím samozřejmým: „V té době (r. 1916) kromě Heinricha v ‚Lidových novinách‘ a Jonáše ve ‚Venkově‘ žádný vůdčí redaktor nebyl k dispozici té skupině lidí, která udržovala styky se zahraničním odbojem, jenom ve ‚Videňském deníku‘ Rautenkrantz. A byl nám k dispozici, ačkoli si jistě byl vědom, že mu styky s námi mohou být každou chvíli osudnými.“¹⁹³ Využívaje v něčem méně ostražitě vídeňské cenzury v porovnání s českými zeměmi,¹⁹⁴ psával tu odvážné texty a dosáhl nákladu 30 tisíc výtisků denně, čímž se stal *Videňský deník* jedním z nejčtenějších českých listů.¹⁹⁵ Udává se dokonce, že po Macharově zatčení vedl ve Vídni místní pobočku Maffie.¹⁹⁶ Rautenkrantz sám však píše, že s Maffií pouze spolupracoval.¹⁹⁷

Od 1. srpna 1919 pracoval Rautenkrantz v redakci *Národních listů* a věnoval se domácí politice, zvláště pak menšinovým a jazykovým otázkám. Od 1. ledna 1931 musel kvůli srdeční chorobě odejít na odpočinek, ovšem i nadále příležitostně psával články, a to téměř až do své

191 Jan HAJŠMAN, Zmínil jsem se několikrát..., *Naše revoluce*, 1933, s. 232–233.

192 J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkrantz*, s. 17–20.

193 Jan HAJŠMAN, Zmínil jsem se několikrát..., *Naše revoluce* 1933, s. 233.

194 Srov. Antonín RAUTENKRANTZ, „Videňský deník“ za světové války, *Videňský deník*, č. 26, 17. 2. 1932, s. 18: „O válečném Videňském deníku“ se někdy uvádí, též se strany přátel listu, že měl příznivé podmínky censurní, a že tisková policie ve Vídni byla přímo slepá. Není to mínění zcela správné. Videňská censura byla bdělá s dostatek (...). Byly tu však – abych se i této věci několika řádky dotkl – jisté rozdíly v postupu censurních úřadů oproti na př. úřadům pražským. Nesměli jsme psáti leccčeho, o čem bez závary psaly listy pražské[,] a bylo tomu ovšem také naopak. Praxe ve Vídni byla ta, že jsme směli o choulostivých věcech psáti v celku to, co německé vídeňské listy. A v tom byl často náš prospěch. Když německý tisk napadal vůdce našeho zahraničního odboje, měli jsme my možnost zprávy toho druhu zaznamenati s úmyslem, informovati naše čtenáře o činnosti našich lidí za hranicemi. Lid se naučil čísti mezi řádky novin a dobře tisku rozuměl.“

195 J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkrantz*, s. 19–20.

196 J. GALANDAUER a kol., *Slovník prvního československého odboje 1914–1918*, s. 114.

197 A. RAUTENKRANTZ, *Na obranu*. „Videňský deník“ za války, č. 168, 29. 10. 1932, s. 2.

smrti 26. května 1933.¹⁹⁸ Jeho zdraví se poslední měsíce života zhoršovalo „jistě i rozčilováním nad mnohými bezútěšnými událostmi poslední doby“,¹⁹⁹ před nimiž varoval už dříve. Složka tiskových ohlasů na jeho smrt obsahuje 23 položek.²⁰⁰

Antonín Rautenkranz je ovšem pro nás zajímavý i jako pamětník, který se snažil ovlivnit veřejný obraz našeho odboje. Když byly zveřejněny vzpomínky významného účastníka Maffie a vlivné postavy první republiky (mj. šéfredaktora *Českého slova* a ředitele politického zpravodajství ministerstva vnitra)²⁰¹ Jana Hajšmana,²⁰² Rautenkranz cítil potřebu zastat se Vídeňského deníku, „jemuž se v knize těžce křivdí“,²⁰³ a odmítnout „nekritické zveličování a nadouvání každého sebemenšího počinu tzv. Maffistů, přehlížení všeho, co se dělo pro věc naší svobody mimo Maffii a podivně nerovnoměrné hodnocení zásluh“. ²⁰⁴ V sérii osmi článků z října až prosince 1932²⁰⁵ zdůrazňuje samostatnost vlasteneckého, protiaktivistického působení *Vídeňského deníku* nezávisle na Jiřím Hajšmanovi. Dříve, než se stal spolupracovníkem tohoto listu právě Hajšman, u nějž má pocit, že příliš zdůrazňuje své zásluhy (především tvrzením: „stal jsem se spolupracovníkem Vídeňského deníku a Deník orgánem spiklenců, o ten se rozšířila fronta našich listů, těch, které stály v přímém styku s naším odbojem“).²⁰⁶ Jiří Hajšman pak zveřejnil, že *Vídeňský deník* sloužil odboji už před jeho vstupem a z vlastního roz-

198 J. K. STRAKATÝ, *Antonín Rautenkranz*, s. 23–26.

199 Ladislav TŮMA, Vzácný přítel hraničářů, *Národní listy*, č. 146, 28. 5. 1933, s. 3.

200 Památník národního písemnictví, pobočka Staré Hradky, fond Antonín Rautenkranz, karton 4. Tento fond má celkem čtyři kartony, jež ovšem poznání jeho osobnosti nad rámec zde shromážděných novinových textů nijak zásadně neobohacují.

201 J. GALANDAUER a kol. *Slovník prvního československého odboje 1914–1918*, s. 46.

202 Jan HAJŠMAN, *Česká mafie: vzpomínky na odboj doma*, Praha 1932.

203 Antonín RAUTENKRANZ, Na obranu. „Vídeňský deník“ za války, *Vídeňský deník*, č. 168, 29. 10. 1932, s. 2.

204 Tamtéž.

205 *Vídeňský deník*, č. 168, 29. 10. 1932, s. 2; č. 175, 11. 11. 1932, s. 2–3; č. 180, 21. 11. 1932, s. 2; č. 181, 24. 11. 1932, s. 2; č. 182, 26. 11. 1932, s. 2; č. 183, 29. 11. 1932, s. 2; č. 184, 30. 11. 1932, s. 2; č. 185, 1. 12. 1932, s. 2.

206 J. HAJŠMAN, *Česká mafie: vzpomínky na odboj doma*, s. 183; srov. též s. 207.

hodnutí.²⁰⁷ Ačkoli tento spor může působit poněkud malicherně, vzešly z něj cenné vzpomínky, jež jsou důležitým pramenem pro přiblížení činnosti těchto novin a tisku vůbec.

Královédvorské listy měly r. 1918 svou pevnou čtrnáctidenní periodicitu – vycházely každý druhý pátek odpoledne. Jen jednou učinily výjimku a objevily se v úterý: 29. října 1918. Zvláštní jednostránkové vydání hlásá: „Bratři a sestry, drahý lide československý! Ze stověžaté Prahy, srdce národa Československého[,] dochází zvěst vzbuzující nevylicitelný jásot a nadšenou radost všech upřímných Čechů: Po třisetletém utrpení, po třisetletém neutuchajícím boji za práva a spravedlnost našeho národa rodí se život nový, plný nejkrásnějších nadějí do budoucna. Národ československý znovu ožívuje, národ československý prohlašuje svoji nezávislost na všechny strany a ohlašuje celému světu svoji samostatnost. [...] nechť žije, kvete a spěje k novým velkým metám šťastný, svobodný a volný národ Československý!“²⁰⁸ Druhým (a posledním) textem tohoto zvláštního vydání byl pak první československý zákon, v němž se Národní výbor prohlašuje vykonavatelem nové státní svrchovanosti, ale také – na rozjařené chvíli nečekaně uvážlivě – ve druhém článku prohlašuje, že „veškeré dosavadní zemské i říšské zákony a nařízení zůstávají prozatím v platnosti“.²⁰⁹ Do euforie se zjevně už mísí úvahy o dalším vývoji státu.

V něm se mnohé změnilo, ale význam a aktivita českého tisku nikoli. Sahrál svou roli v občanském i politickém životě předválečných i válečných let, nezlomen ani nápirem rakouské propagandy a cenzury, a plnil ji i nadále, samozřejmě spolu s tiskem německým i zahraničním (postupně obohacen též o rozhlas).²¹⁰ Ale to už je další kapitola jeho vývoje.

207 J. HAJŠMAN, Zmínil jsem se několikrát..., in: *Naše revoluce 1933*, s. 233.

208 *Královédvorské listy. Orgán české státoprávní demokracie*, č. 23, 29. 10. 1918, s. 1.

209 Tamtéž, s. 1.

210 Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2000, s. 326–342.

Propaganda and Censorship. Journalism in Dvůr Králové nad Labem during the Great War in 1914–1918

SUMMARY

This paper is about the development of Czech journalism from the second half of the 19th century until the First World War and the subsequent transformations in the context of the Czech lands, the Austro-Hungarian Empire and also sporadically West Europe. It defines the three major changes that took place as a result of the war: origin of wartime propaganda, increased censorship and the economic difficulties related to publishing newspapers. Dvůr Králové nad Labem, as a major textile industry centre located in a Czech salient into mostly German territory, represents a valuable source of information about actual regional journalism during the 1914–1918 period. The Královédvorské pokrokové noviny newspaper, which was published in the spirit of Constitutionalist Progressive party's ideology, succumbed to economic losses caused by censorship and was closed down in 1915 (the editor of this newspaper, Antonín Rautenkranz, subsequently became chief editor of an influential Viennese daily and strove to influence the image of the wartime press after the war). An important phase, which lasted just two months, was the publication of the Královédvorské nejnovější zprávy newspaper, which published the legendary manifest of Grand Duke Nikolai Nikolayevich among others, which is extraordinary even in the context of the Czech lands. The newspaper was subsequently closed by officials. The young bohemian Královédvorské listy newspaper was published throughout the entire war in this town and is therefore a valuable source of information about the long-term transformations of political and social situations, from forced anti-Masaryk articles to welcoming the establishment of Czechoslovakia.

Rakouská lidová strana a parlamentní volby v roce 1970

ABSTRACT

Austrian People's Party and the Parliamentary Elections in 1970

The Austrian People's Party endeavoured to regain an above-half majority of mandates in the National Council in the 1970 parliamentary elections. However, it failed to achieve this goal, even though the balance of the uni-color ÖVP government was not bad at all. The People's Party failed to adequately respond to the transformations of Austrian society, it presented a faulty pre-election campaign based on out-dated methods. Some members of the public also disagreed with some of its measures, particularly in the economic sphere. And finally, it faced well-prepared competition in the form of the SPÖ lead by the charismatic Bruno Kreisky. The results of the elections in spring 1970 began the greatest crisis in the history of the ÖVP, which the party took several years to recover from.

Keywords: History; 20th Century; Austria; Parliamentary Elections; Austrian People's Party; Austrian Socialist Party; Josef Klaus; Bruno Kreisky

Z hlediska formátu koaliční spolupráce patří vývoj v Rakousku po druhé světové válce mezi ojedinělé případy. Někdejší nesmiřitelní političtí soupeři, Rakouská lidová strana (Österreichische Volkspartei, ÖVP) a Socialistická strana Rakouska (Sozialistische Partei Österreichs, SPÖ), dokázali po roce 1945 překlenout vzájemnou revnivost a vytvořili společnou vládní koalici na bázi proporční demokracie (Proporzdemokratie).¹ Tento model spolupráce umožnil stabilní vnitřní vývoj zahrnutím značné části směřodatných politických názorů. Velká koalice fungovala bezmála 21 let. Změny přinesly parlamentní volby v letech 1966

1 Gerhard LEHMBRUCH, *Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*, Tübingen 1967.

a 1970; přispěly k uvolnění konsenzuálního pojetí politiky k více soutěživému, běžnému ve vyspělých parlamentních demokraciích západní Evropy.

Cílem studie je analýza předvolební kampaně Rakouské lidové strany během voleb do Národní rady 1970 s důrazem na tištěná periodika. Tehdejší celostátní souboj o důvěru voličů byl již dobově správně pokládán za mezník ve vývoji moderních rakouských dějin. Nečekané vítězství sociální demokracie zahájilo období dnes běžně označované jako „Kreiského éra“.² Dosavadní historiografie nejčastěji nahlíží na parlamentní volby z března 1970 jako na počátek zásadních změn v mnoha oblastech života Rakušanů.³ Novou vědeckou interpretaci by mohlo přinést zohlednění zápisů z předsednictva SPÖ a ÖVP, které jsou však, až na ojedinělé výjimky, z důvodu ochrany osobních údajů žijících osob nedostupné.⁴

Pro pochopení událostí roku 1970 je nezbytné stručně přiblížit předchozí rakouský vnitřní vývoj. Na jaře 1966 zvítězili lidovci v parlamentních volbách, následování sociální demokracií.⁵ Poprvé v rakouské historii získala jedna z politických stran nadpoloviční většinu mandátů v Národní radě. Lidovci obsadili 85 ze 165 křesel. O triumfu ÖVP rozhod-

-
- 2 K různým periodizacím rakouských dějin po roce 1945 srov. např. Ernst HANISCH, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Wien 1994; Michael GEHLER, *Die Zweite Republik – zwischen Konsens und Konflikt. Historischer Überblick (1945–2005)*, in: Herbert Dachs a kol. (eds.), *Politik in Österreich. Das Handbuch*, Wien 2006, s. 35.
 - 3 Z pohledu předvolební kampaně problematiku přibližuje Norbert HÖLZL, *Propagandaschlachten. Die österreichischen Wahlkämpfe 1945 bis 1971*, Wien 1974, s. 140–161. Rohlasové zpravodajství si všímá Tina PLASIL, *Klare Verhältnisse für ein modernes Österreich. Die Nationalratswahlen 1970 und 1971. Die Radio-Berichterstattung des ORF über Wahlkampf und Wahltag bei den Nationalratswahlen 1970 und 1971*, b. m., b. r; https://www.mediathek.at/fileadmin/Bibliothek/Journale_Aufsätze/Wahlen_70_71/joua_Wahlen.pdf.
 - 4 Tuto skutečnost mi potvrdil jak vedoucí archivu Karl von Vogelsang Institut (uchovává materiály Rakouské lidové strany) Johannes Schöner, tak archivářka Stiftung Bruno Kreisky (pečuje o vybrané materiály SPÖ) Marie Steinerová.
 - 5 Nejpodrobnější analýzou parlamentních voleb z 6. března 1966 zůstává Robert KRIECHBAUMER, 1966 und 1970 oder die Wende der österreichischen Innenpolitik, in: Robert Kriechbaumer (ed.), *Österreichs Innenpolitik 1970–1975. Österreichisches Jahrbuch für Politik, Sonderband 1*, Wien – München 1981, s. 5–13. Předvolební kampaň přibližuje N. HÖLZL, *Propagandaschlachten*, s. 117–139.

ly především tři skutečnosti.⁶ Zaprvé, dokázala přesvědčit značnou část elektorátu o schopnosti provést pozitivní modernizaci Rakouska. Tím úspěšně oslovila zejména voliče od 25 do 40 let. Lidovecký program pro parlamentní volby pod názvem „Aktion 20“ představoval konkrétní výčet opatření a cílů v následujících dvou dekadách. Nabízel vizi společenského, hospodářského a vědeckého pokroku, a tudíž vyvolával dojem pozitivní budoucnosti. Za jeho vypracováním stáli vědci, konkrétní realizaci měli zabezpečit lidovečtí politici.⁷

Zadruhé, nedostatečné distancování se sociální demokracie od volební podpory Komunistické strany Rakouska (Kommunistische Partei Österreichs, KPÖ). V lednu 1966 předsednictvo rakouských komunistů přijalo usnesení o kandidatuře pouze ve volebním kraji Vídeň-severovýchod, kde očekávalo zisk tzv. „základního mandátu“.⁸ V ostatních částech Rakouska doporučilo svým příznivcům podpořit SPÖ. Vedení socialistů reagovalo polovičatými prohlášeními. Podpoře komunistů neřeklo jasné ne, a tak část veřejnosti nabyla dojmu, že s proklamací KPÖ dokonce souhlasí. Lidovci využili nerozhodnosti socialistů a v předvolební kampani varovali před proměnou alpské republiky v „rudé“ Rakousko. Účinně tím mobilizovali voliče, když poukázali na možnou hrozbu socialistických experimentů v podobě spolupráce mezi SPÖ a KPÖ na bázi lidové fronty.⁹

Třetí důvod představovaly spory uvnitř sociální demokracie. Vedly ke vzniku odštěpenecké Demokratické pokrokové strany (Demokratische Fortschrittliche Partei, DFP) v čele s bývalým předsedou sociálně demokratických odborů a ministrem vnitra Franzem Olahem.¹⁰ Strana

6 R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 5.

7 Tamtéž, s. 9–11.

8 Josef EHMER, Die Kommunistische Partei, in: Herbert Dachs a kol. (eds.), *Handbuch des politischen Systems Österreichs*, Wien 1992, 2. durchgesehene Auflage, s. 276–277.

9 N. HÖLZL, *Propagandaschlachten*, s. 121–123; Lore HAYEK, *Design politischer Parteien. Plakatwerbung in österreichischen Wahlkämpfen*, Wien – Münster 2016, s. 63.

10 Manfred LECHNER, „....Jener, dessen Namen unter den Lebenden nicht genannt werden mag.“. Der „Fall Olah“ – Ein Megaskandal der Zweiten Republik?, in: Michael Gehler – Herbert Sickinger (eds.), *Politische Affären und Skandale in Österreich. Von Mayerling bis Waldheim*, Thaur – Wien – München 1996,

sice zůstala v roce 1966 před branami Národní rady, nicméně ji podpořilo zhruba 150 000 někdejších příznivců SPÖ.¹¹

Po parlamentních volbách jednal úřadující spolkový kancléř Josef Klaus o pokračování velké koalice.¹² Zisk absolutní většiny mandátů v Národní radě způsobil značná očekávání lidoveckého elektorátu. ÖVP vstupovala do koaličních jednání v odlišné pozici oproti minulosti. Nesouhlasila, aby některé klíčové resorty spravovali nadále sociální demokraté. Přenechat vedení diplomacie hlavnímu konkurentovi byla ochotna pouze pod podmínkou přesunu určitých důležitých agend (zahraniční obchod a kulturní politika) pod správu jiných ministerstev. Dne 18. dubna 1966 předalo vedení lidovců sociálním demokratům poslední verzi koaliční dohody. Předsednictvo SPÖ jejich návrh odmítlo. Následně Josef Klaus požádal spolkového prezidenta Franze Jonase o jmenování první jednobarevné vlády v rakouských dějinách.¹³ Lidovci mohli poprvé v historii ukázat, jak spravovat Rakousko, aniž by museli činit programové kompromisy s ohledem na koaličního partnera.

Klausův kabinet se ujal vlády s obrovským reformním elánem. Vedle cíle aktivity a nesporných úspěchů v oblasti mezinárodní politiky postupně připravil a schválil řadu důležitých legislativních norem.¹⁴ Zahá-

2. durchgesehene und erweiterte Ausgabe, s. 419–436. K Olahově straně srov. Michael KONVICKA, „Olahs“ Partei: Die Demokratische Fortschrittliche Partei (DFP): ein Beitrag zur österreichischen Zeitgeschichte der 60er und 70er Jahre, Hamburg 1997.

11 Identický údaj uvádí Manfred RAUCHENSTEINER, *Die Zwei. Die große Koalition in Österreich 1945–1966*, Wien 1987, s. 479; Rudolf NECK, Innenpolitik, in: Erika Weinzierl – Kurt Skalik (eds.), *Die Zweite Republik*, Bd. 1, Graz – Wien – Köln 1972, s. 289.

12 Josef KLAUS, *Macht und Ohnmacht in Österreich*, Wien – München – Zürich 1971, s. 154.

13 M. RAUCHENSTEINER, *Zwei*, s. 480–482.

14 Jednalo se především o dosažení kompromisu s Itálií v otázce Jižního Tyrolska, pokračující jednání o uzavření asociální dohody s Evropským hospodářským společenstvím a zahájení tzv. východní politiky (Ostpolitik). K tomu srov. sumárně Michael GEHLER, *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, Bd. 1, Innsbruck – Wien – Bozen 2005, s. 325–358; TÝŽ, *Vom Marshall-Plan bis zur EU. Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart*, Innsbruck

žil tím období změn, které zásadním způsobem přispěly k modernizaci Rakouska. Jednalo se například o reformu rozhlasu,¹⁵ reorganizaci zestátněného průmyslu,¹⁶ četnější bytovou výstavbu¹⁷ nebo opatření k podpoře a rozvoji výzkumu a technologií.¹⁸ Stranou zájmu Klausovy vlády nezůstal ani státní vzdělávací sektor; především v oblasti středních odborných a středních vyšších škol. Současně došlo k založení dvou regionálních univerzit v Linzi (1966) a Klagenfurtu (1970), čímž vláda reagovala na zvýšenou poptávku trhu po kvalifikovaných pracovních silách.¹⁹ Ačkoliv lidovci disponovali v Národní radě pohodlnou většinou 85 křesel z celkových 165 mandátů, Klausův kabinet zpravidla

– Wien – Bozen 2006, s. 123–136. K zahraniční politice Klausovy vlády srov. sumárně Reinhard MEIER-WALSER, *Die Außenpolitik der monocoloren Regierung Klaus in Österreich 1966–1970*, München 1988.

- 15 *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* Nr. 195/1966, Bundesgesetz vom 8. Juli 1966 über die Aufgaben und die Einrichtung der „Österreichischen Rundfunk Gesellschaft m. b. H.“ (Rundfunkgesetz), ausgegeben am 31. 8. 1966, 64. Stück, s. 1149–1154. Šlo o snahu vymanit rozhlas z vlivu politických stran na základě proporčního zastoupení a učinit z něj nezávislé médium.
- 16 *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* Nr. 23/1967, Bundesgesetz vom 16. Dezember 1966 über die Ausübung der Anteilsrechte des Bundes an verstaatlichten Unternehmungen (ÖIG-Gesetz), ausgegeben am 13. 1. 1967, 8. Stück, s. 411–413. Zákon přinesl reformu zestátněného průmyslu podle principů soukromého sektoru. Stát výkon svých práv a povinností přenesl na Österreichische Industrieverwaltungsgesellschaft. Členy dozorčí rady nominovala spolková vláda.
- 17 *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* Nr. 280/1967, Bundesgesetz vom 29. Juni 1967 über die Förderung der Errichtung von Klein- und Mittelwohnungen (Wohnbauförderungsgesetz 1968), ausgegeben am 4. 8. 1967, 66. Stück, s. 1635–1647.
- 18 *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* Nr. 377/1967, Bundesgesetz vom 25. Oktober 1967 zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (Forschungsförderungsgesetz), ausgegeben am 14. 12. 1967, 90. Stück, s. 2154–2161. Přijetí zákona znamenalo v legislativní oblasti počátek explicitní podpory výzkumu a rozvoje technologií. K tomu srov. např. Herbert GOTTHEIS – Michael LATZER, Forschungs- und Technologiepolitik, in: Herbert Dachs a kol. (eds.), *Politik in Österreich. Das Handbuch*, Wien 2006, s. 714.
- 19 Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Bd. 5, Von 1918 bis zur Gegenwart*, Wien 1988, s. 524–535.

hledal pro své návrhy podporu napříč politickým spektrem. Pouze u 12 % z nich využil absolutní majority v Národní radě.²⁰

Reformní úsilí ve druhé části funkčního období Klausovy vlády výrazně limitovaly hospodářské obtíže. Na ekonomickou recesi reagoval ministr financí Stephan Koren přijetím opatření známých pod pojmenováním „Paukensschlag“. Zvýšení daňové zátěže přijala veřejnost s rozezlením. Klausův kabinet totiž nedlouho předtím učinil krok opačným směrem. Nejasný kurz kličkování otrásl důvěrou části elektorátu v kompetenci lidovců v hospodářských otázkách. Kritickými slovy na adresu ministra financí nešetřili ani někteří jeho vládní a straničtí kolegové. Korenova opatření lidovcům z krátkodobého hlediska nepochybně uškodila, dlouhodobě však přispěla ke stimulaci rakouské ekonomiky, z čehož paradoxně profitovaly až budoucí sociálně demokratické vlády.²¹

Napětí uvnitř ÖVP ještě zesílilo vinou řevnivosti vlivných zemských a přidružených organizací. Přimělo Josefa Klause, aby v lednu 1968 otevřeně pohrozil odstoupením z funkce předsedy ÖVP a spolkového kancléře. Klausovo zamýšlené „předání žezla“ zcela zastínilo připravované personální změny jím vedeného kabinetu. Část veřejnosti nabyla dojmu, že lidovce namísto problémů obyvatel Rakouska zajímají spíše tahanice o moc a lukrativní místa ve veřejné správě.²²

Zatímco ÖVP zažívala v březnu 1966 opojné pocity vítězství, sociální demokracie procházela těžkou vnitřní krizí. Strana poprvé od konce druhé světové války zasedla v Národní radě v opozičních lavicích. Z volební porážky vyvodila správné důsledky provedením potřebné personální a programové inovace. Počátkem února 1967 zvolila k překvapení

20 Ernst HANISCH, Josef Klaus, in: Herbert Dachs – Peter Gehrlich – Wolfgang C. Müller (eds.), *Die Politiker. Karrieren und Wirken bedeutender Repräsentanten der Zweiten Republik*, Wien 1995, s. 302. Toto tvrzení potvrzuje rovněž Bruno Kreisky. Srov. Bruno KREISKY, *Im Strom der Politik. Der Memoiren zweiter Teil*, Wien 1988, s. 394.

21 Ludwig REICHOLD, *Geschichte der ÖVP*, Graz – Wien – Köln 1975, s. 430–432; Robert KRIECHBAUMER, *Die Ära Josef Klaus. Österreich in den „kurzen“ sechziger Jahren*, Bd. 1: Dokumente, Wien – Köln – Graz 1998, s. 67.

22 L. REICHOLD, *Geschichte*, s. 427–429; R. KRIECHBAUMER, *Ära*, s. 68–69.

mnoha členů strany nového předsedu Bruna Kreiského.²³ Pod jeho vedením a za pomoci 1 400 expertů přijala inovované programy na reformu justice, správy, školství a vzdělání dospělých. Neopomněla navrhnout ani opatření na podporu hospodářství, čímž chtěla připomenout své schopnosti v ekonomických otázkách. SPÖ se měla stát garantem a realizátorem moderního a prosperujícího Rakouska. Kreisky s úspěchem proměnil SPÖ z výrazně třídní na integrační stranu (catch-all party), tedy usiloval o oslovení voličů všech socioekonomických skupin. Zahájil přitom intenzivnější dialog s katolickou církví nebo drobnými zemědělci, kteří spíše podporovali konkurenční lidovce.²⁴

Nejasné vymezení se SPÖ vůči KPÖ sociální demokracii v roce 1966 objektivně uškodilo. Možnost spolupráce obou levicových stran v podstatě vyloučila důsledky mocenských bojů mezi rakouskými komunisty. Reformní proces v Československu známý pod označením Pražské jaro a následný vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa zesílily názorové rozpory uvnitř KPÖ. V lednu 1969 si komunisté zvolili nové vedení v čele s Franzem Muhrim, mužem majícím důvěru Moskvy. V ústředním výboru (předsednictvu) však nadále probíhaly boje mezi reformisty kolem Franze Marka a Ernsta Fischera a konzervativci. V květnu téhož roku vyloučila rozhodčí komise strany jednoho z kritiků srpnové intervence a sovětského socialismu Ernsta Fischera z KPÖ. Následovala více či méně medializovaná vlna vnitřních turbulencí. V listopadu 1969 rezignovala většina reformistů z předsednictva strany. V reakci na to odešlo několik stovek funkcionářů z KPÖ.²⁵

23 Robert KRIECHBAUMER, Der 18. Parteitag der SPÖ vom 30. Jänner bis 1. Februar 1967, *Zeitgeschichte* 4/1979, s. 129–147.

24 K proměnám uvnitř sociální demokracie srov. přehledně Oliver RATHKOLB, Transformation der SPÖ, 1966–1970, in: Franz Schausberger (ed.), *Transformation der österreichischen Gesellschaft und die Alleinregierung von Bundeskanzler Dr. Josef Klaus*, Salzburg 1995, s. 198–209. Z memoárové literatury B. KREISKY, *Strom*, s. 399–402, 405–406.

25 K vývoji uvnitř KPÖ srov. Manfred MUGRAUER, Der „Prager Frühling“ und die Parteikrise der KPÖ, in: Stefan Karner a kol. (eds.), *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Beiträge*, Köln – Weimar – Wien 2008, s. 1057–1059; TÝŽ, Von der Verurteilung zur „bitteren Notwendigkeit“. Die KPÖ, der „Prager Frühling“ und die Militärintervention in Prag, *Mitteilungen der Alfred Klahr Gesellschaft* 15, 2/2008, s. 4–7. Nejpodrobněji TÝŽ, „Oft setzte man sich über ver-

Kreisky neváhal, a s ohledem na zřetelný posun komunistů ke konzervativním (prosovětským) pozicím a neblahé zkušenosti z parlamentních voleb 1966, inicioval počátkem října 1969 přijetí tzv. Eisenstadtského prohlášení. V něm SPÖ rezolutně odmítla jakoukoli formu spolupráce nebo podpory ze strany KPÖ. SPÖ tím dala voličům zřetelný signál, že „mezi socialismem a diktaturou není žádného společenství“.²⁶ Jasná slova socialistů vzala ÖVP obrazně řečeno „vítr z plachet“. Důrazné odmítnutí SPÖ spolupráce s KPÖ na jakékoli úrovni výrazně otupilo mobilizační potenciál varování před hrozbou vzniku lidové fronty, které lidovci několikrát v předvolební kampani využívali. Sociální demokracie provedla důslednou reflexi z předchozího nezdaru. Na březnové parlamentní volby byla dobře připravena a mohla tak vyzvat lidovce na souboj o vítězství.²⁷

Předvolební kampaň

V pořadí dvanácté volby do Národní rady proběhly v neděli 1. března 1970. O cílech svých stran a možných koaličních variantách mluvili lídři jednotlivých politických subjektů dlouho předtím. Například v září 1969 hovořili o těchto tématech v rakouském rozhlasu. Úřadující spolkový kancléř a lídr ÖVP Josef Klaus chtěl zachovat jednobarevnou lidoveckou vládu. S opětovným ziskem nadpoloviční většiny mandátů v rakouském parlamentu spojil své další působení v politice. Nabídl rezignaci, nezískají-li lidovci absolutní majoritu křesel v Národní radě, nebo bude-li strana chtít vytvořit koalici. Voliči se podle jeho

nünftige Argumente hinweg...“. Die krisenhafte Entwicklung der KPÖ in den Jahren 1968 bis 1971, in: Manfred Mugrauer (ed.), *90 Jahre KPÖ. Studien zur Geschichte der Kommunistischen Partei Österreichs*, Wien 2009, s. 271–297; Franz MAREK, *Beruf und Berufung Kommunist. Lebenserinnerungen und Schlüsseltexte*, eds. Maximilian Graf – Sarah Knoll, Wien 2017, s. 80–81.

26 K Eisenstadtskému prohlášení SPÖ z 2. října 1969 srov. Die Sozialisten stets gegen jede Diktatur. Keine Gemeinsamkeit mit Kommunisten, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 229, 3. 10. 1969, s. 1; B. KREISKY, *Strom*, s. 406.

27 Tuto skutečnost přiznal později ve svých pamětech také Hermann Withalm. Srov. Hermann WITHALM, *Aufzeichnungen*, Graz – Wien – Köln 1973, 2. Auflage, s. 176.

vyjádření měli rozhodnout, zda chtějí za kancléře Josefa Klause nebo Bruna Kreiského.

Lídr sociální demokracie pozitivně ocenil práci velké koalice. Považoval ji za optimální vládní formu pro Rakousko, neboť zabezpečovala potřebnou vnitropolitickou rovnováhu. Naproti tomu jednobarevnou Klausovu vládu podrobil Kreisky kritice. Po volbách očekával vznik velké koalice. Na otázku případné spolupráce s nacionálně-liberální Svobodnou stranou Rakouska (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) odpověděl vyhýbavě.

Jednička kandidátky a předseda nejmenší parlamentní strany Svobodných, někdejší důstojník jednotek SS Friedrich Peter, usiloval o zdvojnásobení počtu mandátů v Národní radě z tehdejších šesti na dvanáct. Velkou koalici označil za větší zlo a jednobarevnou vládu za menší zlo. Peter zamýšlel po volbách vytvořit tzv. malou koalici, tedy vládu složenou ze zástupců lidovců a Svobodných. Spolupráci SPÖ-FPÖ vyloučil s poukazem na údajně odmítavý postoj sociální demokracie.²⁸

Na začátku roku 1970 zahájily strany intenzivní předvolební kampaň založenou na osobních rozhovorech s voliči a četnější inzercí v periodikách i v rakouské televizi ORF. Nejmenší parlamentní strana FPÖ prezentovala svůj volební program pod názvem „Formule 70“. Na rozdíl od lidovců a sociální demokracie požadovala zrušení Spolkové rady i provedení volební reformy směrem k většímu zohlednění proporcionality výsledků. V jinak velmi nekonkrétně formulované kapitole školství zamýšlela vyčlenit 10 % rozpočtu spolku a spolkových zemí na rozvoj vzdělávání. Dále navrhovala zrušení školních tříd podle věku a jejich nahrazení skupinami na základě prospěchu. V oblasti evropské integrace přišli Svobodní s nejodvážnějším konceptem: zavedení společné evropské měny, přičemž Rakousko mělo v této oblasti převzít iniciativu.²⁹

28 *Národní archiv*, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv, Praha, III. část (1945) 1952–1987, (dále jen NA, MZV–VA III.), karton č. 2813, článek Die Wahlziele der österreichischen Parteien, *Neue Zürcher Zeitung*, 7. 9. 1969. Zde také český překlad článku určený pro československé ministerstvo zahraničí.

29 Erich REITER, *Programm und Programmentwicklung der FPÖ*, Wien 1982, s. 190–204.

S překvapujícím prohlášením, označeným později samotným aktérem za největší chybu své politické kariéry, vystoupil na veřejnosti Friedrich Peter.³⁰ Dne 16. ledna „nalil voličům čistého vína“, když veřejně odmítl „z osobních a věcných důvodů“ povolební koalici se sociální demokracií.³¹ Spolupráci s lidovci připustil pouze v případě, bude-li vláda prosazovat programové priority FPÖ v oblasti zahraniční politiky, vzdělání a hospodářství. Peterovo odmítnutí koalice s SPÖ strana použila do hlavního volebního hesla Svobodných „Žádný rudý spolkový kancléř, žádné černé Rakousko – to garantuje FPÖ“.³²

Slova předsedy Svobodných ještě více vystupňovala napjatou předvolební situaci. Redukovala možné koaliční varianty na spolupráci ÖVP-SPÖ a ÖVP-FPÖ. Lidovci interpretovali rozhodnutí předsedy Svobodných ve smyslu pokusu poškodit ÖVP a pomoci tak Kreiskému. Každý hlas daný FPÖ podle ÖVP v boji o spolkového kancléře oslabuje lidovce a napomáhá tak sociálním demokratům.³³ Vedoucí politici ÖVP ujišťovali veřejnost o neměnnosti hlavní zápletky voleb bez ohledu na postoj Svobodných. Prvního března měli Rakušané rozhodnout, zda chtějí pokračování úspěšné politiky středu personifikované Josefem Klausem, nebo jestli bude alpská republika místem experimentů v čele s Brunem Kreiským.³⁴

Volební program s mottem „Pokrok a bezpečnost“ přijala ÖVP 13. listopadu 1969 na 12. řádném stranickém sjezdu. Pojala jej ve smyslu pokračování práce započaté v období jednobarevné Klausovy vlády. Ve srovnání s ostatními kandidujícími politickými subjekty byla nejoriginálnější první část programu s názvem „Svoboda a demokracie“, neboť

30 Kurt Richard LUTHER, Friedrich Peter, in: Herbert Dachs – Peter Gehrlich – Wolfgang C. Müller (eds.), *Die Politiker. Karrieren und Wirken bedeutender Repräsentanten der Zweiten Republik*, Wien 1995, s. 439. Peter později uvedl, že se nechal k uvedenému prohlášení přemluvit.

31 FP gibt zu: Gleiches Wahlziel wie SPÖ!, *Volksblatt*, Nr. 13, 17. 1. 1970, s. 1.

32 Cit. dle: *Die Presse*, Nr. 6566, 26. 2. 1970, s. 13. Inzerát „Wer die Freiheitlichen schwächt, stärkt die Sozialisten. Jetzt noch wichtiger: kein roter Bundeskanzler, kein schwarzes Österreich – das garantiert die FPÖ“.

33 FP gibt zu: Gleiches Wahlziel wie SPÖ!, *Volksblatt*, Nr. 13, 17. 1. 1970, s. 1.

34 Durch die FP-Wahltaktik steigen Chancen der SP; Gegen Wiederbelebungsver-such, *Volksblatt*, Nr. 14, 18. 1. 1970, s. 1–2.

některé z požadavků se podařilo realizovat až ve 21. století, jiné zůstaly pouze v teoretické rovině.

Lidovci navrhovali snížení hranice pasivního volebního práva z 21 na 20 let, umožnění korespondenční volby i jednodušší pravidla pro vyjádření podpory jednotlivým kandidátům na kandidátních listinách. Poměrně radikálně musel vyznít požadavek zavedení smíšeného volebního systému, kdy by polovina Národní rady byla volena většinovým volebním systémem v jednomandátových volebních obvodech, zatímco druhá polovina parlamentních mandátů by byla přidělována stávajícím proporčním volebním systémem. Rozsáhlé změny navrhovala ÖVP pro Národní radu v podobě prodloužení jejího funkčního období z tehdejších čtyř na pět let s cílem umožnit „věcnou politickou práci“. Zavedení permanentně zasedajícího parlamentu by znamenalo zrušení jarního a podzimního období Národní rady. Lidovci požadovali rovněž zkrácení debaty o spolkovém rozpočtu na nezbytné minimum s odůvodněním, aby zůstalo více času pro legislativní činnost.³⁵

Ve srovnání s ostatními kandidujícími stranami prezentovala ÖVP nejkonkrétnější návrhy v oblasti podpory sportu a výstavby silniční sítě. Na úrovni spolku a spolkových zemí navrhovala zřídit tréninková centra pro vrcholový sport doplněná sportovními akademiemi ve Vídni, Štýrském Hradci, Innsbrucku a Salcburku pro vzdělávání sportovních trenérů. V období 1970–1974 strana avizovala dokončení deseti dálničních úseků a dálničních mostů ve Vídni, Linci, Melku, Kremsu a Hainburgu, ale i pokračování nebo zahájení výstavby dalších devíti dálničních úseků.³⁶

Na počátku roku 1970 panovala v předsednictvu ÖVP optimistická nálada, třebaže výsledky předešlých zemských voleb naznačovaly úbytek voličské přízně.³⁷ Spolkový kancléř Klaus pokládal předvolební kampaň za dobře připravenou. Opětovně vyzval přítomné, aby všichni bezvýhradně podpořili hlavní volební cíl – zisk absolutní většiny man-

35 Fortschritt und Sicherheit. Das Arbeitsprogramm der ÖVP, *b. m., b. r.*, s. 8–9.

36 Tamtéž, s. 22–23, 42–43.

37 V dubnu 1969 ztratili lidovci ve volbách do vídeňské obecní rady ve srovnání s rokem 1964 6 procentních bodů. V říjnu 1969 v zemských volbách v Dolním Rakousku 1,3 procentního bodu a ve Vorarlbersku 3,4 procentního bodu.

dátů v Národní radě, k čemuž připojili souhlasné hlasy další vlivní představitelé ÖVP, generální sekretář Hermann Withalm,³⁸ štýrský hejtman Josef Krainer starší³⁹ nebo předseda Národní rady Alfred Maleta.⁴⁰ Jejich jména stojí za připomenutí, neboť později bude Josef Klaus za požadavek zisku absolutní majority kritizován, a to včetně samotného Withalma.⁴¹

V předvolební kampani zvolila ÖVP kombinaci značné personalizace zaměřené na lídra a úřadujícího spolkového kancléře Josefa Klause s negativním vymezením vůči sociálním demokratům. Ve srovnání s rokem 1966 zdůraznila úspěchy jednobarevného kabinetu. Volební manažer ÖVP Karl Pisa charakterizoval předvolební kampaň strany slovy: „Předem jsme plánovali, staromódní plakáty, sofistikované inzeráty a šokující spoty v televizi.“⁴² Lidovci zvolili uvedenou kombinaci záměrně. Chtěli tím převážít pomyslnéisky vah na svoji stranu, protože politologové tehdy odhadovali identický zisk obou velkých stran s tím, že zhruba 10 % voličů patřilo mezi nerozhodnuté.⁴³

Dobově nejznámějším a nejkontroverznějším lidoveckým předvolebním heslem se stalo vyobrazení spolkového kancléře s titulkem

38 Hermann Withalm (1912–2003), 1953–1975 poslanec Národní rady, 1960–1989 člen předsednictva ÖVP, 1966–1970 předseda parlamentního klubu ÖVP, 1968–1970 vicekancléř, 1970–1971 předseda lidovců, 1976–1989 předseda Spolku seniorů ÖVP.

39 Josef Krainer starší (1903–1971), 1948–1971 štýrský zemský hejtman, 1965–1968 člen Spolkové rady.

40 Alfred Maleta (1906–1990), 1945–1975 poslanec Národní rady, 1962–1970 předseda Národní rady, 1970–1975 druhý předseda Národní rady.

41 *Karl von Vogelsang Institut*, Wien, fond Österreichische Volkspartei, Protokoll über die Sitzung der Bundesparteileitung am 14. 1. 1970, s. 2–4, Klaus, Withalm, Krainer, Maleta, (dále jen: KvVI, ÖVP, Bundesparteileitung 14. 1. 1970). Za poskytnutí záznamů z jednání předsednictva ÖVP děkuji Johannesu Schönnorovi z Karl von Vogelsang Institutu.

42 Cit. dle: N. HÖLZL, *Propagandaschlachten*, s. 140. K pozdějšímu zhodnocení předvolební kampaně z pohledu Karla Pisy srov. Karl PISA, „Eine Partei, die zuerst für Österreich eintrat“, in: Helmut Wohnout (ed.), *Demokratie und Geschichte. Jahrbuch des Karl von Vogelsang-Instituts zur Erforschung der Geschichte der christlichen Demokratie in Österreich* 2, 1998, s. 92.

43 KvVI, ÖVP, Bundesparteileitung 14. 1. 1970, s. 3, Pisa.

„Dr. Klaus. Pravý Rakušan“.⁴⁴ Dodnes není zcela jasné, co tím ÖVP sledovala. Chtěla vědomě polarizovat společnost výčtem protikladů mezi Kreiským a Klausem, nebo dokonce zamýšlela vůči lidrovi socialistů rozpoutat antisemitské emoce?⁴⁵ Motto nepřímou poukazovalo na židovský původ lídra SPÖ v porovnání s „čistě“ rakouskými kořeny Josefa Klause. Do protikladu stavělo Kreiského světonázor demokratického socialismu a rakouské vlastenectví ÖVP.⁴⁶

Jeden z dalších předvolebních inzerátů stylizoval Klause do role rozhodného politika, jehož zkušenosti jsou pro sedmdesátá léta pro Rakušany nepostradatelné. Text představuje kombinaci personalizovaně zaměřené kampaně s určitou mírou fatalismu a účelového výčtu úspěchů vlády. Inzerát s názvem „Nepostradatelný. Spolkový kancléř dr. Klaus – pravý Rakušan“ nejprve připomínal jeho profesní začátky od práce v korutanské pekárně po založení vlastní právní kanceláře. Následně text v idealizované podobě přibližuje Klausovy politické zkušenosti: „1949 salcburský zemský hejtman (tehdy poznal starosti všech skupin obyvatelstva). 1961 ministr financí (tehdy poznal koalici). 1966 spolkový kancléř vlády lidové strany (tehdy poznali Rakušané jeho úspěchy). Neboť dnes se Rakušanům daří lépe než kdy jindy. Protože se v roce

44 ÖVP-Bilderdienst 4/70 – Dr. Klaus – Ein echter Österreicher, http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=15862849. Později lidovci připojili k plakátu dodatek „Wer FPÖ wählt, nützt Kreisky“.

45 Josef Klaus v kontroverzním heslu nespatořoval žádný antisemitský podtext. Vnímá jej spíše jako snahu zdůraznit svou identitu „alpského Rakušana“. Motto vytvořil volební výbor, jehož nebyl členem. To však neznamenal, že by o jeho záměru nevěděl, nebo by s ním nesouhlasil. Srov. Josef KLAUS, „Ich ging den anderen Weg“, in: Helmut Wohnout (ed.), *Demokratie und Geschichte. Jahrbuch des Karl von Vogelsang-Instituts zur Erforschung der Geschichte der christlichen Demokratie in Österreich* 3, 1999, s. 59. Jakýkoli antisemitismus Klaus striktně odmítal. Srov. KvVI, ÖVP, *Bundesparteileitung* 14. 1. 1970, s. 2, Klaus.

46 K dobové reflexi plakátu srov. např. Hermann SCHREIBER, „Österreicher sind merkwürdige Menschen“, *Spiegel* 24, 11/1970, s. 114. Z publicistické literatury Wolfgang PETRITSCH, *Bruno Kreisky. Die Biografie*, Sankt Pölten – Salzburg 2011, 6. Auflage, s. 173–174. Rakouský historik Oliver Rathkolb pokládá plakát za příklad negativní kampaně. Srov. Oliver RATHKOLB, Negative Campaigning. Ein „alter Hut“ in der Wahlkampfgeschichte der Zweiten Republik, in: Thomas Hofer – Barbara Tóth (eds.), *Wahl 2017. Loser, Leaks & Leaderships*, Wien 2017, s. 159.

1966 rozhodli správně. Protože se dr. Klaus se svým týmem od roku 1966 rozhoduje správně. Protože prosadil důležité reformy. Reformu hospodářství. Reformu bydlení. Rozhlasovou reformu. A řadu dalších... Dr. Klaus je pravým Rakušanem. Otevřeně a upřímně říká, co chce: žádná koalice. K té už se nepropůjčí. Chce vládu schopnou jednat. Taková je pro sedmdesátá léta nepostradatelná. Jako dr. Klaus.⁴⁷

Intepretace voleb jako střet dvou odlišných koncepcí budoucího směřování Rakouska během následujících čtyř let si kladla za cíl přispět k mobilizaci elektorátu a zároveň přenést pozornost voličů na souboj mezi ÖVP a SPÖ, čímž měly být minimalizovány ztráty lidovců ve prospěch Svobodných.⁴⁸ Při tvorbě inzerátu „Klaus nebo Kreisky. Rozhodněte se!“, zveřejněného v denním tisku den před volbami, neprojevili lidovci příliš kreativity. Podobné volební heslo „Klaus nebo Pittermann. Rozhodněte se!“ použili na jednom z předvolebních plakátů o čtyři roky dříve.⁴⁹ Nově k němu připojili text účelově srovnávající vizi lidovců a sociálních demokratů. Rakušané se 1. března měli rozhodnout, zda chtějí: „Jasnou většinu ÖVP, nebo rudého kancléře. Vládu schopnou jednat, nebo čachry v koalici. Hospodářský úspěch podle Korenova plánu, nebo hospodářskou krizi způsobenou levicovými experimenty. Po čtyřech dobrých letech čtyři lepší roky, nebo budoucnost plnou otazníků.“⁵⁰ Negativní kampaň, tedy snahu upozornit voliče na nedostatky politického soupeře, a nikoli na pozitiva vlastního programu nebo lídra, využívaly všechny rakouské politické strany.⁵¹ Lidovci nejčastěji upozorňovali na hrozbu „rudého ohrožení“, tj. vychýlení vnitřní mocenské rovnováhy ve prospěch sociálních demokratů. Strana plakatovala heslo „Hrozí rudá

47 Cit. dle: *Die Presse* Nr. 6554, 12. 2. 1970, s. 10. Inzerát „Unentberlich. Bundeskanzler Dr. Klaus – ein echter Österreicher“.

48 KvVI, ÖVP, *Bundesparteileitung* 14. 1. 1970, s. 3, Pisa. Dále srov. například glosu generálního sekretáře Hermanna Withalma. Hermann WITHALM, *Morgen fällt die Entscheidung*, *Volksblatt* Nr. 49, 28. 2. 1970, s. 2.

49 N. HÖLZL, *Propagandaschlachten*, s. 121.

50 Cit. dle: *Volksblatt*, Nr. 49, 28. 2. 1970, s. 32. Inzerát „Klaus oder Kreisky. Entscheide!“.

51 K obecnému vymezení negativní kampaně někdy také v češtině nazývané jako negativní reklama srov. Eva LEBEDOVÁ, *Voliči, strany a negativní kampaň. Politická komunikace v České republice*, Praha 2013, s. 117–121; L. HAYEK, *Design*, s. 99–105.

převaha“, přičemž stejně jako v případě parlamentních voleb 1962 a 1966 použila dobře rozeznatelné tmavozelené pozadí v kombinaci s rakouskými národními barvami bílou a červenou.⁵²

Jeden z dalších inzerátů zpochybňoval schopnosti socialistů v hospodářské oblasti. Ekonomická bilance sociálně demokratických vlád vedla ve Velké Británii a Spolkové republice Německo údajně k vysoké nezaměstnanosti, stagnaci mezd, devalvaci měny a vysokým daním. Lidovci k tomu dodali: „Socialismus přijde všechny draho“. Rakušané si však 1. března mohou vybrat, zda chtějí podstoupit nejistotu a podobné experimenty.⁵³ Třebaže bilance sociálně demokratických vlád mohla vyvolat diskusi, poukaz na sociálně-liberální kabinet německého kancléře Willyho Brandta lze hodnotit jako účelově zavádějící, neboť byl u moci teprve od října 1969.

Za třetí hlavní tematický okruh předvolební kampaně vybrali lidovci zcela záměrně bilanci Klausovy vlády. ÖVP argumentovala dosaženou hospodářskou stabilitou, vysokou životní úroveň a schopností provést politické a sociální reformy. V kontextu událostí zdůraznila pouze některá fakta tak, aby z toho vyšel jednobarevný lidovecký kabinet co nejlépe. Inzerát „Lidová strana. Silná a spolehlivá“ poukázal na důvěru více než dvou milionů oprávněných voličů v roce 1966. Poté, co se SPÖ rozhodla pro opozici, převzala lidová strana sama vládní odpovědnost. Od té doby kabinet s 85 mandáty údajně dokázal více než předtím velká koalice se 157 poslanci. Spolehlivě se vyrovnal s turbulentními událostmi doby. V roce 1967 přijal nutná opatření v reakci na evropskou hospodářskou recesi, o rok později se vypořádal s ohrožením Rakouska v souvislosti s vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa. V roce 1969 rychle reagoval na nečekanou revaluaci německé marky. ÖVP k tomu poznamenala: „Kritických situací bude ve světě v příštích letech dost. Proto Rakousko potřebuje rovněž v budoucnu silnou stranu se spolehlivými muži. Lidovou stranu.“⁵⁴

52 L. HAYEK, *Design*, s. 63.

53 Cit. dle: *Die Presse*, Nr. 6557, 16. 2. 1970. s. 10. Inzerát „Nichts ist so kostspielig wie eine viel-sprechende Partei. Denn: Sozialismus kommt allen teuer“.

54 Cit. dle: *Volksblatt*, Nr. 44, 22. 2. 1970, s. 12. Inzerát „Die Volkspartei. Kraftvoll und verlässlich“.

Hlavní cíl ÖVP, opětovné dosažení absolutní většiny v Národní radě, měl podpořit inzerát „Potřebujeme jasnou většinu. Pro Vás“. Současně si kladl za cíl zdůraznit důležitost parlamentních voleb v podobě rozhodnutí, kam bude Rakousko směřovat během nadcházejících čtyř let.⁵⁵ Zvolený text překvapí nebývale kritickým zhodnocením déle než dvě dekády trvající spolupráce velké koalice. V den voleb nešlo, podle ÖVP, jen o pár křesel v Národní radě, ale o daleko více; zda již 2. března bude možné opět věcně pracovat, nebo dojde po několika měsíčním koaličním vyjednávání k proporčnímu rozdělení funkcí, paktování a vzájemné blokádě. Od roku 1966 se údajně osvědčila mocenská konstelace spolehlivé vládní strany a silné opozice. Nicméně ta může být ohrožena. Každý, kdo volí socialisty, Svobodné, malé strany, nebo nevolí, činí tak proti absolutní většině ÖVP. První březnový den šlo podle lidovců o čtyři následující roky života občanů Rakouska. ÖVP k tomu mobilizačně poznamenala: „Zda ve čtyřech lepších letech sklídíte ovoce ze čtyř dobrých let, je na Vás.“⁵⁶

Lidovci se snažili vytvořit ve voličích dojem, že jsou výlučným garantem pokroku a stability, přičemž vědomě navazují na práci předchozích čtyř let. Naproti tomu ten, kdo dá důvěru sociální demokracii, volí podle ÖVP budoucnost plnou otazníků. SPÖ údajně nechce ukázat svoji pravou tvář. Při každé příležitosti prezentuje výhradně svého lídra Kreiského a ostatní muže v pozadí nechce záměrně ukázat veřejnosti.⁵⁷ ÖVP vsadila v předvolební kampani na osvědčené a úspěšné metody šedesátých let. Její kampaň však postrádala potřebnou jiskru. Kombinovala snahu o zprostředkování pozitivní vize budoucího směřování Rakouska s vyvoláváním atmosféry strachu před vítězstvím SPÖ.

Sociální demokracie, jak bylo již zmíněno, začala na nové image pracovat od nástupu Bruna Kreiského. V několika částech prezentovaný program modernizace Rakouska tvořilo celkem pět priorit: zkrácení vo-

55 Důležitost parlamentních voleb připomínal inzerát „Weil es um 4 Jahre Ihres Lebens geht“, *Volksblatt*, Nr. 48, 27. 2. 1970, s. 10.

56 Cit. dle: *Volksblatt*, Nr. 47, 26. 2. 1970, s. 11. Inzerát „Wir brauchen eine klare Mehrheit. Für Sie“.

57 *Die Presse*, Nr. 6547, 4. 2. 1970, s. 10. Inzerát „Apropos: Kennen Sie den schon? Wer rot wählt, wählt eine Zukunft voller Fragezeichen“.

jenské prezenční služby z devíti na šest měsíců, pokračování industrializace země s cílem zajistit pracovní místa a prosperitu, výstavbu 775 000 nových bytů v následujících deseti letech, vytvoření moderních škol a lepšího vzdělávacího systému, zpomalení růstu cen a zajištění stability šilinku. Kromě vojenské služby a bytové výstavby se jednalo o neurčitě formulované cíle ve snaze oslovit co nejširší okruh elektorátu.⁵⁸

SPÖ upřednostnila jiný styl předvolební kampaně než ÖVP. Hlavní heslo „Volte moderní Rakousko“ dobře vystihovalo proměny rakouské společnosti a současně vyvolávalo ve voličích pocit snahy prosadit něco nového, co přispěje k pozitivnímu vývoji Rakouska a posune jej vpřed. Plakáty socialistů působily moderním dojmem, jako by byly vystřižené ze společenského magazínu. Kombinovaly tradiční stranickou červenou barvu s oranžovou.⁵⁹ SPÖ kladla větší důraz než ÖVP na prezentaci vlastních programatických priorit, například na rozvoj bydlení⁶⁰ a vzdělání⁶¹ nebo potřebu růstu kupní síly obyvatelstva.⁶² Na nastupující generaci cílil požadavek zkrácení povinné vojenské služby z devíti na šest měsíců.⁶³ Strana neopomněla ani potřebu modernizace průmyslu, zajištění stálých pracovních sil a stabilní měny.⁶⁴ Hlavní předvolební hesla doplňovalo vyobrazení „obyčejných“ lidí, kteří s nadějí a optimismem hleděli do budoucnosti s důvěrou v kompetence sociálních demokratů.

58 Wolfgang GRUBER, *Die Nationalratswahlkämpfe der SPÖ von 1970–1990. Ein Beispiel für die Übernahme ökonomischer Werbemethoden in die politische Werbung*, Wien 1994, s. 72–76.

59 Jedná se například o plakát „Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ. Fortschrittliche Bildung. Aufstieg für jeden, alle sollen es besser haben“, <http://www.demokratiezentrum.org/bildstrategien/oesterreich.html?index=12&dimension>.

60 *Arbeiter Zeitung*, Nr. 45, 24. 2. 1970, s. 6. Inzerát „Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ. Mehr und bessere Wohnungen – erreichbar für alle“.

61 *Arbeiter Zeitung*, Nr. 42, 20. 2. 1970, s. 13. Inzerát „Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ. Fortschrittliche Bildung. Aufstieg für jeden, alle sollen es besser haben“.

62 *Arbeiter Zeitung*, Nr. 29, 5. 2. 1970, s. 10. Inzerát „Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ. Steigende Kaufkraft. Ein gesundes Leben“.

63 *Die Presse*, Nr. 6562, 21.–22. 2. 1970, s. 27. Inzerát „6 Monate sind genug!“.

64 *Arbeiter Zeitung*, Nr. 36, 13. 2. 1970, s. 11. Inzerát „Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ. Moderne Industrien, sichere Arbeitsplätze, stabile Währung“.

Jeden z dalších inzerátů předznamenal strategii přetrvávající u některých rakouských stran dodnes. Veřejně vyslovená podpora známých osobností z oblasti vědy a kultury měla inspirovat ostatní voliče z řad „běžných“ občanů. V inzerátu „Ano SPÖ. Volte moderní Rakousko“ se pro socialisty vyslovili například lékař Alois Stacher, rektor linecké univerzity Rudolf Strasser nebo historik Fritz Fellner.⁶⁵

Parlamentní volby v roce 1970 lze označit za první volby moderního typu. Poprvé v rakouských dějinách ovlivnila chování elektorátu výrazněji televize. Premiérový duel lídrů dvou nejsilnějších politických stran v rakouské historii vysílala ORF 28. ledna 1970.⁶⁶ Nejisté a nepřirozené vystoupení Josefa Klause ostře kontrastovalo s mediálními kvalitami a lepší připraveností jeho vyzyvatele Bruna Kreiského.⁶⁷

Průzkumy veřejného mínění zveřejněné před volbami předpovídaly těsné vítězství lidovců. Vycházely z předchozích zkušeností, kdy nerozhodní voliči upřednostnili ÖVP před SPÖ a tím převážili pomyslné misky vah ve prospěch lidovců. Také vedení sociální demokracie a samotný Kreisky počítali s tím, že ÖVP zvítězí, a to i navzdory mírnému oslabení.⁶⁸

Výsledky voleb a povolební vyjednávání

Rakouské parlamentní volby 1. března 1970 proběhly klidně bez vážnějších incidentů. Jedinou komplikaci představovalo husté sněžení, přede-

65 *Arbeiter-Zeitung*, Nr. 41, 19. 2. 1970, s. 7. Inzerát „Ja zur SPÖ. Wählen Sie das moderne Österreich. SPÖ“.

66 TV-Duell Kreisky-Klaus, 28. 1. 1970, <https://tvthek.orf.at/history/Die-Aera-Kreisky/6284171/TV-Duell-Klaus-Kreisky/6240661>.

67 Josef Klaus přiznal později chybějící mediální kvality ve srovnání s Brunem Kreiským. Srov. J. KLAUS, *Macht*, s. 184–186.

68 K předvolebním prognózám R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 25; *Archiv Ministerstva zahraničních věcí*, Praha, fond Politické zprávy, Vídeň, 1970, politická zpráva č. 1, 28. 1. 1970, Komárek, (dále jen AMZV, PZ Vídeň, 1970, PZ č.). Tehdejší blízký spolupracovník Bruna Kreiského (a budoucí spolkový prezident) Heinz Fischer uvádí ve svých vzpomínkách odpověď lídra sociální demokracie na otázku, jak vidí výsledky březnových parlamentních voleb. Kreisky předpovídal vítězství lidovců o tři až čtyři mandáty a následné utvoření velké koalice. Srov. Heinz FISCHER, *Die Kreisky Jahre 1967–1983*, Wien 1993, s. 60.

vším na západě Rakouska. Ani nepřízeň počasí neovlivnila dramaticky vysokou volební účast (90,95 %). Rakouská televize ORF poprvé v dějinách země pod Alpami přinesla obsáhlé volební zpravodajství a analýzy. Již první odhady volebních výsledků zveřejněné v 17 hodin předpovídaly nečekaný rezultat – prvenství sociální demokracie.

Jak ukazuje tabulka č. 1, SPÖ zvítězila před ÖVP s náskokem 160 000 hlasů. Poprvé v dějinách druhé rakouské republiky získala nejvyšší počet mandátů v Národní radě. Parlamentní relevance dosáhli ještě Svobodní.

Tabulka č. 1: Výsledky rakouských parlamentních voleb 1. března 1970⁶⁹

Název strany (zkratka)	Počet získaných hlasů	Získané hlasy v procentech	Získané hlasy v procentech (srovnání 1966/1970)	Počet mandátů	Počet mandátů (srovnání 1966/1970)
SPÖ	2 221 981	48,42 %	5,86 %	81	7
ÖVP	2 051 012	44,69 %	3,66 %	78	7
FPÖ	253 425	5,52 %	0,1 %	6	0
KPÖ	46 689	0,98 %	0,57 %	0	0
DFP	17 405	0,33 %	3,0 %	0	0

Sociální demokracie převzala vedoucí pozici lidovců v menších obcích do 3 000 obyvatel, kde v roce 1970 žila zhruba jedna třetina všech Rakušanů. Současně dokázala narušit silné postavení ÖVP mezi středostavovskými voliči, zvláště v obcích se značně rozvinutými službami na západě Rakouska. Ve srovnání s minulostí dokázala smazat ztrátu na lidovce u žen. SPÖ profitovala rovněž z podpory bývalých voličů DFP.⁷⁰

Josef Klaus předstoupil před novináře krátce po 18. hodině. Pogruloval vítězi a uznal porážku. Podle jeho názoru neúspěch ÖVP zapříči-

69 Na základě rozhodnutí rakouského Ústavního soudu došlo 4. října 1970 k opakování voleb ve třech vídeňských volebních obvodech. Zde získali Svobodní jeden mandát v neprospěch lidovců. K výsledkům voleb srov. Bundesministerium für Inneres. *Nationalratswahl vom 1., März 1970*, https://bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1970/start.aspx.

70 R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 23–24.

nilo přesvědčení voličů dát po čtyřech letech jednobarevné lidovecké vlády šanci jiné vnitropolitické konstelaci. Klaus opětovně zopakoval, že nebude součástí jakéhokoli koaličního jednání. Volební manažer Karl Pisa označil tři příčiny nečekané porážky lidovců. Ztráty ÖVP v městských aglomeracích, slabší podporu než SPÖ u prvovoličů a prohlášení FPÖ z 16. ledna.⁷¹ Slova Karla Pisy představovala účelové a povrchní hodnocení lidovecké porážky. K nečekanému nezdaru ÖVP přispěly následující čtyři skutečnosti.

Zprvė, lidovci nedokázali adekvátně reagovat na proměnu rakouské společnosti. Na počátku sedmdesátých let 20. století pokračovalo posilování terciálního sektoru v neprospěch sedláků a živnostníků, jinak tradičních socioprofesionálních opor ÖVP. Elektorát pracující v oblasti služeb oslovovala spíše vize modernizace rakouské společnosti z pera sociální demokracie.⁷²

Druhou příčinu představuje mylná předvolební kampaň. Lidovci vsadili na osvědčené metody politického marketingu, s nimiž slavili úspěch v minulosti. Zvolili kampaň postavenou na volebním lídrovi Josefu Klausovi. Kombinovali ji se snahou zdůraznit úspěchy vlády a vyvolat obavy před případným vítězstvím sociálních demokratů. Jejich staromódní strategie ostře kontrastovala s moderně pojatou kampaní sociální demokracie.

Třetí příčinou byla ztráta důvěry části voličů ve schopnosti jednobarevného lidoveckého kabinetu. Způsobil ji nejasný kurz hospodářské politiky spojený se zvyšováním daňové zátěže obyvatelstva a diskusemi o vnitřních problémech vlády prostřednictvím médií. Akceschopnosti kabinetu nepomohl ani Klausův proklamovaný úmysl odstoupit z funkce spolkového kancléře a předsedy lidovců.⁷³

Čtvrtý důvod spočíval v připravenosti a síle sociálních demokratů. Na rozdíl od parlamentních voleb v roce 1966 měla SPÖ silného, přesvědčivého a mediálně zdatného lídra. Kromě toho strana (znovu)nalez-

71 Dr. Klaus: Keine verfehlte Politik, *Volksblatt*, Nr. 51, 2. 3. 1970, Sonderausgabe, s. 1; J. KLAUS, *Macht*, s. 477; H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 177.

72 E. HANISCH, *Schatten*, s. 456, 462.

73 H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 176. Z odborné literatury: L. REICHHOLD, *Geschichte*, s. 438.

la důležitá profilující témata. Nastupující generace ocenila pozitivně požadavek zkrácení prezenční vojenské služby z devíti na šest měsíců.⁷⁴ Slib dostupného bydlení nebo zajištění stálých pracovních míst pak přispěl k mobilizaci tradičních sociálně demokratických voličů.

V memoárové a odborné literatuře bývá jako další důvod lidovecké porážky uváděn Klausův maximalistický požadavek opětovného zisku nadpoloviční většiny mandátů v Národní radě. Uvedeným prohlášením měl předseda lidovců předem vyloučit jakoukoli alternativu, ať už formou velké nebo malé koalice, čímž pozbyl možnost vyjednávat.⁷⁵ Toto negativní hodnocení pokládám za nesprávné. Výsledek voleb z roku 1966 nedával Klausovi žádnou jinou možnost než proklamovat za cíl ve volbách zisk prvního místa s dosažením absolutní majority v Národní radě. Zprvée, tímto maximalistickým požadavkem chtěl přispět k větší mobilizaci stranické základny a elektorátu. Zadruhé, veřejná prezentace jakéhokoli méně ambiciózního cíle by znamenala otevřené přiznání nedostatků kabinetu a neschopnosti vládnout. Koneckonců Bruno Kreisky v pozici „obhájce titulu“ a úřadujícího spolkového kancléře rovněž uvedl za hlavní cíl parlamentních voleb v letech 1975, 1979 a 1983 opětovný zisk absolutní většiny.

Bezprostředně po zveřejnění průběžných výsledků hovořili někteří z vlivných lidovců o „nové formě“ velké koalice.⁷⁶ Identická vyjádření zazněla z řad sociálních demokratů. Například vlivný předseda odborů Anton Benya označil obnovení vládní spolupráce SPÖ-ÖVP za nejlepší řešení pro Rakousko. Pro uzavření velké koalice se vyslovil také spolkový prezident Franz Jonas.⁷⁷ Podle nepsaných, zato však v Rakousku re-

74 R. KRIECHBAUMER, *Ära*, s. 43–44.

75 Peter KLAR, Nach der verlorenen Schlacht, *Volksblatt*, Nr. 51, 2. 3. 1970, s. 2; H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 174–175. Z odborné literatury: L. REICHHOLD, *Geschichte*, s. 438; Robert KRIECHBAUMER, Geschichte der ÖVP, in: Robert Kriechbaumer – Franz Schausberger (eds.), *Volkspartei – Anspruch und Realität. Zur Geschichte der ÖVP seit 1945*, Wien – Köln – Weimar 1995, s. 53; R. KRIECHBAUMER, *Ära*, s. 86; Robert KRIECHBAUMER, Der 5. Oktober 1975, *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 2, 1975, s. 419; K. PISA, *Partei*, s. 94.

76 Jednalo se například o štýrského zemského hejtmana Josefa Krainera staršího nebo tyrolského zemského hejtmana Eduarda Wallnöfera.

77 Neue Formen der Koalition verlangt, *Volksblatt*, Nr. 51, 2. 3. 1970, Sonderausgabe, s. 2.

spektovaných zvyklostí, pověřila hlava státu 3. března vítěze voleb Bruna Kreiského sestavením nové vlády. Poté lídr sociální demokracie oznámil úmysl jednat o koalici s ÖVP.⁷⁸

Tentýž den hodnotili příčiny porážky lidovci. V zápisu předsednictva ÖVP překvapí, jak málo se vedení strany zabývalo důvody výsledků voleb z 1. března. Josef Klaus spatřoval hlavní příčinu nezdaru v nepochopení proměn rakouské společnosti. ÖVP sice prohrála volby, ale šikovnou taktikou mohla získat pro sebe maximum během koaličních vyjednávání. Klaus k tomu bojovně poznamenal: „Můžeme zabránit socialistickému Rakousku, pokud se [budeme] podílet na vládě, a kromě toho musíme chránit zájmy dvou milionu voličů.“⁷⁹ Bývalý kancléř odmítl být součástí vyjednávacího týmu lidovců v rámci „orientačních“ rozhovorů s SPÖ, do jehož čela navrhl Hermanna Withalma. Lidoveckého generálního sekretáře doplňovali ještě Alfred Maleta, Karl Schleinzner⁸⁰, Stephan Koren, Franz Bauer⁸¹ a Josef Krainer starší.⁸² V předsednictvu ÖVP rezonovaly bezprostředně po volební porážce různé názory. Některé požadovaly zlepšení kontaktů se Svobodnými, jiné odchod do opozice.⁸³ Desorientace a váhavost vedoucího lidoveckého grémia charakterizovala stranu rovněž v dalších měsících.

Hermann Withalm přitom dopředu avizoval ochotu jednat pouze na bázi plné rovnoprávnosti. Jinými slovy řečeno, ÖVP nechtěla být za kaž-

78 Jonas für Verhandlungen SPOe-OeVP, *Volksblatt*, Nr. 53, 4. 3. 1970, s. 1; Kreisky mit Regierungsbildung beauftragt. SP bietet VP Koalitionsverhandlungen an, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 52, 4. 3. 1970, s. 1.

79 Cit. dle: KvVI, ÖVP, *Bundesparteileitung*, 3. 3. 1970, s. 2, Klaus. Cit. dle: Tamtéž, s. 3, Klaus. K hlasům o nutnosti „nové formy“ velké koalice. Srov. tamtéž, s. 4–6, Maurer, Wallner, Sallinger.

80 Karl Schleinzner (1924–1975), 1962–1975 poslanec Národní rady, 1961–1964 ministr obrany, 1964–1970 ministr zemědělství a lesnictví, 1971–1975 předseda ÖVP, zemřel při automobilové nehodě.

81 Franz Bauer (1927–1988), původním povoláním žurnalista, 1964–1970 člen vídeňské obecní rady, 1970–1977 poslanec Národní rady.

82 KvVI, ÖVP, *Bundesparteileitung*, 3. 3. 1970, s. 2, 4, 8, 10, Klaus. Do štyrských zemských voleb (15. března 1970) nahradil Josefa Krainera staršího Eduard Wallnöfer.

83 Tamtéž, s. 6–8, Soronics, Lugger, König. Negativní postoj ke sbližování se s FPÖ vyslovil vlivný člen Rakouského spolku zaměstnavatelů a zaměstnanců Erwin Altenburger. Srov. tamtéž, s. 9.

dou cenu součástí vlády nebo hrát úlohu „vzdorovitého dítěte“ při diskusích o podobě možné koalice.⁸⁴ Toto sebevědomé prohlášení vycházelo z předpokladu obnovení vládní spolupráce lidovců a sociálních demokratů. Menšinový kabinet SPÖ nebo spolupráci SPÖ-FPÖ pokládala ÖVP za nereálnou a příliš riskantní.⁸⁵

První sondážní rozhovory o nové vládě proběhly již 5. března, nicméně intenzivnější jednání pokračovala teprve po zemských volbách ve Štýrsku v druhé polovině měsíce.⁸⁶ Sociální demokracie chtěla udávat během debat tón, což naráželo na nesouhlas lidovců.⁸⁷ SPÖ požadovala, aby příští vláda snížila daňovou zátěž především pro nižší a střední příjmy, obsáhlé reformy rozmanitých právních předpisů, zvýšení penzí, změny v územním plánování, zdravotnictví nebo zkrácení vojenské prezenční služby z dosavadních devíti na šest měsíců.⁸⁸

84 Volkspartei: Koalition nicht um jeden Preis; Keine Politik ohne Volkspartei, *Volksblatt*, Nr. 53, 4. 3. 1970, s. 1, 3.

85 KvVI, ÖVP, *Bundesparteileitung*, 3. 3. 1970, s. 3, Withalm, s. 7, König, s. 9, Lechner. Josef Klaus zároveň varoval před přílišnou neústupností lidovců, která by mohla vyprovokovat koalici SPÖ-FPÖ. Srov. tamtéž, s. 2.

86 Volby do štýrského zemského sněmu proběhly 15. března 1970. Lídr lidovců a úřadující zemský hejtman Josef Krainer starší s přehledem zvítězil s 48,59 % odevzdaných hlasů před sociální demokracií (44,71 % odevzdaných hlasů). Zatímco lidovci na zemské úrovni během Klausovy éry oslabovali, Krainerovi se podařilo získat o 15 000 hlasů víc než při posledních zemských volbách v roce 1965. K tom srov. Isabella M. POIER, Frühe „Amerikanisierung“ und Personalisierung. Landtagswahlkämpfe in der Steiermark 1945–1970 – unter besonderer Berücksichtigung der Wahlkampfplakate, in: Herbert Dachs (ed.), *Zwischen Wettbewerb und Konsens. Landtagswahlkämpfe in Österreichs Bundesländern 1945–1970*, Wien – Köln – Weimar 2006, s. 296–301. Čekání obou stran na výsledek štýrských zemských voleb potvrzuje např. H. FISCHER, *Jahre*, s. 64. Nepřipravenost sociální demokracie na jednání kritizuje H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 179.

87 Způsob vyjednávání sociálních demokratů o nové vládě podrobil ostré kritice J. KLAUS, *Macht*, s. 478.

88 NA, MZV–VA III., karton č. 2813, *Neue Zürcher Zeitung* 26. 3. 1970, článek „Das Koalitionsprogramm der SPÖ“. Náročnost koaličních rozhovorů potvrdil i tehdejší rakouský vyslanec v Praze (a budoucí ministr zahraničí i spolkový prezident) Rudolf Kirchschläger, který v diskusi s československým diplomatem Jiřím Götzem odhadoval vytvoření nové vlády koncem dubna nebo počátkem května. Srov. NA, fond Komunistická strana Československa, Ústřední výbor, Gustáv Husák (1933) 1969–1987 (1989), karton č. 436, sl. 12247, č. j. 106.226/70-

Rozhovory mezi oběma stranami probíhaly úporně. Vzájemný soulad se zdál být v nedohlednu. Zatímco například v oblasti zahraniční politiky panoval konsenzus, v problematice reformy školství a bytové výstavby existovaly rozdílné názory.⁸⁹ Otázku možného vládního uspořádání významně ovlivnilo předsednictvo sociální demokracie. Na zasedání 9. dubna pověřilo vyjednávací tým, aby „hledal jiná řešení“, pokud se spolupráce s ÖVP ukáže jako nereálná. Vedení nejsilnější strany tímto poprvé veřejně připustilo odlišnou variantu koaličního uspořádání než kooperaci sociální demokracie a lidovců.⁹⁰

Jednání pokračovala intenzivně v následujících dnech. Rozdílné názory panovaly v otázce zkrácení prezenční služby u spolkového vojska a v oblasti daňové politiky.⁹¹ Dne 13. dubna předložila SPÖ návrhy na rozdělení křesel jak v Hlavním výboru Národní rady (16:15), tak ve vládě (7:6) v neprospěch lidovců. Naproti tomu ÖVP požadovala paritu a s nabídnutými rezorty nebyla spokojena. Pokud by s návrhem SPÖ souhlasila, přijala by pozici výrazně slabšího „juniorského“ partnera, neboť svěřená ministerstva spravovala pouze 20 % státního rozpočtu. Ve vládě vedené socialisty by hrála pouze podřadnou roli.⁹² Na otázku novinářů, zda není rozdělení ministerstev v poměru 7:6 ve prospěch socialistů „politickou nerovnováhou“ Kreisky poněkud podrážděně odpověděl: „Současná vláda má 13 členů. Myslel někdo vážně, že ÖVP jako menší strana bude spravovat sedm a SPÖ jako silnější strana šest resortů?“⁹³

4, Záznam o rozhovoru vedoucího 4. t. o. s. Götze s rakouským vyslancem dr. Kirchschrägerem dne 8. 4. 1970.

89 Es muss nicht unbedingt eine Koalition sein. SPÖ-Vorstand erteilt neue Vollmachten, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 83, 10. 4. 1970, s. 1; H. FISCHER, *Jahre*, s. 64.

90 Tamtéž.

91 Entscheidung nächste Woche?, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 84, 11. 4. 1970, s. 1.

92 Hlavní výbor Národní rady měl být rozdělen v poměru 16: 15: 1 (SPÖ: ÖVP: FPÖ). Sociální demokraté by obsadili pozici spolkového kancléře, ministra vnitra, financí, sociálních věcí, spravedlnosti, vyučování a dopravy. Lidovci měli obdržet funkci vicekancléře, ministra zahraničí, obchodu, zemědělství, obrany a staveb. Srov. AMZV, PZ Vídeň, 1970, PZ č. 8, 24. 4. 1970, Komárek; Verhandlungen Freitag zu Ende?, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 87, 15. 4. 1970, s. 4; H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 182; R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 33–34.

93 Cit. dle: Kreisky: Wir erwarten Gegenvorschlag der VP, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 88, 16. 4. 1970, s. 1.

Lídr sociální demokracie vyzval lidovce, aby do 20. dubna přišli s návrhem, jak dál pokračovat v koaličních rozhovorech. Pokud by tento pokus nevedl k výsledku, připustil jinou možnost vládnutí.⁹⁴

Otázkou zůstává, jaký cíl sledoval od začátku rozhovorů vítěz voleb Bruno Kreisky. Rakouský historik Robert Kriechbaumer přichází s hypotézou záměrného nezdaru koaličních vyjednávání a vytvoření menšinové vlády s podporou FPÖ.⁹⁵ Tato domněnka vychází z vyjádření jednoho z klíčových aktérů. Ve svých pamětech prezentoval Kreisky menšinovou vládu jako tehdy nejvhodnější platformu, kde mohla sociální demokracie ukázat své schopnosti vládnout.⁹⁶ Nejedná se však spíše o dodatečný pokus omluvit v rakouském prostředí nevyzkoušený experiment? Kreisky ještě v noci 2. března hovořil s Friedrichem Peterem. V centrále SPÖ ve vídeňské ulici Löwelstrasse mu slíbil provést volební reformu ve prospěch malých politických stran výměnou za podporu menšinové vlády sociálních demokratů.⁹⁷

Kreisky tedy zamýšlel po volbách uzavřít buď velkou koalici, nebo menšinovou vládu s podporou Svobodných. Tvzení, že od začátku sledoval nezdar rozhovorů s lidovci, pokládám za problematické. Co kdyby ÖVP zvolila následující velmi riskantní plán: přijala by návrh sociálních demokratů na rozdělení ministerských křesel i přes zjevné nevýhody. Určitou dobu by velká koalice (ne)fungovala. Lidovci by pak ve vhodný okamžik vyvolali předčasné volby s cílem zvítězit.

94 SP hat Recht auf Unterrichtsministerium, *Tamtěž*, s. 2

95 R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 36; TÝŽ, *Ára*, s. 46.

96 B. KREISKY, *Strom*, s. 408–409.

97 Ke schůzce srov. R. KRIECHBAUMER, *Wende*, s. 32. Stejný názor vyslovil tehdejší Kreiského blízký spolupracovník a pozdější ministr financí Hannes Androsch. Srov. Kreisky-Reformen prägen bis heute, *Wiener Zeitung*, 26. 2. 2010, https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/politik/oesterreich/228966_Kreisky-Reformen-praegen-bis-heute.html; Podiumsdiskussion anlässlich der Fotoaussstellung „100 Jahre Kreisky“ im Österreichischen Staatsarchiv, Nottendorfer Gasse 2, 1030 Wien, 10. 3. 2011, *Transkript, b. m., b. r.*, s. 12–13; i později dlouholetý poslanec SPÖ Karl Blecha srov. Sabine Verena WLAZNY, *Das erste Kabinett Kreisky – Aufbruch in eine soziale Zukunft*, Phil. Diplomarbeit, Wien 2012, s. 123, (rozhovor s Karlem Blechou 14. 12. 2011). Naposledy s využitím dokumentů Svobodné strany Rakouska Lothar HÖBELT, *Die Zweite Republik Österreich und ihre Besonderheiten*, Wien – Köln – Weimar 2020, s. 235. Opačný názor uvádí H. FISCHER, *Jahre*, s. 63.

ÖVP přednesla návrh na rozdělení resortů na jednání 17. dubna. Vedoucí delegace Hermann Withalm požadoval pět ministerských křesel pro každou stranu. V Hlavním výboru Národní rady měli mít jak socialisté, tak lidovci shodně po 16 členech.⁹⁸ SPÖ projevila ochotu k určitým ústupkům, ale nevyhověla zcela požadavkům ÖVP a lidovci jejich návrh označili za nedostatečný. Následně Kreisky stanovil ultimátum: do 20. dubna mělo být jasné, zda bude mít Rakousko koaliční, nebo menšinovou vládu.⁹⁹ Tímto prohlášením chtěl dostat lidovce pod tlak, jenže ÖVP pravděpodobně pokládala Kreiského prohlášení za pouhý taktický manévř.

Poslední kolo vyjednávání proběhlo 20. dubna. Tři hodiny trvající rozhovory nepřinesly přiblížení dosud odlišných pohledů na rozdělení resortů, daňovou politiku nebo bytovou výstavbu. Krátce po 16. hodině Bruno Kreisky a Hermann Withalm zahájili poslední pokus o nalezení východiska z bezvýsledných jednání. Ani krátký rozhovor mezi čtyřma očima nepřinesl posun.¹⁰⁰ Následně Withalm označil koaliční rozhovory za neúspěšné. Tímto rozhodnutím zasedla ÖVP poprvé od roku 1945 v Národní radě v opozici.

Po rozhovoru s Withalmem referoval Kreisky o nezdaru koaličních jednání prezidiu SPÖ. Následně navštívil spolkového prezidenta. Teprve až po vyslechnutí názorů Withalma na příčiny nezdaru koaličních rozhovorů pověřil Jonas Kreiského sestavením menšinové vlády. Předseda sociální demokracie mu ještě v pozdních večerních hodinách předal návrh na personální obsazení jednotlivých ministerstev.¹⁰¹ Následující den 21. dubna 1970 jmenoval prezident Franz Jonas první menšinovou vládu v dějinách Rakouska opírající se o parlamentní podporu Svobodných.¹⁰²

98 Withalm: Jede Partei fünf Ressorts, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 90, 18. 4. 1970, s. 4.

99 Kreisky zu Regierungsverhandlungen: Voraussichtlich schon Montag Entscheidung, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 91, 19. 4. 1970, s. 1.

100 H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 183–184.

101 Kreisky bildet SP-Regierung, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 92, 21. 4. 1970, s. 1.

102 AMZV, PZ Vídeň, 1970, PZ č. 8, 24. 4. 1970, Komárek; H. WITHALM, *Aufzeichnungen*, s. 184; H. FISCHER, *Jahre*, s. 66; Die erste sozialistische Regierung im Amt. Programm großer Reformen, *Arbeiter Zeitung*, Nr. 93, 22. 4. 1970, s. 1.

Závěr

Nečekaný výsledek rakouských parlamentních voleb v roce 1970 a překvapivý průběh následných povolebních vyjednávání zapříčinily počátek nejhlubší krize Rakouské lidové strany v dějinách. Strana musela čelit Brunovi Kreiskému – politikovi mezinárodního formátu a značných schopností, jehož sociální demokracie marně hledá dodnes. Rozhodnutí vedení ÖVP nepřijmout jeho návrh na rozdělení jednotlivých vládních resortů zapříčinilo odchod lidovců do opozice. Strana se musela vyrovnat se zcela novou rolí ve vnitřní rakouské politice, na kterou však vůbec nebyla mentálně připravena. Podcenila vlastní slabost a sílu sociální demokracie, když výsledky z března 1970 považovala za anomálii. Věřila, že ji nadcházející parlamentní volby opět vrátí na vítěznou vlnu. Pozdější události ukázaly mylnost takovéto kalkulace. Teprve v roce 1987 opustili lidovci opozici a až v roce 2000 opět získali funkci rakouského spolkového kancléře.

Austrian People's Party and the Parliamentary Elections in 1970

SUMMARY

The parliamentary elections on the 1st of March 1970 were a milestone in Austria's development. The Austrian People's Party (ÖVP), led by incumbent Chancellor of Austria Josef Klaus, entered the elections with the goal of acquiring an above-half majority of mandates in the National Council. It wished to repeat the results from 1966 and once again put together a unicolor government. Even though the balance of Klaus' cabinet was not at all bad, the ÖVP was unable to achieve its goal. The party failed to respond to the transformations of Austrian society in the form of movement of a significant number of employees from agriculture to the tertiary sector. Secondly, number of voters lost their trust in the ability of the ÖVP to govern after Klaus' cabinet carried out some unpopular changes in the economic sphere. Thirdly, the People's Party presented an out-dated pre-election campaign based on methods from the nineteen sixties. Another reason for the ÖVP's defeat is the transformation of its main competitor – the Social Democrats. Under the leadership of the charismatic Bruno Kreisky, the Socialists established a dynamic and reformatory profile and became an integration party in the truest sense of the word. Specialist and memoir literature gives Klaus' maximalist requirement of re-acquiring an above-half majority of mandates in the National Council as another reason for the People's Party's defeat. However, I consider this reason incorrect, because the results of the elections in 1966 gave Josef Klaus no other option than to proclaim his main objective as being to retain majority of mandates in the National Council. During the post-election negotiations, the People's Party based its actions on the incorrect assumption that the only possible coalition alternative was to renew collaboration between the ÖVP and the SPÖ. Creation of a minority government by the Social De-

mocrats put the People's Party into a completely new situation. The party found itself as the opposition for the first time since the end of the Second World War and it was not at all prepared for this role. The parliamentary election in 1970 sparked the beginning of an internal crisis for the ÖVP, from which it took several years to recover.

Vztah Dělnických tělocvičných jednotek ke sportu¹

ABSTRACT

The Workers' Gymnastic Union's Relationship with Sport

Workers' Gymnastic Union's (WGU) were not interested only in physical exercise, as we can say, but they emphasised also cultural and educational activities. They organized trips, theatre performances, and lectures. These spheres made a general image of work in WGU, where the sport activities were joined to the line with physical exercise – the first debates about sport disciplines took place before the World War I. The breaking of taboo gained by Czechoslovakia establishing – a sport was increasingly popular and this was reflected in WGU. In the next years, still more sports unions were established and their organizations were not destroyed even by occupation. The biggest boom of sport in WGU was during the World War II. The study discusses debates on misleading individual sports within the WGU, including those inappropriate ones from the point of view of federal officials and contrary to the spirit of collective cohesion. On the example of German workers' physical education will be showed a sport activity in gymnastic unions in the Czech lands, respectively in the Czechoslovakia.

Keywords: Czech Lands; Czechoslovakia; Workers' Gymnastic Union; Sports History; Physical Education; Arbeiter Turn- und Sportverband; Gymnastical Movement

Úvod

Tělocvičné spolky v českých zemích nebyly zastoupeny pouze Sokolem. Na přelomu 19. a 20. století jej doplnily Dělnické tělocvičné jednoty

1 Tato studie vznikla v rámci projektu SGS02/FF/2020–2021 *Československá společnost v meziválečném období: kontinuita, transformace, profesionalizace II.*, řešeném na Filozofické fakultě Ostravské univerzity. Autor děkuje anonymním recenzentům studie za jejich podnětné komentáře.

(DTJ) a také Orel. Zakládání spolků souviselo s celkovým rozvojem občanské společnosti. Důležitou roli při založení DTJ sehrálo utvoření dělnického hnutí a jeho institucionální emancipace od měšťanských vrstev. Získaná a ústavně ukotvená občanská práva a svobody společně s liberalizací poměrů umožnily utvoření politických stran. Boj za volební právo a jeho postupné nabývání společně s rozvojem vzdělanosti zcela proměnily dosavadní společnost. Svou roli jistě sehrál i sport, který se v českých zemích začal prosazovat od 60. let 19. století. A právě na sport konkrétně v DTJ se tato studie zaměří. Za sport totiž v období vzniku prvních DTJ nebylo považováno tělesné cvičení. Naopak, sport byl zcela odlišným odvětvím. Jednalo se o aktivity zaměřené na soupeření a soutěživost, které v prvních letech existence DTJ do tělovýchovy vůbec nezapadaly, čemuž se budeme podrobněji věnovat na následujících stranách.

Dosavadní výzkum vztahující se k DTJ doposud nedosáhl v českém prostředí dostatečné pozornosti. V české tělovýchovné historiografii převažuje výzkum zabývající se dějinami Sokola.² Hlavním důvodem, proč zájem badatelů není směřován na DTJ, může být skutečnost, že pohled na dějiny dělnictva, kam DTJ rovněž tematicky spadají, je negativně ovlivněn upřednostňováním zmíněného tématu během komunistické nadvlády.³ Zvýšená pozornost se v této době projevila vydáním několika děl zabývajících se levicovou dělnickou tělovýchovou. Jednalo se především o monografie Viléma Muchy, v nichž je sledována výhradně komunistická orientace dělnické tělovýchovy, tzn. že po vzniku komunistické tělovýchovy se o DTJ dozvídáme spíše sporadicky.⁴ Po roce

2 Nejpodrobněji jsou dějiny Sokola zachyceny v dílech Marka Waice. Viz Marek WAIC, *Sokol v české společnosti 1862–1938*, Praha 1996.; TÝŽ, *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*, Praha 2013, s. 15–100.; TÝŽ, Československá obec sokolská v politické životě první republiky, in: *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století* 4, 1995, s. 83–100.; Jan B. UHLÍŘ – Marek WAIC, *Sokol proti totalitě 1938–1952*, Praha 2001.

3 Milan MYŠKA, Slovo úvodem..., in: Stanislav Knob – Tomáš Rucki (eds.), *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy*, Ostrava 2011, s. 7–10.

4 Vilém MUCHA, *Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu*, 1. díl, Praha 1955.; TÝŽ, *Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu. (1926–1939)*, 2. díl, Praha 1957. K dějinám tělovýchovy během komunistické nadvlády vyšlo několik děl.

1989 bylo vydáno několik děl zprostředkujících obraz DTJ. Jde především o knihu Jitky Schůtové a Marka Waice *Kulturně výchovná a vzdělávací činnost českých tělovýchovných organizací*.⁵ Pokud se zaměříme přímo na sportovní odvětví v DTJ, máme k dispozici jedinou publikaci, která pojednává o atletice.⁶ Celoevropské dělnické tělovýchově se věnuje mnohem více vědeckých prací, které ovšem o DTJ příliš neinformují. DTJ jsou zde uváděny zejména v souvislosti s účastí na dělnických olympiádách, jež se pořádaly v rámci sportovní internacionály.⁷ Vedle publi-

Z těch nejdůležitějších uvedme alespoň František KRÁTKÝ, *Dějiny tělesné výchovy I. Od nejstarších dob do roku 1974*, Praha 1974.; Jiří KÖSSL – František KRÁTKÝ – Jaroslav MAREK, *Dějiny tělesné výchovy II. Od roku 1848 do současnosti*, Praha 1986.

- 5 Publikace se sice věnuje všem tělocvičným spolkům v českých zemích, respektive v Československu, ale je jedinou knihou, která podrobněji informuje o DTJ. Viz Jitka SCHŮTOVÁ – Marek WAIC, *Kulturně výchovná a vzdělávací činnost českých tělovýchovných organizací*, Praha 1998, s. 55–85. Uvedené dílo obsahově navazuje na studii o DTJ, viz M. WAIC, Dělnická tělovýchova v prvním desetiletí Československé republiky 1918–1928, in: *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století* 4, 1996, s. 131–158. Statistické údaje ke sportovním odvětvím zachytila Květoslava ŠTURSOVÁ, 1000 let tělesné výchovy a sportu v českých zemích, *Časopis Národního muzea. Řada historická* 172, 3–4/2003, s. 113–149. K posledním pracím se řadí publikace informující o sportovních dějinách Prahy, viz Zdeněk MÍKA, *Sporty a sportoviště. Počátky tělesné výchovy a sportu v Praze*, Praha – Litomyšl 2011. A především nejnovější dílo k tématu tělesné kultury, v němž se nachází i několik stránek o DTJ. Viz Petr ROUBAL, *Československé spartakiády*, Praha 2016.
- 6 Přemysl JEŽEK, *Atletika v dělnických tělocvičných jednotách*, Brno 1998.
- 7 Z obsáhlé literatury uvedme alespoň James RIORDAN, The worker sports movement, in: James Riordan – Arnd Krüger (eds.), *The International Politics of Sport in the Twentieth Century*, Londýn 1999, s. 105–120.; Arnd KRÜGER, *The Story of Worker Sport*, Champaign 1996. Počátkům dělnických tělocvičných svazů je věnována studie, viz André GOUNOT, Die Arbeitersportverbände in Europa vor 1914. Länderspezifische und transnationale Aspekte, in: Karen Bretin-Maffiuletti – Fabien Sabatier (eds.), *European Studies in Sports History. Special issue: Workers' Sport Organizations. Territories and metamorphoses in the 20th and 21st centuries* 10, 2017, s. 25–44. O vlivu politických směrů na činnost sportovních internacionál pojednává James RIORDAN, *Sport, politics and communism*, Manchester 1991, s. 34–52; Arnd KRÜGER, *Der Internationale Arbeitersport. Der Schlüssel Zum Arbeitersport in 10 Ländern*, Köln 1985; André GOUNOT, *Die Rote Sportinternationale, 1921–1937. Kommunistische Massenpolitik im Europäischen Arbeitersport*, Münster 2002; TÝŽ, Social Democratic and Communist

kací o sportovních internacionálách existuje řada odborných monografií podávajících obraz dělnické tělovýchovy v jednotlivých zemích. Jedná se především o dělnické tělocvičné svazy působící v Německu, Rakousku anebo Švýcarsku.⁸ Nelze opomenout ani historiografii zabývající se dějinami sportu. V publikacích se často vyskytovaly informace o sportu a zároveň o tělovýchově. Vzhledem k povaze děl autoři podávají o dělnické tělovýchově jen základní informace.⁹

Kvůli omezenému množství odborné literatury se bude předkládaná studie opírat především o prameny vzešlé z činností předních představitelů DTJ. Sportovní aktivity byly zaznamenávány především ve spolkovém tisku, který je často jediným zdrojem informací. Pro potřeby článku budou využity zejména *Cvičitelské rozhledy* a *Tělocvičný ruch*, které se nacházejí ve vědeckých knihovnách České republiky. Podstatné informace se nalézají taktéž ve fondu Svazu Dělnických tělocvičných jednot umístěném v Národním archivu v Praze.

Text je rozdělen do několika částí. Nejprve vymezí problematiku tehdejšího sportu a zachytí nejdůležitější milníky historie DTJ v českých zemích, respektive v Československu. Podstatná část práce se zaměřuje na složitosti provázející začleňování sportu do struktur DTJ. Ná-

Influences on Workers' Sport across Europe (1893–1939), *Labour History Review* 80, 1/2015, s. 1–29.

- 8 Ke každému dělnickému tělocvičnému svazu v dané zemi uvedme alespoň jednu publikaci. Viz Horst UEBERHORST, *Frisch, Frei, Stark und Treu. Die Arbeiter-sportbewegung in Deutschland 1893–1933*, Düsseldorf 1973; Reinhard KRAMER, *Arbeitersport in Österreich. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterkultur in Österreich bis 1938*, Vídeň 1981; Dominique Marcel FANKHAUSER, *Die Arbeitersportbewegung in der Schweiz 1874–1947. Beiträge zur Sozialen Frage im Sport*, Münster 2002.
- 9 Mezi odbornou literaturou existují díla informující výhradně o sportu, viz Martin PELC, Sport, in: Milan Hlavačka – Jakub Raška (eds.), *Symboly doby. Historické eseje*, Praha 2019, s. 293–301; TÝŽ, *Sport a česká společnost do roku 1939. Osobnosti – instituce – reflexe*, Praha 2019; Marek WAIC, *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*, Praha 2013, s. 100–178; Miroslav PACUT, *Dějiny vybraných individuálních sportů*, Ostrava 2010. A také publikace kombinující tělesnou výchovu a sport, viz Ján GREXA – Milena STRACHOVÁ, *Dějiny sportu. Přehled světových a českých dějin tělesné výchovy a sportu*, Brno 2011; Jiří KÖSSL – Jan ŠTUMBAUER – Marek WAIC, *Vybrané kapitoly z dějin tělesné kultury*, Praha 2008; Marek WAIC, *Tělesná výchova a sport v politickém životě meziválečného Československa*, Praha 2018.

sledně bude poukázáno na sporty, které se v jednotách nesměly provozovat, a také na nejvýznamnější sportovní odbory působící v DTJ. V závěrečné sekci bude na příkladu německé dělnické tělovýchovy (Arbeiter Turn- und Sportverband) působící v Československu analyzován rozvoj sportu v tělocvičných spolcích. Výsledkem bude zjištění, zda byl vztah sportu v DTJ v rámci tělocvičných sdružení ojedinělý, anebo obecně platný. Německá organizace je zvolena záměrně, jelikož měla k DTJ ze všech tělocvičných organizací ideově nejbližší. Ostatně oba spolky byly členy socialistické sportovní internacionály. Pokud by nastaly změny ve vnímání sportu, nejednalo by se o změnu pohledu v daném spolku, nýbrž na úrovni internacionály, anebo celé společnosti. Zároveň bude možné vysledovat rozdíly ve sportovní otázce v českém a německém dělnickém tělocvičném prostředí v Československu.

Využití dostupných zdrojů by především mělo umožnit poodkrýt tajemnem zahalenou dělnickou tělovýchovu, která v českém prostředí není předmětem zájmu. Hlavním cílem práce je ovšem poukázat na důvody zprvu zcela zamítavého a následně zdráhavě souhlasného vztahu jednotářských funkcionářů ke sportu. Studie svým záběrem zasahuje nejen do historie tělocvičných organizací, ale také do kulturních dějin, sociálních dějin a dějin sportu. Právě dějiny sportu se v současné době těší mezi badateli zvýšené pozornosti.

Pojem sport

Slovo „sport“ převzala čeština z anglického jazyka v 1. polovině 19. století. Význam pojmu „sport“ se ale v obou jazycích lišil. Zatímco v anglickém jazyce označoval sport pouze soutěživé disciplíny, v českém jazyce to byla také tělocvičná cvičení, turistika apod. Původ slova „sport“ se odvozuje od latinského slovesa *deportare* (bavit se), které přes starofrancouzskou verzi slovesa *desporter* přešla do staroanglického výrazu *disport*. V průběhu 18. století se ustálila kratší verze slova – sport.¹⁰

10 M. PELC, K dějinám pojmu „sport“ v Habsburské monarchii, *Dějiny – Teorie – Kritika* 13, 2/2016, s. 239–241.

Sportem se v českém prostředí téměř po celé 19. století rozuměly především dostihy nebo hony, jimž se věnovala většinou aristokracie. Změna nastala ke konci století, ovšem nemáme přesné údaje, kdy se tak stalo. Jako příčina se uvádí prosazení středních vrstev na úkor aristokracie. Rozdělení sportu v české společnosti ale pokračovalo. Aristokratický sport byl označován jako sport velký, do něhož patřily dostihy, honitby anebo vodní sporty, zejména veslování. Neurození obyvatelé provozovali malý sport, což byla třeba cyklistika, lyžování nebo atletika. Sport tedy odrážel sociální postavení jedince.¹¹ Kvůli odlišnému chápání sportu je nutné vymezit, s jakým významem slova „sport“ bude studie pracovat. Pro účely práce se budeme věnovat anglickému pojetí sportu, tedy soutěživým disciplínám, nikoliv tělocvičným cvičením nebo turistice – proto je ponecháme stranou.

Sportovní historik Allen Guttmann uvedl, že sport se liší od her a soutěží, protože sporty jsou soutěživé fyzické hry. Guttmannovo pojetí sportu je tedy užší než dobové české vnímání. Podle Guttmanna je sport moderní záležitostí, jež přetvořila dosavadní hry do nové podoby. Zároveň vyjmenoval sedm charakteristických znaků sportu. 1) Cílem je zvítězit dosažením nejlepšího výkonu. 2) Vytvářelo se standardní vybavení jednotlivých sportů, losovaly se strany. Dřívější hendikepy závodníků pro vyrovnané zápasy se zrušily. 3) Na rozdíl od sportovních „všeumělců“ se prosadila specializace, včetně samotných sportů. 4) Stanovila se pravidla, začal se rozvíjet systematický trénink, herní systémy apod. 5) Vznikaly mezinárodní instituce a svazy dohlížející na dodržování pravidel. V případě porušení pravidel se udělovaly sankce. 6) Sportovní výkony se začaly přesně měřit. Doposud se hodnotila spíše kvalita společného soutěžení. 7) Zaznamenávaly se nejlepší výkony v daném sportu, které motivovaly další sportovce ke zlepšování.¹² Z bodu 1 a 6 nám vyplývá, že se do sportu nezahrnovala tělesná cvičení provozovaná v českých tělocvičných spolcích. Pronikání sportu do zmíněných sdružení pravděpodobně probíhalo ve stejném časovém období.

11 TÝŽ, *Sport*, s. 294–295.

12 TÝŽ, *Sport a česká společnost*, s. 25–30.

Možnost spolčování a liberalizace poměrů zakotvených ústavními zákony z let 1860–1861 podpořily rozmach sportu do všech společenských struktur. Dosavadní společnost si zakládala na slušném a jemném zacházení. Sport ale vyžadoval opačné vlastnosti, zejména spontánnost a dynamiku pohybu. Svým působením tedy do společnosti včlenil vlastnosti, které mu byly přirozené. Brzy se utvořil zcela odlišný svět s vlastními pravidly a jednáním. Jeho působení ovlivnilo nejen dosavadní životní styl např. v oblékání, ale také genderové role. Díky tomu, že lidé začali disponovat volným časem, stal se aktivní či pasivní sport plnou součástí jejich životů.¹³

Stručná historie spolku

Počátky DTJ se datují do 90. let 19. století, kdy začaly vznikat první české dělnické spolky s tělocvičnými odbory, které se staly předchůdci DTJ. Do poloviny 90. let 19. století existoval pouze jeden český tělocvičný spolek, a to Sokol. Situace se změnila roku 1897, kdy vznikla první jednota. Za oficiální důvod založení nového tělocvičného hnutí se uvádí tzv. protistátoprávní prohlášení českých sociálně demokratických poslanců zaměřené proti ostatním českým politickým stranám. Nacionálně zaměřené české strany, spolky a organizace považovaly toto prohlášení za národní zradu. V reakci na to se sociálně demokratičtí stoupenci v Sokole začali setkávat s negativními reakcemi, ačkoliv vedení spolku nevydalo žádný pokyn k jejich upozadování či vylučování. Popisované okolnosti uspořádaly vznik první DTJ, kterou vzápětí následovaly další jednoty. Rostoucí počet jednot přinutil jednotáře, jak si členové DTJ říkali, k vytvoření zastřešujícího orgánu. Nejvyšší orgán, Svaz DTJ, se podařilo utvořit v roce 1903. Při svém vzniku evidoval celkem 1 403 členů v 31 jednotách. V čele ústředí DTJ stanul pozdější československý politik František Hummelhans (1873–1942). Následovalo období konsolidace doprovázející utváření nových jednot. Zároveň nastalo určité přilnutí k Československé sociálně demokratické straně dělnické (dále jen ČSD-

13 TÝŽ, Sport, s. 299–301.

SD), projevující se zvláště socialistickou výchovou jednotářů.¹⁴ Organizační struktura byla v roce 1905 rozšířena o okresní úroveň na tři instance: jednoty – okresy – Svaz DTJ.

Nadpoloviční většina členstva DTJ pracovala v dělnických profesích. Zejména v prvních letech existence spolku jej tvořili zejména bývalí sokolové. Sociální profil většiny příslušníků hnutí se odrazil v horší vyba-venosti a zázemí jednot, než tomu bylo v případě sokolských jednot.¹⁵ Pokud se zaměříme na strukturu členstva, tak od vzniku Svazu DTJ se členstvo dělilo na muže, ženy, dorostence (při vzniku Svazu DTJ se používal název učni) a žáky. Dorostenky se začaly při ústředí spolku evidovat od roku 1915,¹⁶žačky o pět let dříve. K roku 1910 se dochovaly statistické údaje hnutí. Svaz DTJ registroval celkem 36 448 příslušníků, z nichž bylo 18 074 mužů, 3 255 žen, 3 290 dorostenců, 7 518 žáků a 4 311 žaček. Od tohoto roku se také místo učňů začal používat název dorost.¹⁷

Rozmach DTJ přerušila 1. světová válka, po jejímž skončení jednotáři navázali na předválečný růst. Začaly vznikat jednotářské kraje administrativně zasazené mezi okresy a Svaz DTJ. S prvními roky republiky nastal obrovský rozmach počtu jednotářů, kteří roku 1921 dosáhli počtu 223 tisíc členů. Spojitost mezi sociální demokracií a DTJ se pro jednotáře stala téměř osudnou, jelikož rozpad Československé sociálně demokratické strany dělnické a následný vznik Komunistické strany

14 Vedení DTJ označovalo pojmem socialistické zásady nebo socialistická výchova kulturní a vzdělavatelskou práci typu přednášek a kurzů, které souvisely s tématy ČSDSD. Socialistická výchova korespondovala s politickým a ideologickým zaměřením strany, například v negativním pohledu na klerikalismus a ve zkrácení vojenské služby. Viz J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 57–70. Socialistická výchova úzce souvisela s příkladnou kázní, která měla přispět k tělesnému a duševnímu rozvoji jednotářů. DTJ úzce spolupracovaly s ČSDSD, kam měli jednotáři vstupovat, viz *Poslání Dělnických tělocvičných jednot. Přednášky pro vychovatele Dělnických tělocvičných jednot československých*, Praha 1923, s. 6–8.

15 J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 55–61. Podrobnější údaje nejen k počátkům DTJ viz Rudolf SILABA – Leopold VAVERKA, *Dějiny Dělnických tělovýchovných jednot*, Praha 1947.

16 Rudolf SILABA, *Vývoj Dělnických tělocvičných jednot československých od roku 1897 do roku 1920*, in: TÝŽ (ed.), *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1920*, Praha 1921, s. 16.

17 R. SILABA – L. VAVERKA, *Dějiny*, s. 42–43.

Československa ovlivnil i dělnickou tělovýchovu. Tělocvičná organizace se rozštěpila na komunistickou Federaci DTJ a sociálně demokratickou DTJ. Následkem toho přešla většina příslušníků do komunistické Federace DTJ. Krátce po rozkolu uspořádali příslušníci DTJ dělnickou olympiádu,¹⁸ na které se snažili předvést v nejlepším světle.¹⁹

Na mezinárodní úrovni se v roce 1920 utvořila Lucernská sportovní internacionála (LSI)²⁰ sídlící ve švýcarském Lucernu. K zakládajícím členům patřily dělnické tělocvičné svazy například z Německa, Švýcarska nebo Československa. O pět let později se uskupení přejmenovalo na Socialistickou tělovýchovnou internacionálu (STI),²¹ jejímž prostřednictvím cestovaly jednotlivé svazy do zahraničí, např. na závody,²² zájezdy nebo na dělnické olympiády. V rámci těchto kulturních aktivit probíhaly výměny názorů a myšlenek, které rozvíjely jednotlivé členské svazy. Díky vzájemným stykům se jednotáři mohli poměřovat a případně se inspirovat v zavádění nových odborů.²³ DTJ se staly ve 20. letech 20. století třetím nejpočetnějším svazem a po likvidaci svazů v Rakousku a Německu nejsilnější složkou internacionály. Vlivem DTJ se sídlo internacionály přesunulo roku 1927 do Prahy a tajemníkem se stal Rudolf Silaba.²⁴

Co se týče domácích poměrů, tak po rozkolu spolku se jednotáři zaměřili na konsolidaci členské základny. Až ke konci 30. let 20. století se jednotářům podařilo dorovnat početní stav, kterým hnutí disponova-

18 Dělnická olympiáda byla největším veřejným vystoupením DTJ. Jednalo se o obdobné události jako všesokolské slety.

19 Rudolf SILABA, *Třicet let Dělnické tělovýchovy. K výročí 25letého trvání Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých*, Praha 1928, s. 12–17.

20 Ideovým protikladem byla komunistická Ruská sportovní internacionála, založená roku 1921. Viz J. RIORDAN, *Sport, politics and communism*, Manchester 1991, s. 37.

21 Mezi zakládající členy internacionály patřily dělnické tělocvičné svazy z Francie, Belgie, Finska a Velké Británie, viz J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 69. André Gounot uvedl u zakládajících svazů ještě Itálii, viz A. GOUNOT, *Die Rote*, s. 33.

22 Rozsah studie nedovolí, abych se věnoval závodům a sportovním kláním na mezinárodní úrovni.

23 R. SILABA, *Třicet let*, s. 17–22.

24 J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 69.

lo před rozpadem. Mezi činnosti sdružení nepatřilo jen tělesné cvičení, ale i edukační a kulturní činnosti v podobě divadelních představení, besídek nebo přednášek.²⁵ DTJ coby jediný československý tělocvičný spolek nepřerušily své fungování ani během 2. světové války. Nacisté svým jednáním demonstrovali kladný vztah k dělnictvu, zároveň tím nabízeli možnou kolaboraci, ke které vedení ani řadové členy nepřinutili. Po válce se jednotáři snažili hnutí plně obnovit, ale tomu zabránila celospolečenská situace. S uchopením moci komunisty v únoru 1948 se nové vedení státu zaměřilo také na tělovýchovu. Již 27. února 1948 se předsednictvo Ústředního akčního výboru Národní fronty rozhodlo ke sjednocení všech tělocvičných organizací do České obce sokolské. Nové pojetí tělesné výchovy se začalo uplatňovat od 31. března 1948.²⁶

Od debat k plnému začlenění sportu do struktur DTJ

Od počátku existence sdružení jednotáři cvičili podle Tyršovy tělocvičné soustavy (prosná gymnastická cvičení).²⁷ Relativní podobnost mezi tělocvičnou soustavou a sportováním přimělo vedoucí představitele spolku k úvahám o zavádění sportovních odborů, jež se roku 1907 staly jedním z témat III. valného sjezdu Svazu DTJ. Stanovisko ústředí jednot k zavádění sportu bylo jednoznačné: „Sjezd vyslovuje se co nejrozhodněji proti zavádění a pěstování sportu v jednotách, který vášnivým prováděním každému jednotlivci škodí více než prospěchu přivede. Jednotám se doporučuje pěstování her, pořadových, pochodových a prostých cvičení ve volné přírodě.“ Jednotáři upřednostňovali kolektiv a všestrannost před individuální činností jednotlivce. Na sjezdu se také probíral rozdíl mezi tělocvikem a sportem. Tělocvik podle delegátů sjezdu rozvíjel celé tělo, kdežto sport zatěžoval pouze jednu část těla. Sport byl zaměřen pouze na výkon, to ale jednotáři zcela odmítali. Prostřednictvím sportu nedocházelo podle pojetí dělnické tělovýchovy

25 R. SILABA, *Třicet let*, s. 12–23.

26 J. KÖSSL – J. ŠTUMBAUER – M. WAIC, *Vybrané kapitoly*, s. 138–143.

27 R. SILABA – L. VAVERKA, *Dějiny*, s. 33.

k výchově cvičence, ale naopak ke vzájemnému ubližování závodníků.²⁸ Vedoucí představitelé Svazu DTJ patrně pokládali sport za potenciální hrozbu, jež by mohla vést k rozkladu samotného spolku, z toho důvodu nebyl sport doposud zaveden.

Záležitost provádění vrcholových cviků na veřejných cvičeních rozebírali jednotáři na valném sjezdu Svazu DTJ roku 1909. Veřejná cvičení měla být co možná nejjednodušší, aby je každý cvičenec zvládnul. Přítomní funkcionáři se taktéž dohodli na zákazu vrcholných cviků. Týkalo se to především nejobtížnějších cviků (skrček, salt), u nichž hrozilo zranění.²⁹ Zranění znamenalo pro cvičence i pro jednotu nepříjemnou záležitost. Úrazy mohly mít za následek ztrátu zaměstnání jednotářů a v případě DTJ také neodvádění členských příspěvků. Odmítnutím sportu a vrcholných cviků se příslušníci spolku snažili zabránit zvyšujícímu se výskytu poranění v DTJ.

Celospolečenské změny, které v souvislosti s 1. světovou válkou zasáhly svět, pootočily pomyslné kormidlo i ve vnímání sportovní činnosti. Změna v náhledu na sport ze strany vrcholných reprezentantů DTJ byla zřetelná na prvním poválečném valném sjezdu Svazu DTJ roku 1919, na kterém funkcionáři přijali sport jako tělocvičný doplněk. K plnému zavedení sportu měli výhrady, jelikož „neuznávají však za správnou tendenci sportu dnešního, kde jednostranná výchova vypěstuje sice jednotlivce až k nejvyšší možnosti, avšak s lidovým tělocvikem, který má za účel vychovati celé massy národa k tělesné i duševní všestranné dokonalosti, nemá spojitosti“. Dále delegáti sjezdu hovořili o neutrálním poměru ke sportovním spolkům, poněvadž si uvědomovali důležitost sportu, včetně jeho vzrůstající popularity. Přítomným jednotářům záleželo na tom, aby sport zastával roli doplňku tělovýchovy, jež nadále zaujímal přední místo.³⁰ Nechtěli totiž, aby se z DTJ staly další sportovní kluby, kterých v této době kvapem přibývalo. Zároveň

28 *Tělocvičný ruch*, č. 7, 1907, s. 118–119.

29 Rudolf SILABA – Josef ŠPŮR, *Usnesení a sjezdová provolání Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých v letech 1903–1928*, Praha 1928, s. 8–10.

30 *Protokol VI. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...6., 7. a 8. září 1919*, Praha 1920, s. 33–34.

zdůrazňovali, že DTJ mají, na rozdíl od sportovních klubů, na prvním místě výchovný aspekt.

S jednotářskými aktivitami souviselo i vlastní spolkové zázemí, kterými jednoty na rozdíl od Sokola převážně nedisponovaly. Jednoty se uchylovaly do hostinských sálů anebo kulturních domů. Funkcionáři Svazu DTJ si to plně uvědomovali, a proto vyzývali své členy působící v zastupitelstvech obcí, aby se aktivně účastnili jednání o vybudování nových veřejných tělocvičen, ve kterých by mohly DTJ samy posléze působit. Právě nedostatek cvičebního, respektive sportovního místa bránil jednotářům v dostatečném rozvoji sportovních aktivit po dobu celé existence organizace.³¹ I proto DTJ v meziválečném období často žádaly o státní podporu, což se, i díky sepětí s ČSDSD a její přítomnosti v několika prvorepublikových vládách, příznivě odrazilo v obdržení státních subvencí.³² Recenzent studie poukázal na stejný princip v souvislosti s pozemkovou reformou. DTJ byly za Sokolem druhým největším příjemcem půdy.³³

V roce 1920 se v DTJ opět vyskytla otázka, zda závodit či ne. Ve spolkovém tisku nadále převládalo zamítavé stanovisko, i když v něm jednotáři připustili možnost mírného zrevidování. Za argument proti závodění uváděli, že „jako tělocvikáři socialisté musíme se v otázce tělesné věnovati všemu členstvu stejně, talentovanému zrovna tak jako cvičenci s malými schopnostmi, ba tomuto druhému spíše více než onomu prvému. Nemohli jsme ve své mysli srovnati s pojmem demokratismu to, že bychom měli roztříďovati členstvo na schopné a méně schopnější cvičence“. Zásadou příslušníků DTJ se stalo zpřístupnění tělesných cvičení všem lidem bez ohledu na výkonnost nebo krásu cviků, které právě prostřednictvím závodů mohli trénovat. Členové družení připouštěli, že v budoucnu patrně dojde k revizi zákazu, jelikož dosavadní tělesná cvičení probíhala bez nadšení, jehož projevy jsou typické hlavně v průběhu závodů. Zaujetí pro spolkovou činnost začalo lehce upadat, nicméně závody nesměly nahradit stávající tělesnou výchovu.³⁴

31 Tamtéž, s. 50–55.

32 M. PELC, *Sport a česká společnost*, s. 70–71.

33 Tamtéž, s. 56–57.

34 *Cvičitelské rozhledy*, č. 9, 1920, s. 137–138.

Ve stejném roce se utvořila LSI, díky níž se českoslovenští jednotáři mohli poměřovat s jednotáři z dalších zemí. Vzájemná konfrontace se zahraničními dělnickými tělocvičnými svazy měla velký vliv na diskusi o sportu v DTJ. V roce 1921 se totiž uskutečnila I. dělnická olympiáda v Praze, kam dorazili i zahraniční cvičenci. K účasti pozvali zástupci DTJ i představitele LSI, kteří přijali pozvání jen pod podmínkou uskutečnění lehkooatletických závodů. Požadovaná akce se skutečně uspořádala, což podnítilo rozvoj sportu v DTJ.³⁵ Jelikož se v DTJ lehká atletika neprovozovala, tak v ní členové DTJ na dělnické olympiádě neuspěli. Mezinárodní smýšlení začalo ovlivňovat i myšlení českých jednotářů, kteří chtěli být v celoevropském měřítku konkurenceschopní, a proto stále častěji uvažovali o zavádění sportu do struktur spolku. Realizované lehkooatletické závody vedly nejvýše postavené jednotáře k úvahám nad zavedením lehké atletiky známé v jednotářském prostředí jako tělocvik prostý. Dříve zavedená tělesná cvičení neměla být nahrazována, naopak lehká atletika se stala pouze doplňkem. Do tělocviků prostého jednotáři zařadili několik disciplín – běh, chůzi, skoky a vrhy.³⁶

S měnícím se celospolečenským pohledem na sport byli i jednotáři nuceni lehce upravit svůj dosavadní postoj ke sportovní otázce. Ožehavost tématu dokazuje skutečnost, že hned na dalším valném sjezdu Svazu DTJ konaném roku 1922 jeho vedoucí členové schválili úpravu poměru ke sportu. Tentokrát se jednalo o přijetí závodění v jednotách. Ústředí jednot vymezilo několik druhů závodů, a to nejen pro jednotlivce, ale i pro družstva. Poměrování dovedností odráželo dosavadní pojetí jednot. Závodilo se v tělocvičných disciplínách, například v prostných, anebo ve vzpírání. Zajímavé je zdůvodnění zapojení závodění do DTJ. Podle jednotářů totiž mělo dojít „k podpoře větší výkonnosti jednotlivce a povznesení celkové úrovně tělocvičné činnosti“. Uvedené prohlášení ostře kontrastovalo s dosavadní rétorikou o podstatě jednotlivce (a celku) v DTJ. Závody se měly uskutečňovat v krajích a při Svazu DTJ.³⁷ Dosavadní postoj příslušníků spolku ke stejné výkonosti všech jednotá-

35 P. JEŽEK, *Atletika*, s. 3–4.

36 *Cvičitelské rozhledy*, č. 2, 1922, s. 21–22.

37 *Protokol VII. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...15., 16., a 17. dubna 1922*, Praha 1922, s. 92–94.

řů se ukázal jako nesprávný, jelikož úroveň cvičení v DTJ klesala. Samozřejmě, že ne ve všech vymezených oblastech se závody ihned uskutečňovaly. Uspořádání závodů záviselo na mnoha dalších okolnostech, například na dostatku cvičenců a jejich zájmu anebo na vhodných prostorech.

Jelikož do DTJ nedocházeli pouze dospělí, ale i žáci a dorostenci, bylo třeba pořádat závody i pro nejmladší členy tělocvičného uskupení. Mladší jednotáři se účastnili různých závodů, například už v dříve popísané lehké atletice. Zároveň se pořádaly různé hry, například ve válčení a házení sněhových koulí.³⁸ I u dětí se uvedenou hravou formou uplatňovala socialistická výchova ve formě zábavných kolektivních her. Zábava neměla probíhat individuálně, ale vždy kolektivně.

V první polovině roku 1924 se při Svazu DTJ podařilo zřídit další sportovní odbor. Tentokrát se jednalo o plavecký úsek, kam příslušníci DTJ zařadili vodní sporty, které ovšem nevyjmenovali. Účelem nově založeného úseku bylo zejména zlepšování zkušeností jednotářů v plaveckém odvětví.³⁹ V souvislosti s vodními sporty všeho druhu členové DTJ naráželi na naprostý nedostatek míst k jejich provozování, proto plavecké odvětví zpočátku nenabývalo velkého rozmachu.

Zásadní změnu ke sportovní otázce přinesl až VIII. valný sjezd Svazu DTJ konaný v roce 1925. Delegáti shromáždění se zabývali otázkou začlenění sportu do struktur sdružení. Zakomponování sportu do spolkové činnosti neproběhlo zcela ze svobodné vůle, nýbrž kvůli vnějším okolnostem. Jednalo se zejména o nové směry v tělovýchově, které stále více vnímaly sport jako součást tělesné výchovy. Navíc zde existoval podstatný vliv společnosti, jež stále více upřednostňovala sportovní aktivity před těmi tělocvičnými. Tato skutečnost se mohla brzy odrazit v úbytku členů, zejména mladších, prahnoucích po sportovních aktivitách.⁴⁰ Přítomní jednotáři se k zavádění sportu vyjádřili následovně: „Nepřipustíme, aby jednoty převzaly sport se všemi jeho vadami a nectnostmi. Kdybychom měli se vrhnouti do náručí sportu tak, jak si to mnozí představovali, a jak se také mnohde stalo, tu bychom pohřbili

38 *Cvičitelské rozhledy*, č. 1, 1924, s. 6–7.

39 *Tělocvičný ruch*, č. 10, 1924, s. 145.

40 J. SCHÜTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 72–73.

najisto celou naši organisaci, kterou jsme téměř 30 let budovali...“⁴¹ Sport tedy začali považovat nejen jako doplněk, ale i jako širší součást tělesné výchovy. Zmíněné aktivity se nejčastěji prováděly pod širým nebem. A právě trávení volného času na čerstvém vzduchu, daleko od městské zástavby, bylo jedním z jednotářských cílů. Ve sportu, jenž je typický svým individualismem, se funkcionáři DTJ snažili zamezit sportovním činností, které ohrožovaly zdraví cvičence, a naopak měli snahu prosazovat sporty podporující zdraví jedince. Stále stejně důležitá byla jednotářská kázeň, na níž si příslušníci dělnické tělovýchovy velmi zakládali. Jak již bylo zmíněno, DTJ byly donuceny vnějšími okolnostmi k integraci sportu, jelikož STI povolila sportovní činnost svých spolků. Závodily mohly probíhat jen s uskupeními zastoupenými v STI, tedy ne se sportovními kluby nebo například se Sokolem. S tím souvisela i další podmínka. Jednotář nesměl být členem sportovního klubu nebo jiného tělocvičného sdružení nefigurujícího v STI.⁴² Příslušníci DTJ tak mohli soutěžit v Československu pouze mezi sebou navzájem, anebo s jednotami působícími v německé dělnické tělovýchově (Arbeiter Turn- und Sportverband).

Nejpodstatnější informací pro všechny jednotáře ovšem bylo, jaké sporty mohli v DTJ provozovat. Mezi první sporty se zařadila lehká atletika (tělocvik prostý), plavání, zimní sporty, cyklistika, závodivé a míčové hry (zejména volejbal známý v jednotářském prostředí jako podbíjená a tzv. národní házená).⁴³ Ke všem těmto sportům se utvořily odbory, které řídily výše jmenované aktivity. Schválení sportů bylo schváleno jednomyslně, což svědčilo o změně sportovního vnímání. V kontrastu se zavedením sportů jednotáři zamítli kopanou.⁴⁴ Po schválení vzniku jednotlivých sportovních odvětví se brzy začaly objevovat první závody v daných disciplínách. Největší oblibu si získala házená a lehká atletika. Oblíbenost zmíněných sportů zajistila relativně snadná dostupnost ná-

41 *Protokol VIII. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...28., 29., a 30. listopadu 1925*, Praha 1925, s. 45.

42 *Tamtéž*, s. 45.

43 Národní házená bude v textu dále uváděna jako házená.

44 *Protokol VIII. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...28., 29., a 30. listopadu 1925*, s. 45–48.

činí k uvedeným disciplínám a menší sportovní plochy pro uvedené sporty. I proto dosahovala lehká atletika velkého zastoupení, jelikož pro běžecké disciplíny jednotlivci neevidovali potřebu speciálních prostředí. O tom, proč funkcionáři spolku vyjmuli kopanou a nezačlenili některé další sporty, bude pojednáno v další části práce.

Ze stejného sjezdu máme údaje o zrušení dosavadního zákazu provádění vrcholových cviků. Sjezdové vedení taktéž doporučilo jednotám, zejména těm sídlícím v horských oblastech, aby se začaly věnovat lyžování. Kromě nově nabytých sportovních činností se mělo nadále pokračovat v provádění tělocvičných her a cvičení. Každý člen DTJ, který chtěl závodit nebo jakkoliv sportovat, musel povinně navštěvovat společná spolková tělesná cvičení.⁴⁵ Zavedeným opatřením se spolek chtěl vyhnout jednostrannému zaměření členstva, tedy úzké specializaci na určitý typ sportu. Naopak cvičenci měli obsáhnout široké spektrum sportovních dovedností. Nové sportovní činnosti měly rovněž za cíl navýšit počet členů, což se od roztržky s komunistickými členy každoročně úspěšně dařilo.

Nyní je na místě částečně pojednat o průběhu II. dělnické olympiády konané v Praze roku 1927, která po šesti letech navázala na svou předchůdkyni, na níž se ještě žádné sporty nepředváděly. V zimních měsících roku 1927 se uskutečnily první zimní závody, z nichž se dochovaly první údaje o některých prozatím neuvedených sportech. Součástí zimního odboru se kromě výše uvedeného lyžování, pravděpodobně sjezdového a klasického, stalo i sáňkování, skoky na lyžích a závody sdružené (kombinace skoků na lyžích a klasického lyžování).⁴⁶

Lehkou proměnu přístupu ke sportu přinesl valný sjezd Svazu DTJ v roce 1928. Podle jeho usnesení bylo nutné ještě více dbát na dodržování zásad z minulých sjezdů, zejména na zákaz závodění s nedělnickými spolky, který jednoty často porušovaly. Nejvíce se ovšem funkcionáři ústředí jednot obávali rozvratu jednoty vlivem špatné morálky, kterou

45 R. SILABA – J. ŠPŮR, *Usnesení*, s. 28.

46 K uvedeným sportovním aktivitám se nedochovaly žádné jiné vypovídající materiály, proto jsou zmíněny v souvislosti s II. dělnickou olympiádou viz Leopold VAVERKA, *Veliké dny*, in: TÝŽ (ed.), *Památník II. Dělnické Olympiády československé v Praze 1927*, Praha 1928, s. 38–41.

spojovali se sportovními kluby. Sport se stal součástí tělovýchovy, ale nesměl být výlučnou nebo převažující činností v jednotě. Sjezd rovněž uvedl v platnost zákaz odměňování vítězů závodů. Jednotáři se rozhodli následovně: „Zapovídá se jakékoliv individuální odměňování vítězů při závodech. Možno nanejvýše připustiti udílení cen putovních, které se za vítězný výkon propůjčují jednotě, okresu, kraji nebo svazu, za něž vítěz závodil...Jako projev uznání jednotlivcům za jejich vítězství mohou se dávat pouze diplomy.“⁴⁷ Citovaným opatřením se vedoucí představitelé spolku snažili vyvarovat nevhodného chování vítězů závodů.

Tentýž sjezd se usnesl, že každý závodník musí být pro jednotlivé disciplíny zaregistrován. Pro mladší jednotáře delegáti sjezdu zavedli povinnou lékařskou prohlídku. Nadále se nesmělo závodit s jinými spolky než s dělnickými spolky sdruženými v STI. Vedení DTJ začalo pravidelně zveřejňovat tabulky s jednotlivými výkony týkající se zejména disciplín v lehké atletice.⁴⁸ Z nařízení byla patrná kontrola Svazu DTJ nad rozšiřujícím se sportem a rovněž ochrana zdraví cvičenců. Oproti předchozím letům nastal posun ve zveřejňování výsledků, které v předchozích letech prakticky nemohlo proběhnout, poněvadž všichni jednotáři měli cvičit kolektivně, a tudíž dosahovat podobných výkonů.

Rok 1928 se pro jednotáře vyznačoval několika událostmi, např. zavedením tenisových odborů. Ačkoliv tenis označovali ve spolkovém tisku za „měšťácký sport“, i v DTJ pomalu zapouštěl kořeny. Podle autora článku tenis disponoval kladnými vlastnostmi. Jednalo se především o pobyt na čerstvém vzduchu na nezaprášeném hřišti a elegantnost pohybů podobných tělesným pohybům v jednotách. Největším problémem pro rozvoj tenisu se stala nedostatečná tenisová hřiště, jak sami jednotáři přiznávali. Nicméně i s tím si nakonec poradili formou vlastní výstavby a následného pronajímání ostatním zájemcům.⁴⁹

I přes zavádění jednotlivých sportovních odvětví v jednotách stále setrval negativní pohled na profesionální sport, amatérský byl tolerován. V rámci profesionálního sportu samozřejmě nedocházelo k žádné morální ani tělesné výchově, jaká se praktikovala v DTJ. Jednotáři se

47 *Akční program Dělnických tělocvičných jednot*, Praha 1928, s. 5–6.

48 *Cvičitelské rozhledy*, č. 11, 1928, s. 177–178.

49 *Tělocvičný ruch*, č. 8, 1928, s. 114.

nejvíce báli o dorostence, kteří podle nich ještě neměli pevnou vůli, aby odolali vábení profesionálního sportu. Boj proti profesionálnímu sportu v DTJ měl probíhat následovně: „Čeliti tomuto nebezpečnému vlivu profesionálního sportu možno především výchovou a poučováním mládeže [...] Škody napáchané výdělkářským sportem mezi mládeží jsou již tak velké.“⁵⁰ Prohlášení se patrně zastávalo postupných kroků, kterými se sport stával součástí tělovýchovy. Někdo by v citátu mohl shledat obranu dosavadních postupů při zavádění sportů, aby jednotáři nenarušili harmonii jednoty a celé organizace.

Rok 1929 přinesl rozšíření dalších sportovních odvětví do spektra sportovních aktivit DTJ. Konkrétně se podařilo zavést těžkou atletiku. Nicméně praktikování jmenovaného sportovního úseku podléhalo zvýšené pozornosti případ od případu. Záleželo především na tom, zda jednotu disponovala vhodnými podmínkami.⁵¹ Změny nastaly i v plaveckém úseku, do nějž se nově zařadilo veslování. Součástí plaveckého odboru se staly plavecké školy, v nichž se měli zejména přední funkcionáři jednot učít plavání.⁵²

Nadcházející léta přinesla v otázce sportu v DTJ krátké období stabilizace, ve kterém se prohlubovalo provozování nově přijatých sportů. Musíme mít na paměti také to, že jako velmi potřebné se ukázalo zaučit stávající jednotáře novým sportům, praktikovaným pochopitelně ve volném čase, kterého neměli mnoho. Konsolidační fáze skončila roku 1931, kdy se v jednotářském prostředí vyskytl nový sport – stolní tenis, jenž rychle zaujal místo na výsluní.⁵³ Pro rozšíření stolního tenisu se stalo podstatným, že si jej mohli vyzkoušet jednotáři všeho věku. Provozní náročnost nevykazovala závratných výšin, a kromě toho zde odpadl faktor závislosti hry na vhodných venkovních podmínkách, jenž bránil uskutečňování několika jednotářských sportů.

Několikaleté provozování sportu nezabránilo tomu, aby někteří jednotáři poukazovali na jeho negativní vliv, jenž podle nich spočíval ve špatné kázni v některých sportovních klubech. Nežádoucího jevu se po-

50 *Tělocvičný ruch*, č. 10, 1928, s. 162.

51 *Tělocvičný ruch*, č. 11, 1929, s. 130.

52 *Cvičitelské rozhledy*, č. 6, 1929, s. 105.

53 *Tělocvičný ruch*, č. 8, 1931, s. 87–88.

chopitelně chtěli vyvarovat, a proto si zakládali na vzorném chování svých členů. Nevhodné jednání považovali za výsměch a urážku celého spolku.⁵⁴ Úlohou jednotářů bylo varovat především před těmito problémy. Vzhledem k tomu, že podobné zprávy neměly v dochovaných prameňích velkého zastoupení, mělo sdělení pravděpodobně jen varovný efekt.

S rozvojem sportů v DTJ, a tím i se vznikem různých sportovních oblastí, vyvstala ve Svazu DTJ otázka týkající se lepší organizační struktury. Zásadní změna nastala na podzim roku 1931, kdy se přední funkcionáři rozhodli k přeměně plaveckého odboru na sekci vodních sportů. Do jmenovaného sportovního úseku jednotáři zařadili plavání, veslování, nově se začalo diskutovat o kanoistice, kterou chtěli do jednot zařadit v následujících letech. Dosavadní míčové sporty se sloučily do odboru míčových her, kam patřila podbíjená, házená, tenis a stolní tenis.⁵⁵ Funkcionáři DTJ do popisovaného sportovního odboru nezahrnuli lehkou ani těžkou atletiku, zimní sporty a cyklistiku.

V souvislosti s těžkou atletikou máme údaje o tom, že od roku 1932 vznikaly odbory dotyčného sportu.⁵⁶ Zdá se, že u vedoucích představitelů sdružení pominula obava z negativního vlivu, který by mohla těžká atletika do jednot přinést, a proto přestal platit zvýšený dohled nad těžkoatletickými odvětvími, jež pravděpodobně trval od roku 1929.

O zavedení nových zimních sportů máme první údaje v souvislosti s III. dělnickou olympiádou v roce 1934. Poprvé se objevily ukázky krasobruslení a ledního hokeje.⁵⁷ Při hlavních olympijských dnech mohli diváci nově zhlédnout disciplíny spadající do odboru těžké atletiky – vzpírání, zápasy v řecko-římském stylu a přetahování lanem. Úsek vodních sportů uskutečnil závody ve skocích z můstku a ve vodním pólu. V cyklistické sekci proběhly krasojízdy.⁵⁸ Všechny nově uvedené sporty neměly v jednotách velkého zastoupení. Za celou historii DTJ se dochovalo jen malé množství údajů o výše zmiňovaných sportech.

54 *Věstník sokolský*, č. 39, 1931, s. 695.

55 *Cvičiteléské rozhledy*, č. 11, 1931, s. 196.

56 Rudolf SILABA, Úvodem, in: Týž (ed.), *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1932*, Praha 1933, s. 1.

57 L. VAVERKA, *Památník III. Dělnické Olympiady československé v Praze 1934*, Praha 1935, s. 7.

58 *Cvičiteléské rozhledy*, č. 11, 1932, s. 164.

K zásadní sportovní změně se vedení spolku odhodlalo v prvních měsících roku 1937. Poprvé od přistoupení k STI se přední funkcionáři DTJ zamýšleli nad možností závodění se spolky nesdruženými ve výše jmenované internacionále. Samozřejmě, že pro zrušení zákazu muselo být splněno několik podmínek, byly například „hledány cesty k vybudování součinností s ostatními tělovýchovnými svazy, vedenými duchem pokroku, demokracie a státotvornosti [...] Zásadně není možno jednat o součinnost v závodění s komunistickými tělovýchovnými organizacemi“.⁵⁹ Příslušníci DTJ měli v podobě komunistické tělovýchovy na mysli Federaci proletářské tělovýchovy, která se přetransformovala z původní Federace DTJ,⁶⁰ jež stála u rozkolu jednotné československé dělnické tělovýchovy. Pokud by došlo ke zrušení dosavadního zákazu a závody by se uskutečňovaly společně, jednalo by se o velkou změnu ve stávajícím sportování. Z archivních materiálů je ovšem patrné, že nařízení se do konce meziválečného období nepodařilo prosadit.⁶¹

Ve druhé polovině 30. let 20. století se v souvislosti se zhoršením mezinárodní situace prosadila v DTJ branná výchova.⁶² Její rozvoj se projevil i na sportovním poli. Jako vhodný nástroj pro brannou výchovu se ukázala lukostřelba. Podle příslušníků DTJ lukostřelba náležitě připravila členy spolku po stránce smyslové i svalové, a tím je zároveň přichystala na střelbu z pušek. Svou roli taktéž sehrála materiální nenáročnost sportu, jež souzněla s finančními možnostmi jednotářů.⁶³

V zájmu ještě efektivnějšího řízení sportu se v roce 1938 přední funkcionáři Svazu DTJ dohodli na nové organizační struktuře. Podařilo se utvořit svazový sportovní odbor,⁶⁴ ale bohužel se už nedozvíme, zda

59 *Národní archiv (NA)*, fond Svaz dělnických tělocvičných jednot, kart. 17, inv. č. 107, Zápis 14. schůze předsednictva Svazu D. T. J. Č. z 3. března 1937, s. 1–2.

60 Více informací ke komunistické tělovýchově viz M. WAIC, *Dělnická tělovýchova*, s. 145–156.

61 *NA*, fond Svaz Dělnických tělocvičných jednot, kart. 18, inv. č. 108, Zápis 36. schůze předsednictva Svazu D. T. J. Č. z 31. srpna 1937, s. 13–14.

62 J. SCHÜTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 77–78.

63 *Cvičiteléské rozhledy*, č. 5, 1938, s. 101–102.

64 Antonín FIŠER, Tělovýchovná činnost, in: *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1938*, Praha 1940, s. 4–5.

by nové uspořádání zlepšilo sportovní aktivity nebo by přineslo nárůst členstva. Je také možné, že se jednotáři připravovali na obtížné časy v podobě nadcházející světové války, v jejímž průběhu dělnická tělovýchova nabrala v rámci sportovních činností naprosto nečekaný směr. Z citovaného materiálu není patrné, kdy se členové spolku domluvili na reorganizaci sportovního úseku. Je možné, že se jednalo o reakci na změnu společenských poměrů.

Během okupace tělocvičná činnost lehce ustoupila do pozadí. Jednotáři se naopak začali více zabývat sportovními aktivitami. V roce 1940 byla navázána dříve nemyslitelná spolupráce s Českou atletickou amatérskou unií, Českým svazem házené, Českým volejbalovým a basketbalovým svazem, Českým svazem stolního tenisu a Českým svazem lyžařů. O dva roky později navázal Svaz DTJ spolupráci s Českým svazem lukostřeleckým. Nadále se pořádaly závody, i když v omezené míře. Ještě více než v mírových dobách se uskutečňovaly sportovní utkání v ledním hokeji a lyžování.⁶⁵ Ve stejném roce se poprvé dočteme o prvních zkušenostech s kanoistikou, o níž se uvažovalo již jedenáct let nazpět. Roku 1943 se v jednotách podařilo utvořit další sportovní odbor – kuželkářský.⁶⁶ Patrně největším problémem v době války byl nedostatek sportovních ploch. Proto Svaz DTJ navázal spolupráci s již zmíněnými sportovními svazy disponujícími vlastním zázemím. Recenzent studie poukázal na to, že DTJ jakožto jediný v této době fungující československý tělocvičný spolek sdružoval i nesocialisty, a to byl důvod pro kooperaci se sportovními svazy. Domnívám se, že koncentrace nesocialistů mohla dopomoci ke snazšímu navázání spolupráce, ale hlavními motivy byla možnost využití sportovního zázemí a také koordinace československých spolků před spolky německými.

S poválečnou obnovou republiky souvisela i rekonstrukce československé tělovýchovy. Již v květnu 1945 se zástupci DTJ s ostatními největšími tělocvičnými uskupeními (Sokol, Orel apod.) dohodli na sjednocení československé tělovýchovy a sportu do jednotné organizace – Sokol. Brzy se však mezi dotýčenými sdruženími projevíly rozpory, které

65 *Dělnické tělocvičné jednoty v době německé okupace 1939–1945*, Praha 1946, nestr.

66 *Rozhledy*, č. 2, 1944, s. 26.

vyvrcholily odstoupením Orla od společného záměru. V závěru roku se zřekl účasti na společné organizaci i Sokol. Ze zamýšleného spojení tak sešlo. Druhý sjednocovací pokus se objevil záhy. Tentokrát stál na federativním základě, jenž jednotlivým svazům zaručoval právní a rozhodovací autonomii. Na prvním a zároveň posledním poválečném sjezdu Svazu DTJ v říjnu roku 1946 se ale jednotáři domluvili na plném obnovení sdružení.⁶⁷ Na základě jednání funkcionářů spolku se začala obnovovat předválečná dělnická tělovýchova, a to pochopitelně znamenalo odstoupení DTJ od sjednocení tělovýchovy na federativní bázi.

Co popisovaná etapa znamenala pro jednotářský sport? Členové DTJ se vrátili k původnímu účelu jednotářského sportu, podle něhož měl sport harmonicky doplňovat tělesná cvičení. Svým působením se snažili rozšiřovat své pojetí sportu do ostatních sportovních a tělocvičných svazů v rámci sjednocené tělovýchovy. Pozornost nejprve zaměřili na lehkotletické a házenkářské zápasy a také na utkání ve volejbale. Provozování dalších sportů prozatím odsunuli na neurčito, zejména kvůli nutnosti plné stabilizace jednotářského hnutí.⁶⁸ Právě konsolidace byla nyní prvním úkolem, na který se jednotáři plně zaměřili.

V roce 1947 se podařilo plně obnovit všechny původní jednotářské sporty praktikované před 2. světovou válkou. K nim se přidala odvětví, která neměla dříve velké zastoupení, ale získala na oblíbenosti během válečných časů. Konkrétně se jednalo o lední hokej a také o lyžování.⁶⁹ Právě rok 1947 se do dějin jednotářského uskupení zapsal jako rok znovuzavírání dohod s dříve vyjmenovanými sportovními svazy. Díky tomu se mohli jednotáři poměřovat se soupeři nesdruženými v dělnických spolcích. Jednalo se například o sportovce sdružené v Českém volejbalovém svazu nebo v Českém svazu házené.⁷⁰ Zdá se, že přední funkcionáři DTJ nakonec svolili k tomu, co řadoví členové jednot i přes zákaz občas praktikovali, tedy závodění s nesocialistickými spolky. Ostatně navrátit vše do původních kolejí již nebylo zcela možné. Navíc

67 J. SCHŮTOVÁ – M. WAIC, *Kulturně*, s. 81–82.

68 *Zprávy Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých*, 1/1945, ne-stránkováno.

69 *Předvoj*, 3/1947, s. 28.

70 *Tělovýchovné rozhledy*, č. 2, 1948, s. 34.

STI rovněž zasáhly potíže s úbytkem členstva a samotných jednot, a proto její vliv už nemusel být tak velký jako dříve.

Poválečnou obnovou DTJ a znovuzavedením sportovních odborů se výše postavení jednotáři zabývali 15. února 1948 na konferenci sportovních odborů, kde se dohodli na sloučení úseků lehké atletiky a zimních a vodních sportů do společného celku s jednoduchým názvem sportovní odbor.⁷¹ Nadále se počítalo se sportovní úlohou v jednotách, ale sportovní otázka přestala být středem jednotářských zájmů. Dne 27. února 1948 se Ústřední akční výbor Národní fronty rozhodl sjednotit dosavadní tělocvičné organizace do jednotné České obce sokolské, čímž dosavadní DTJ přestaly existovat.⁷²

Nevhodné sporty pro DTJ

I přes tolerantní přístup k včleňování závodění a sportů obecně do DTJ zůstávalo několik sportovních odvětví, která přední členové sdružení odmítali do struktur hnutí zahrnout. Stálým tématem v jednotářském prostředí se stalo odmítání zřizování fotbalových odborů. Příslušníci DTJ se vyjádřili ke kopané v roce 1911 následovně: „Jest opravdu úžasno, jaké obliby v diváctvu dočkala se tato jednoduchá, jinak však hrubá hra. Snad právě pro svou obhroublost, pro trochu neomalenosti ve hře, pro něco rvavosti a surovosti [...] rozhodně odsuzujeme hloupého přeceňování, kterého se jim na všech stranách dostává. Obzvláště naši soudruzi, kteří snad sami kopanou hrají, měli by býti pamětliví, aby se stala tato hra doplňkem tělocviku, a ne snad opačně [...]. Nezanedbávejte všestranný tělocvik pro jednostranný sport.“⁷³ Z citovaného úryvku je patrný odstup k zavádění fotbalových sekcí, zejména kvůli tvrdosti a jednostrannosti sportu. Musíme mít na paměti, že jednotáři v této době zatím nepovolili provádění žádného sportu v rámci své organizace. Změna v případě ko-

71 NA, fond Svaz Dělnických tělocvičných jednot, kart. 46, inv. č. 251, Oběžník Svazu DTJ č. 1.

72 J. KÖSSL – J. ŠTUMBAUER – M. WAIC, *Vybrané kapitoly z dějin tělesné kultury*, s. 142.

73 *Tělocvičný ruch*, č. 17, 1911, s. 267–268.

pané nenastala ani po 1. světové válce, jelikož podle jednotářů „snaží se vždy vyniknouti jednotlivci na úkor ostatních [...] při němž uplatňují se pouze ti, kteří lépe svoji úlohu ovládají. Toho nejlepším dokladem jest hra ‚kopaná‘ [...] A také v žádném jiném sportovním odvětví nesetkáváme se s tolika ‚vynikajícími‘ hráči, jako právě opět v kopané. ‚Kopaná‘ jest sama o sobě hodně tvrdou a surovou hrou“.⁷⁴ Ve spolkovém tisku se nejvíce bojovalo proti individualismu ve fotbalu a hrubé povaze hry. Na počátku 20. let ztrácely DTJ mladší členstvo, čemuž chtěl Svaz DTJ zabránit zavedením sportovních odvětví. Přesto „stanovisko ku kopané jest zamítavé. Není v ní žádná hodnota výchovná, tak jak si ji seriosní vychovatel představuje, není v ní ani mnoho zušlechťujícího a konečně nemá pro společnou výchovu lidovou žádné ceny [...] žene-li se za ní celá veřejnost, my tohoto ‚moderního směru‘ používati ku získávání mládeže nebudeme“.⁷⁵ Vedení DTJ nadále věřilo svému postoji ke skupinové tělovýchově, kázni a zdravé výchově členů spolku, a to i přes potenciální nárůst členstva. Příslušníci DTJ taktéž vystupovali proti odměňování fotbalistů, poněvadž to podle nich podkopávalo morálku v jednotě. Negativní stanovisko k zavedení fotbalu v DTJ mohlo souviset také se zavedením profesionalismu do československé kopané v roce 1925. Profesionalismus fotbalu silně rezonoval v tisku, v němž se například poukazyvalo na bezzásadovost profesionálů ochotných měnit klubový dres nebo na přesuny od amatérského fotbalu k profesionálnímu.⁷⁶

Otázka fotbalu se probírala i na mezinárodní úrovni. Na schůzi STI v roce 1928 bylo DTJ důrazně doporučeno, aby začaly se zřizováním odborů kopané. Zástupce DTJ se na schůzi vymezil proti zavádění fotbalu se zdůvodněním, že fotbal nemá žádný prospěch pro tělovýchovu, a naopak způsobuje mnohé nevratné škody. Konkrétně měl na mysli narušení morálky, kázně a potencionální zranění jednotářů.⁷⁷ Problematiku zavádění kopané projednávali delegáti na každém meziválečném sjezdu, jinak

74 *Cvičitelské rozhledy*, č. 3, 1920, s. 33–34.

75 *Cvičitelské rozhledy*, č. 10, 1923, s. 145–146.

76 M. PELC, *Sport a česká společnost*, s. 150–155. O počátcích profesionalismu v československé fotbale, viz Marek WAIC, Počátky profesionálního sportu v Čechách, *Česká kinantropologie* 13, 3/2009, s. 43–44.

77 *Tělocvičný ruch*, č. 3, 1928, s. 38–40.

tomu bylo i v roce 1928. Stanovisko zůstalo stejné, tedy odmítavé. Jednotáři sami poznamenávali, že zavedením fotbalu by pravděpodobně získali další členy, ale krátký úspěch by byl později kontraproduktivní, jelikož by fotbalisté neměli velký zájem o tělesná cvičení.⁷⁸ Ani na počátku 30. let 20. století se jejich názor nezměnil, a to především z důvodů hospodářských (nedostatek vhodných hřišť), morálních (nevybíravé chování hráčů i diváků) a pro možnost odlivu členstva od cvičení k fotbalovým zápasům. Prohlášení jednotářů k uvedené záležitosti je vypovídající: „[Požadujeme,] aby T. V. (Technický výbor – pozn. autora) postavil se proti zavedení kopané, jelikož doba pro dělnickou kopanou není ještě zralá.“⁷⁹

Nejen na mezinárodní úrovni, ale také na sjezdech Svazu DTJ se ozývaly hlasy pro zavádění kopané. Je pravděpodobné, že se proti ne-souhlasícím jednotářům ozvala menší část hlasů, která provozování fotbalu podporovala. Záležitost fotbalu ovšem rozdělila jednotáře jako doposud žádný jiný sport. Problém se umocňoval, když v rozporu se stanovami začaly vznikat první fotbalové odbory. Pochopitelně se jednalo o neoficiální družstva, která se neměla v DTJ s kým poměřovat, a proto se jednotáři utkávali se sportovními spolky. Zmíněná střetnutí byla rovněž proti stávajícím regulím. Propagátor fotbalu z německého Lipska, vyslaný pravděpodobně STI, promluvil na valném sjezdu Svazu DTJ v roce 1928 následovně: „Kopaná má mnohé zušlechťující prvky a může právě na výchovu lidovou velice působiti. Ve footballu je tělesná výchova značně rozšířena [...]. Každý sportovec, běhá, skáče [...], a to právě ve svém celku působí na individualitu člověka. Zde lze tedy s jistotou poukázat na to, že tato hra spojuje všechny vlastnosti, jež jsem uvedl. Masový cvik a výchova vyžaduje především výchovy jednotlivce pro celek.“ Zároveň zmínil, že sportovní kluby, v nichž se fotbal hrál, odváděly zejména jednotářskou mládež do svých klubů, a tím zároveň ze socialistického prostředí zosobněného DTJ.⁸⁰

78 *Protokol IX. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...28., 29., a 30. září 1928*, Praha 1928, s. 95–101.

79 NA, fond Svaz Dělnických tělocvičných jednot, kart. 49, inv. č. 273, Zápis Komise pro sjezd cvičitelstva v roce 1936 konaná 19. 9. 1936.

80 *Protokol IX. valného sjezdu Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých...28., 29., a 30. září 1928*, Praha 1928, s. 98–99.

Fotbal nebyl jediným sportem, proti kterému se v DTJ vytrvale bojovalo. Členové DTJ se zabývali i otázkou začlenění boxu, pro nějž občas užívali starší název rohování. Od první poloviny 20. let 20. století jednotáři uvažovali o boxu jako o možném sportu. V jednom z mnoha článků uvedli: „Box [...] ve způsobu dnes a zejména u nás prováděném jsou nejhorší zrůdou sportu se stanoviska zdravotního i výchovného. U boxu zlomení několika žeber nebo prstů, vyrazení zubů a rozbití hlavy patří k samozřejmostem. Pokud není jeden ze zápasníků ‚knock-outován‘ čili přímo ubit, že sebou již nemůže ani hnouti, zápasí se stále. Pak obyčejně zápasníka s bojiště odnesou, lékař ho přivede k vědomí, nějaký čas si boxer poleží a potom, je-li to možné, zápasí znovu [...]. Nejnemravnější však při boxu je, že vítěz spolu s poraženým dostanou za vzájemný výprask tolik peněz, že jsou při tom slušně živi.“⁸¹ Z citátu je zřejmý dosa-
vadní postoj k praktikování boxu v jednotách. Největším problémem se pro členy DTJ stalo odměňování zápasníků, tvrdost hry a s tím spojená zranění. Funkcionáři DTJ neviděli žádný výchovný aspekt uváděného sportu, jenž spíše přinášel špatné ovzduší do jednotářského hnutí. Všechny jmenované faktory stály zcela proti zásadám, které symbolizovaly dělnickou tělovýchovu. Box podporoval rozvoj individualismu a nijak zvlášť nepomáhal vývoji lidské osobnosti, ba spíše naopak. Jednotáři box do jednot nakonec nezavedli.⁸² Diskuse o zavedení boxu utichly koncem 20. let 20. století. Je pravděpodobné, že mezi čelními představiteli DTJ nezískal box velké sympatie. Svou roli na tom, proč se box v DTJ neujal, mohla sehrát jeho profesionalizace v roce 1921.⁸³

Obdobný přístup zastávalo vedení spolku i k zápasu řecko-římskému. Důvody, proč přední funkcionáři DTJ odmítali zavést uvedené sportovní odvětví, byly pravděpodobně stejné jako v případě boxu. Diskuse o začlenění zápasu řecko-římského probíhala ve spolkovém tisku kolem roku 1925.⁸⁴ Pravděpodobně zde platila stejná zásada spojená se zavedením boxerského odvětví, tzn. malá náklonnost k novému sportu.

81 *Tělocvičný ruch*, č. 22, 1924, s. 327–328.

82 *Tělocvičný ruch*, č. 11, 1929, s. 130–131.

83 Více o profesionálním boxu v Československu, viz M. WAIC, *Tělesná výchova*, s. 14.

84 *Tělocvičný ruch*, č. 12, 1925, s. 191.

V rozporu s předchozím stanoviskem se zápas řecko-římský objevil na III. dělnické olympiádě v roce 1934.⁸⁵ Není ovšem jisté, kdy se vedoucí představitelé DTJ rozhodli pro zavedení zápasu řecko-římského a ani jaké důvody je přiměly ke změně názoru.

Nejvýznamnější sportovní odbory v DTJ

Následující oddíl poukáže na nejčastěji provozované sporty v DTJ. Součástí kapitoly bude tabulka, která zachycuje nejvýznamnější sportovní odbory v rámci dělnické tělovýchovy. Jak již bylo několikrát zmíněno, sport se v jednotách prosazoval v závislosti na dostupnosti náčiní, případně dosažitelnosti zázemí jednotlivých sportů. Uvedené podmínky společně s vlivem STI a působením vnějšího okolí (společnosti) napomáhaly jednotlivým sportům k nárustu oblíbenosti. Na níže uvedené sporty se vztahovaly zásady platné do 2. světové války, tzn. možnost uspořádání zápasů jen s dělnickými spolky a povinnost zúčastnit se dalších jednotářských aktivit spojených s činností jednoty, například tělesných cvičení.

Patrně největší oblíbenosti v DTJ dosáhla házená, kterou hrálo vždy sedm hráčů na každé straně. Maximálně se mohlo odehrát šest zápasů za rok a nový člen jednoty mohl hrát zápasy nejdříve po tříměsíčním členství.⁸⁶ Brzy se tento sport rozvinul do té míry, že bylo nutné utvářet sekce házené v nižších správních složkách spolku, tj. při okresech a krajích. Vlivem zvyšujícího se zájmu členů DTJ o házenou se začala pořádat i pravidelná mistrovství.⁸⁷ Díky jednotářským úspěchům se československým zástupcům podařilo roku 1929 prosadit národní házenou do struktur STI.⁸⁸ Je nutné si uvědomit, že národní házená nebyla identickým sportem jako tzv. handball, který jednotáři provozovali v mnoha evropských zemích zastoupených ve zmíněném svazu. Naopak handball se v DTJ neprovozoval.⁸⁹

85 *Cvičitelské rozhledy*, č. 11, 1932, s. 164.

86 *Cvičitelské rozhledy*, č. 11, 1923, s. 171.

87 *Tělocvičný ruch*, č. 21, 1928, s. 344.

88 *Tělocvičný ruch*, č. 6, 1929, s. 68.

89 *Tělocvičný ruch*, č. 7, 1933, s. 71.

Velmi populární se od prvních let stala lehká atletika, kterou citelně limitoval nedostatek vhodných hřišť. I v tomto případě se s rozvojem sportu dařilo uskutečňovat závody napříč jednotářskou strukturou.⁹⁰ K nejvýznamnějším událostem v rámci lehké atletiky se na mezinárodní úrovni řadily dělnické olympiády, které od roku 1927 na domácím poli doplňoval memoriál Františka Kejzlara, dlouholetého předního pracovníka DTJ. O dva roky později vznikla ženská obdoba, memoriál Žofie Hummelhansové, což byla dlouholetá přední cvičitelka DTJ. Oba závody se naposledy uskutečnily roku 1946. Trojlístek nejvýznamnějších závodů doplnil roku 1933 závod o přebor Svazu DTJ družstev.⁹¹

Brzy se mezi jednotářské sporty zařadil volejbal neboli podbíjená, jak jej jednotáři nazývali. V roce 1933 se jednotářům podařilo volejbal zařadit do struktur STI. Na schůzi internacionály zahraniční funkcionáři ocenili podbíjenou jako nejvhodnější kolektivní míčovou hru pro ženy.⁹² V Československu se pořádaly i zápasy ve volejbalu, zejména na krajské jednotářské úrovni.⁹³ Spolkový tisk vytyčil, kde volejbal hrát: „je mnoho jednot, které mají svoje hřiště maličké, ale přeci toho druhu, aby se mohlo cvičiti. Rozměrem na lehkou atletiku ani házenou nestačí. A tam všude zaveďte podbíjenou [...]. Je hrou, která dovede vybičovat nervy, při které je každý úd těla v mnohostranném pohybu“. Jednotáři hráli podbíjenou v šesti hráčích na obou stranách. Velmi důležitým aspektem se stala nenásilnost hry, jelikož nedocházelo k vzájemnému kontaktu, tudíž ani ke zraněním.⁹⁴

Rovněž stolní tenis si postupem času získal velkou popularitu. Stejně jako u předchozích sportů, tak i ve stolním tenise se pořádaly zápasy, a to především na krajské úrovni. V DTJ se hrály dvouhry i čtyřhry, a to na tři sety po 21 bodech. Při stolním tenisu se mohla rovněž uplatnit varianta smíšených družstev.⁹⁵

90 *Tělocvičný ruch*, č. 24, 1931, s. 279.

91 Přemysl JEŽEK, *Atletika*, s. 5–10.

92 *Tělocvičný ruch*, č. 7, 1933, s. 71.

93 L. CHARVÁT, Zpráva odboru míčových her, in: *Dělnické tělocvičné jednoty v době světové krise hospodářské. Zprávy k XI. valnému sjezdu Svazu D. T. J. Č. za období let 1932–1935*, Praha 1936, s. 49–51.

94 *Tělocvičný ruch*, č. 5, 1930, s. 54.

95 L. CHARVÁT, *Zpráva*, s. 50–51.

Další sportovní odbory nedosáhly v jednotářském prostředí takové obliby jako čtyři výše zmíněné sporty. V tabulce jsou seřazena jednotlivá odvětví, která se v konkrétním roce prosadila.

Provozované sportovní odbory ve vybraných letech v rámci DTJ					
	1926 ⁹⁶	1931 ⁹⁷	1937 ⁹⁸	1940 ⁹⁹	1944 ¹⁰⁰
Lehká atletika	169	198	190	629	1267
Házená	147	352	199	2107	3728
Volejbal/ podbíjená	19	150	235	639	631
Plavání	9	15	–	18	52
Cyklistika	8	16	–	–	–
Tenis	–	9	5	–	–
Stolní tenis	–	–	179	221	117
Vodní sporty	–	–	9	–	4
Zimní sporty	–	–	53 ¹⁰¹	–	–
Lyžování	–	–	–	9	99
Lední hokej	–	–	–	53	341
Košiková	–	–	–	–	269
Lukostřelba	–	–	–	–	2
Kuželkářství	–	–	–	–	28

96 Rudolf SILABA, Úvodem, in: Týž (ed.), *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1926*, Praha 1927, nestr.

97 TÝŽ, Úvodem, in: Týž (ed.), *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1931*, Praha 1932, nestránkováno.

98 Je nutné si uvědomit, že některé sporty se přearadily do jiných sportovních odborů, například plavání. Viz František KRAUS – Josef HORÁK, *Tělovýchovná činnost*, in: *Statistika Svazu Dělnických tělocvičných jednot československých za rok 1937*, Praha 1938, s. 9–10.

99 Za 2. světové války došlo k dalšímu přearazení sportů, například plavání bylo zvlášť uvedeno místo dosavadních vodních sportů atd. Viz *Dělnické tělocvičné jednoty v době německé okupace*, s. 6.

100 Tamtéž, s. 6.

101 Štursová uvedla ke stejnému roku 235 odborů zimních sportů, viz K. ŠTURSOVÁ, *1000 let*, s. 130.

Pojetí sportu na příkladu německé dělnické tělovýchovy v Československu

Arbeiter Turn- und Sportverband (dále jen ATUS) vznikl v důsledku změn spojených s koncem 1. světové války v březnu roku 1919. Do této doby se německé jednoty v českých zemích začleňovaly do 8. okresu Arbeiter-Turnerbundu, který vznikl roku 1893 v německé Jeně. Roku 1909 se zmíněný 8. okres odtrhl a vznikl samostatný Österreichischer Arbeiter Turnverband, který byl předchůdcem ATUSu.¹⁰² ATUS byl ideově spřízněn s Německou sociálně demokratickou stranou dělnickou v Československu, která se zrodila na přelomu září a října roku 1919.¹⁰³ Ve stejném roce se představitelé ATUSu rozhodli pro připojení do LSI a v jejím rámci spolupracovali s DTJ. V meziválečném období se členové sdružení účastnili akcí s tělocvičnými svazy v LSI, například dělnických olympiád nebo výletů. Historie ATUSu se završila rokem 1938, kdy byl spolek úředně rozpuštěn.¹⁰⁴

Předchůdci ATUSu byli na přelomu 19. a 20. století ke sportu odmítaví, zejména kvůli uvolněnému společenskému chování. Soutěžení označovali za nevhodné trávení volného času, především kvůli důrazu na výkonnost. Zařazování soutěžení probíhalo v souvislosti se změnami po 1. světové válce a s vzrůstající oblibou sportu. Nejprve se do tělovýchovných struktur prosazovaly masové sporty, v nichž se neusilovalo o rekordy a profesionalismus. Individuální sporty se se stejnými omezeními objevovaly od 30. let 20. století. Podobně jako v DTJ nedocházelo k udělování odměn nebo titulů za předvedené výkony, i v ATUSu pocítili společenský rozmach sportu odlivem mladších členů. Zavedení sportu mělo zabránit ztrátě členstva, a naopak nalákat další členy. Nicméně

102 M. WAIC, *Tělesná výchova*, s. 112–113.

103 Jaroslav ŠEBEK, Politické strany německé menšiny, in: Jiří Malíř (ed.), *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*, Brno 2005, s. 863–864.

104 Weg Leistung SCHICKSAL, *Geschichte der sudetendeutschen Arbeiterbewegung in Wort und Bild*, Stuttgart 1972, s. 263.

jednoty mohly soutěžit pouze mezi sebou anebo s jednotami sdruženými v DTJ.¹⁰⁵

Jeden z prvních sportů, který se v ATUSu prosadil, byla turnerská hra – faustball.¹⁰⁶ K roku 1922 zastával pozici nejoblíbenější jednotářské hry. O tři roky později vedení spolku povolilo provozování lehké atletiky, fotbalu, plavání, gymnastických her, zápasu a zimních sportů. Každý sport disponoval vlastním vedením, které fakticky představovalo nezávislé uskupení. Díky tomu mohlo posléze dojít k odtržení z ATUSu, čehož se jednotáři obávali. Ke konci 20. let 20. století získala své příznivce i halová cyklistika.¹⁰⁷ Nejpozději k roku 1930 máme údaje o tom, že se v ATUSu provozovaly další turnerské hry – schlagball¹⁰⁸ a raffball.¹⁰⁹ Jako obranu před rozvíjejícím se fotbalem se o čtyři roky později zaváděly házená a volejbal.¹¹⁰ V souvislosti s atletickými disciplínami mohli od roku 1935 jednotáři soutěžit v běhu, skoku do dálky nebo ve vrhu koulí.¹¹¹ Recenzent studie poukázal na to, že odlišné pojetí sportů v DTJ a ATUSu mohlo být zapříčiněno odlišnými kořeny. Obě organizace sice vycházely z turnerského pojetí, ale DTJ značně ovlivnil Sokol. Naopak ATUS navazoval na turnerské hry, i proto se v německých jednotách rozvíněly.

105 Thomas OELLERMANN, „*Frei Heil*“ – *der Arbeiter-Turn-und-Sportverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Aufbau, Tätigkeit, Probleme und Konflikte*, diplomová práce FF HHU, Düsseldorf 2005, s. 9–10.

106 Faustball je sport kombinující prvky volejbalu a nohejbalu, míč se odbíjel přes síť pěstí, viz ANONYM, *Co je Faustball*, <https://www.fautballczech-cfa.cz/clanky/co-je-fautball.html> [19. 3. 2021].

107 Thomas OELLERMANN, *Mehr als nur eine Partei. Die deutsche Sozialdemokratie in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938*, disertační práce FF HHU, Düsseldorf 2013, s. 280–283.

108 Schlagball je sport obdobný kriketu nebo baseballu s tím rozdílem, že hráč s pálkou běhal, viz ANONYM, *Das Spiel*, <http://www.schlagball.org/spiel/> [19. 3. 2021].

109 Raffball je předchůdcem moderní házené. Hráč s míčem nesměl udělat více než dva kroky, viz Kurt HOFFMEISTER, *Zeitreise durch die Braunschweiger Sportgeschichte*, Braunschweig 2010, s. 29.

110 T. OELLERMANN, „*Frei Heil*“, s. 15.

111 Tamtéž, s. 73–74.

ATUS sice trápil nedostatek cvičebních a sportovních ploch,¹¹² přesto fotbal ve spolku silně zakořenil. Kopanou hráli členové německých jednot již od vzniku spolku, i když jej představitelé sdružení schválili až v roce 1925. Stejně jako v DTJ, tak i v ATUSu byl fotbal hlavním důvodem neshod souvisejících se sportovními záležitostmi. Ozývaly se negativní hlasy na drsné chování hráčů i diváků. Ještě ve 20. letech 20. století v ústředí spolku vykrystalizovala dvě křídla – zastánci fotbalu vs. cvičenci usilující o tělocvičný, gymnastický směr. Za hlavní problém se považovala správa fotbalových mužstev, jelikož ta se často při spolku ani neregistrovala. Vedení ATUSu ztrácelo nad samotnými družstvy i jejich aktivitami dohled. Ve 30. letech fotbal rozštěpil jednotářské sdružení na dvě části, které spolu příliš nespolečně pracovaly. Čelní představitelé ATUSu obviňovali fotbalisty z nečinnosti a snažili se je zapojit do spolkového života. Zároveň se obávali, aby celá situace neovlivnila mladou generaci. Z toho důvodu zavedli v roce 1932 pro děti, které chtěly hrát fotbal, povinná gymnastická cvičení. Krize se vyostřila se zavedením házené do struktur spolku jako alternativy k fotbalu. Fotbalové kluby se ještě více odcizily a z předních míst ATUSu se začaly ozývat hlasy o škodlivosti kopané. Snaha o zpětnou integraci fotbalistů ani o zavedení povinných gymnastických cvičení pro mladší jednotáře nepřinesla kýžený efekt. Roku 1935 se ústředí spolku rozhodlo zrušit nařízení o povinném gymnastickém cvičení pro mladší generaci. Následující roky se nesly v duchu snahy o větší zapojení fotbalistů do spolkových struktur. Vynaložené úsilí však nevedlo k očekávanému výsledku.¹¹³ Situaci vyřešilo až úřední rozpuštění spolku v roce 1938.

Závěr

Prosazení sportu nebylo v DTJ jednorázovou záležitostí, nýbrž dlouhodobým procesem. První diskuse o začlenění sportu se objevovaly již před 1. světovou válkou. Jednotáři se nejprve tvrdě stavěli proti zavádění sportovních odborů do jednotářské výchovy. Odůvodňovali to špat-

112 Tamtéž, s. 47–48.

113 Tamtéž, s. 81–87.

ným vlivem sportovních aktivit na tělo i ducha cvičence a negativním působením individualismu. I přesto nejvýše postavení členové postupem času upouštěli od striktního zákazu. Nejdříve se začaly provozovat hry, v meziválečném období pak vznikaly první sportovní odbory. Jednalo se především o lehkou atletiku a házenou.

I po založení prvních sportovních úseků se v DTJ diskutovala otázka prospěšnosti sportu a jeho negativních mravních účinků. Pro funkcionáře DTJ se stalo zásadním neodklonit se od základů socialismu projevujícího se kolektivní výchovou a výbornou kázní zosobněnou vysokými morálními hodnotami. Zároveň kladli důraz na čistotu a harmonii lidského pohybu, a nikoliv na jednostranné zatížení těla. Jednoty se mohly účastnit sportovních klání pouze mezi sebou, nikoliv s nesocialistickými sportovními spolky a kluby. Další omezení, se kterými členové tělocvičného uskupení bojovali v průběhu celé existence sdružení, byla způsobena nedostatkem vhodných ploch. I z toho důvodu sport v prvních letech sloužil pouze jako doplněk stávajícího cvičení.

Vedení DTJ pochopilo, že sport ovlivňoval početnost členstva, i proto se připouštěla další sportovní odvětví. Jednalo se zejména o volejbal a stolní tenis. V důsledku přibývajících sportovních úseků se přistoupilo k začlenění sportu jako plnohodnotné součásti jednotářské výchovy. Neustále se ovšem dodržovaly výše uvedené zásady, které měli jednotáři spojené se správným tělesným a sportovním vyžitím. Během 2. světové války nejenže nastal největší rozkvět sportovních odborů, ale také došlo k úpravě jednotářských principů v podobě spolupráce se sportovními svazy. V dřívějších dobách byl zejména kvůli socialistickému přesvědčení podobný postup zcela vyloučený.

Studie zachytila nejen nejvýznamnější sportovní odbory provozované v DTJ, ale také všechny provozované sporty. Svaz DTJ zcela odmítal provozování několika jednostranných a fyzicky náročnějších sportovních odvětví, které nesplňovaly jednotářské zásady. Přední členové sdružení spojovali jmenované aspekty zejména s boxem nebo fotbalem. A právě v debatě o kopané a jejím potencionálním zaváděním se nejvíce ukazovaly odlišné názory jednotářů na sport.

Jako srovnávací ukazatel fenoménu sportu v tělocvičných spolcích v Československu byl vybrán ATUS, který měl k DTJ ideově nejbližší.

Sport v ATUSu disponoval stejnými atributy jako v DTJ, i když se prosazoval o něco později. V německém tělocvičném spolku se nevyskytovaly všechny sporty zastoupené v DTJ, ale objevily se některé zcela jiné. Největší rozdíl se projevil ve fotbalu, jenž získal v ATUSu silné postavení a vedl téměř až k jeho rozpadu.

Zcela zjevná je odlišnost sportu v tělocvičných uskupeních v porovnání s dnešním pojetím sportu. Vedení spolků se vůbec neztotožňovalo s výkonností, individualismem, profesionalismem a s odměňováním závodníků za dosažené výsledky. Podstatným aspektem se stala kolektivní soudržnost, výborná kázeň a absence zisku plynoucího ze sportovního klání. Tělocvičné sdružení nebylo pro své členy jen sportovním klubem, ale i centrem pro komplexní trávení volného času, v němž sport nabyl sice podstatnou, ale ne primární roli.

Sport v DTJ ušel pozoruhodnou cestu od naprostého odmítání přes podezíravé začleňování v podobě doplňku tělovýchovy, rovnocenné postavení až po dominantní pozici v životech jednotářů. Podnětem pro další bádání by mohl být vztah DTJ k moderním olympijským hrám, včetně případné účasti jednotářů na samotné události.

The Workers' Gymnastic Union's Relationship with Sport

SUMMARY

The article views a sport Workers' Gymnastic Union's (WGU), which were one of the main Czech gymnastic organisations. After a necessary explanation of the „sport“ term and the introduction of the association we will aim at a problematical sentence of sport including in the WGU. During the World War I functionaries totally refused a sport and still stayed loyal to Tyrš's physical setup. The change came after the Czechoslovakia establishing. In the WGU, sport was found as a complement to physical education, but there were the same rules, for example the spirit of collective cohesion. Competitions were permitted, but only with the other WGU.

The biggest event became the Workers' Olympics, where society could see the first sport examples throughout foreign sportsmen. Immediately, the first sport unions in the WGU started their work, for example athletics or national handball. These sports were added by volleyball and table tennis. Sport became an irreplaceable part of WGU. A sports spectrum was spread to fourteen sports unions. The biggest spreading of these activities was during World War II, because of the co-operation with other sports clubs. At that time, sport was the oftenest activity. Ice hockey and basketball were practised together with the sports written above.

The next part of the study is given to unfilled sport spheres. It is especially football. Because of the character of football, it has been never gained in the WGU. There are written the most frequent sports in the WGU and in German workers' physical education acting in the Czechoslovakia.

MATERIÁLŸ | MATERIALS

Romantická šlechtická sídla, krajinářské parky a příroda Velké Británie v cestovních denících vybraných zástupců rakouské aristokracie 19. století

ABSTRACT

Seats of Nobility of the Era of Romanticism, Landscape Gardens and the Nature of Great Britain in the Travel Diaries of Selected Representatives of Austrian Aristocracy of the 19th Century

The study deals with the British journeys of Archduke Johann from 1815–1816, Prince Johann Adolf II. of Schwarzenberg from 1825–1826 and 1838 and Prince Vincenz Karl of Auersperg from 1837. The text publishes some excerpts from their travel diaries (in the case of the Archduke a copy of his travel diary deposited in the Moravian Provincial Archive in Brno) which contain references to the nature of Great Britain, its landscape gardens, as well as the architecture of the revivalism, represented by the castles and mansions of British nobility. Since the British Romanticism influenced the aristocrats in the Czech lands and led them to rebuild their seats (including Auersperg and Schwarzenberg), it is very beneficial to present how the noblemen from the Austrian Empire got to know some examples of British Romanticism to which landscape gardens and the architecture of the revivalism belong. After a general introduction explaining how Britain contributed to shape the culture of the 19th century, the journeys of the three aristocrats and the characteristics of their travel diaries will be introduced. The main part of the text brings the edition of the records found in the mentioned documents, that are followed by their analysis and evaluation.

Keywords: Travel Diaries; Nobility; Great Britain; Romanticism; Revivalism; Landscape; Gardens

V rodinných archivech šlechtických rodů Rakouského císařství je uloženo množství nesmírně cenných pramenů, jež v minulosti napomohly nahlédnout do osobní sféry příslušníků někdejší elity společnosti a po-

dat alespoň částečný obraz nejen o jejich konkrétních aktivitách a činnostech v užším kontextu, nýbrž i o jejím životním stylu v kontextu širším. Zajímavé jsou především tzv. ego-dokumenty zachycující to, jak zástupci dané sociální skupiny vnímali tehdy panující poměry a události, a ukazující a odrážející dobovou atmosféru. Jedním z fenoménů utvářejících charakter 19. století byl rovněž romantismus, kulturní proud reagující na osvícenství a střízlivý klasicismus a představující reakci na všudypřítomný pokrok éry masivní industrializace i rozklad tradičních struktur, dovršený roku 1848. Proto je také romantismus spjat s nostalgickým vzpomínáním na minulost, v níž šlechta (nebo přesněji historická šlechta) viděla dobu své největší slávy, i se změnou chápání přírody, jež představovala určitý protipól průmyslové revoluce.

Ačkoliv se stal romantismus dominantním směrem, který ovlivnil nejen literaturu, hudbu, umění a architekturu, také v prostředí střední Evropy, setkávali se s jeho hmatatelnými plody šlechtici a aristokraté velmi výrazně i během svých zahraničních cest. V tomto ohledu se jako zajímavé jeví obzvláště výpravy do Velké Británie, jelikož se silný vliv této země projevil rovněž obohacením kultury Rakouského císařství. Jednalo se o důsledek a odraz dobové „anglománie“ či „anglofilie“, typické právě pro 19. století.¹ Proto je také příznačné, že zájem osob z pevninské Evropy (včetně obyvatel rakouské monarchie) o Britské ostrovy jako o cíl zahraničních výprav byl velký.²

-
- 1 Ačkoliv existují studie pojednávající o odrazech anglománie (přičemž některé se zabývaly například literárněvědnými záležitostmi), chybí zatím uspokojivá syntéza soustředící se na to, jak Velká Británie ovlivnila nejen hospodářství v pevninské Evropě, ale i další stránky kultury. Přestože je možné zmínit existenci práce Ian BURUMA, *Voltaire's Cocounts, or, Anglomania in Europe*, London 1999, jedná se o jakousi „průřezovou“ publikaci, která podrobněji pojednává pouze o vybraných fenoménech.
 - 2 Platí to ostatně i o šlechtě z nejrůznějších evropských zemí, pro niž dle výzkumu Joachima Reese představovala Velká Británie nejčastější cíl zahraničních výprav od devadesátých let 18. století. Podrobněji: Joachim REES, *Wahrnemen in fremden Orten, was zu Hause Vortheil bringen und nachgeahmet werden könne*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, s. 513–539.

Program zástupců šlechty byl v ostrovním království často velmi bohatý. Ačkoliv je vždy třeba zohlednit účel a okolnosti cesty, případně jiné faktory, je možné konstatovat, že se návštěvníci Velké Británie během svých zahraničních pobytů soustředili na prohlídku nejvýznamnějších měst, pamětihodností, venkovských sídel zdejší šlechty a přilehlých krajinářských parků a na navazování kontaktů s britskými protějšky, účastnili se nejrůznějších společenských událostí a prohlíželi si továrny, doly a hutě, v nichž byly uplatňovány nejmodernější technologické procesy.

V souvislosti s romantismem se jako důležitá jeví zejména třetí aktivita, neboť řada památek, které osoby s modrou krví v Británii viděly, byla upravena v duchu revivalismu, hledajícího inspiraci ve stylech předchozích dob a v jejich prvcích. Za zmínku stojí zejména tzv. gotický revival, který se objevil už v polovině 18. století, a jenž výrazně čerpal námět v umění a architektuře období gotiky, kterou měly jím ovlivněné projekty volně evokovat. Změna estetických preferencí se dotkla i krajinotvorby, jelikož se v Británii už v první polovině 18. století objevily první krajinářské parky (ve střední Evropě zvané „anglické“). Přestože jejich zrod souvisel s idejemi osvícenství, podílejšího se na změně chápání vztahu člověka k přírodě, přejal koncept těchto parků (avšak v pozměněné podobě) i romantismus, pro nějž se stala tato interakce důležitým tématem.³ Odkaz romantismu se navíc promítl do toho, že cestovatelé věnovali stále větší pozornost přírodě v „surovém“ stavu. Znalost revivalových proudů a nových trendů v krajinotvorbě se posléze šířila dále do Evropy, mimo jiné i prostřednictvím zahraničních cest, jejichž cílem se Velká Británie stala.⁴

3 Vývoj konceptu krajinářských parků v 18. a 19. století je v kontextu klasicismu, úzce spojeného s osvícenstvím, a romantismu podrobně vyložen v práci Adrian von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*, Köln 1989.

4 O dané vlivy se zajímali zejména němečtí historikové umění, kteří hovoří i o tzv. „Gartenreisen“. Srov. například tamtéž, s. 141. Problematiku šíření kulturních vlivů jako důsledek zahraničních cest zmiňují i v práci Filip BINDER, *Romantická aristokratická sídla v českých zemích a jejich hlavní inspirační zdroje*, *Via Historiae* 7, 3/2018, s. 40.

Skutečnost, že britský revivalismus byl také v prostředí českých zemí velmi módní záležitostí, dokládají romantické přestavby zámků Hluboká Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu, Žleby Vincence Karla z Auerspergu a Lednice Aloise II. z Liechtensteina nebo výstavba zámku Hrádek u Nechanic Františka Arnošta z Harrachu. Uvedená sídla, obklopená zároveň krajinářskými parky, byla totiž vytvořena po vzoru britských aristokratických usedlostí. Zajímavý je rovněž fakt, že v pozadí těchto projektů je možné vidět dědictví cest do Velké Británie, jelikož i zmínění aristokraté navštívili ostrovy, což je rovněž mnohdy podnítilo ke stavebním pracím. I když bohužel vzhledem k absenci pramenů není možné rekonstruovat pobyty všech uvedených šlechticů, dochovaly se cestovní deníky několika osob (a ve dvou případech rovněž iniciátorů daných přestaveb), díky nimž je možné poukázat na to, jak se zástupci aristokracie Rakouského císařství setkávali s plody romantismu – ať už v podobě historizující architektury, nebo krajinářských parků. I když není v žádném případě možné architekturu období romantismu redukovat jenom na tehdy přestavěná nebo vystavěná šlechtická sídla, byly to právě (na rozdíl od řady jiných projektů) venkovské usedlosti, o nichž aristokraté 19. století zanechali podrobná svědectví.

Jako nesmírně cenné pro nynější badatele mohou proto být vnímány materiály informující o britských výpravách třech významných aristokratů, nacházející se v českých a moravských archivech. V česko-krumlovském oddělení Státního oblastního archivu v Třeboni jsou uloženy cestovní deníky Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu vztahující se ke dvěma cestám knížete, z nichž první byla uskutečněna v letech 1825–1826 a druhá v roce 1838.⁵ Ve Státním oblastním archivu v Zámrsku je pak k dispozici deník Vincence Karla z Auerspergu psaný ve formě dopisů matce a seznamující s průběhem putování knížete po ostrovech, které spadá do roku 1837.⁶ Třetí ukázkou je pak cesta habsburských

5 Deník informující o prvním putování knížete je uložen ve Státním oblastním archivu v Třeboni, oddělení Český Krumlov, fondu Rodinný archiv Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e. Deník vážící se k druhé výpravě se nachází v SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, Sbírce rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701 (zde je však nutné upozornit na skutečnost, že deník byl původně uložen ve fondu Rodinný archiv Schwarzenberků pod signaturou 7b/2).

6 Viz SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39.

arcivévodů a mladších bratrů císaře Františka I. Jana a Ludvíka z let 1815 a 1816, o níž informuje Janův deník. Ačkoliv je tento extenzivní pramen uložen ve Vídni, existuje i jeho opis nacházející se v Moravském zemském archivu v Brně, pořízený z iniciativy starohraběte Huga Františka ze Salm-Reifferscheidtu.⁷ I když není arcivévodovo jméno na rozdíl od Auersperga a Schwarzenberga spjato s velkorysou stavební činností ovlivněnou romantismem, bylo by hříchem tento existující dokument zcela opomenout, neboť i on v určité míře obsahuje zmínky o krajinářských parcích a usedlostech britské šlechty.⁸

Ještě před detailnějším seznámením s uvedenými prameny a jejich rozbořením se ovšem sluší upozornit na skutečnost, že vzniku této studie, jejímž úkolem je představit zmínky uvedených aristokratů o romantických usedlostech, krajinotvorbě i přírodě Velké Británie, předcházela vlastní výzkum, jehož výsledky byly zároveň publikovány v několika studiích a v jedné monografii (byť s částečně jiným námětem).⁹

7 Viz Moravský zemský archiv v Brně, RA Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svítavou, knihy 40–42, inv. č. 434.

8 Přestože většina parků, jež si Jan prohlédl, vznikla v období osvícenství (což platí rovněž o mnohých krajinářských parcích navštívených Schwarzenbergem a Auerspergem), považuji za legitimní publikovat i zápisy o nich, a to i navzdory faktu, že se nejedná o projekty z éry romantismu. Je totiž důležité si uvědomit, že zcela jinak na krajinářské parky nahlíželi filozofové a další učenci období osvícenství a romantismu (jejichž myšlenky zároveň ovlivnily, jakým směrem se budou trendy ubírat) na jedné straně a „obyčejní“ lidé, případně tvůrci a iniciátoři takových projektů na straně druhé. Zatímco zástupci prvně jmenovaných viděli v plodech zahradního umění a jejich prvcích hlubší význam a symboliku, je otázkou, jestli to platí i pro druhou skupinu a zdali byly tyto osoby schopny nalézt rozdíly mezi příklady tvorby éry osvícenství a těmi z období romantismu. Zároveň je nutné podotknout, že oba uvedené proudy není možné vnímat ryze antagonisticky, nýbrž naopak s vědomím mnoha průsečíků, včetně ideových. Proto také můžeme v řadě krajinářských parků (a nejedná se přitom o žádný paradox) nalézt explicitní odkaz na osvícenskou filozofii i jasně viditelné prvky romantismu pocházející ze stejné doby.

9 Úryvky z cestovních deníků knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu jsem zveřejnil ve studii F. BINDER, Aristokrat v zemi historismu. Britské cesty knížete Jana Adolfa II. Schwarzenberga, *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie* 26, 7–8/2015, s. 146–158 a částečně v práci TÝŽ, *Po stopách kultury, přírody i poznání. Zahraniční cesty české a rakouské šlechty mezi osvícenstvím a romantismem a jejich důsledky*, Praha 2020, s. 257–266, v níž byly rovněž publikovány některé pasáže z deníku knížete Vincence Karla

Navzdory tomu mohou prezentované úryvky posloužit i k dalšímu bádání (a to nejen historikům, nýbrž také historikům umění), neboť některé z nich jsou v autentické podobě a jazyku originálu zveřejněny vůbec poprvé. Předkládaný text rovněž zohledňuje přínos dalších autorů, z nichž někteří podali obraz o dalších aktivitách urozených cestovatelů v ostrovní velmoci.¹⁰

Charakteristika a okolnosti vzniku jednotlivých cestovních deníků

Všechny tři, resp. čtyři prameny, o nichž byla řeč, mají mnoho společného, nicméně navzdory tomu se od sebe v některých ohledech liší. Pokud budeme postupovat chronologicky, zaslouží si hlubší pozornost nejprve materiály vážící se k britské výpravě arcivévodů Jana a Ludvíka, jakož i samotné putování císařových bratrů. Habsburkové se na Britské ostro-

z Auerspergu. Je ale zapotřebí zmínit, že ani v jedné z uvedených prací jsem neuveřejnil úryvky v jazyce originálu.

- 10 K Schwarzenbergově cestám viz Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825, *Umění* 46, 1–2/1998, s. 129–145 a Anna KUBÍKOVÁ, Účast Jana Adolfa II. ze Schwarzenberku na korunovací anglické královny Viktorie, *Obnovená Tradice – Časopis Historického spolku Schwarzenberg* 18, 36/2007, s. 27–32. První uvedená studie však pracuje (jak už její název napovídá) pouze s deníkem z cesty z let 1825–1826 a obsahuje určité nepřesnosti v přepisu pramene. Text Anny Kubíkové informuje naopak o druhé cestě knížete do Velké Británie, jejím námětem ale romantismus není. S deníkem Vincence Karla knížete z Auerspergu pracoval Adam REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, diplomová práce FF UK, Praha 2016. Předkládaná studie tudíž v některých případech obsahuje úryvky již zveřejněné Vybíralem, Sekyrkovou a Rejhou. Vzhledem k faktu, že Schwarzenbergovy a Auerspergovy autografy představují místy obtížně čitelné texty (platí to obzvláště o denících Jana Adolfa), jsou v existujících edicích slova, která čtu (i s ohledem na kontext) jinak než zmínění autoři. Účelem upozornění na tyto nepřesnosti u citací (jimž se patrně nevyhne žádný historik) na následujících stranách v žádném případě není snížení značného přínosu uvedených badatelů, který je zcela nepopiratelný a zaslouží si vyzdvihnout, nýbrž pouze osvětlení rozdílů mezi předkládanou edicí na straně jedné a danými texty na straně druhé. Naopak bych chtěl tímto poděkovat Adamu Rejhoovi za značnou pomoc a poskytnutí materiálu.

vy vydali bezprostředně po skončení napoleonských válek, v nichž Rakousko s dalšími členy koalice s definitivní platností porazilo císaře Francouzů. Rakouský monarcha František se tehdy obrátil na mladšího bratra Jana a pověřil jej, aby se vydal do dílny světa za princem regentem Jiřím a tlumočil mu vládcův pozdrav.¹¹ Jan se úkolu zhostil a do Británie odcestoval spolu s arcivévodou Ludvíkem. Kromě oficiálních společenských událostí a přijetí na královském dvoře Habsburkové procestovali značnou část Spojeného království, a to konkrétně Anglie a Skotska. Tato fáze výpravy, rozdělená na dva úseky, už však byla patrně podniknuta čistě z rozhodnutí Jana a Ludvíka, neboť její naplánování a harmonogram měl na starosti starší z obou bratrů: „První cesta bude trvat nejspíše do Vánoc, obsáhne v sobě severní provincie Anglie a jižní [oblasti] Skotska,“ napsal v jednom ze svých dopisů Jan, „poté zůstanu 8 dní v Londýně a vykonám pak svou druhou cestu do středních, západních a jižních provincií, která zabere leden a polovinu února.“¹²

Putování císařových bratrů vyvolalo ohlas i v českých zemích. Již zmíněný starohrabě Hubo František ze Salm-Reifferscheidtu, který sám v roce 1801 vykonal cestu do dílny světa, získal po přimluvě svého přítele Josepha von Hormayra možnost nahlédnout do originálu Janova deníku. Starohrabě poté nechal pořídit jeho úhledný opis, psaný několika rukopisy a doplněný o řadu dalších poznámek, jejichž autorem Jan určitě není. Více či méně obsáhlé pasáže arcivévodova deníku Salm následně uveřejnil v několika článcích, otištěných v dobovém periodiku *Archiv pro geografii, historii a státnické a válečné umění* (*Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*) a vydaných v letech 1816 a 1817.¹³ Jedním z důvodů, proč se Salm rozhodl seznámit veřejnost

11 Carl August SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, Mainz 1849, s. 53.

12 Arcivévodův dopis z 15. listopadu 1815, adresovaný Johannu rytíři Kalchbergovi, byl uveřejněn v práci Anton SCHLOSSAR, *Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark. Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825. Beitrag zur Culturgeschichte Oesterreichs, mit einer Einleitung, Erläuterungen, Anmerkungen und einem Anhang urkundlicher Beilagen zur Zeitgeschichte*, Wien 1878, s. 141.

13 Například první Salmův text pojednávající o výpravě arcivévodů byl obsažen v číslech 132–133 zmíněného periodika. Srov. Hugo Franz zu SALM-REIFFERSCHEIDT, *Ein Blick auf der Erzherzoge Johann und Ludvig Reisen durch England*,

s putováním Habsburků po Velké Británii, byla skutečnost, že chtěl ukázat potenciál a krásy této země, jejíž přitažlivost stoupala i v očích obyvatel pevninské Evropy.¹⁴ Opis deníku, s nímž předkládaná studie pracuje, je však zajímavý i z jiného důvodu. Fakt, že se tento pramen nachází v pozůstalosti Huga Františka, vedl k představě, že se jedná o cestovní deník samotného starohraběte.¹⁵ Třebaže se nedávno podařilo tuto mylnou informaci vyvrátit, zůstává bohužel nezodpovězenou otázkou, kdo všechno tvoří autory rukopisů opisu.¹⁶

Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 7, 132–133/1816, s. 547–549.

- 14 To, že úkolem Salmova textu bylo zvýšit povědomí o Velké Británii v očích Středoevropanů a ukázat atraktivitu ostrovů, dokládají částečně i slova starohraběte informujícího o tom, že „bohužel existovaly časy, kdy naše mladá šlechta bez předběžných znalostí, bez vnitřního vzdělání byla postižena všeobecným bludem, že jen ve Francii je k nalezení všechno pěkné a skvělé [...] a v Paříži vkus a vzdělání“. Viz tamtéž, s. 547.
- 15 O tom svědčí i fakt, že je dokument v pomůcce k fondu Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů veden jako deník Huga Františka z výpravy po Velké Británii v letech 1815–1816. Chybné autorství obsažené v inventáři způsobilo i to, že pasáže textu jsou v některých studiích citovány jako úryvky z cest moravského aristokrata. Jedná se o případ práce Michal KONEČNÝ, *„Vitruvius Moravicus“. Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850)*, diplomová práce FF MU, Brno 2007, zejména s. 39–47. Vzhledem k absenci zmínek Salmových životopisců 19. století o jakémkoliv cestě starohraběte do Velké Británie (na rozdíl od častých zmínek o jeho britském pobytu z roku 1801), existenci článků v *Archivu pro geografii, historii a státnické a válečné umění* a komparaci s výběrovou edicí Janova deníku z pera Alfreda Ableitinger a Meinharda Brunnera jsem ovšem dospěl k názoru, že se ve skutečnosti jedná o opis pramene jiného, ještě „urozenějšího“ autora. Dále srov. Alfred ABLEITINGER – Meinhard BRUNNER (edd.), *Erzherzog Johann von Österreich: „Ein Land, wo ich viel gesehen“. Aus dem Tagebuch der England-Reise 1815/1816*, Graz 2009.
- 16 V první knize opisu nalezneme v úvodu poznámku „Beschreibung der Söhne des Fürsten Salm“. Salm-Reifferscheidtové byli v době života Huga Františka knížecím rodem, přičemž titul knížete náležel pouze jeho hlavě. Až do roku 1838 jí byl Karel Josef, Hugův otec, který v roce 1806 pověřil syna řízením rodových podniků a v roce 1811 mu předal do správy i panství Rájec a Blansko. Vzhledem ke skutečnosti, že jej Karel Josef přežil, se Hugo František nikdy knížetem nestal. Pakliže by titul „Fürst“, zmíněný v uvedené poznámce, odkazoval na Karla Josefa, jednalo by se o záležitost více než prapodivnou. Karel Josef měl totiž dva syny, z nichž mladší, František Anton, zemřel záhy po narození. Hugo František měl se svou manželkou Marií Josefou McCaffry tři syny, z nichž se dospělosti dožili dva. Je tedy pravděpodobné, že míněným knížetem má v tomto případě

Vlastní text začíná zápisem z 5. listopadu 1815, kdy se Jan a Ludvík vydali z Londýna na cestu po Anglii a Skotsku. Arcivévodové zamířili nejprve severním směrem. Téměř každý den (pakliže nenavštívili nějaké z větších měst) učinili několik zastávek. Nejčastěji se jednalo o prohlídky nejrůznějších průmyslových závodů, továren, dolů a hutí, k nimž se vztahují velmi podrobné, několikastránkové poznámky v Janově deníku, resp. v jeho opisu. I z nich lze vypožorovat nadšení habsburského arcivévody pro svět inovací a technologií, jež ho v Británii zajímaly mimořádným způsobem. Neznamená to ovšem, že by se Habsburk – jak ostatně vyplývá z předchozích stran – neseznamoval s druhou stránkou Velké Británie, stránkou kolébky revivalových proudů a krajinářských parků, jejichž podoba je na stranách deníku také zachycena.

Druhým z aristokratů je v chronologickém pořadí kníže Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu, který Británii navštívil poprvé v roce 1825. Kníže se tehdy do Velké Británie vydal z Francie, kde se zúčastnil remešské korunovace krále Karla X. Společnost mu dělal hrabě František Arnošt z Harrachu, již jednou zmíněný iniciátor výstavby zámku Hrádku u Nechanic. Dosavadní výzkum prokázal, že výprava souvisela s aristokratovými hospodářskými aktivitami, konkrétně pak především s výrobou železa.¹⁷ Ani pragmaticky založený aristokrat ovšem neopomíjel kulturní krásy Velké Británie, v jeho případě v Anglii, Walesu a Skotsku. Podruhé se Schwarzenberg vypravil na Britské ostrovy v roce 1838 jako člen diplomatického poselstva císaře Ferdinanda, mířícího na korunovaci mladé královny Viktorie. Spolu s Janem Adolfem byli z Rakouského císařství do Anglie vysláni také jiní aristokraté, mezi nimi i František Arnošt z Harrachu a Alois II. Josef z Liechtensteina. Schwarzenberg navíc z vlasti odcestoval se svou manželkou Eleonorou z Liechtensteina a stavitelem Wilhelmem Nevenhorstem.¹⁸

být starohrabě Hugo František a syny knížete (ve skutečnosti starohraběte) pak Hugo Karel Eduard a Robert Ludvík Antonín. Ani tyto dva šlechtice nicméně nelze spolehlivě určit jako autory opisu, neboť ten je psán více než dvěma rukopisy.

17 Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 132.

18 Danou informaci zmiňuje i Nevenhorst v předloze svého díla o britské architektuře. Srov. Wilhelm NEVENHORST, *Einige Ansichten als Verschönerungs-Bau-*

Pokud jde o charakteristiku Schwarzenbergových deníků, je možné pronést následující – vlastní text, obsažený v nevelkých sešitech, je psán až na některé pasáže německy, a tudíž novogotickou kurzívou. Ru-kopis knížete není příliš úhledný, což napovídá tomu, že dokument byl určen výhradně potřebám svého autora. Dokument je rovněž plný gramatických, interpunkčních a jiných chyb, obzvláště v těch případech, kdy Schwarzenberg zapisoval cizí slova, jména nebo místní názvy. Text na některých místech doplňují nákresy samotného Jana Adolfa, nejčastěji zachycující detaily strojů, které viděl v navštívených továrnách, technických vymožeností, ale i památek. První deník (nebo přesněji první dochovaný deník) začíná zápisem o požáru domu, z něž musel Schwarzenberg uprchnout bez svých věcí. Je tudíž možné, že si aristokrat již dříve vedl jiný deník, který mohl při této události shořet. Dochovaný dokument pak líčí průběh putování Jana Adolfa až do posledního dne roku 1825, kdy se kníže nacházel v Londýně. Druhý z deníků, pojednávající o výpravě z roku 1838, začíná odjezdem z vlasti a končí návratem do ní.

Materiály k výpravě třetího z aristokratů se od Schwarzenbergových a Habsburkových poznámek liší svou formou. Zápisy knížete z Auerspergu, ač souvislé a na sebe navazující, jsou psány ve formě korespondence jeho matce Gabriele, rozené kněžně z Lobkowicz. Posléze byly jednotlivé dopisy poskládány, aby utvořily jeden celek, jako tomu je právě u klasických cestovních deníků. Kníže se zde inspiroval patrně známým cestovatelem 19. století Hermannem z Pückler-Muskau, autorem *Dopisů zesnulého* (*Briefe eines Verstorbenen*), vydaných v letech 1830 a 1831. Soubor korespondence určené kněžně Gabriele byl totiž opatřen poznámkou „Briefe eines Lebenden“.¹⁹ Auerspergovy dopisy jsou psány – stejně jako u textů předchozích dvou uvedených aristokratů – německy a relativně čitelnou novogotickou kurzívou, nicméně obsahují mnoho několikasklovných komentářů knížete ve francouzštině.

Behelfe von Landschlössern, Wohn- und Wirtschaftsgebäuden, Cottages, Gartenverzierungen und Parkanlagen, Wien 1847, nestr.

19 Srov. A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 60.

První z dopisů, jenž vznikl v květnu 1837, popisuje průběh cesty z rakouských zemí. Poslední, který pochází ze srpna téhož roku, líčí odjezd z Londýna i události následujících dní výpravy, během níž Auersperga doprovázel jeho někdejší vychovatel z dětství a celoživotní přítel Alexis Du Rieux.²⁰ Co se týče účelu aristokratické cesty, vidíme u Auersperga odlišnost oproti cestě arcivévody Jana a britským pobytům knížete Schwarzenberga. Na počátku zde patrně stála cestovatelská touha a přání rozšířit si obzory, a nikoliv diplomatický úkol, který je vidět u arcivévodovy výpravy či mise Jana Adolfa z roku 1838, ani hospodářské zájmy, jako tomu bylo u Schwarzenbergovy návštěvy dílny světa z let 1825 a 1826. Auersperg se proto do Británie s největší pravděpodobností vydal jako soukromá osoba, hodlající poznat krásy této země.

Úryvky z cestovních deníků

Následující stránky představí konkrétní pasáže vztahující se k přírodě, krajinářským parkům a romantickým šlechtickým sídlům, jež arcivévoda Jan a knížata ze Schwarzenbergu a Auerspergu navštívili. Citované úryvky byly ponechány v jazyce originálu a transliterovány, na některých místech však byla pro snazší porozumění doplněna interpunkce. U poznámek Jana Adolfa ze Schwarzenbergu a Vincence Karla z Auerspergu bylo navíc třeba vypořádat se i s jejich dalším rysem – s častou absencí přehlásek, místo nichž oba aristokraté mnohdy psali pouze obyčejné samohlásky. Vzhledem ke zvolenému transliteračnímu hledisku bylo rozhodnuto ponechat taková slova v podobě psané v denících, a sice bez upozornění na to, že se nejedná o chybu čtení pramene, resp. omyl vzniklý během jeho přepisu. V souvislosti se Schwarzenbergovým textem je rovněž zapotřebí upozornit na fakt, že první slova vět tohoto aristokrata nezdídky začínala malým písmenem. Kníže také věty často neukončoval tečkou ani jiným grafickým vyznačením. Zatímco malá písmena byla v přepisu ponechána, došlo v jeho rámci k doplnění teček, což souvisí s prezentovanými úpravami interpunkce (přesně tak, jak to

20 SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39, bez uvedení čísla folia.

učinili Jindřich Vybíral a Milada Sekyrková, pracující s materiály ke Schwarzenbergově cestě z dvacátých let 19. století).

Pro publikování úryvků bylo zvoleno čistě chronologické hledisko. Nejprve jsou tudíž zmíněny pasáže z opisu cestovního deníku arcivévody Jana, spadající do let 1815 a 1816. Následuje seznámení se zápisy knížete Schwarzenberga z výpravy do dílny světa v letech 1825 a 1826 a po nich i s textem Vincence Karla z Auerspergu z roku 1837. Sérii uzavírají poznámky knížete ze Schwarzenbergu z jeho druhé britské cesty. Deníkovým zápisům vztahujícím se k architektuře, zahradám a parkům předchází (v případě jejich první zmínky) krátké představení daných míst. Rovněž je zapotřebí upozornit ještě na jednu věc, a sice na skutečnost, že prezentované úryvky často tvoří pouze zlomek velmi obsáhlých deníkových pasáží vztahujících se k návštěvám jednotlivých míst. Vzhledem k faktu, že citované zápisy mají mít ilustrativní charakter, byly vybrány ty části, jež lze takto označit.

1. Zápisy arcivévody Jana

Woburn Abbey

Klasicizující usedlost patřící vévodům z Beckfordu, přestavěná do současné podoby v 18. století. Nachází se v hrabství Bedfordshire severozápadně od Londýna a obklopuje ji rozsáhlý krajinářský park, v němž byla chována i exotická zvěř.

„Von der Orangerie ist ein kleiner Parterre auf holländische Art errichtet, der Gang setzt fort, und führt zuerst zu einem kleinen Garten, wo einige Glashäuser für Blumen sich befinden, vor diesen ein Parterre mit Rosen. Von da dann weiter zu dem, dem Schloße gegenüber stehende[n] Gebäude, in diesem ist auf einer Seite ein grosses Ballhaus, auf der andern eine schöne Reitschule. Weiter gelangt man durch den fortgesetzten Gang in dem Garten zu dem chinesischen Teuch [sic] und Lusthaus, welches mit chinesischem und japanischem Geschirr verzieret ist, um diesen Teuch herum, der eine hübsche Partie liefert, kamen wir in den Park, hier zeugte [sic] man uns in einem eingeschlossenen Zaun ein Lamas [sic], und außerhalb 2 frey herumlau-

fende aus Peru, nebstbey ist die Menagerie, ein Haus in der Mitte, zu beyden Seiten im Halbzirkel Behälter für Thiere, vorne eine Wiese, dann ein kleiner Teich, und Gebüsche. Das Ganze umzielt eine Mauer, einen Strauss, Amaisenbär, eine Antilope, einen Curacas fand ich da, Silber[-] und Goldvasanen [sic] in der Menge, Hühner, Enten, Tauben, die Gebüsche wimmeln von diesen Thieren und dies[e] Herbeylaufen derselben, gewährt einen schönen Anblick. Diese Menagerie bildet zugleich eine schöne Gartenparthie. Am Teuche ist ein hölzernes Teichhaus, durch welches man in den Garten zurückkehrt, und durch diesen auf die Terrasse und ebenen Fußes in ersten Stock gelanget.“²¹

Inveraray

Inveraray představuje skotské venkovské sídlo vévodů z Argyll, přestavěné v 18. století jako jeden z raných příkladů architektury gotického revivalu. Na úpravách se podílel mimo jiné slavný skotský architekt William Adam. Ačkoliv Jan Inveraray navštívil, tvoří jeho svědectví pouze jediná věta. „Inveraray ist das Schloß der Herzoge von Argyll an der See gelegen.“²²

Stowe Gardens

Stowe Gardens, vytvářené už brzy v 18. století Richardem Templem, vikomtem Cobhamem v hrabství Buckinghamshire, představují jeden z nejstarších krajinářských parků na světě. Stowe Gardens byly upraveny i v pozdějších dobách a obohacovány o nejrůznější pavilony, chrámy a další prvky. Tento projekt byl nesmírně známý i ve střední Evropě, a to mimo jiné díky četným cestovním průvodcům, pojednávajícím právě o Stowe. Skutečnost, že se jednalo o nesmírně známé místo, dokládají také zápisky arcivévody, zmiňující se i o okolních usedlostech a přírodě. Habsburskovy poznámky nicméně naznačují, že Jan Stowe pravděpodobně nenavštívil.

„Früh um 7 Uhr verließen wir Oxford, bei der großen Strasse hinaus, beim Spital und der Sternwarte vorüber, in die Fläche südlich begleitet

21 Zápís arcivévody Jana z 5. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 30–32.

22 Zápís arcivévody Jana z 2. prosince 1815, tamtéž, fol. 175.

die Hügelsreihe ein schönes wohlbebautes Land, nördlich Meilen²³ von Oxford liegt bei Buckingham der so angerührte Park von Stow [sic] des Herzogs von Buckingham, er soll der schönste in England seyn, noch zählet man in den Umgebungen von Oxford die Landsitze des Lord Dillons zu Ditterly,²⁴ des Lord Shrewsbury zu Heathospe,²⁵ des Lord Harcourt zu Nuneham unter die schönsten. Das Land ist hier Feld, längst dem Fluße und dem Kanal liegen die schönen Wiesen, hohe Bäume und Gräben umgeben dieselben, große Maierhöfe zerstreut mit Tagelöhnershütten, die armselig mit Stroh gedeckt sind, links mähen [sic] sich die Wälder von Blenheim.“²⁶

Obr. 1: Pohled do krajinářského parku ve Stowe (fotografie Filip Binder)

23 V opisu arcivévodova deníku je před tímto slovem vynecháno místo, patrně před ním měla stát číslovka.

24 Jedná se o chybný zápis, správně „Ditchley“.

25 Správně „Heythrop Park“.

26 Zápis arcivévodý Jana z 4. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 16.

Blenheim

Sídlo Johna Churchilla, vévody z Marlborough, nacházející se u Woodstocku nedaleko Oxfordu. Blenheim byl postaven na oslavu Churchillova slavného vítězství v bitvě u Höchstädtu a Blindheimu, známé v anglosaském světě i jako bitva u Blenheimu. V okolí paláce byl založen rozsáhlý park podle nových trendů, představující jeden z nejvýznamnějších a neznámějších příkladů krajinářské tvorby 18. století.

„An dem Orte Woodstock stößt der Park von Blenheim an, ich rathe jedem, der durch ersteren Ort fährt, eine Stunde der Besichtigung desselben und des Schloßes²⁷ zu widmen. Ohngefähr [sic] mitten im Orte gehet seitwärts der Eingang, ein schönes Thor mit der Lodge des Partiers, durch dieses gelangt man in den Park, schön ist der erste Blick über die großen Wiesen hinab in das Thal, welches ein breiter sich schlängelnder Teich anfüllt, eine schöne steinerne Brücke fährt über demselben, seitwärts links liegt auf der einen Höhe das Schloß Blenheim mit allen seinen Gebäuden, auf der anderen rechts die Säule zu Ehren Marlborough mit der Statue auf derselben, von dieser 133 Fuß hoher Pillar ziehen sich Alleen und Gruppen von Bäumen über die Wiesen der Brücke zu, in der Ordnung gesetzt, wie die Schlachtordnung der Truppen bey Blenheim war. Der Plan des Gartens verdeutlicht dieses besser. Im Hintergrunde schließt ein waldigter Abhang das Ganze. Der Teich ist künstlich angelegt worden, so wie überhaupt das Ganze erbaut und gesetzt durch die Königin Anna und die Nation.²⁸ Aeufferst schön ist dieser Teich – eine kleine Insel stehet vor der Brücke. Der Park bestehet aus 2700 Acres innerhalb der Mauer, bloße Wiesen mit schönen Gruppen von Bäumen, 200 Acres machet überdieß die Oberfläche des Wassers aus. Links vom Eingange stehet ein Sommergebäude die China Gallerie genannt, es bestehet aus einer Art Gallerie von 5 Nitschen mit Laternen von oben des Lichtes wegen, welche voll Japanischen und Chinesischen Porcelain ist, es soll die Geschichte dieses Porcelains enthal-

27 I když Jan hovoří o zámku, jedná se ve skutečnosti o venkovskou stavbu, jež smí být nazývána palácem.

28 Jan naráží na to, že výstavba byla z velké části hrazena ze státních prostředků, neboť královna Anna zamýšlela vytvořit monumentální stavbu, jejímž prostřednictvím by lid Anglie vzdal hold slavnému vojevůdci.

ten, sie sind von dem elendesten Geschmacke, 2 Seitenzimmer enthalten bessere Stücke, viele davon von der Schule Rafaels, als merkwürdiges Stück ist das Wasser-Geschirr Cronwells²⁹ [sic] da aufgehoben. 12 Meilen hat dieser Park im Umfange, der Bogen der Brücke 101 Fuß Spannung. Die Straße führt zum Schloße, Cedern giebt es nach der Menge, sehr schöne darunter, die Architektur des Schloßes ist in den [sic] gewöhnlich verdorbenen Geschmacke jener Zeit.“³⁰

Mount Edgcumbe

Venkovská usedlost v Cornwallu na jihu Anglie, obklopená francouzskou a italskou zahradou i rozsáhlým krajinářským parkem, který byl vytvářen v průběhu 18. století na popud rodu Edgcumbů.

„Gleich bei dem Eintritte betritt man einen Vorplatz, von welchem eine Allee auf das Schloß des Lords durch den Wald führt. Rechts liegen die 3 Ziergärten, das Schönste des Parks, und dieß darum, weil sie Sommer und Winter grün sind.“

„In diesem Garten überraschten uns die herrlichen Bäume, welche wir in England von solcher Größe noch nicht gesehen hatten. Es war ein herrlicher Rothbuchenwald, schöne Rusten, Eichen, vorzüglich immer grünende Platanen, Pappeln, Tulpenbäume und die vielen großen Cedern des Libanon.“

„Im Sommer mag, da schön in dieser schlechter Jahrszeit dieser Ort so gefällt, einer der angenehmsten Englands seyn.“³¹

29 Arcivévoda měl na mysli Olivera Cromvella.

30 Zápis arcivévody Jana z 4. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 17–18.

31 Zápis arcivévody Jana z 21. ledna 1816, tamtéž, fol. 104–106.

2. Zápisy knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z první britské cesty

Stowe Gardens

„Der Garten um das Schloss herum hat zu viel Gebäude und ware³² meines Erachtens u[m] vieles schöner, wenn weniger Gebäude in demselben waren. Ein Monument ist für d[en] König Ludwig d[en] XVIII, welcher den Herzog oft besucht hatte. Das Schloss ist von Außen sehr schön und in einem erhabenen Stiele, die Anlagen im Garten müssen gefallen und konnten auch nur unsern Beyfall ärnten [sic].“³³

Warwick

Původně středověký hrad, situovaný nedaleko průmyslového Birminghamu, byl představován v pozdějších staletích. Některé části byly upraveny v 19. století v duchu gotického revivalu. Hrad taktéž obklopuje přilehlý park, vytvořený hrabaty z Warwicku.

„Der Tag begann um ½ 8 Uhr; ich ging mit Harrach nach angemennem Frühstück nach dem Schlosse Warwick, welche [sic] dem Erl [sic] of Warwick gehört. wir nahmen einen Knaben auf, welcher uns führen mußte. Der Anblick des Schlosses machte auf mich einen überaus angenehmen Eindruck. Das Schloss ist eines der ältesten und schönsten in England und ist im Innern ganz eingerichtet, wie jene im 15. J[a]h[under]t waren. Eine Waffenhalle³⁴ und eine Reihe vo[n] grossen Gemächern zeichnen sich aus. Die Lage des Schlosses kann man nicht wohl beschreiben und es würde³⁵ jede Beschreibung weit unter dem Gegenstände bleiben. Das Schloss, welches auf einem Berge, an

32 V práci Vybírala a Sekyrkové „waren“. Viz J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 134. V originále je ovšem tvar „ware“ ve významu „wäre“ (ani zde tedy Schwarzenberg, stejně jako na jiných místech, nenapsal přehlásku).

33 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 11. srpna 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

34 Vybíral a Sekyrková uvádějí „Wacheinhalle“. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 134.

35 Vybíral a Sekyrková uvádějí „wurde“. Viz tamtéž.

Obr. 2: Warwick Castle nedaleko Birminghamu (fotografie Filip Binder)

dessem Fuße ein Fluss vorbey fließt, ist von Quadersteine[n] gebaut und man denkt sich ganz in die vorigen Zeiten³⁶ da. Gothischen [sic] Fenster tragen das ehrige zur Täuschung bey. Wenn ich anfangen wollte, die hohen Thürme zu Besingen, so konnte ich gar nicht aufhören. Im Schlosse sind viele Bilder, worunter³⁷ eines meinem Reisegefährten Harrach auffiel, weil ihm³⁸ ein ähnliches v[on] Raphael Janne [sic] d'Aragon v[on] Raphael seinem³⁹ Onkel zum Kaufe angeboten wurde. wir gingen dann, nachdem wir die Zimmer gesehen hatten, im Garten

36 Vybíral a Sekyrková zmiňují (gramaticky nesprávný) singulární tvar „in die vorige Zeite“. Viz tamtéž. Kniže ve skutečnosti použil plurál „in die vorigen Zeiten“, přičemž koncovky spíše jen naznačil, obzvláště u slova „Zeiten“.

37 Článek Vybírala a Sekyrkové zmiňuje „vorunter“, patrně jde jen o překlep. Srov. tamtéž, s. 135.

38 Vybíral a Sekyrková toto slovo vynechali. Srov. tamtéž.

39 Dle kontextu lze odvodit, že zde Schwarzenberg vynechal slovo, patrně se mělo jednat o „von seinem“.

herum, fanden aber keinen grossen Genuß daran, denn wir hatten dieses herrliche Schloß früher gesehen.“⁴⁰

Alnwick

Sídlo vévodů z Northumberlandu ležící v severní Anglii, upravované ve druhé polovině 18. století stavitelem Robertem Adamem, který nechal regotizovat i některé interiéry. V okolí hradu vytvořil slavný britský architekt Lancelot Brown přírodně krajinářský park.

„Gingen wir ins Schloss Alnwick ein, nachdem wir d[ie] Nacht im Gasthause waren. die Herzogin empfing uns aufs aller⁴¹ freundlichste und lud uns ein ins Schloß zu ziehen. Sie führte uns im Schloße herum und dann machten wir einen kleinen Spaziergang nach dem Parc und d[em] Garten. alles ist sehr nett und hübsch, d[ie] Herzogin hat eine recht artige Mineral Sammlung und kennt sich in Mineralien recht gut aus.“⁴²

Studley Royal Park

Krajinářský park v hrabství North Yorkshire, s jehož vytvářením se začalo již kolem poloviny 18. století. Kromě řady antikizujících a gotizujících staveb do něj byly zakomponovány také ruiny středověkého cisterciáckého opatství Fountains Abbey, jež zaniklo v průběhu 16. století.

„Verliessen wir Stanwick⁴³ und fuhren nach Stodley Parc [sic], wo wir die schönsten alten Ruine[n] sahen, eine herrliche alte zerfallene Kirche, wo man noch den Platz wahrnim[m]t, an welchem das [sic] Hochaltar stand. es ist eine der größten Ruinen, welche ich sah. der Saulengang ist noch ganz und nicht eingefallen. Diese Halle ist ganz herrlich und niemals bedauerte ich mehr nicht zeichnen zu können als hier. das

40 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 11. srpna 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

41 V edici Vybírala a Sekyrkové „alle“. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 138.

42 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 10. září 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

43 Jedná se o ves Stanwick St John.

große Fenster in der Kirche gewährt einen herrlichen Anblick. der Garten ist recht gut gehalten und wenn man sich eine kleine Ausstellung erlauben kann, so ist es diese, daß etwas zu viele Gebäude darin sind. die Kirche ist nicht wie Gothische, aber nicht deshalb⁴⁴ um nichts weniger schön.“⁴⁵

The Needels

Jedná se o skupinu křídových útesů tvořících malé ostrůvky v moři a nacházejících se poblíž Southamptonu. Při návštěvě tohoto místa si kníže ze Schwarzenbergu vzpomněl na slavného spisovatele Schillera a jeho dílo *Potápěč*, jehož úryvek v deníku citoval.

„Wir brachen um 9 Uhr auf, der Wind hatte uns die vorige Nacht nicht viel schlafen laßen, indem der Sturm immer fort wüthete, auch heute hatte sich der Wind nicht gelegt und wir liesen beynahe Gefahr samt unsrer Wagen kurz vor Freshwater⁴⁶ vom Winde eingeworfen zu werden. In Freshwater⁴⁷bestelten wir ein kleines Mittagmahl, welches uns erwarten sollte, bis wir von den Needels [sic] zurück gekommen seyn würden. 2 ½ Meile mußte[n] wir gehe[n]⁴⁸ und unter der ganzen Zeit des Weges blieb uns der Wind auf eine fürchterliche Art an, so daß wir ganz erstarrt zum Leuchthurme ankamen. einen wirklich herrlichen Anblick gewahren diese Klippen, an welchen sich die Wellen mit Gewalt vom Sturme hingetrieben schaumend brechen. In einem immer wahren Kampf scheinen die einen Wellen mit der zurück tretten-

44 Vybíral a Sekyrková uvádějí „derfals“. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 139. Třebaže je slovo obtížněji čitelné (za což může především to, jakým způsobem Schwarzenberg napsal písmeno „S“, na druhou stranu písmeno „H“ napsal zcela jasně), jedná se – i dle kontextu – o „proto“.

45 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 16. září 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

46 Vybíral a Sekyrková uvádějí „Reshwater“. Srov. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 140. Jedná se ovšem o místní název, a sice o městečko Freshwater.

47 I zde uvádějí Vybíral a Sekyrková „Reshwater“. Srov. Tamtéž.

48 Vybíral a Sekyrková zmiňují tvar „hohe“, při bližším pohledu na deník a vzhledem ke kontextu je nicméně jasné, že se o toto slovo nejedná. Viz tamtéž.

den [sic] Brandung zu seyn. Mit Schiller machte man beym Anblick dieser schauerlichen Scene ausrufen.

Es broset und rauschet un zischt
Wie wen [sic] Feuer mit Wasser sich einiget
Und hinab in die unendliche Gischt
Well' auf Welle sich dränget⁴⁹

Der Sturm verhinderte uns zwar die Klipps vom Waßer aus zu sehen, aber daher sahen wir das atlandische [sic] Meer wüthen. So hatten wir im Nachhausegeh[e]n⁵⁰ [?] rechts die tobende⁵¹ [sic] See und rechts⁵²

49 Kníže ale Schillera citoval – byť z pochopitelných důvodů – nepřesně. V originální básni totiž stojí:

„Und es wallet und siedet und brauset und zischt,
Wie wenn Wasser mit Feuer sich mengt,
Bis zum Himmel spritzet der dampfende Gischt,
Und Well' auf Well' sich ohn' Ende drängt [...].“
Viz například Siegfried Lebrecht CRUSIUS (ed.), *Gedichte von Friedrich Schiller. Erster Theil*, Leipzig 1800, s. 130–131.

50 Jde o velmi obtížně čitelná slova. Vybíral se Sekyrkovou přepsali jako „im Nassung so sehr“. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 141. Ačkoliv „Nassung“ je možné vyloučit⁵¹, je nutné uznat, že nevzhledný rukopis a nedotažené díčky některých písmen v tomto případě umožňují domyslet si několik verzí, aniž by bylo jasné, která z nich je správná. Předlozkou je zcela jistě „im“, nicméně nabízející se slovo „Nachhausegehn“ připomíná svým způsobem i slova „Richtung v. sehr“. Proti druhé možnosti svědčí chybějící interpunkce nad domnělým „I“ stejně jako již zmíněná předložka „im“ (namísto „in“), proti „Nachhausegehn“ naopak první samohláska, kterou – pakliže by to bylo „A“ – Schwarzenberg – spíše naznačil. Jednoznačnému určení bohužel nepomáhá ani skutečnost, že se kníže ve svém autografu dopouštěl gramatických a jiných chyb zcela běžně. Vzhledem k faktu, že se jedná o pasáž více než zajímavou, rozhodl jsem se ji uvěřejnit i s vědomím, že použítá, podle mého názoru pravděpodobnější interpretace nemusí být správnou.

51 Jindřich Vybíral a Milada Sekyrková zmiňují „lebende“, první dvě písmena jsou skutečně špatně čitelná, nicméně i dle kontextu jde pravděpodobně o „tobende“. Tamtéž.

52 Zde se patrně Schwarzenberg dopustil chyby – na jednom místě mělo být asi „links“, zatímco na druhém „rechts“.

die schöne Küste⁵³ Englands, welche so fremdlich⁵⁴ als die Klipps schauerlich ist. Ich verließe die Poesie, die Exaltation und kehrte durch den Zeuger aus den Traumen geweckt zur Mollen⁵⁵ [?] ins Gasthaus zurück.“⁵⁶

Fonthill Abbey a Longleat House

Fonthill Abbey v hrabství Wiltshire u Salisbury bylo sídlem spisovatele Williama Beckforda, propagátora žánru tzv. gotického románu, vystavěným na přelomu 18. a 19. století v duchu gotického revivalu. Beckfordovi, který dohledem nad stavebními pracemi pověřil význačného architekta Jamese Wyatta a jehož zámku dominovala nápadně vysoká věž, se zde patrně inspiroval svým románem *Vathek*. Dané dílo totiž pojednává o chalífovi majícím v úmyslu postavit nejvyšší věž na světě. Beckfordův sen se však zhroutil poté, co se zhroutila i samotná dominanta jeho sídla. Ačkoliv nechal spisovatel postavit věž znovu (a to dokonce ještě impozantnější), došlo k opětovnému zřícení, během něžž došlo i k poničení velké části stavby samotné.

Longleat House, situovaný ve stejném hrabství jako Fonthill Abbey, představuje usedlost markýzů z Bathu. Je vybudovaný ve stylu alžbětinské renesance. V okolí šlechtické rezidence byl později vytvořen krajinářský park.

„Früh Sonntags sahen wir die Abbey Fontil abbey [sic], die eigentlich ein Schloss ist, welches in der Form einer Kirche gebaut ist und das Ganze kann man eine⁵⁷ Narrheit nennen. Wir verließen dieses Haus der Laune und erreichten das uns so so empfohlen Long Leed [sic], wo wir eine Menge Bilder unter ander ein Bild von Tökely Fürst v[on]⁵⁸ Siebenburgen und ein Portrait von Winter König.⁵⁹ Das Schloss ist eigentlich

53 Vybíral a Milada Sekyrková uvádějí „Küße“, jedná se ale o chybu v přepisu. Srov. tamtéž.

54 V článku Vybírala a Sekyrkové „freundlich“. Srov. tamtéž.

55 Kniže mohl mít na mysli „die Mole“.

56 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 20. října 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

57 Vybíral a Sekyrková přepsali toto slovo jako „wie“. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 141.

58 V práci Vybírala a Sekyrkové je tvar „Fürste“ namísto „Fürst v.“. Tamtéž.

59 Chybí patrně slovo „sahen“.

alt, nur wurde nach und nach dazu gebaut, jedoch der nehmliche [sic] Styl beobachtet. Der Parc ist einer der schönsten in England und das darum, weil er sehr groß ist, viele Wiesen hat, auf welchen viele Baume stehen und diese Baume groß sind und das Terrain sehr hübsche Landschaften dort macht.“⁶⁰

Blenheim

„Wir kamen⁶¹ hatten Blenheim den vorigen Tag glücklich erreicht und uns bald zur Ruhe begeben. wir sahen den Parc an, wo die Gruppen der Baum⁶² in der Ordnung sind, wie Marlboroughs Heer⁶³ in der Schlacht bey Blenheim stand.⁶⁴ Blenheim ist einer der größten Parcs in England und hatte sehr viele Anlagen, eine große Wasserpatie zeichnet sich aus, das Schloss ist schon und wie eine Kaiserburg. Der gegenwartige Herzog bewohnt einen kleinen Theil desselben. Eine lange Reihe Zimmer machen d[ie] Appartements auf. Wir sahen das ganze Haus an und bewunderten die Bibliotheke, welche eine große Anzahl Bücher hat und ein ungeheuer großer Saal ist, in welchem sich jedoch nur alte Bücher befinden, der gegenwartige Herzog ist nicht in der Lage viel auf Bücher verwenden zu können. Der Mann, welcher uns in den Grounds herum führte, unterhielt mich sehr durch seine Ausdrücke von Mißfallen über die Veränderungen, welche sein Herr im Parc vornimmt,⁶⁵ er macht aus

60 Zápís knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 23. října 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

61 Kníže toto slovo patrně zapomněl škrtnout.

62 I když se zde kníže dopustil gramatické chyby, jedná se o tvar skutečně obsažený v textu, který Vybíral a Sekyrková uvádějí jako „Bäumes“. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, s. 141.

63 Vybíral a Sekyrková zmiňují tvar „Heeren“. Viz tamtéž.

64 Vybíral a Sekyrková uvádějí „Stand“. Tamtéž. V tomto případě je skutečně otázkou, zdali se jedná o majuskulní, či miniskulní „S“. Vzhledem k faktu, že dřík zasahuje pod úroveň okolního textu, se domnívám, že se jedná o miniskulu, na niž kníže navázal další písmeno ne zcela zřetelným způsobem. Daleko důležitější je ovšem skutečnost, že zmíněný článek přiřadil dané slovo k další větě, čili nikoliv „wie Marlboroughs Heer in der Schlacht bey Blenheim stand. Blenheim ist [...]“, nýbrž „wie Marlboroughs Heer in der Schlacht bey Blenheim. Stand Blenheim ist [...]“. Viz tamtéž.

65 Vybíral a Sekyrková zmiňují „vernimmt“. Viz tamtéž.

einem großen Theile der Anlagen um das Schloß einen Ground, wo er die schonen Baume abhaut, um Blumen zu setzten.“⁶⁶

3. Zápisy knížete Vincence Karla z Auerspergu

Windsor

Královský hrad, jehož základy vytvořil již Vilém Dobývateľ v 11. století, prošel v průběhu času několika přestavbami. Jeho současná podoba je dílem několika vln romantických úprav. První z nich, započatou již ve druhé polovině 18. století, inicioval král Jiří III. ve spolupráci s architektem Jamesem Wyattem, jejím cílem bylo hrad pod vlivem tehdy módního revivalismu regotizovat. Další fáze, zahájená za vlády Jiřího IV., probíhala pod dohledem Jeffryho Wyatvilla a byla dokončena až na počátku vlády královny Viktorie. Windsor představuje jeden z nejznámějších příkladů architektury gotického revivalu, díky čemuž se stal rovněž velmi inspirativní stavbou, již na svých cestách nevynechávali ani mnozí aristokraté z Rakouského císařství.

„Das königliche Schloß in Windsor, welches im alten Stiele, größtentheils neu gebaut ist, gefiel mir, besonders in einer gewissen Entfernung sehr wohl, die wirklich alte Georg-Chapel, und ein kleiner Theil der nördlichen Fassade, stammen wirklich aus alter Zeit, und behielten daher auch in der Nähe ihr Recht auf mein⁶⁷ Alterthumliebendes Herz. Alle übrigen Parthien jedoch, dieser immensen Burg verlieren bey näherer Betrachtung ganz den antiquen⁶⁸ Nimbus, durch einen neuen schwarzen Malter, der ganz regelmässig die grauen⁶⁹ Quader-Steine zeichnet. Das Ganze ist dennoch großartig und sehr originelle. Besonders ergötzte mich die innere Einrichtung, welche ich am folgenden Morgen bewunderte. Es ist das eleganteste Antiqué, was man sehen

66 Zápis knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 27. října 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků, Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

67 Adam Rejha uvádí „aus meine“. Srov. A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 138.

68 U Adama Rejhy „fortiquien“. Tamtéž. V originále jde o hůře čitelné slovo.

69 V originále před tímto slovem škrnuto „schwarzen“.

Obr. 3: Královský hrad ve Windsoru (fotografie Filip Binder)

kann, die herrlichsten Mahler-Meisterstücke alter und neuer Zeit, schmücken die prachtvollen Gemächer.“⁷⁰

Warwick

„Warwick-Castel [sic] ist ohne Vergleich das schönste Schloß, welches ich bisher sah. Ein Thurm desselben stammt aus der Römer-Zeit her, und so geht die Bauart der verschiedenen Theile fort bis zum 16 Jahrhundert, in welchem das eigentliche Wohn-Gebäude⁷¹ erbaut ward. Man muß zugestehen, dass die Engländer sehr viel Sinn haben, das, aus dem Alterthume bestehende zu erhalten, und zum größten Comfort zu

70 Zázpis Vincence Karla z Auerspergu z 11. června 1837, SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39., fol. 74–75. U Auerspergova textu je nutné poznamenat, že každý z původních dopisů aristokrata obsahuje informace o programu několika dní. Data, která budou v poznámkách uváděna (zde tedy 11. července 1837), se váží k datům, jimiž je označená korespondence.

71 Adam Rejha zmiňuje „Wahr-Gebäude“. A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 183. Toto slovo je nicméně obtížně čitelné.

benützten, ohne es, bey uns leider für modernen [sic] Plundern zu vertauschen, und den armen Nachkommen die Mühe zu machen, daß sie bei Tandlern die Trümmer aufsuchen müssen.“

„Am 2. früh, ersucht ich mir vom Schloßverwalter, mit einer Visitcarte, die Erlaubniß im Parke spazieren zu fahren, und freute mich an diesem migniatur Paradiese. Der Park hat 6 engl[ische] Meilen im Umfange, d[as] i[st] beyläufig 1 ½ Stunden, also [ist er] nicht unter die größten zu rechnen, enthält aber Alles Mögliche. Auf die heftigen Wiesen weidet magnifiques Rundvieh, schöne Stutten mit ihren Fohlen, und die fei[n]sten Schafe (von denen ganz England wimmelt).“⁷²

Abbotsford House

Zámček nedaleko města Galashiels, postavený romanopiscem a básníkem Walterem Scottem, jednou z nejvýraznějších postav britského romantismu. Scottovo dílo bylo známo i ve střední Evropě, a není proto náhodou, že místa spjatá se spisovatelem a hrdiny jeho prací přitahovala i cestovatele.

„Der Sitz Walter Scotts übertraf meine Erwartung. Abotsford [sic] liegt in einer hübschen Park-Anlage von ihm selbst gebaut, im⁷³ Stiele der Ritterburgen des 15ten Jahrhunderts. Du kannst Dir wohl denken, daß dieser geistreiche Mann, welcher auf eine so wahre⁷⁴ und Angenehme Weise, das Mittelalter in die Gegenwart zu versetzen wußte, wohl auch im Stande war seine Wohnung jener Zeit anzupassen. Beym Eingange durch das Alterthumliche Thor, tritt man in die Halle, welche mit schönen Rüstungen, Helmen, Schilden u[nd] d[er] g[leichen] angefüllt ist, die mit Thierköpfen von Hirschen, Auerstieren, und den Wappen der schottischen Clan untermischt dem Ganzen ein recht eigenthümliches Ansehen gaben. Von dieser Halle gelangt man in W. Scotts Schreibezimmer, die Wiege so vieler lieblichen Werke, durch welche er seinem

72 Zápís Vincence Karla z Auerspergu z 1. července 1837, SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39., fol. 121–123.

73 Adam Rejha uvádí „nie“. Srov. A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 183.

74 U Adama Rejhy „woher“. Tamtéž.

Vaterlande in den Augen der Europäischen Lesewelt ein ganz eigenes Interesse zu geben mußte.“

„In seiner schönen Bibiothek [sic] steht die Bildsäule Chakespeares [sic] und ein Portrait in Lebensgröße des S. Willam Scott, seines Sohnes, als Major. Dieser ist der würdige Besitzer der schonen Abbotsford, würdig nemlich [sic], weil er es den Fremden sehen läßt, und Alles im alten Zustande lasst, wie es unter seinem Vater aussah. Das Waffenkabinet, welches ein Lieblingssammlung des Verblichenen war, enthält sehr interessant[e] Waffen von allen Völkern- und von verschiedenen berühmten Männern⁷⁵ der alten und neueren Zeit. Kurz Abbotsfort [sic] wäre schon an sich selbst recht sehenswehrt auch ohne dem [sic] Interesse, welches ihm sein letzter Besitzer gab.“⁷⁶

Penrhyn Castle

Velšké sídlo, nacházející se nedaleko Bangoru, podnikatele s bridlicí George Hay Dawkins-Pennanta. Ten nechal ve dvacátých a třicátých letech 19. století vytvořit zámek v duchu normanského revivalu.

„Penrin-Castel [sic], ein Schloß im Altsächsischen Stiele, woran⁷⁷ der Besitzer Mr. Penrit 30 Jahre baute, und es erst in vorigen Jahre vollendete. Nur mit einem Einkommen von Millionen, kann man solche Pracht und Aufwand einer phantasie widmen. Das Schloß ist eine Festung, durchaus von grauem Quadersteine gebaut. Der Stiel derselben, sowie auch die prunkvolle innere⁷⁸ Einrichtung, ist so viel man aus Ruinen Geschichte und Beschreibungen erfahren konnte, aus der alten Sachsenzeit entlehnt, freylich hatten selbe wohl damals keine 3 Klafter hohe Spiegel in einem Stücke, und keine Meubles⁷⁹ von massivem Ebenholze, aber die gezackten Bögen, die Wände,, Säulen und Schnitzwerke von Eichenholz, die sorgsamten Stukaturen und die immensen

75 V Rejhově práci „Meinerr“. Tamtéž.

76 Zápis Vincence Karla z Auerspergu z 23. července 1837, SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39., fol. 154–156.

77 Adam Rejha uvádí „waren“. Viz A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 188.

78 Adam Rejha uvádí „meiner“. Srov. tamtéž.

79 U Adama Rejhy „Marbles“. Auersperg napsal nicméně toto slovo značně nečitelně. Tamtéž.

Kamine haben en gros, die Formen aus jener Zeit, im Detaille sind es Meisterstücke der neueren Kunst, man muß das Ganze bewundern und das Reichthum antauen, der dies Alles schuf, aber ich würde lügen, wenn ich sagte, es sey ein genre der mir gefalle.“⁸⁰

4. Záписy knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z druhé britské cesty

Windsor

„Wir machten uns früh nach 8 ½ auf den Weg, um die Eisenbahn oder viel mehr den Dampf Wagen nicht zu versäumen und Mr. Hope kam uns abholen. wir fuhren sehr schnell und langten in einem kleinen Dorfe unweit Winsor [sic] an, dort fanden wir Wagen, die uns nach dem Landhause des Lord Montigue⁸¹ führten, wo wir ein kleines Frühstück einnahmen und dann über Maidenhead⁸² nach Winsor Park, kamen beym Eingange, bestiegen die Pferde und ritten in den wunderschönen Park herum, wir sahen eine schöne Aussicht und was mich am Meisten freute, die Möglichkeit vor Augen bey uns manche Gegend noch schöner zu machen, als diese hier ist. So ritt ich immer mit dem Gedanken an Frauenberg da herum, wo noch dazu mehr Wasser ist und hübsche Berge die Landschaft schließen.“

„Um zurück zu fahren, fuhren wir durch Lord Montigue Park, der uns allen unendlich gut gefiel, das Schloß ist auch hinlänglich gelobt. In Winsor fand ich die Blumen nicht gesorgt gepflegt. Wir konnten Bäume bey uns setzen, aber die hübsche grüne Vegetation können wir nicht geben. die Wege sind im Park gut erhalten. der Baumschlag gefällt mir bey uns beßer, denn hier sind die Baume alle rund, bey uns schlanker. die Rasenplätze werden bey uns schwerlich so schön und

80 Zápis Vincence Karla z Auerspergu z 23. července 1837, SOA Zámorsk, RA Auerspergů, Žleby a Slatiňany, sg. 54 R. K., inv. č. 39., fol. 163–164.

81 Pravděpodobně jde o Henryho Jamese Montagu Scotta, barona Montagu z Boughtonu, který vlastnil usedlost Ditton Manor, vzdálenou několik mil od Windsoru.

82 Jedná se o ves Maidenhead.

grün bleiben als hier. Unsre Bewässerungsgräben entstellen die Wiesen ein wenig.“⁸³

Krajina v okolí Panshangeru

„Wir fuhren nach 3 Uhr von London ab und durchwanderten ein herrliches Land, alles grün und frisch. bey Allem dem dachte ich, daß man vieles davon bey uns auch haben könnte und die Contours der Berge sind noch schöner. auch haben bey uns viele Gegenden mehr Waßer. mit einem Worte könnte Frauenberg noch schöner seyn. in der Absicht durchwandre ich auch die Gegenden.“⁸⁴

Ashridge

Usedlost v hrabství Hertfordshire patřící hrabatům, resp. vévodům z Bridgewateru. Již na počátku 19. století byla upravena Jamesem Wyattem v duchu gotického revivalu, dokončení přestavby měl následně na starosti Jeffry Wyatville.

„Wir verließen Panshangor⁸⁵ gegen 2 Uhr und fuhren durch ein schönes Land bis in die Nahe v[on] Ashride [sic], einem der schönsten Gärten und Schloßer Englands ganz im Mittelalterlichen Style. die Eintheilung der Zimmer, die Nahe der Glashäuser, die Capelle, der Blumengarten ist alles wunderschön. auch erhielten wir die Erlaubnis einen [sic] Menschen hingucken zu dürfen. Die Eigenthumerin ist Lady Brigwatter [sic] Wittwe.⁸⁶ die Treppe und der Dachstuhl der Halle verdienen Erwähnung. Das Speisezimmer hat ein Fenster in den Garten, eines in das Glashaus, mit einem Worte man weiß nicht wohin sehen.“⁸⁷

83 Zápís Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 1. července 1838, SOA Třeboň, Sbíрка rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701, nefol.

84 Zápís Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 1. srpna 1838, tamtéž.

85 Jde o Panshanger, usedlost hrabat Cowperů.

86 Patrně Charlotte Catherine Anne, hraběnka z Bridgewateru.

87 Zápís Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 3. srpna 1838, SOA Třeboň, Sbíрка rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701, nefol.

Obr. 4: Ashridge House upravený v duchu gotického revivalu (fotografie Filip Binder)

Woburn Abbey

„Nach 8 Uhr stand ich auf und ging in den Garten, der sehr hübsch ist, nach 10 Uhr wurde gefrühstückt und dann in dem Küchengarten und Blumengarten spaziert. Diese sind, wie auch das Museum, die Reitschule, das Ballhaus alle sehr hübsch.“⁸⁸

Penrhyn Castle

„Wir fuhren ins Gasthaus bey Bangor Penerin Ars,⁸⁹ wo eine schöne Aussicht aufs Meer ist. dabey nicht weit fort ist ein neu gebautes Schloß des M. Pennerin [sic], dem seine Schieferbrüche 30 000 lib. abwerfen, dabey hat er noch Besitzungen in Jardine[n] und Ländereyen hier, so daß ihn auf 130–140 000 lib. schätzt. wir blieben im Gasthaus über Nacht.“

88 Zápís Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 4. srpna 1838, tamtéž.

89 Zřejmě Penrhyn Arms.

„Des Morgens nach Pennerin gefahren, ein Schloß im Byzantini-
schen Style gebaut. Wundervoll.“⁹⁰

Windsor (druhá návštěva)

„Wir gingen im Garten⁹¹ spazieren, besuchten das Glashaus, aßen gute Weintrauben, lehnten einen Lunchen ab, und fuhren über Honedslo⁹² nach Windsor, wo wir zur Königin eingeladen waren, ich hatte eine schöne Wohnung, mein Salon war das Zimmer, in welchem die Könige Georg IV. und Wilhelm IV. starben. ihr Ankleidezimmer mein Schlafgemach. Wir machten einen kleinen Spaziergang auf der Teraße und sahen die Königin zu Pferde ankommen. Um 7 ½ war die Stunde zu ti-
schen. Wir raßten uns und gingen in den Salon, wo schon einige Herren versammelt waren, Lord Falkland⁹³ wi[e]s uns die Plätze an und sagte uns, neben wem wir uns zu setzen hatten, mir fiel die Herzogin von Kenth [sic] zu Theil, hatte zu meiner Linken die Herzogin und zur Rechten eine Dame vom Hofstaate der Königin.“⁹⁴

Facit

Z uvedených pasáží vyplývá, že hodnocení toho, co představení aristokraté v Británii viděli, bylo ve většině případů záležitostí jen a pouze osobního vkusu. Týkalo se to jak zahrad a parků, jež si urození cestovatelé na ostrovech prohlédli, tak i architektury revivalových proudů. Pokud jde o první bod, je možné poznamenat, že úryvky vážící se k popisu jednotlivých parků jsou velmi obsáhlé. Je to patrné u arcivévody Jana, Schwarzenberga i Auersperga. Také Jan, který se v Británii soustředil především na průmysl, neopomenul ve svých zápiscích podrobně po-

90 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 9. a 10. srpna 1838, SOA Třeboň, Sbírka rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701, nefol.

91 Jedná se o Gunnersbury Park, který si Schwarzenberg prohlédl před návštěvou Windsoru.

92 Správně „Hounslow“.

93 Patrně Lucius Cary, desátý vikomt Falkland.

94 Zápis Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu z 5. září 1838, SOA Třeboň, Sbírka rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701, nefol.

psat, z jakých částí se skládá krajina obklopující šlechtická sídla či jaké jsou v ní vysázené stromy. Zachycení hlubšího, filozofií protkaného podtextu, typického pro nové proudy krajinotvorby období romantismu (resp. i éry osvícenství), však na stranách jeho deníku i deníků Auersperga a Schwarzenberga chybí. Navzdory tomu je možné potvrdit dříve představenou premisu, že se cestovatelé 19. století měnili v pozorovatele přírody, již věnovali značnou pozornost. Popisy luk, pastvin, hor a údolí nalezneme v denících všech třech aristokratů. Jakýsi pomyslný vrchol „romantična“ pak nabízí zejména Schwarzenbergův deník, líčící dojmy knížete stojícího nad rozbouřeným mořem a citujícího úryvky ze Schillerovy básně.

Opomenout nelze ani rozbor pasáží věnujících se romantické architektuře. Zatímco deník arcivévody o ní bohužel příliš nevypovídá, nabízejí zcela jiné interpretační možnosti prameny týkající se cest podniknutých Schwarzenbergem a Auerspergem. Cestovní deníky obou aristokratů prozrazují, že návštěvy romantických sídel byly velmi důležitou částí jejich programu ve Velké Británii a že tyto památky zanechaly v mysli Jana Adolfa a Vincence Karla mnohdy velmi hluboké dojmy. Zajímavé rovněž je, jak uvedení cestovatelé vnímali revivalismus a jaké přívlastky mu přiřkli. Z některých zápisů totiž přímo vyplývá, že aristokraté na památky upravené v duchu romantismu pohlíželi jako laici. Je to patrné zejména z poznámek vážících se k tvarosloví staveb, jež spatřili na vlastní oči. Jako příklad mohou posloužit zmínky o Penrhyn Castle. Auersperg, jenž na místě stanul v roce 1837, hovoří o zámku „ve starosaském stylu“, zatímco Schwarzenberg, který si jel prohlédl o rok později, viděl památku postavenou „v byzantinském stylu“. O prvcích majících připomínat architekturu románského slohu však v jejich větách nenalezneme ani zmínku. V souvislosti s návštěvou Abbotsford House, někdejšího domova Waltera Scotta, pak Vincenc Karel informuje o „stylu rytířských hradů 15. století“. Rovněž je možné uvést slova Jana Adolfa vážící se k Ashridge House, jenž byl dle knížete postaven „ve středověkém stylu“.

Některé pasáže vypovídají rovněž o skutečnosti, že svébytnost nových proudů v architektuře, jež cestovatelé ze své domoviny veskrze neznali (nebo přesněji ne v takové míře, v jaké je viděli ve Velké Britá-

nii),⁹⁵ nebyla automaticky zárukou pozitivního hodnocení. V případě knížete ze Schwarzenbergu je možné uvést jeho návštěvu Fonthill Abbey, sídla propagátora žánru gotického románu Williama Beckforda. Ačkoliv by mohl být právě tento dnes již neexistující zámek vnímán jako výraz zhmotnění romantického snu (tedy něčeho, o co se pokusili i někteří aristokraté ve střední Evropě), nebyla slova Jana Adolfa příliš pozitivní. Určitý příklad pak poskytuje i Auerspergův deník, a konkrétně pak v něm obsažené poznámky vážící se k již zmíněnému velšskému Penrhyn Castle. Fakt, že kníže popřel, že by se jednalo o žánr a styl architektury, který by se mu líbil, totiž vypovídá o mnohém. Z toho také jasně vyplývá, že revivalismus (ačkoliv představoval v obecném měřítku něco, co oba aristokraté hodnotili pozitivně) byl pouhým prostředkem pro vyjádření určité intence a vytvoření atmosféry. To však v žádném případě neznamenal, že se daný výsledek automaticky líbil a zamlouval osobám projevujícím nadšení pro revivalismus, resp. romantismus jako takový.

Skutečnost, že plody britského romantismu zanechaly alespoň u Schwarzenberga a Auersperga hluboké stopy a podnítily cestovatele ke stavební činnosti, neprozrazují jen přestavby zámků v Hluboké a Žlebech, ale i Schwarzenbergův deník. Z aristokratovy návštěvy Windsoru totiž jasně vyplývá, že kníže již v roce 1838 hodlal proměnit svůj jihočeský zámek po vzoru britských šlechtických sídel. Možná ještě důležitější je pak fakt, že Jan Adolf do Británie odcestoval (spolu se svým architektem Nevenhorstem) již se záměrem budoucích prací na Hluboké a danou výpravu pojal jako putování za účelem hledání inspirace a sbírání námětů pro potřeby zamýšleného projektu. Kromě pasáží o projíždce windsorským parkem to potvrzují jeho zápisy vztahující se k putování anglickou krajinou, srovnávanou s Hlubokou. Fakt, že přestavba jihočeského zámku započala bezprostředně po návratu knížete z jeho druhé cesty, není proto v žádném případě náhodný (pro úplnost je zapotřebí poznamenat, že Auersperg započal romantické úpravy Žleb v roce 1849).

95 U arcivévody Jana je totiž více než jasné, že znal velmi dobře projekt svého bratra Františka, který nechal v Laxenburgu v Dolních Rakousích vybudovat romantismem ovlivněný zámek Franzensburg.

Skutečnost, že se zkušenosti, které arcivévoda Jan nasbíral ve Velké Británii, neodrazily v jeho stavební činnosti, jako tomu bylo u Schwarzenberga a Auersperga, neznamená, že by jej jeho britská cesta neovlivnila. I u něj je totiž možné naleznout hmatatelné plody pobytu ve Velké Británii.⁹⁶ Nelze ovšem nikterak popřít, že nehmatatelné dědictví Habsburkova putování přežilo alespoň v jeho mysli do konce života. I on totiž rozšířil své obzory a poznal (podobně jako řada dalších šlechticů a aristokratů, mezi něž se neřadí jen Schwarzenberg a Auersperg) kulturní a přírodní krásy země, jež ovlivnila i trendy v jeho domovině.

96 K tomu podrobněji F. BINDER, *Po stopách kultury, přírody i poznání*, s. 248–250.

Seats of Nobility of the Era of Romanticism, Landscape Gardens and the Nature of Great Britain in the Travel Diaries of Selected Representatives of Austrian Aristocracy of the 19th Century

SUMMARY

The text showed some examples of how the members of high aristocracy of the Austrian Empire spent their time on their British journeys by visiting the romantic seats of nobility and admiring the landscape gardens and the landscapes of the United Kingdom. At the beginning of the article, it was important to point out that Great Britain as the leading country of the European society influenced not only the economy of the continent, but also its culture, including the architecture and art, since the United Kingdom was the cradle of new trends in landscaping (which were connected to the ideas of the Enlightenment and later the Romanticism) and revivalism. As the result of the anglomania of the 19th century, these trends were spread also to the Austrian Empire.

The travel diaries of Archduke Johann, Prince Johann Adolf II. of Schwarzenberg and Prince Vincenz Karl of Auersperg, which were analyzed, described and introduced by publishing their records, showed that the attention of the aristocrats paid to the nature, landscape gardens and castles and mansions as the examples of the architecture of revivalism was often more than considerable. The texts contain author's opinions and feelings, which were very subjective, and evaluation about what the aristocrats had seen. In connection to the nature, it is important to mention that the assessment was a result of their individual taste. There are now indications about the awareness of the hidden philosophical subtext regarding the relationship of a man to the nature in their notes. However, it can be confirmed that the aristocrats – corresponding with the image about travelers in the era of the Romanticism – paid attention also to the landscapes in general.

The same thing also concerns the romantic castles and mansions. In this case Schwarzenberg and Auersperg provided the examples, as the archduke's travel diaries contain only few references about such seats of nobility. The impressions of Auersperg or Schwarzenberg, who admired the castles and country houses, were strong sometimes. However, even if it is clear, they liked the revivalism in general, it does not automatically indicate they liked all the mansions or castles rebuilt in those styles, since they did not refrain from having some objections. Their assessment was subjective also here. Moreover, it should be pointed out, that they admired romantic buildings as laymen, who did not always express their opinions in an exact way (very often in connection to the naming of the style of the castles and houses).

It is also very important to mention that the journeys of Schwarzenberg give an example that the travels of noblemen can be viewed as an intentional source of inspiration for further projects. Schwarzenberg's notes provide an evidence that the Princ travelled to Britain in 1838 having a plan to rebuild his castle in Hluboká and that he visited different places there in order to gain inspiration. The project of this aristocrat started to be realized soon after Prince's arrival to the Austrian Empire. Auersperg decided to rebuild his castle in Žleby later, in the 1840s, but, similarly to Schwarzenberg, he wanted to create a representative 19th century family seat inspired by British architecture and the Romanticism.

KRONIKA | CHRONICLE

Zpráva z doktorandské konference

Centrum genderových studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (CGS FF UK) uspořádalo v pátek 6. listopadu 2020 doktorandskou konferenci Genderové perspektivy v humanitních vědách. Jednalo se o první větší veřejnou událost po mnoha letech, která snad předznamenává novou etapu či znovuoživení centra. Důležitým cílem konference bylo mimo jiné propojit doktorandky a doktorandy, kteří ve svých dizertačních projektech uplatňují rozmanité feministické, genderové či specifické queer přístupy, a to v různých humanitních oborech – v historii, literární vědě, filozofii, dějinách umění či antropologii.

Šestnáct prezentací, které během celodenní události zazněly v češtině, slovenštině a angličtině, doplnilo osm posterů od doktorandek a doktorandů, jejichž příspěvky nemohly z důvodu časových omezení zaznít během hlavní části konference. Tyto postery jsou stále zpřístupněny na stránkách CGS FF UK, kam organizátorky plánují umístit i prezentace ostatních účastníků a účastnic.

Konferenci otevřely její dvě spoluorganizátorky: literární historička z Ústavu české literatury a komparatistiky FF UK Libuše Heczková a anglistka a bohemistka z Ústavu translatologie FF UK Eva Kalivodová. Organizátorky upozornily, že se konference koná i jako připomínka dvoustého výročí narození Boženy Němcové (1820–1862). Nadto připomněly osobnost nedávno zesnulé filozofky a socioložky Hany Havelkové, jejíž památce konferenci věnovaly.

Následně s úvodní přednáškou vystoupila literární vědkyně Katarzyna Lisowska z Ústavu polské filologie Univerzity ve Wroclawi. Ve svém pětáctyřicetiminutovém příspěvku *An Introduction to Gender Studies Discourse (With the Emphasis on Polish Literary Studies)* představila současný stav „diskurzu genderových studií“ v Polsku, především v oblasti literární vědy. Během svého systematického vystoupení zdůraznila mimo jiné, že „diskurz genderových studií“ vnímá jako oddělený od feminismu (ale mající s ním vícero společných bodů) a zahrнула do něj

genderová studia, výzkum maskulinity, gay, lesbickou a queer kritiku. Představila hlavní polské práce na těchto polích a posléze se stručně zaměřila i na propojenost akademického výzkumu se společenskými a politickými otázkami.

První z doktorandských bloků, moderovaný Blankou Knotkovou-Čapkovou z pracoviště Genderových studií FHS UK a z Katedry asijských studií Metropolitní univerzity Praha, zahrnoval tři příspěvky z různých oborů. Doktorand na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK a pracovník Historického ústavu AV ČR Jakub Raška přednesl příspěvek *Tato velkolepá idea sklídila přirozeně velkolepé veselí v kruzích sazečů: Ženská práce v typografickém průmyslu 19. století*. Zkoumal v něm především proces expanze ženských pomocných dělnic v prostředí knihtiskařských dílen a závodů a analyzoval i argumenty mužů-kvalifikovaných typografů proti možnosti kvalifikované práci žen v jejich oboru. Druhý příspěvek, *Female Stages for Art and Culture in Prague (1890–1938): Deutscher Verein Frauenfortschritt and Verein deutscher Malerinnen*, přednesla doktorandka Institutu slavistiky Univerzity v Bambergu Magdalena Burger. Představila v něm náčrt části svého dizertačního projektu, v němž na příkladu dvou německých spolků zkoumá možnosti kulturní participace žen v Praze na přelomu 19. a 20. století. Otázce žen v kultuře či v umění se (z velmi odlišné perspektivy) věnovalo i vystoupení Kateřiny Olivové, umělkyně a doktorandky na Fakultě výtvarných umění VUT v Brně. Autorka ho pojala jako vizuální prezentaci připravované knihy rozhovorů s umělkyněmi matkami o strategii mateřství, umění a aktivismu *Milk and Honey*.

Po dvacetiminutové diskusi následoval blok moderovaný již zmiňovanou Evou Kalivodovou. Otevřel ho referát *Zamestnanosť žien v Košiciach v rokoch 1918–1938* doktorandky Spoločenskovedného ústavu Centra spoločenských a psychologických vied SAV Miroslavy Gallové, která se na příkladě města Košice zabývala uplatněním žen v pracovní sféře v období mezi dvěma světovými válkami. Jako druhá v tomto bloku vystoupila Marianna Placáková, doktorandka Ústavu pro dějiny umění FF UK. V příspěvku *Feministické umění v období státního socialismu: otázky a možnosti výzkumu* se ptala po tom, do jaké míry projevovaly umělkyně v socialistickém Československu ve své tvorbě kritiku

tehdejšího genderového řádu, a také se zaměřila na vztah mezi oficiální a neoficiální výtvarnou scénou a na s tímto rozdělením spojené problémy současného výzkumu umění období státního socialismu. Stejným historickým obdobím se zabývala i Marie Láníková, doktorandka Fakulty sociálních studií MUNI v referátu *Pojď do Svazu žen, tam sú také dobré přednášky: Expertíza a ženská solidarita v Československém svazu žen, 1967–1989*. Na základě archivního výzkumu ukázala prosazování odborného přístupu k ženské otázce v 60. letech a následně představila výsledky vlastního orálně-historického výzkumu, v němž se ukazuje, jak v rámci Českého svazu žen získávaly ženy kontakty a vytvářely velmi významné neformální sociální sítě, k nimž mnohé z nich mají dnes nostalgický vztah.

Po obědové pauze, kterou, vzhledem k online formě konání konference, musely účastnice a účastníci strávit odděleně, následovala část literárně-antropologická, již moderovala druhá spoluorganizátorka konference Libuše Heczková. Jako první zde vystoupila Romana Švachová, doktorandka Ústavu české literatury FF MU. V příspěvku (*Při psaní se neunáhlu. Cixous, Lispector a další. Pomalost a écriture féminine*) reflektovala nejednoznačnost pojmu „écriture féminine“ a zjednodušující povahu výkladů, které se snaží pod jedním pojmem uchopit postuláty Cixous, Irigary, Kristevy a Wittig. Samotná Švachová se zaměřila na pomalost jakožto podkoncept Cixous, který v beletrii vede mj. k opatrnému uvažování, rekonceptualizaci pojmů a detailním popisům. Jako druhá vystoupila Mgr. Michaela Vaňková, doktorandka na Katedře antropologie FF ZČU, která v referátu *Neslyšené hlasy iránských žen* představila svůj dosavadní výzkum zabývající se mnohvrstevnou identitou iránských žen žijících v Česku, tudíž na minoritu, která je vícenásobně marginalizována. Třetí příspěvek, s názvem *Jídlo a ženy: Hledání cest ven z antitetičnosti feministického diskurzu*, přednesla doktorandka na Ústavu české literatury a komparatistiky FF UK Olga Słowik. Na příkladu autobiografických próz (vyléčených) anorektiček se v něm pokusila najít takové uchopení vztahu jídlo – ženy, které by se vyhýbalo zjednodušujícímu viktimizujícímu, anebo naopak nekriticky afirmativnímu výkladu.

Následovala diskuse, na niž navázal anglickojazyčný teoreticko-metodologický blok. Moderoval ho filozof Josef Fulka, který působí jako

docent na Fakultě humanitních studií UK a v Oddělení současné kontinentální filozofie Filosofického ústavu AV ČR. Během prezentace Gari-my Sharmy z Institutu germanistiky Univerzity v Lipsku došlo k útoku několika neidentifikovaných osob, které začaly účastnice a účastníky urážet, prezentovat vulgární kresby a promítat fotografie znázorňující násilí páchané na ženách. Vše bylo doprovázeno rasistickými a misogynními nadávkami a vulgaritami. Konference musela být přerušena a v další části pokračovala již pouze v omezeném okruhu vystupujících. Všichni účastníci a účastnice se shodli, že po incidentu pokračovat chtějí, nicméně nebylo to jednoduché. Vypjatou situaci excelentně zvládla Garima Sharma, která představila v příspěvku *Body Trouble: A Genealogy of the Feminist Theories of the Body* základní způsoby uchopení těla a tělesnosti ve feministických teoriích, od Simone de Beauvoir, přes Hélène Cixous a Luce Irigaray, po Judith Butler a Elizabeth Grosz. Druhý referát, *A Theoretical Perspective: Rosi Braidotti's Nomadic Subjectivity and U.S. Third World Feminism*, přednesla doktorandka Institutu anglistiky a amerikanistiky Univerzity v Gdaňsku Aleksandra Hołubowicz. Poukazyvala v něm na styčné body mezi konceptem nomadického subjektu Rosi Braidotti a ve střední Evropě méně známými teoriemi představitelk chicanského feminismu, s důrazem na pojem „opozičního vědomí“ Chely Sandoval. Následoval příspěvek Filipa Šery, doktoranda Katedry anglistiky a amerikanistiky na FF UPJŠ v Košicích, *Hegemonic Masculinity and Homosexuality in Advertisement: Methodological Considerations*. Jak napovídá název, autor se v něm zabýval metodologickými otázkami spojenými s pojmem hegemonní maskulinity v kontextu reklam v gay časopisech, přičemž nastínil i diskusi, která se ohledně tohoto pojmu vede již od devadesátých let. Jako poslední v tomto bloku vystoupil Vít Bohal, doktorand Katedry anglistiky a amerikanistiky FF UK, který se místo původně plánovaného příspěvku *The Trans* Politics of Xenofeminism* soustředil především na obecnou charakteristiku xenofeminismu, reflektoval vystoupení kolektivu Laboria Cuboniks v Česku a jeho tuzemskou recepci.

Po (navzdory pozdní hodině) živé diskusi následoval poslední blok, moderovaný kurátorkou, kritičkou a historičkou umění z Ústavu pro dějiny umění FF UK Zuzanou Štefkovou. První příspěvek, *Revisiting Fe-*

minist Consciousness: Between Solidarity and Injustice, přednesla doktorandka Katedry sociologie FF UK Kristína Papcunová, která v rámci své dizertační práce provádí narativní rozhovory s českými feministkami aktivistkami z různých generací. Prezentovala dosavadní výsledky a další plán svého výzkumu. Na ni navázala Darina Alster, umělkyně a doktorandka na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně. V příspěvku *Kolektivní tělo v performanci* analyzovala kolektivní tělo především na základě svých vlastních uměleckých performancí, při čemž kladla důraz na jejich mystické prvky a spojitosti mezi současnou performancí a vědeckými metodami. Stírání hranic mezi „uměleckým“ a „vědeckým“ bylo i tématem posledního referátu. Lenka Veselá, doktorandka na Katedře teorií a dějin umění FaVU VUT v Brně, představila v příspěvku *Mezi výzkumem a uměním: výzkum uměním, výzkum s uměním* kategorii výzkumu uměním, tedy výzkumu založeného na umělecké praxi, a načrtla svůj koncept „výzkumu s uměním“, jenž naopak pojmenovává práci vědců a vědkyň, která nemá charakter uměleckého výzkumu, ale s uměním je přesto spjata.

Celodenní konferenci ukončily méně formální projevy organizátorek: Libuše Heczkové, Evy Kalivodové a Olgy Słowik. Pořadatelky vřele poděkovaly všem zúčastněným a vyjádřily své nadšení až dojetí z události, jež souhlasně považovaly za nesmírně povedenou, a to i přes zmiňovaný útok, který účastnicemi a účastníky otřásl. Organizátorky zdůraznily také, že by rády konference vnímaly jako první krok vedoucí k bližší a pravidelnější spolupráci v rámci Centra genderových studií FF UK i mimo něj.

Olga Słowik

Workshop Dějiny podnikání ve střední Evropě devatenáctého a dvacátého století. Prameny – metody – interpretace

Workshop Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se měl uskutečnit již v březnu roku 2020, avšak byl kvůli celosvětové pandemii covid-19 přesunut na konec září. Původně plánovaný komorní workshop se díky zájmu hospodářských a sociálních historiků rozrostl na více než třicet příspěvků, které byly rozděleny do čtyř bloků: Metody, metodologie; Podnik, podnikatel, podnikání; Podnikatelské prostředí a Prameny. Bohužel se nezúčastnili historici z Ostravské univerzity, kde mají hospodářské a sociální dějiny dlouhou tradici. Workshop se však nemohl uskutečnit ani v zářijovém termínu, a proto byla organizátory vytvořena online platforma, kde byly jednotlivé příspěvky vyvěšeny a zpřístupněny účastníkům k prostudování.

V první polovině října byly uspořádány čtyři online diskuse, vždy jedna ke každému tematickému bloku. Jednotlivé příspěvky byly stručně shrnuty a poté následovala krátká diskuse. Především první pronesené příspěvky byly některými účastníky přijímány značně kriticky a – patrně též díky ne zcela komfortní formě online debaty – místy zbytečně ostře komentovány. V jiných případech však došlo na velmi konstruktivní diskusi, která autorům jistě pomohla v další vědecké práci a posluchačům předestřela další možnosti výzkumu.

Paleta pronesených příspěvků byla velmi pestrá: v prvním bloku byly představeny různé metody výzkumu hospodářských a sociálních dějin a jejich uplatnění, ať již na příkladu využití databáze vězňů terezínského ghetta (Ing. Tomáš Jelínek, Ph.D.), či zkoumání rodinného podnikání z pohledu bankovního sektoru (PhDr. Pavel Dufek, Ph.D., a Mgr. Michal Novotný, Ph.D.). Uplatnění kvantitativních metod představil Ing. Tomáš Maier, Ph.D., na příkladu výzkumu odbytu piva v meziválečném období a PhDr. Ing. Martin Pola přednesl možnosti ekonometrického modelování v dějinách podnikání. Druhý blok se nesl ve znamení již konkrétních druhů podnikání či jednotlivých podniků.

Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., a doc. JUDr. PhDr. Jan Štemberk, CSc., se zabývali německou plavební společností Peute Reederei, prof. PhDr. Marcela Efmertová, CSc., představila podnik Microphonia Tesla,

o firmě Waldes a spol. hovořila Mgr. Hana Králová, Ph.D., a podnikání Adolfa Weiss-Tessbacha zkoumal PhDr. Miloš Hořejš, Ph.D. Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., Bc. Daniel Pick, Mgr. Adéla Jůnová-Macková, Ph.D., a prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D., se zabývali obecnějšími tématy jako podnikání a politika, rodinný vliv v podniku, exportní strategie a akademický kapitalismus.

V diskusi věnované podnikatelskému prostředí se též sešly velice různorodé příspěvky počínaje problematikou průmyslové špionáže (PhDr. Bc. Tomáš Gecko, Ph.D.), přes poskytování koncese na příkladu dynamitky a chemičky v Zámčích (Bc. Prokop Jandek) či vlivy zájmových společenstev ve slovenském okrese Čadca (Bc. Martin Hrtus), státními doly (Ing. Radim Ječný, Ing. Jana Švejdrová, Ph.D.) a krejčovskými spolky (Bc. Andrea Veverková) konče. Značný ohlas zaznamenal příspěvek Ing. Hany Moravcové, Ph.D., která prezentovala výsledky projektu zaměřeného na státní dotace poskytované filmovému průmyslu během první republiky.

Nejméně času zbylo na poslední tematický blok věnovaný pramenům pro hospodářské a sociální dějiny. Příspěvky byly i tentokrát velice pestré a rozhodně by si zasloužily více prostoru. Mgr. David Bohdálék prezentoval prameny pro jihočeský tužkárenský průmysl a Bc. Veronika Jungmannová se zaměřila na představení výzkumu sebezprezentace (též) jihočeského podnikatele a zahradníka Jana Böhma. PhDr. Jan Slavíček, Ph.D., hovořil o možnostech statistických pramenů na příkladu spotřebních družstev a hmotnými prameny firemní kultury se zabývala Mgr. Lenka Vrchotová. S dílčími výstupy svého výzkumu rodinného účetnictví konkrétní rodiny posluchače seznámil prof. PhDr. Drahomír Jančík, CSc. Ze soukromého účetního deníku úřednické rodiny ze středních Čech vzniklo v jeho podání poutavé vyprávění o životní úrovni bankovního úředníka v 50. letech 20. století.

Přestože autoři všech příspěvků bojovali s omezeným časem a nekomfortem online diskuse, workshop lze hodnotit jako velice úspěšný a podnětný. Po celou dobu příprav organizační tým narážel na mnoho komplikací, se kterými se vypořádal, jak nejlépe mohl. Vytknout lze snad jen pozdní komunikaci (způsobenou však chaotickým nástupem vládních opatření) a malý časový prostor pro jednotlivé příspěvky

(i když ten byl z velké části dán právě online formátem). Je zjevné, že do online diskuse se zdaleka nezapojili všichni, kteří by měli mnoho co říct na běžné konferenci, ale i přesto se jednalo o výjimečný a v mnoha ohledech velmi obohacující workshop.

Veronika Jungmannová

RECENZE | REVIEWS

Arnošt NOVÁK, *Tmavozelený svět. Radikálně ekologické aktivity v České republice po roce 1989*, Praha: Sociologické nakladatelství SLON 2017, 347 s.

Dějiny environmentalismu se v posledních letech stávají čím dál palčivější badatelskou výzvou. V českém prostředí jsou spojeny jednak s pádem komunistického režimu na konci osmdesátých let, který byl zejména během své poslední dekády nucen odpovídat na ekologické problémy, jednak s polistopadovým tržním liberalismem, v jehož rámci začala operovat řada hnutí a organizací, od umírněnějších po radikální. Zájem o ekologii nových sociálních hnutí na Západě, který souvisí s neoliberálním obratem tamější společnosti v 70. letech a novými poznatky o dopadech lidského působení na ekosystémy, se tak v českých dějinách provazuje s neoliberální transformací v 90. letech a otázkami po kontinuitách mezi pozdním socialismem a polistopadovou érou. Do této debaty vstupuje kniha sociálního ekologa a aktivisty Arnošta Nováka *Tmavozelený svět: Radikálně ekologické aktivity v České republice po roce 1989*. Na rozdíl od studií na podobné téma se zaměřuje především na anarchistické formy sociálního boje za ekologii, které vymezuje vůči liberálním metodám prosazování změny. Čerpá z angloamerické teorie, existující literatury a série rozhovorů s aktivisty. Sám autor pak nevystupuje v pozici nezaujatého vypravěče, ale jako jeden z aktivistů.

Novák reflektuje vlastní zaujatou pozici vůči tématu, která pramení z jeho aktivní účasti na přímých akcích a dlouhodobého působení v ekologickém hnutí. To, jak tvrdí, mu dává výhodu vzhledu do toho, jak hnutí fungovalo. Vychází z konceptu postnormální vědy, která si nekládá nárok na objektivitu, již považuje za nedosažitelnou. Novák se místo toho snaží přiznat a reflektovat vlastní pozici. Místo „zúčastněného pozorování“ tak nabízí „pozorované účastnění“, i když spíše v přeneseném smyslu slova, neboť práci píše z historického úhlu pohledu. V textu se proto mezi pohledy aktivistů, které zprostředkovávají citace z rozhovorů, občas objeví autor v roli pamětníka promlouvajícího v první osobě, aby problém doplnil vlastní vzpomínkou nebo perspektivou.

Novák si klade za cíl kriticky zkoumat „radikalitu“ ekologických aktivistů ve vztahu k „umírněné“ české společnosti. Pozoruje, zda se

hnutí stávají „radikální“ až zpětně, nebo zda tak byla vnímána již na začátku 90. let. Dále se snaží analyzovat proces deradikalizace, který na rozdíl od jiných autorů nechce vnímat jen jako důsledek vnější politiky, ale i vnitřní dynamiky hnutí.¹ Chce tím problematizovat údajnou „nevyhnutelnost“ této deradikalizace v českém prostředí. Narativ o deradikalizaci doplňuje představa o přerodu aktivistů z „vynálezců“ alternativ v pouhé „údržbáře“ systému.

Autor se v jednotlivých kapitolách dostává od přehledu teorií environmentálních hnutí po jeho dějiny, a nakonec k prezentaci vlastního výzkumu. Po úvodu následuje kapitola, která nastiňuje výkladový rámec radikální ekologie, jak ho chápou angloameričtí autoři. Ve třetí kapitole autor shrnuje tři vlny západního environmentalismu a zaměřuje se především na radikální environmentalisty ve Velké Británii. Čtvrtá kapitola se věnuje teoriím, které slouží k popisu radikálně ekologických hnutí. Pátá kapitola se konkrétněji zaměřuje na teorie přímé akce; autor v ní rozlišuje mezi liberální a anarchistickou přímou akcí, což posléze využije k analýze českého prostředí. V posledních dvou kapitolách se dostává k vlastnímu výzkumu – charakterizuje vývoj českého radikálně ekologického hnutí, který ilustruje na jednotlivých akcích (např. protesty proti dostavbě jaderné elektrárny Temelín), a snaží se zodpovědět otázky po deradikalizaci hnutí na základě jeho vnitřní dynamiky i vnějšího politického kontextu.

Analýza vnitřní dynamiky ekologického hnutí Novákovi umožňuje vymezit se vůči dosavadnímu výzkumu. Autor například rozporuje tvrzení Fagana a Jehličky, že Hnutí Duha bylo „radikálním, amorfním nehierarchickým hnutím“.² Naopak se snaží ukázat, jak se aktivisté (včetně autora) dostávali do konfliktu s vedením Duhy, především Jakubem Paťoučkou, který dle autorovy analýzy vedl hnutí hierarchicky a nedemo-

1 Srov. Ondřej CÍSAŘ, *Politický aktivismus v České republice. Sociální hnutí a občanská společnost v období transformace a evropeizace*, Brno 2008; Adam FAGAN, *Environment and Democracy in the Czech Republic. The Environmental Movement in the Transition Process*, Cheltenham 2004.

2 Adam FAGAN – Petr JEHLÍČKA, Contours of the Czech environmental movement: a comparative analysis of Hnutí Duha (Rainbow Movement) and Jihočeské matky (South Bohemian Mothers), *Environmental Politics* 12, 2/2003, s. 61.

kraticky. Postupně tak sleduje, jak se v českém prostředí rozcházejí ekologové a anarchisté, umírnění a radikální aktivisté. Místo institucionálních dějin organizací kladé důraz na hůře zachytitelné, efemérnější mobilizace a akce, které často unikají pozornosti badatelů, i když mají zásadní, formující vliv uvnitř hnutí i navenek.

Díky vhledu do vnitřního fungování organizací ekologických skupin autor zavádí rozlišení mezi liberální a anarchistickou přímou akcí. To mu pomáhá k lepšímu zachycení dynamiky českého radikálně ekologického hnutí i vztahu jednotlivých aktivistů a organizací k politice. Zatímco liberální aktivisté podle autora využívají přímé akce spíše jako krajního prostředku v rámci širší strategie prosazení změny uvnitř politického systému, pro anarchisty přímá akce představuje nejen prostředek, ale i cíl sám o sobě, který vůči liberálnímu řádu staví alternativy společenského uspořádání.

Pro autora je proto stěžejní koncept „radikální ekologie“ z podtitulu knihy – inspiruje se západní teorií, která se zajímá o ekologická hnutí rodící se na Západě od 70. let, ale zároveň se snaží přijít na to, v čem tkvěla radikalita ekologického hnutí v českém prostředí. Novák se ptá, zda čeští aktivisté zpochybňovali kapitalistickou transformaci po roce 1989 a hodnoty s ní spojené, jako byl ekonomický růst nebo pokračující ovládání přírody člověkem, podobně jako aktivisté v západních zemích, a zda nabízeli alternativní vize. Novák vychází z charakteristiky zeleného radikalismu britského sociologa Briana Dohertyho, kterého v celém textu hojně cituje.³ Po vzoru Dohertyho se ptá, zda aktivisté prosazovali své politické zájmy organizováním protestům, jednali mimo politické instituce, či tvořili neorganizované sítě.

Novák tak ve vývoji 90. let spatřuje následování procesu, který začal v západních zemích o dvacet let dříve. Zasazuje česká radikálně ekologická hnutí 90. let do kontextu tzv. třetí vlny environmentalismu. Ačkoliv autor upozorňuje, že hnutí jedné vlny nestřídají tu předchozí, nýbrž že jednotlivé typy v čase a prostoru koexistují, jejich charakteristiku nelze oddělit od historického kontextu, v němž vznikly. První vlna – ochranná hnutí – se datuje od konce 19. do poloviny 20. století.

3 Brian DOHERTY, *Ideas and Actions in the Green Movement*, London 2002.

Druhá vlna přichází na přelomu 60. a 70. let a souvisí s nástupem širší environmentální agendy. Cílem tehdejších organizací jako Greenpeace už nebyla pouhá ochrana přírody v užším slova smyslu, ale také boj proti jaderné energetice, znečišťování a narušování ekosystémů, obecně tedy proti dopadům průmyslové civilizace na planetu. Institucionalizace tohoto typu environmentalismu a jeho částečná kooptace tržním systémem pak vyvolala třetí vlnu, kterou charakterizují právě hnutí přímé akce a další radikální organizace, které žádají systémovou změnu zdola. Tato tzv. „nejnovější sociální hnutí“ kladou důraz na nehierarchické řízení, konsensuální rozhodování a přímou akci jako politický cíl, v němž se tyto hodnoty společenské organizace vztahů zhmotňují. Je ale otázka, do jaké míry lze český vývoj jednoduše zachytit temporálně-konceptuálními kategoriemi, které vycházejí ze západoevropských dějin.

Takový způsob psaní o sociálních hnutích ve středovýchodní Evropě kritizovala maďarská socioložka Agnes Gagyí.⁴ Vadí jí, že zvolený přístup adoptuje existující konceptuální rámce, které vycházejí ze západního modelu, a uplatňuje je jako určité normy. Novák sice zmiňuje, že mechanicky přenášet západní teorie do českého prostředí nelze, ovšem namísto hlubšího promýšlení vztahu mezi českou a západní teorií i praxí (na mnoha místech se věnuje transferu britské zkušenosti do prostředí českých aktivistů) se spokojí s konstatováním, že i přesto může daná teorie pomoci problému porozumět. S tím by se bezpochyby dalo souhlasit, pokud by konkrétní materie nebyla těmito teoriemi „testována“ (otázkami typu: do jaké míry je české hnutí radikální podle Dohertyho a dalších západních teoretiků?), ale sloužila by k jejich adaptaci či doplnění tak, aby poskytla možnost analýzy nebo komparace odlišných prostředí. Novák hnutí považuje za radikální, pokud odpovídá teoretické definici, zatímco jeho označení za „radikální“ v českém prostředí je chápáno jen jako součást politického diskurzu. Západní realita se tak stává určitým ideálním typem a konflikty v českém prostředí jejich pouhým odrazem.

4 Agnes GAGYI, Social Movement Studies for East Central Europe?, *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1, 3/2015, s. 16–36.

Novák totiž nereflexuje, že západní badatelé neposkytují obecně platnou definici, jelikož jejich charakteristika vychází ze zkoumání konkrétních hnutí v západní Evropě. Reflektování vlastních badatelských pozic by tak nemělo spočívat pouze ve vztahu mezi badatelem a předmětem bádání, ale také ve vztahu ke zvolené teorii a způsobu jejího užití. Gagyí upozorňuje, že jako „hnutí“ se často popisují ty jevy, které se vejdu do západních definic, zatímco jiné formy a způsoby politické organizace, podobně jako odlišná socioekonomická situace, jsou přehlíženy. Všimá si, že v literatuře často přicházejí sociální hnutí v regionu „pozdě“ oproti vývoji na Západě, nebo jsou od těch západních jen odvozená, aniž by byly brány v potaz místní dějiny a předchůdci těchto hnutí.

Zjednodušující vnímání českých dějin environmentalismu pak autora vede například k tomu, že absenci sociálních hnutí v pozdním socialismu víceméně ztotožní s paradigmatem první vlny a český vývoj uvrhne do režimu čekání. Pozornost zaměřená na politické omezení občanských aktivit, které by umožnily vznik širokého hnutí jako odpovědi na problémy způsobené průmyslovou civilizací, tak vede autora k závěru, že hnutí nemohla v pozdním socialismu existovat, a tak po roce 1989 česká společnost jejich vznikem pouze následuje proces, který započal v západních zemích o dvacet let dříve. Jakkoliv v Československu nemohla existovat sociální hnutí typická pro západní neoliberalní společnosti, neznamená to, že by země zůstala stranou globálního zájmu o ekosystémy, který vycházel z nových poznatků o působení člověka na přírodu. Přehlíží tím fakt, že část programu ekologických organizací druhé vlny na Západě přejímaly státem posvěcené organizace na ochranu přírody stejně jako expertní a mediální aparát, který například hovořil o mnohých z rizik plynoucích z průmyslového využívání přírody a operoval s představou planety jako provázaného systému. Byť socialistické organizace hájící přírodu stály primárně na étosu ochránářství, které by odpovídalo spíše první vlně, a jejich politický vliv byl omezený, epistemologicky se již opíraly o poznatky vlny druhé. Personální kontinuity části socialistických technokratů po roce 1989 pak nevedly jen k odlivu starší generace od vznikajících nestátních ekologických organizací, jak podotýká autor, ale i k převládajícímu způsobu uvažování

o „neexpertních“ požadavcích laiků, mezi něž se řadili i radikální ekologičtí aktivisté. Ti na druhou stranu, jak Novák uvádí, mohli díky určité mediální pozornosti, ale i oficiálním organizacím socialistického státu vůbec, nabýt svůj zájem o přírodu, který pak přerodili v političtější akce.

Radikální ekologové tak čelili docela jiné situaci než jejich západní kolegové o dvacet let dříve. Autor píše, že v Británii přímé akce zpětně radikalizovaly i umírněnější hnutí, zatímco v České republice jim tento tlak na radikalizaci scházel, a uvolnil se tak prostor ještě větší institucionalizaci a prosazování expertní racionality specializovaných nestátních organizací. Podhoubí pro vznik takových organizací se přitom též vytvářelo již před koncem státního socialismu – ať už personálně, nebo vůbec koncepcí vzniku institucí „zpětné vazby“, které měly sloužit jako určitý kontrolní mechanismus státu, díky čemuž již na konci roku 1989 vzniká sdružení ekologických organizací Zelený kruh.⁵ Zároveň je třeba dodat, že institucionalizace části ekologického hnutí a jeho profesionalizace pramení i ze způsobu, jakým se tyto organizace finančně i touhou po know-how obracejí k „metropolitním“ vzorům na Západě. Podobně know-how čerpali i radikálové, jak dokazuje Novákův případ amerického protijaderného aktivisty Paxuse Caltý, který z USA přinesl zkušenost občanské neposlušnosti.

Tmavozelený svět je tedy studií, která ukazuje specifické problémy, jimž museli čelit radikální ekologové v první dekádě po pádu státního socialismu. Důležitým mezníkem je pro autora rok 1992, kdy volby vyhrává Klausova Občanská demokratická strana. Ekologové tím ztrácejí antikomunistický étos prvních polistopadových let. V polovině 90. let se dokonce dostávají na seznam extremistických organizací, což jen vede k jejich snaze zbavit se nálepky radikálů, jasnějšímu vymezení se vůči anarchistům a přijetí liberálních pravidel hry. Novák píše o sebe-disciplinaci hnutí tváří v tvář obviňování z radikality, v němž hraje důležitou roli jak vnitřní dynamika hnutí ovlivněného Jakubem Patočkou, tak i český étos nenásilí. Fenomén profesionalizace hnutí, kdy se i akt dobrovolnictví stává užitečnou položkou do životopisu a zvyšuje tak

5 Josef VAVROUŠEK, *Životní prostředí a sebeřízení společnosti*, Praha 1990.

uplatnění na trhu práce, vypovídá o nových způsobech, jakými se Češi usouvztažňovali ke světu okolo nich a racionalizovali si své působení v něm. Je škoda, že Novák nevěnoval více prostoru původním rozhovorům, které odhalují nejvíce o vývoji jednotlivých hnutí, ale i jejich (slovy Nováka) „kosmologii“, na úkor vyčerpávajícího představování teorie. Souhra kontinuit a vyrovnávání se se státním socialismem stejně jako postavení země v neoliberálním systému a jeho konfrontace, kterou Novák popisuje v posledních dvou kapitolách v rámci sporů uvnitř hnutí i jeho vnímání zvenku, jsou relevantní nejen pro dějiny ekologických hnutí, ale i dějiny postsocialismu obecně.

Martin Babička

František Čuňas STÁREK – Martin VALENTA, *Podzemní symfonie Plastic People*, Praha: Argo – ÚSTR 2018, 280 s.

Příběh undergroundové skupiny The Plastic People of the Universe zajiště není nijak okrajový. Slouží v obecném historickém povědomí o státní socialistické minulosti jako nepřehlédnutelný orientační bod (nebo řada několika orientačních bodů). Kniha *Podzemní symfonie Plastic People* přinesla tomuto slavnému příběhu nové uchopení. Tomu, co dříve tvořily jen volně spojené epizodické historky, se dostalo uspořádání do historiograficky ukotvené narativní linie a to, kupodivu, není málo.

Práce Františka „Čuňase“ Stárka a Martina Valenty obsahuje jak události všeobecně známé, tak méně známé skutečnosti, skládá je všechny do lineární chronologické řady a vytrhává je ze subkulturního mikrokosmu undergroundu a jeho historek obtěžkaných mytickou nálehavostí.¹ Mohlo by se zdát, že takovýto, v zásadě základní, historiografický přístup není na tak významnou látku dost erudovaný, ale nepředbíhejme. I klasická reinterpretace totiž představuje pro tuto historickou látku výrazný posun, neboť právě základní historické souvislosti v tom-

1 Takové pojetí představuje typicky Jirousův *Pravdivý příběh Plastic People*; ovšem není cílem této akademické recenze se proti Jirousovu pojetí politicky vymezovat. Ivan Martin JIROUS, *Pravdivý příběh Plastic People*, Praha 2008.

to mytizovaném příběhu na mnoha místech dosud chyběly. Bylo to dáno tím, že kolem Plastic People vzniklo takové množství dílčích historek obalených kulturním kapitálem všeho druhu (morálka vítězů, kontrakulturní výkon, individuální autonomie svědomí atp.), že nebylo možné jednotlivé epizody vzájemně provázat, ani jejich historii v celistvosti shlédnout. Ukrývala se za horizonty vzájemně se překrývajících, vertikálně vystavěných příběhů.

V knize použitý, konceptuálně nekomplikovaný, výkladový model funguje také díky tomu, že kniha nemá potřebu ustálenou subkulturní mytologii vyvracet, vypráví paralelní historiografický příběh, který této subkulturní mytologii politicky (vertikálně) nekonkuruje. V případě *Podzemní symfonie Plastic People* si přitom v podstatě obyčejná lineární narace udržuje solidní literární hodnotu – tvoří ji dělení příběhu na „věty“ a „intermezza“, a tedy kopíruje šablonu hudební symfonie. Tato „symfonie“ pak v názvu knihy nefiguruje ani tak ve významu oslavném (její vážnost je dokonce sémanticky podkopávána a rekontextualizována adjektivem „podzemní“), ale spíše jako synonymum velkého a bouřlivého příběhu, kterým historie Plastiků zcela jistě byla. Jednotlivé části takto uchopeného historického materiálu si zaslouží bližší pohled.

Věty a intermezza

Knihy je rozdělena do tří „vět“ – větších celků na úrovni delších kapitol, které rámuje tři období kapely, jak je autoři vytyčili – a dvou podobně rozsáhlých „intermezz“, která čtenáře seznamují s širšími dobovými souvislostmi. První kapitola (věta) se zabývá zakladatelským obdobím kapely na konci šedesátých let a jejím vzestupem na začátku let sedmdesátých. Novým prvkem v příběhu, dříve stojícím v pozadí, se zde stává dobový hippie universalismus Ivana Jirouse, jenž se v této době stavěl do opozice vůči jakémukoliv establishmentu (tedy zpočátku nebyl úzce anti-komunistický) a vycházel z vlivu angažovaného undergroundu, který k nám tehdy rezonoval ze Západu skrze tvorbu Eda Sanderse (The Fugs) a Franka Zappy (The Mothers of Invention).

Následující části (první intermezzo a druhá věta) tematizují všeobecně nejznámější období Plastic People – disidentské – zahrnující kriminalizaci jejich tvorby, proces s undergroundem a spojování s disidentskou opozicí. Tedy období, které v povědomí široké veřejnosti mnohdy dává tvář vůbec celému undergroundu. Zde je také vyzdvížen význam Vratislava Brabence a jeho aktivního přístupu k disidentství, skrz který poznáváme, že byl více než jen rockovou hvězdou undergroundu.

Na tomto místě je nutné se pozastavit a věnovat se tomu, jakým způsobem autoři pracují s násilím ze strany režimu, kterého si Plastic People zažili více než dost. Je nesporným kladem, že toto násilí je zde přezkoumáváno analyticky a je rekonstruované také z hlediska dobových strategií bezpečnostních složek. Nejedná se o účelově emotivní vykreslení, jak by se po třiceti letech vyrovnávání si účtů s komunisty ze strany pamětníků dalo očekávat. Prameny státobezpečnostního původu prochází kritickou reflexí – nejsou brány doslovně a poté moralisticky tepány, ale interpretovány věcně a uvěřitelně. Autoři nám skrze ně dávají nahlédnout do každodennosti práce bezpečnostních složek, včetně jejich pochybení.

Perestrojkové finále

Druhé intermezzo a poslední kapitola se věnují souvislostem Gorbačovovy perestrojky a jejímu poměrně nečekanému nástupu v socialistickém bloku. Tato část knihy přesvědčivě zprostředkovává atmosféru částečného kulturního otevírání perestrojkového ČSSR, vzestupu občanských demonstrací a rozkladu autorit po Palachiádě. Autoři pochybitelně nemohli opomenout fakt, že import této sovětské reformy ohrožoval anti-reformní podstatu československého normalizačního řádu.² Významnější je ale zapojení tohoto dosud poměrně opomíjeného období do příběhu nejznámější undergroundové formace. Perestroj-

2 V tom se kniha příliš neliší od jiných pojednání o československé přestavbě. Srov. Michal PULLMANN, *Konec Experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

ka totiž byla dříve v pojednáních o nonkonformním rocku (nebo „big-bítu“, chcete-li) často přeskakována, brána jaksi letmo. Není přitom pochyb o tom, že takové odbývání perestrojky bylo často dáno zejména neochotou překonat mytologizující a moralizující výkladový model, stejně jako neschopností postavit na jeho místě akademicky i lidsky fungující vyprávění.

Značný prostor autoři věnují Rockfestům pořádaným v Paláci kultury v přestavbových letech 1986–1989. Martin Valenta již dříve ve svém akademickém článku odhalil, že festival nebyl přímým důsledkem perestrojky, nýbrž že začal vznikat již v roce 1983 po tzv. tažení proti Nové vlně.³ Rockfest měl fungovat jako usměrňující kulturní platforma, která byla modelově inspirovaná svazáckým folkovým festivalem Porta, a jeho pozdější uvedení souběžně s nástupem perestrojky proběhlo koincidentálně. Valentova znalost perestrojkového zákulisí a schopnost jej interpretovat se projevila nejen při rozklíčování organizačního pozadí Rockfestu a rozpačitém pokusu Plastic People se jej v roce 1987 zúčastnit, ale hlavně při interpretaci dopadu otevřenějších kulturních podmínek na identitu nonkonformních rockových scén. Úspěch Rockfestu u vyznavačů rockové hudby vedl k redefinování hranic toho, co je a co není underground. Po zásluze velký prostor dostávají dobové diskuse na toto téma, tehdy vedené v samizdatových časopisech *Vokno*, *Voknoviny* a *Revolver Revue*. Tato část řeší intenzivně právě posun distinktivních hranic, který oslovil jednotlivé členy Plastic People různým způsobem. Mejla Hlavsa chtěl dobové příležitosti využít a veřejně vystupovat, zatímco ostatní Plastici byly proti a chtěli si tím spíš udržet ortodoxní undergroundovou linii. Výsledkem byl rozpad kapely na jaře 1987.⁴ Kapitola svým téměř antropologickým popisem bojů o symbolickou značku Plastic People významně přispívá k poznání státně-socialistické represe v kulturní oblasti. Ať už se to týkalo potýkání se Státní bezpeč-

3 Martin VALENTA, Konečně Rockfest! Proměny mechanismů kontroly amatérské rockové hudby v 80. letech 20. století, *Securitas imperii* 30, 1/2017, s. 278–300.

4 Zde je možné srovnávat s pamětmi Iva Pospíšila, který v této době působil jako manažer Plastic People a současně spolu s Mejlou Hlavsou vystupoval ve skupině Garáž. Ivo POSPÍŠIL, *Příliš pozdě zemřít mladý*, Praha 2015, s. 143–218.

ností, která dohlížela na absenci opozičních vystoupení ve veřejném prostoru, nebo vyjednávání uvnitř undergroundového milieu.

Příliš strohý rytmus klasické reinterpretace

Kniha si až do konce drží interpretativnost, která má výrazný přínos pro celistvé uchopení příběhu a pro jeho historiografické převyprávění. Jako částečný nedostatek se z mého pohledu jeví skutečnost, že zde nejsou více zmiňovány vlivné akademické koncepty, které by mohly základni historiografickou naraci, která funguje podobně jako rytmická složka hudební skladby (přistoupíme-li na hudební poetiku koncepce knihy), obohatit o další vrstvy vyjádření. Je sice zřejmé, že kniha má silnou ambici zůstat srozumitelnou a čtivou všem, přesto by ale mohl text obsáhnout více akademických konceptů – byť třeba jen v poznámkovém aparátu.⁵ Můžeme si také postesknout, ač to není myšleno jako vážná výtka, že v knize není popsán do větších detailů technický aspekt nejrozličnějších konspirací, které undergroundovou kariéru Plastic People a společenství kolem nich provázely.⁶ Recenzi můžeme uzavřít tím, že celkově přesvědčivý výsledek této knihy je dílem spolupráce. Je zřejmé, že se v knize skloubila Valentova erudice mladého akademika se Stárkovou pamětnickou zkušeností, rozsáhlým undergroundovým archívem a kontakty na aktéry.

Jiří Andrs

-
- 5 Například další autor zabývající se střetem nonkonformní mládeže s paternalistickým tlakem socialistické diktatury, Filip Pospíšil, využil pro interpretaci tzv. tažení proti máničkám v roce 1966 klasický přístup kulturních studií, konfliktuálně stavěné birminghamské paradigma. Filip POSPÍŠIL – Petr BLAŽEK, *„Vratte nám vlasy!“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu. Studie a edice dokumentů*, Praha 2010.
 - 6 Např. v KR svazku vedeném na Jiřího Kabeše, který měli autoři k dispozici, StB zachytila tisknutí věhlasných pozvánek na jednotlivé hudební akce, které často prováděl právě Kabeš u sebe v práci. Archiv bezpečnostních složek, Kontrarozvědný svazek vedený na Jiřího Kabeše, KR-755153. Dále můžeme srovnávat s Mikolášem Chadimou, který ve svých memoárech velmi detailně popisoval techniky kopírování kazet v 80. letech. Mikoláš CHADIMA, *Alternativa II. Od „Nové“ vlny se starým obsahem k Velké listopadové sametové restauraci*, Praha 2018.

Joshua B. FREEMAN, *Behemot: dějiny továrny a utváření moderního světa*, Brno: Host 2019, 420 s.

Nakladatelství Host přišlo v roce 2019 s výjimečným počinem. Přeložilo a vydalo knihu *Behemot: dějiny továrny a utváření moderního světa* pouhý rok poté, co ji americký historik dělnického hnutí Joshua B. Freeman publikoval v originále. Zatímco většina nakladatelských domů sází na jistotu a vydává odborné zahraniční tituly s mnohaletým odstupem, brněnský Host pohostil české čtenáře a čtenářky čerstvým literárním menu. Pečlivá redakční práce, nápadité grafické zpracování a velmi dobrý překlad nabízí kulturní zážitek, i když se jedná o ekonomické a technicistní téma, jakým se tovární dějiny na první pohled zdají být.

Je třeba říct, že Freeman a řada dalších autorů chápou již několik desetiletí továrnu především jako společenský a kulturní fenomén. Freemanova kniha je hledáním odpovědi na otázku, jakým způsobem velké továrny proměnily společnost a kulturu a přispěly k vytvoření světa, ve kterém žijeme. Podobně jako Sven Beckert ve svých dějinách bavlny, také Freeman v úvodu zdůvodňuje relevanci svého zkoumání výčtem předmětů, které se vyrábí v továrně.¹ Výsledek není překvapivý: v továrně, která je v soudobé Evropě především symbolem ekologického a sociálního rozvratu, se vyrábí vše, co člověka obklopuje (s. 13–17). Freeman nepřímou čtenáře a čtenářky vybízí, aby si položili otázku, co je alternativou k omezení tovární výroby (a zmírnění klimatických změn)? Návrat k řemeslné a zemědělské práci na venkově bez většiny technických vynálezů, které člověka osvobodily od každodenní dřiny?

Ve své knize pracuje Freeman s konceptem tzv. velké továrny – podniku s největším počtem dělníků, kteří v něm v dané době pracovali (s. 19). Je ovšem otázka, o čem vlastně velké továrny vypovídají, jestliže autor přiznává, že většina továren byla menší a méně důmyslná. Freemanovo tvrzení, že velké, (obří, gigantické) továrny byly předobrazem budoucího vývoje, považuji za spornou. Na mnoha místech knihy nejsou totiž zřejmé příčinné vztahy mezi první továrnou v Derby, textilními podniky Samuela Slattera na Rhode Islandu, výrobním komplexem

1 Sven BECKERT, *Empire of Cotton: A Global History*, Allen Lane 2014.

bostonských obchodníků v Lowellu, Fordovými závody v River Rouge nebo automobilovými závody v Gorkém. V dílčích aspektech (například typizovaných vícepatrových budovách, výstavbě dělnických sídlišť v okolí továren) genetickou linii Freeman dokládá. Nicméně příčiny vzniku jednotlivých objektů a důsledky, které jejich stavba měla pro následný vývoj, zůstávají často v mlze metaforických vyjádření.

Podle Freemana byla první továrnou v moderním slova smyslu přádelna hedvábné příze, kterou v roce 1721 postavili bratři Lombeové v Derby. Autor nazval kapitolu „Jako Minerva z hlavy Jupiterovy“ a vznik továrny přirovnal k „blesku z čistého nebe“ (s. 21). Elegantně se tak vyhnul odpovědi na otázku, podle jakých vzorů bratři Lombeové pětipatrový cihlový objekt obdélníkového půdorysu s velkými okny nechali postavit. Jistě nelze podceňovat význam lidského génia. Nicméně množství historických příkladů, které namísto nenadálých objevů poukazují na architektonickou a stavební kontinuitu, vybízí k opatrnosti. Ve dvacátých letech 18. století existovala celá řada vícepatrových budov s charakteristikami podobnými přádelně bratří Lombeů. Jejich velkodílna nebyla rozhodně jediná. Podniků, které byly označovány jako továrny (fabriky, faktorie), existovalo velké množství. Na různých místech Evropy se začaly objevovat již ve druhé polovině 17. století.

Na rozdíl od Freemana považují někteří historici za první moderní továrnu teprve podnik Richarda Arkwrighta v Cromfordu. Industriální archeologové, jejichž výzkumy jinak Freeman hojně cituje, zdokumentovali postupnou, několik desetiletí trvající genezi modelu tovární budovy v průběhu 18. století. Spíše než o diskontinuitní singulární událost zdokumentovali několik desetiletí trvající stavební a technické úpravy probíhajících současně na mnoha místech. Tyto úpravy se vzájemně ovlivňovaly a doplňovaly. Jejich vyústěním byl nový typ tovární budovy.²

Freeman tvrdí, že až do dvacátých let 19. století převládalo v anglo-americké textilní výrobě ruční tkaní: velké továrny zdaleka nepředstavovaly nejrozšířenější způsob výroby (s. 28–29). Toto tvrzení koriguje klasický (marxistický) výklad industrializace, který zdůrazňuje průkopnický význam Anglie (a Belgie) a ostatní země staví do role více či méně

2 Colum GILLES – Ian H. GOODHALL, *Yorkshire Textile Mills: The Building of the Yorkshire Textile Industry, 1770–1930*, London 1992, s. 20–23.

učenlivých žáků snažících se dohnat průmyslové premianty. Jestliže by však platilo Freemanovo tvrzení, znamenalo by to, že se evropské země nacházely ve dvacátých letech 19. století na podobné průmyslové úrovni. Podobně jako ve Velké Británii a Spojených státech také v Čechách, na Moravě a ve Slezsku převládalo v této době v textilní výrobě stále ruční tkaní.³ Přestože se v odborné literatuře můžeme setkat s označením Čech jako kontinentální Anglie nebo Brna jako moravského Manchesteru, lze oprávněnost těchto výroků (a Freemanovy teze) prokázat jediné srovnáním průmyslové revoluce na britských ostrovech a v českých zemích na základě předem jasně určených kritérií.

Podobně by se dalo polemizovat s Freemanovou tezí, že Boston Manufacturing učinila ve třicátých letech 19. století „převratné rozhodnutí jít cestou obchodní korporace a propojila výrobu zboží se světem velkého kapitálu“ (s. 70). Rotschildovský vstup do vítkovických železáren o několik let později byl podobným spojením kapitálu a výroby. Podle všeho se korporace etablovaly ve velkoprámyslovém podnikání dříve, než se obecně soudí.

Freemanova kniha se zamýšlí nejen nad dějinami konkrétních továren, nýbrž také nad obecnými dějinami „industriálního kapitalismu“. Jestliže Freeman píše, že úspěch Fordovy montážní linky vedl k „erupci dalších inovací“, na kterých se podíleli Fordovi technici (s. 144), ukazuje, že kapitalistický způsob výroby potlačující údajně tvůrčí síly nebyl univerzalistický. Z Freemanova zkoumání vyplývá, že „kapitalistické odcizení“ se projevovalo velmi partikulárně – v první polovině 19. století v textilních továrnách, resp. v podnicích lehkého průmyslu, které byly předobrazem Marxova *Kapitálu*. Během druhé poloviny 19. století sice „kapitalismus“ expandoval a podroboval si nové ekonomické a společenské oblasti, přesto stále nechával prostor pro tvůrčí práci. A to i ve svém nitru jakým byly před první světovou válkou továrny na výrobu automobilů.

Teoretici kapitalismu se obvykle domnívají, že v automatizované, neustále se opakující činnosti není pro tvůrčí práci místo (i když nepo-

3 Jaroslav PURŠ, K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích, *Československý časopis historický* 2, 1/1954, s. 93–143.

pírají, že zkušenost s odcizenou prací může tvořivost podnítit). Nicméně Freemanovy *Dějiny továrny* přesvědčivě dokládají, že v samotném lůně kapitalismu se rodí inovace, které kapitalismu vlévají čerstvou krev do žil. Freemanovo zkoumání je v tomto ohledu velmi poučné: prozrazuje leccos o rozporech imanentních kapitalismu. Zároveň poukazuje na jeho nezdolnost. Místa tvůrčí činnosti mohou sice určitý způsob „kapitalistické“ výroby poslat na smetiště dějin, jiný ale zároveň uvést v život.

Přestože z evropského, či úžeji českého akademického pohledu, mohou místa tvůrčí práce mizet, Freeman ukazuje, že v globálním měřítku je jich stále mnoho. Rozšíření tovární výroby v Číně, Vietnamu, Nigérii nebo Brazílii sice podrobilo početnou část místního obyvatelstva, nejednalo se však o jednosměrný proces (alespoň zpočátku). Lidé do továren přicházeli za vidinou lepšího života. Opustili své zemědělské a řemeslné domácnosti, ve kterých se užívali jen s velkými obtížemi a odešli pracovat do továren. Spolu s nimi se v továrnách a jejich okolí objevila i střední třída, jejichž příslušníci tvůrčí práci mnohdy vykonávali.

Na Freemanově práci je třeba ocenit, že nezkoumá pouze dějiny západní továrny. Vedle situace v postkoloniálních („rozvojových“) zemích si všímá také sovětských továren, které se mnohdy inspirovaly americkými vzory a byly vybudovány s pomocí amerických expertů (s. 197–212). Mohlo se jednat o krátkou epizodu, na kterou daly dějinné přerývy rychle zapomenout. Nicméně fordismus už zůstal s východoevropským komunismem spjat a s většími či menšími úpravami ho přetrval (s. 264–266, 269). Tak zvaný přechod k „tržní ekonomice“, který bylo možné v Číně pozorovat od sedmdesátých let a který se ve východní Evropě uskutečnil v devadesátých letech, kráčet v mnoha ohledech po vyšlapaných cestách.

Z perspektivy dějin továren nepředstavovala komunistická diktatura kvalitativně nový společensko-ekonomický řád, nýbrž specifickou formu tovární výroby. Freeman připomíná, že v šedesátých letech odložili teoretici konvergence politický slovník zveličujícími rozdíly mezi „kapitalismem“ a „komunismem“. Místo nich sáhli k subtilnějším analytickým kategoriím, které na západní i východní země pohlíželi jako na

pozdně industriální společnosti a ekonomiky (s. 244–245). Prostřednictvím těchto kategorií bylo možné zkoumat vedle ideologických rozdílů také socioekonomické podobnosti. Podobně jako na Východě, také na Západě proběhla po druhé světové válce velká vlna zestátnění. Vzrostla síla odborů, které prosadily ochranu pracujících. Mnozí dělníci a dělnice dosáhli středostavovského statusu. Největší průmyslové podniky poskytovaly svým zaměstnancům bydlení, zdravotní a starobní pojištění, vzdělání a rekreaci (s. 250–257).

Jestliže Freeman líčí současné zbídačení továrních dělníků v asijských, afrických nebo jihoamerických továrnách, měl by své vyprávění uvést v relaci k celku společnosti (s. 51–53). Tovární dělníci a dělnice představovali pouze určitou část společnosti, byť mohla být v některých městech a regionech velmi početná. Zkušenost s prací v továrně lze ale stěží celospolečensky zobecnit. Dějiny továrny by se měly oprostít od marxistické perspektivy vyloučených a utlačovaných dělníků. Zkoumání „třídních bojů“ na venkově, rolnických vzpour a povstání sedláků, s kterými marxističtí historici a historičky začali před více než šesti desetiletími, ukázaly, že kolektivní protesty nelze zdaleka omezovat na dělnickou třídu 19. století, jak Freeman tvrdí (s. 57). Foucaultovská kritika navíc rozšířila tematický rejstřík o jedince a skupiny, kteří byli marginalizováni mnohem více než tovární dělnictvo.

Nicméně i tato kritika může zkreslovat. Jak ukazují historické práce, ze kterých Freeman vychází, dějiny továrny by měly kombinovat globální (globální a lokální přístup) a celospolečenskou perspektivu. Freemanova práce nabízí řadu podnětů k budoucím výzkumům – právě proto, že k nim kvůli svému syntetickému a zobecňujícímu charakteru nepřihlíží. Dějiny továrny by neměly příliš abstraktně a obecně mluvit o dělnictvu. Naopak by měly zkoumat osudy konkrétních dělníků a dělnic. Pro mnohé z nich byla práce v továrně vytržením ze společenského útlatku. A přestože jeden typ podřízenosti vyměnili za jiný, mohl mít ten v továrně mírnější podobu (s. 275).

Vedle dělníků by se měly dějiny továrny také zabývat dalšími osobami – účetními, mistry, manažery. Ti všichni měli svoji individuální tvář. Jejich vzájemné vztahy byly mnohem komplexnější, než aby bylo možné narýsovat rovnoběžnou přímkou, která jasně oddělí tyjící a vykořisťo-

vané. Změnu přístupu si zaslouží také binární pohled na bílé továrníky a barevné pracující. Významnými globálními hráči nejsou pouze tovární korporace z bohatého Severu, ale také koncerny z kdysi „chudého“ Jihu. Korejští, indonéští, malajští či indiští byznysmeni (o japonských a čínských nemluvě) zakládají po celém světě továrny (a podílí se na devastaci životního prostředí) se stejnou vervou jako jejich evropské a americké předchůdci a soupeřníci.

Zdeněk Nebřenský

Andrzej WALICKI, *Marxismus a skok do království svobody. Dějiny komunistické utopie*, Praha: Argo 2019, 800 s.¹

Nedávno zesnulý polský historik Andrzej Walicki (1930–2020) se zapsal do polské historiografie jako autor publikací mapujících vývoj ruské filosofie a politického myšlení, zejména v období 19. století, a díky jeho akademickému angažmá v USA a v Austrálii (v letech 1981–1986 přednášel na Australian National University v Canberře, od roku 1986 na University of Notre Dame v Indianě) se s jeho pracemi mohla již v 70. letech seznámit i anglicky čtoucí veřejnost.² Vedle nich však nabídl v roce 1995 anglickému (a o rok později i polskému) publiku rozsáhlou a ambiciózní syntézu dějin marxistického myšlení o svobodě, která je jeho testamentem v oboru analýzy politického myšlení; marxismus významně formoval názory i životní osudy celé generace tzv. varšavské školy dějin idejí, do níž (vedle českému čtenáři důvěrněji známého Leszka Kolakowského) Walicki patřil. Kniha *Marxismus a skok do království svobody* vyšla v roce 2019 i česky (autor k ní ještě stihl napsat speciální předmluvu, v níž vzpomíná na vlastní zkušenosti se studiem

1 Recenze vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR (GA19-02794S) a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., RVO: 68378114.

2 Andrzej WALICKI, *A history of Russian thought from the Enlightenment to Marxism*, Stanford 1979. TÝŽ, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna. Od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973; TÝŽ, *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Notre Dame (Indiana, USA), 1989.

na stalinských vysokých školách, která ho dovedla až na pokraj nervového zhroucení), a stala se tak pravděpodobně nejvýznamnějším výstupem idejí varšavské školy přeloženým do našeho jazyka: vedle *Evropy a jejích národů* Krzysztofa Pomiana (vydané r. 2001) a několika Kolačowského studií (nikoliv ovšem jeho stěžejního díla *Hlavní proudy marxismu*) byly dosud v češtině k dispozici jen dílčí studie a antologie z konce 60. let (např. *Marxistická filosofie na nových cestách* Bronislawa Baczka, vydaná r. 1969).³ *Marxismus a skok do království svobody* je proto bezpochyby důležitým nakladatelským počinem a jeho cestu k českému čtenáři usnadňuje i kvalitní překlad Marcely Bramborové, která domácím publiku před třemi lety zprostředkovala i *Barbarskou Evropu* Walického krajana Karola Modzelewského.⁴

Rozsáhlá kniha (bez poznámkového aparátu má takřka 700 stran čistého textu) si klade za cíl analyzovat, s jakým pojetím svobody pracovali jednotliví klasici marxistického myšlení v 19. a 20. století: Walicki se v názvu knihy nechal inspirovat Engelsovou charakteristikou komunismu jako „skoku z království nutnosti do království svobody“ a jal se prozkoumat, jaké konkrétní obrysy má u jednotlivých autorů tato svoboda, jež stojí v jádru celého komunistického společenského projektu. Takto stanovené badatelské otázky se však autor drží hlavně v prvních třech částech, v nichž zkoumá politické myšlení Karla Marxe, Friedricha Engelse, Karla Kautského, Georgije Plechanova a Rosy Luxemburgové, zatímco v kapitole věnované Leninovi se posouvá od úzce chápaných dějin politického myšlení k více syntetizujícímu žánru, v němž vedle teoretických postulátů vůdce Říjnové revoluce analyzuje i jejich odraz v praktické politice bolševické strany v letech Leninovy vlády (v čemž si pomáhá sekundární historickou literaturou). Hlavní výkladová linka, sledující vývoj konceptu svobody v politickém myšlení zkoumaných aktérů, se tak stává místy nezřetelnou: to platí v ještě větší míře i o kapi-

3 Krzysztof POMIAN, *Evropa a její národy: ve znamení jednoty i různosti*, Praha 2001; Leszek KOŁAKOWSKI, *Malé úvahy o velkých věcech*, Praha 2004; TÝŽ, *Nebeklič*, Praha 2003. TÝŽ, *Metafyzický horor*, Praha 1999 (poprvé vyšlo česky r. 1969); Bronisław BACZKO, *Marxistická filosofie na nových cestách*, Praha 1969; Tadeusz KRONSKI, *Fašismus a evropská tradice*, Praha 1967; Jerzy SZACIKI, *Utopie*, Praha 1971.

4 Karol MODZELEWSKI, *Barbarská Evropa*, Praha 2017.

tole analyzující stalinskou interpretaci marxismu a využitelnost konceptu totalitarismu pro popis komunistického vládnutí, i pro poslední část věnující se procesu „detotalitarizace“ (pojem, který si Walicki vypůjčil od Hannah Arendtové) a rozpadu komunistické vlády na konci 80. let. Poslední tři části knihy jsou tak v podstatě souborem dílčích studií a autorových úvah, jen volně spojených červenou nití rozboru marxistické koncepce svobody – nutno však dodat, že úvah velmi kvalitních a inspirativních, a to včetně Walického analýzy sovětské *perestrojky*, od níž ho v momentu psaní knihy dělilo jen několik let a k níž neměl k dispozici takové množství sekundární literatury, jako k ostatním částem knihy.

Otázky však vzbuzuje autorův výběr klíčových aktérů. Orientace na několik „velkých postav“ je v žánru intelektuálních dějin běžná a legitimní a Walického volba Marxe, Engelse, Lenina a Stalina jako klíčových zdrojů marxistického myšlení je přirozená, stejně jako pozornost věnovaná dvěma prvním „revizionistům“ marxismu: Kautskému a Bernsteinovi. Zarazí však, že Walicki zcela pomíjí marxistické myšlení, které akcentovalo ekonomickou samosprávu a snažilo se ji kombinovat s principy hospodářského etatismu: z jeho vymezení marxismu tak zcela vypadává samosprávná větev myšlení, kterou představovali především Milovan Djilas a Edvard Kardelj. Lze namítnout, že jugoslávští marxisté nebyli natolik významnými aktéry, aby našli své místo v syntéze věnující se marxistickému myšlení jako celku, problémem ale je, že Walicki se v principu odmítá zabývat jakýmikoliv koncepcemi marxismu, které zpochybňovaly hospodářský etatismus, neboť se podle něj natolik odchylují od výchozích Marxových a Engelsových myšlenek, že je za marxistické nelze vůbec považovat. Jeho argumentace přitom není zcela přesvědčivá: poukazuje sice na to, že Marx v řadě svých textů předpokládal etatistickou organizaci výroby, kterou mělo uvodit zrušení tržní směny a peněz již v první fázi přechodu ke komunismu (později označeného za socialismus), zároveň se však nedostatečně vypořádává s Marxovým důrazem na pojetí komunismu jako „sdružení svobodných výrobců“, které inspirovalo právě marxisty akcentující namísto centralizovaného etatismu principy ekonomické demokracie a samosprávy. Walického úvaha, podle níž by praktická realizace Marxovy představy

komunismu musela vyústit v centrální plánování leninského typu (s. 122–124), zůstává právě jen Walického úvahou, kterou však řada pozdějších teoretiků hlásících se k marxismu nesdílela a Marxovy výroky v tomto smyslu interpretovala výrazně odlišně. Pochybná je i Walického interpretace Engelsova článku *O autoritě* (s. 433), v níž se měl údajně vyslovit proti dělnické demokracii: z tohoto článku však vyplývá spíše Engelsův odpor proti zrušení jakýchkoliv hospodářských hierarchií, nikoliv proti ustavení dělnického kolektivu jako rozhodovací autority.⁵

Namísto toho, aby uchopil (zdaleka ne jediný) moment vnitřní rozpornosti Marxových myšlenek jako klíč k výkladu těch větví marxistického myšlení, které před hospodářským etatismem upřednostňovaly jiné způsoby organizace ekonomiky, je však Walicki označuje jako nemarxistické, neboť odmítnutí dělnické samosprávy podle něj „logicky vyplývá“ (s. 123) z marxistické koncepce svobody. Na takovéto domýšlení má jistě autor právo, problematické však je, že na jeho základě opomíjí významný proud marxistického myšlení a jeho analýza tím pádem nezahrnuje (jakkoliv zmenšený) celek marxismu, ale jen některé jeho aktéry: a to sice převážně ty, kteří vystupují v „klasickém“ autorském kánonu marxismu-leninismu, ať už jako kladní či záporní („renegát“ Kautsky, „revizionista“ Bernstein) hrdinové. Z podobných důvodů Walicki pomíjí i řadu poválečných marxistů jako Rudolfa Bahra, Radovana Richtu nebo Karla Kosíka, kteří by ke konceptu svobody měli mnoho co říct: pro autora jsou však poslední dva pouhými „eklektiky“ a jejich myšlení nevěnuje pozornost, neboť jejich reinterpretace Marxe jde za Walickým narýsovanou hranici vymezující marxismus, jehož esenci má být hospodářský etatismus.

Arbitrární vymezení marxismu, a tím i selekce relevantních aktérů poukazují na další sporný rys knihy, kterým je autorova oscilace mezi rolí intelektuálního historika, mapujícího vývoj marxistického proudu politického myšlení, a rolí oponenta marxismu, tepajícího jej za opovrhování individuální svobodou a politické autoritářství. Jakkoliv je i s ohledem na autorovu životní zkušenost druhý jmenovaný postoj pochopitelný, půso-

5 Karl MARX – Friedrich ENGELS, *Spisy*, sv. 18, Praha 1966, s. 335–338.

bí pasáže, v nichž polemizuje s Marxem či Leninem v celku knihy rušivě a není jasné, co mají čtenáři osvětlit (kromě Walického nesouhlasu s marxismem, který je patrný již z předmluvy). Ne zcela přesvědčivě vysvětlená je i autorova orientace na polský kontext, zejména v kapitole věnované R. Luxemburgové: tvrzení, že Polsko „bylo vždy (sic!) nejslabším článkem mezinárodního komunismu“ (s. 24), jsou neudržitelná: autor si je sice vědom toho, že do značné míry odrážejí jeho vlastní životní osudy, na otázku, proč přesně si autobiografický prvek v intelektuálních dějinách „zaslouží posílit“ (s. 25), však odpověď nedává.

Naopak nejsilnější je Walicki v prvních částech knihy, v nichž se věnuje samotné rekonstrukci pojetí svobody u klasiků marxismu. Jeho hlavní teze tvrdí, že navzdory pozdějším (neo)marxistickým reinterpretacím Marxe bylo jeho cílem dosažení druhové, nikoliv individuální svobody: osvobozujícím se subjektem tedy mělo být lidstvo jako druh, nikoliv člověk jako jednotlivec, který by se emancipoval od svazujících společenských vztahů. Kapitalismus byl podle Marxe vrcholným momentem osvobození se člověka od nadvlády přírody, zároveň však znamenal vrcholné znesvobodnění lidského druhu skrze připoutanost k anarchickým a zvěcnělým společenským silám volného trhu. Tím, že tyto slepé síly podrobí racionální kontrole, osvobodí nastolení komunismu lidstvo z panství „druhé přírody“ společenských sil a umožní mu rozvíjet svou vnitřní podstatu. Klíčovou svobodou, které chtěl Marx dosáhnout, tak nebyla liberálně chápáná svoboda jednotlivce v soukromé sféře života, ale „svoboda lidského druhu, uskutečňující se v historii zvýšením racionální kontroly nad přírodními a sociálními silami“ (s. 43), která byla plně slučitelná s podřízením lidských jednotlivců despotismu či diktatuře vedené proletariátem. Marxovo myšlení není podle Walického protikladné demokracii, která klade důraz na legitimitu moci odvozené z lidu, ale je protikladné liberalismu, který hranice státní moci, za něž už nesmí vstoupit: radikalismus mladého Marxe tak Walicki charakterizuje jako „blízký koncepci demokratického totalitarismu“, tj. od vůle lidu odvozené státní moci nezastavující se před branami soukromí jednotlivce (s. 50).

Svobodu chápe dle Walického Marx nikoliv jako absenci vnějšího, arbitrárního nátlaku, ale jako opozitum nekontrolovaných slepých sil:

součástí osvobození je tak i vymanění se z nadvlády věcí majících podobu zboží, které vznikly jako produkt lidského odcizení vlastní podstatě. Vznik odcizeného zboží byl však dle Marxe nutnou součástí procesu, během něhož se lidstvo osvobozovalo z nadvlády nad přírodou: komunistická revoluce, rušící zboží a přinášející „dealienaci“ člověka, je tak dialektickým završením soudobé etapy dějin. Svoboda nastolovaná komunismem měla dle Walického mít podobu zrušení závislosti na věcech (a penězích) prostřednictvím kolektivní kontroly dříve anarchicky působících společenských sil: její součástí tedy mělo být i zrušení soukromí (coby množiny soukromých věcí) a prostoupení dříve soukromého prostoru kolektivní kontrolou (s. 102). Ochrana jednotlivců před nátlakem kolektivu a působením veřejné moci nebyla pro takto pojatou svobodu důležitá, ba dokonce jí i mohla protiřečit.

Druhé pojetí svobody, obsažené v Marxově myšlení, pak dle Walického přijali i následující interpreti marxismu (český čtenář se s ní může setkat např. při četbě Neumannova *Anti-Gidea* z r. 1937),⁶ včetně Engelse, který akcentoval svobodu jako „funkci vědění“ (s. 227). Svoboda podle něj spočívala v pochopení objektivní nutnosti a ve schopnosti rozumově využít znalosti nabyté empirií: i v tomto pojetí nehrálo omezení mimoekonomického, tj. např. státního, nátlaku velkou roli pro to, zda lidé jsou, nebo nejsou ve skutečnosti svobodní. Subjektem svobody mohl být dle Marxe i Engelse pouze člověk jakožto „druh bytí“, nikoliv jako egoistický jedinec: zvyšování jeho individuální svobody by naopak bylo patřičné ohodnotit jako narůstající odcizení a dehumanizaci (s. 231). Walicki upozorňuje i na odlišnosti mezi Marxem a Engelsem v jejich pojetí filosofie dějin: zatímco Marx měl spatřovat v komunismu dějinnou negaci kapitalismu, pro Engelse, inspirovaného pracemi amerického antropologa Lewise Morgana, představoval negaci celé civilizace následující po rozpadu prvobytně pospolné společnosti. (s. 242). Druhá svoboda byla východiskem i pro Kautského a Plechanova, jakkoliv se v jiných otázkách od Marxe a Engelse odkláněli, např. v odmítnutí blanquistické myšlenky revoluce prováděné avantgardou uvědo-

6 Stanislav Kostka NEUMANN, *Anti-Gide neboli optimismus bez pověr a ilusí*, Praha 1950, s. 57–80.

mělých, kterou sice Marx s Engelsem neprosazovali do té míry jako později Lenin, zároveň ale nebyla s jejich texty neslučitelná.

Výklad o Leninovi je strukturován především jako polemika s pokusy o ožívání jeho odkazu perestrojkovými komunisty a západními marxisty. Walicki dokládá, že leninská Nová ekonomická politika, která těmto dvěma skupinám měla sloužit za vzor a důkaz aplikovatelnosti leninských idejí, byla samotným Leninem chápána nikoliv jako cesta k realizaci komunismu smírnější metodou než válečným hospodářstvím, ale jako dočasné sejítí z hlavní cesty, které bude při první příležitosti zrušeno. Skutečnou rezignaci na myšlenku komunismu, spočívajícího ve zrušení tržní směny, byla až Gorbačovova politika přestavby, která ztotožnila ideál socialismu (sic!) s existencí tržního hospodářství, což byla dle Walického kapitulace nejen z leninského, ale i z marxistického hlediska (s. 691). Gorbačovovu koncepci humanistického socialismu autor hodnotí jako „zavrnutí komunismu ve jménu civilizace“ (s. 692). Lenin oproti tomu usiloval o nastolení netržních ekonomických vztahů během celé své vlády, a to i v době, kdy němečtí sociální demokraté tuto vizi již opustili: autorita jediné úspěšné socialistické revoluce jí tak dle Walického názoru prodloužila život o desítky let (s. 532). Walického vyličení Leninovy vlády je asi nejvíce z celé knihy poznamenáno jeho aposteriorní polemikou s historickým aktérem, jehož dílo zároveň zkoumá, a jeho skutečnými či domnělými přívrženci, zároveň ale dobře ukazuje, že i praktická politika vůdců Říjnové revoluce byla inspirována výše popsáním konceptem druhové svobody. Ve sporu o kontinuitě či diskontinuitě mezi Leninovou a Stalinovou politikou pak zastává obezřetně formulované stanovisko, podle něžž byl stalinismus logickým a integrálním, i když zdaleka ne jediným možným pokračováním leninismu.

Zajímavou odbočkou od hlavního tématu knihy je Walického úvaha o podobě specifické komunistické subjektivity, v níž hrálo zásadní roli mystérium strany jako vehiklu, posouvajícího lidstvo dějinami ke komunismu. Pro komunistu je teze o dějinné úloze strany základním východiskem a metanarativem, v němž se odehrává i jeho vlastní život. Dostane-li se subjektivní vnímání do rozporu se směřováním dějino-
tvorné strany, je autenticky komunistickým postojem reinterpretovat

vlastní osud tak, aby byl v souladu s proudem dějin, i za cenu vlastního zničení. Walického úvahy se odvíjejí od průběhu stalinských procesů 30. let a zejména od jednání obžalovaných, kteří podle něj skrze své přiznání doufali v alespoň posmrtnou účast na kolektivní nesmrtelnosti strany. Tento rys subjektivity nazývá „dvojím vědomím“, považuje jej za specifičnost komunismu a nachází jej i ve stalinistickém Polsku: aby však neupadl do pastí statického výkladového modelu, doplňuje jej (původně islámským) konceptem „ketman“ převzatým od Czesława Miłosze, který vyjadřuje schopnost aktérů vkládat do forem autoritativního jazyka své vlastní obsahy (s. 613).⁷ V některých místech je však s Walickým snadné polemizovat a poukázat na to, že jím nazíraná rozpornost jednotlivých axiomů komunistické ideologie, s níž se komunisté muse-li vyrovnávat orwellovským „doublethinkem“, není zdaleka výsadou komunismu, ale objevuje se v řadě ideologických a náboženských systémů nemajících s marxismem nic společného. Podobně i koncept „ketman“ působí v prostředí intelektuální historie neorganicky a mnohem vhodnější by bylo využít pro popis těchto praktik pojmu „Eigensinn“, který však v době, kdy Walicki svou knihu psal, nebyl ještě v odborné diskusi zdaleka tak užívaný jako dnes.

Naopak velmi současně působí Walického hodnocení kladů a záporů teorie totalitarismu, u níž varuje před jejím statickým chápáním jako neměnného stavu. Produktivní využití konceptu totality spatřuje v jejím definování jakožto ideálního typu, vůči němuž budeme jednotlivé fáze komunistických diktatur poměřovat; podobným způsobem ostatně, jak ukazuje, k tomuto konceptu později přistupovali i sami jeho autoři Hannah Arendtová a Zbigniew Brzezinski. Walického konstatování, že Marxovo myšlení obsahuje předpoklady k ustavení silně totalitní vlády, tak v kontextu celé knihy funguje jako zralý soud opřený o důkladnou analýzu pramenů.

Závěrem se nelze vyhnout otázce, zda by kniha nebyla pro čtenáře přístupnější, kdyby omezila rozsáhlé citace z pramenů a primární literatury, neobsahovala pasáže věnující se nikoliv autorově analýze marxismu, ale jeho polemice s tímto politickým myšlením, a neopakovala

7 Czesław MIŁOSZ, *Ztročený duch*, Praha 1992, s. 59–82 (poprvé publikováno v angličtině r. 1953).

již jednou formulované teze na několika místech. Sedm stovek stran čistého textu ji činí o poznání méně atraktivní pro širokou i odbornou veřejnost, než by byl její alespoň poloviční výtah, i tak ale představuje čtenáři myšlenky, které jsou podnětné a inspirativní i pětadvacet let od prvního vydání.

Václav Rameš

Miloslav SZABÓ, *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokušenie radikálnej politiky (1935–1945)*, Bratislava: SLOVART 2019, 208 s.

Zatímco v České republice se vede veřejná debata zejména o charakteru a společenských dopadech komunistického režimu, v poslední době soustředěná především na etapu normalizace, na Slovensku se poměrně dost diskutuje o Slovenském štátu i o významu jeho prezidenta, katolického kněze Tisa.¹ Souvisí to i s politickými kontexty diskuse, neboť slovenská extrémní pravice, která je zastoupena i na parlamentní půdě, se hlásí zcela veřejně k některým myšlenkám válečného státu. Na jaře 2021 například rozvířilo tuto diskusi udělení Ceny Andreje Hlinky kontroverznímu slovenskému historikovi Františku Vnukovi u příležitosti jeho 95. narozenin (nar. 1926).

Mladší generace historiků na Slovensku se začíná intenzivněji zabývat teoretickými otázkami povahy fašistických režimů.² Stejně tak vyšly i práce k některým segmentům života Slovenského štátu, jako byla Hlinkova garda, i biografie některých jeho hlavních protagonistů, Alexandra Macha a Jozefa Tisa, byť u druhého zmíněného z pera zahraničních autorů.³ Zajímavým odborným příspěvkem je i recenzovaná kniha

1 K recepci osoby Jozefa Tisa na Slovensku před rokem 1989 i po něm viz Jan RYCHLÍK, Jozef Tiso: můj nepřítel – tvůj hrdina?, *Soudobé dějiny* 25, 3–4/2018, s. 348–365.

2 Jakub DRÁBIK, *Fašizmus*, Bratislava 2019.

3 Anton HRUBOŇ, „Za Slovenský štát, za Novú Európú!“, *Hlinkova garda v období nemeckej okupácie*, Banská Bystrica 2015; TÝŽ, *Alexander Mach: Radikál z povolania*, Bratislava 2018; James Mace WARD, *Jozef Tiso: kněz, politik, kolaborant*, Praha 2018; Andrzej KRAWCZYK, *Kněz prezidentem: Slovensko Jozefa Tisa*, Praha 2019.

slovenského historika Miloslava Szabó. Kontroverze vzbudil již názvem svého díla, neboť pojem „klerofašismus“ se stal často používanou součástí propagandistického arzenálu pounorového režimu v Československu, který pod toto označení zahrnoval i ty aktivity katolického prostředí, které s fašistickými tendencemi neměly tolik společného. Podobně problematické použití v době vládnoucí komunistické moci měl i pojem „klerikalismus“, který se ve spojitosti s „klerofašismem“ také používal. Je tedy poněkud ke škodě věci, že důvody k užití pojmu „klerofašismus“ v úvodu blíže nerozvedl, byť se touto badatelskou otázkou již zabýval například ve svém článku uveřejněném v roce 2017 v *Historickém časopise*.⁴ Své metodologické základy pak Szabó implikuje na konkrétní politickou a sociální praxi fašistického režimu na Slovensku, a to na příkladu duchovních. Tematiku těchto biografií zasazuje do širšího kontextu utváření autoritativně-nacionálních tendencí v katolickém prostředí meziválečné éry. Po první světové válce se totiž výrazně měnila pozice katolické církve, která si musí definovat nově vedle politické dimenze svého působení také další sféry. A právě Slovensko bylo příkladem prosazování těchto trendů. Drtivé sociální dopady krize jen urychlily přesvědčení konzervativních katolických kruhů, že zprofanované, především liberální elity v politice, hospodářství i kultuře nedokážou najít žádný přijatelný recept jako východisko z marasmu doby. V tomto směru se pak i na Slovensku s protiliberální útočností symbioticky propojoval antisemitismus jako hledání zodpovědnosti za zmíněné problémy v postojích židovského etnika. Zástupci antidemokraticky naladěného směru uvnitř katolické církve, typologicky podobní nejen na Slovensku, ale i ve velké části evropských zemí, projevovali velkou skepsi k myšlenkám liberálního humanismu, individualismu, politického a ekonomického liberalismu. V tomto prostředí byla také silně deklarována polemika s ideologickými východisky socialismu a komunismu. Alternativou k politickému uspořádání liberální demokracie se pak nabízel stavovský řád, který mimo jiné eliminoval pluralitní působení politických stran.

4 Miloslav SZABÓ, „Klerofašismus“? Katolicizmus a radikalna pravica v stredoeuropskom kontexte (1918–1945), *Historický časopis* 65, 4/2017, s. 675–687.

Tři postavy katolických duchovních v monografii M. Szabó reprezentují použití pojmu „klerofašista“, neboť společným jmenovatelem byla jejich výrazná afinita k fašismu i nacismu, stejně jako podpora antiliberalních a antisemitských diskursů. Prvním z nich je Karol Körper. Patřil k průkopníkům Katolické akce na Slovensku jako prostředku ofenzivního pojmání katolických strategií v interakci s okolní společností, a současně i k obdivovatelům italského fašismu. Snaha o sebevědomější styl na duchovní rovině se přenášela i na politickou úroveň. K jeho radikalizaci přispěly i události španělské občanské války a rozsáhlé pronásledování katolické církve ze strany republikánů. Tyto skutečnosti se ostatně staly katalyzátorem antidemokratických nálad i v českém katolickém prostředí. Po vzniku Slovenského štátu působil jako přednosta kulturního odboru na ministerstvu školství, ale především byl duchovním správcem Hlinkových gard. Aktivně se snažil propojovat fašistický a katolický diskurs, stejně jako katolickou a nacionální symboliku. Zachytil zde přitom i určitou ambivalenci přihlašování se katolického kléru k nacistické ideologii, která na jedné straně obsahovala tendence, s nimiž bylo možné se z jeho pohledu ztotožnit, tedy primárně antikomunismus či antisemitismus, ale na druhé straně v ní byly přítomné prvky, které byly pro katolické kruhy problematické, a to zejména novopohanská mytologie. Navzdory této dvojakosti vnímání německého nacismu byli i mezi slovenským klérem jedinci, kteří se ztotožnili s nacistickým programem jako celkem. Představitelem nejradikálnější části slovenského kléru, sympatizujícího s fašismem, byl Viliam Ries, který se dostal svými otevřeně pronacistickými názory do přímého sporu s církevními autoritami. Metodou dalšího zkoumání problematiky souvztažnosti katolicismu a nacionálního socialismu může být i komparativní metoda, kde se nabízí srovnání mezi chorvatským a slovenským fašistickým státem za druhé světové války. Nacionální a katolická narace se také v Chorvatsku velmi úzce prolínaly, navíc pod přímým vlivem nacistického Německa.

Poslední postavou, které se autor detailně věnuje, je Anton Šalát, který z nich měl asi nejvíce dramatický osud. V době Slovenského národního povstání byl totiž zavražděn partyzány. Jeho osud je v rámci vzpomínkové kultury části slovenské společnosti připomínán jako pří-

klad mučednictví za „slovenskou národní věc“. Jistým paradoxem jeho života je fakt, že se sám tématu mučednictví ve své činnosti intenzivně věnoval a zabýval se kultem mučedníků a problematikou vůdcovství. U obou předcházejících postav však v knize chybí zachycení jejich osudů po druhé světové válce, což by bylo určitě vzhledem k jejich válečné angažovanosti vhodné zmínit.

Velké diskuse vzbudilo zařazení slovenského katolického intelektuála Ladislava Hanuse do této knihy, a to vzhledem k tomu, že se v určitém období svého života snažil hledat syntézu mezi nacionálním socialismem a katolicismem. Hanus je totiž považován za ikonickou postavu katolické kultury, v Bratislavě se například pořádají Hanusovy dny jako připomínka této osobnosti. Vyzdvihuje se zejména jeho protikomunistický postoj a perzekuce, které byl v poúnorové době vystaven. Stejná debata se ale musí odehrávat i ve vztahu k významným českým katolickým kulturním elitám, které se staly oběťmi komunistického pronásledování, ale nelze přitom zapomínat na jejich problematickou úlohu například v době druhé republiky. Domnívám se, že i tyto postavy je potřeba zasadit do konkrétních kontextů a zkoumat dynamiku a kauzalitu jejich aktivit zejména v meziválečném období, kdy se vymezovaly vůči liberálně-demokratickému systému. V exkurzu je Ladislav Hanus zmiňován společně s Vladimírem Rolkem jako zástupcem evangelických křesťanů v hledání spojujících prostorů mezi nacionalismem a fašistickým autoritářstvím, a velmi stručným portrétem Ľudovíta Veselého, jenž je do publikace zařazen jako příklad aktivního bojovníka na pomyslné druhé straně barikády, neboť byl popraven za účast v SNP.

Jak jsem již uvedl, knize chybí detailnější teoretické zdůvodnění pojmu „klerofašismus“ a jeho začlenění do obrazu Slovenského štátu. Současně je však dobrým příkladem možného ideologického propojení autoritativních fašizujících narativů s těmi církevně-katolickými, což je poměrně aktuální otázka i dnes, kdy se zejména konzervativní katolická uskupení sbližují s tzv. alternativní scénou a se šířením nejrůznějších konspirativních teorií.

Jaroslav Šebek

Jakkoli uběhlo od podepsání Trianonské mírové smlouvy sto let, dodnes vyvolává vášně a spolu s tím přináší i odlišný narativ a rozdílné interpretace této události. Slovenský historik Roman Holec si v souvislosti s tímto faktem vytkl za cíl své nejnovější práce nepřinášet konečné soudy, ale „spíš dávat otázky, nutit k zamyšlení, k pochopení mnohých souvislostí a v konečném důsledku vést k vzájemné slovensko-maďarské empatii. Neboť třebaže maďarský a slovenský výklad dějin nebude nikdy identický, i když dějiny jsou společné a nikoli dvojaké, nikdo by neměl svůj úhel pohledu považovat za absolutní. Určitě však bude objektivnější, jestli dokážeme pochopit i jiný, úplně protikladný postoj“ (s. 11) Jak autor v jejím úvodu uvádí, Trianonská mírová smlouva potvrdila hranice států sousedících s Maďarskem a úzce propojila jejich existenci s versailleským mírovým systémem. Pro Maďarsko se ale stal Trianon celonárodní pohanou a katastrofu a byl příliš tvrdým trestem. Zároveň však Holec v úvaze o nespravedlivém míru podotýká, že mimořádně tvrdé mírové podmínky si zavinili uherští politici sami svým jednáním, které odcizilo Uhrám všechny Nemaďary. Jeho reflexi, že o nespravedlnosti bude možno mluvit až po důkladné sebereflexi vlastních chyb a selhání, lze tak považovat za jedno z podstatných poselství této knihy.

Knihy v jedenácti kapitolách sleduje cestu, která Maďarsko dovedla k trianonské tragédii, posttrianonskou realitu až po téma setrvání Trianonu v historické paměti. První dvě kapitoly jsou věnovány předválečné politice Uher ze zorného úhlu uskutečnění jednak snu o národním státu, jednak snu o velmocenském postavení. Holec soudí, že v revoluci 1848/49 maďarské elity z omezeného národního egoismu rezignovaly na širší spojení všech občanů Uher na základě všeobecně akceptovatelných demokratizačních požadavků a vehnaly tak Slováky, Chorvaty, Rumuny a Srby, nemající jinou možnost, do náruče Vídně. Stejně tak byla pro Nemaďary od začátku nepřijatelná koncepce národnostní politiky tak, jak byla po rakousko-uherském vyrovnání nastavena v Národnostním zákoně. Holec pak věnuje hlubší pozornost

jednotlivým projevům agresivního maďarského nacionalismu, toužícího vybudovat jednonárodní a jednořečový stát. Jako klíčovou postavu maďarského nacionalismu uvádí Bélu Grünwalda, jehož spis *Felvidék* (Horní Uhry) z roku 1878 představoval podle Holce jeden z nejbrutálnějších útoků na Slováky, sloužil jako ideologický základ asimilační politiky a zformuloval základní postuláty maďarské státní idey. Na pařížské mírové konferenci (1919) pak byl československou delegací využit jako jeden z důkazů násilné maďarizace a postoje Maďarů ke slovenskému etniku. Jako první vrchol diskurzu maďarského nacionalismu Holec uvádí období milénijních slavností (1896), kdy sjednocující myšlenkou byla nevyhnutelnost supremace Maďarů a eliminace nemaďarských národních hnutí. Pozornost věnuje především těm nositelům agresivních forem nacionalismu, jejichž plány přesahovaly hranice tehdejších Uher, a kteří formulovali sen o velké uhersko-maďarské říši. Jako nejznámějšího představitele myšlenky Uher jako impéria třiceti milionů Maďarů na začátku 20. století uvádí Holec novináře a ideologa maďarského nacionalismu Jenő Rákosiho, ovšem s podotknutím, že až do vypuknutí války byly tyto diskuse marginálním jevem bez politického vlivu. Jako specifické dílo vstřícného charakteru v národnostním diskurzu analyzuje Holec práce barona Viktora Thorckayho a přibližuje i reakci slovenského novináře Ľudovíta Bazovského. Jeho činnosti jako politika v letech 1918–1920 je pak věnována samostatná kapitola. V závěru první kapitoly Holec konstatuje, že proces všeobecné maďarizace by neuspěl bez aktivní politiky státu a bez důsledně prosazované asimilační politiky, a zároveň sumarizuje, že účet vystavený Maďarům po válce jako celku (a to považuje za nespravedlnost), je spravedlivý. Jeho rozsah nebyl spravedlivý, ale nespravedlivé byly už příčiny, které ho uvedly do chodu. (s. 37) Poněkud rozporuplně působí Holcovo tvrzení, podle něhož neobstojí představa, že se Slováci na začátku 20. století zmaďarizují, stejně jako neobstojí teze, že na začátku 20. století stáli Slováci na okraji propasti vlastní národní existence. Zároveň Holec uvádí, co všechno účinnost asimilační politiky snižovalo a že míra její úspěšnosti byla téměř nulová. (s. 38)

Jako další kamínek ve své mozaice o spravedlnosti Trianonu Holec ve druhé kapitole o imperiálním velmocenském snu Uher uvádí, že vět-

šinové mínění v posttrianonském i současném Maďarsku trpí úplnou absencí sebereflexe, ignoruje válečnou hysterii v Uhrách a zamlčuje i obchází agresivní vojenské cíle země (s. 43). Poukazuje na to, že stejně tak i nejnovější maďarská literatura píše o územních ambicích všech sousedů Uher i nového Maďarska po roce 1918, ale v žádné práci se ne-setkáme s popisem reálných uherských imperiálních cílů a územních návrhů během války, což dokládá konkrétními příklady, názory opozičních politiků Alberta Apponyiho a Gyuly Andrássyho. Konstatuje, že téma imperialistických cílů Uher bylo po první světové válce natolik nepopulární, že se záměrným mlčením téměř vypadlo z historické paměti. Proto podle něj má smysl upozorňovat na charakter a cíle uherské zahraniční politiky, vycházející z podstaty agresivního nacionalismu směřem k plánovaným rozsáhlým územním ziskům. Současně však Holec uvádí, že většina uherských politiků prosazovala tzv. minimální program, tj. zachování statu quo, jiného názoru však byli představitelé generálního štábu. Odvolává se na konstatování předního maďarského historika Ignáce Romsicse, podle něž všechny plánované cíle územních zisků byly jednoznačné a výlučně spojeny s vítězstvím, s ohledem na Německo, na nacionalismus národních států na Balkáně, a s neschopností poradit si s vlastní národnostní otázkou. Závěrem kapitoly Holec shrnuje: „Vnímat Uhry jako obyčejnou oběť války není nic jiného než stále kultivovaný mýtus, kterým se má vysvětlit nespravedlnost Trianonu. Třeba si uvědomit, že rizikem každé války je nemožnost počítat po válce se spravedlivým mírem,“ vyjádřil se. Je toho názoru, že Trianon by se měl vnímat sice jako krutý, ale přeci jen trest pro poražený stát, jehož dalekosáhlé agresivní válečné cíle neměly po prohrané válce s tolik deklarovanou národní svobodou nic společného.

Třetí kapitola – „Porážka a zrod Evropy“ – se zabývá vznikem nástupnických států. Podle Holce je otázka, kdy velmoci dospěly k poznání, že habsburská monarchie dohrála svou pozitivní historickou úlohu a je třeba ji nahradit řetězcem menších spojeneckých států, a kdy vlastně skončila válka. Odpovídá si, že po uzavření mírových smluv od léta 1919 do podzimu 1920 a svou tezi dokládá i na vzniku Československa. Připouští, že vytvářené slovenské hranice nebyly vyjádřením základního principu, kterým se Československo zaštiťovalo, tj. právem národů

na sebeurčení, a uvádí, že toto právo a etnický princip se střetávaly se selektivní a nedůslednou politickou praxí, která účelově vytvářela nové hranice. V souvislosti s tím připomíná, že pro československý stát zůstala menšinová politika kostlivcem ve skříni. Z těchto faktů pak Holec vyvozuje, že obyvatelé Slovenska vstupovali do nového státu s rozporuplnými pocity a jejich ztotožňování se s ním probíhalo komplikovaně a pomalu. Autor upozorňuje, že zakladatelský mýtus o zrodu státu, mluvící o přímočaré a logické cestě vedoucí ke vzniku Československa, ani zdaleka není pravdivý, neboť dějiny nemají jedno řešení a jednu správnou odpověď. S tím nelze než souhlasit.

Další kapitola je zaměřena na prosazování nové státní moci na Slovensku v roce 1919 a vytváření nejlepší výchozí pozice pro mírovou konferenci. Ziskávání slovenské identity Holec demonstruje na příkladu Bratislavy. V této souvislosti je věnován prostor vzniku bratislavské univerzity v konfrontaci s maďarskou (uherskou) Alžbětinskou univerzitou. Holec uvádí, že rok 1919 sehrál rozhodující úlohu v zápase o duši Slováků a nasměroval je k vlastní identitě a naplnění jejich národních ambic v podmínkách rodícího se Československa. Připouští, že v roce 1918 se jen malá část z nich cítila být Slováci (což si protirečí s konstatováním v závěru první kapitoly) a dochází k závěru, že v zápase mezi polskou, maďarskou a československou propagandou o duši Slováka a státní loajalitu nakonec Slováci dospěli k poznání, že jsou národem s vlastním jazykem a tradicemi. Závěrečná část kapitoly je potom věnována válce s bolševiky, promítající se do problému slovensko-maďarské hranice, a také příznakům frustrace z nových dimenzí česko-slovenského napětí.

Kapitola nazvaná Na cestě k Trianonu podává jednak přehled nejpodstatnějších událostí v Maďarsku v říjnu a listopadu 1918 – od vzniku Maďarské národní rady, koaliční vlády a vyhlášení Maďarské lidové republiky, jednak způsob práce pařížské mírové konference a spolu s tím komplikované postavení Maďarska. Holec se dotýká interpretace úlohy Mihálye Károlyiho a Oszkára Jásziho a konstatuje, že Jásziho idea Maďarska (Uher) jako východního Švýcarska byla některými historiky nezaslouženě interpretována jako jedna z reálných možností řešení, třebaže nenašla podporu ani ve vlastních řadách.

V sedmé kapitole se Holec zaměřil na popis událostí týkajících se podpisu Trianonské mírové smlouvy a spolu s tím na vznikající existenci mýtů, souvisejících s fenoménem Trianonu. Připomíná mýtus kolem vystoupení Alberta Apponyiho na mírové konferenci v lednu 1920, další mýty kolem podpisu mírové smlouvy, mýtus o podvedených Slovácích, kteří nedostali možnost projevit svou vůli, mýtus o tom, že Maďarsko se stalo obětí okolností a protimaďarské zaujatosti. Množství mýtů a konspiračních teorií, které se kolem Trianonu zrodily, vysvětluje Holec neschopností hledat příčiny ve vlastních chybách a selháních. Zároveň však upozorňuje, že celou řadu mýtů si Československo pěstovalo samo, jako byl třeba mýtus o tisíciletém útlaku. Aby se ukázala opodstatněnost vzniku republiky pro záchranu Slováků, bylo třeba prezentovat uherskou minulost jako krutý slovensko-maďarský boj o přežití. Cíleně se vytvářela deformovaná historická paměť, především ve školách. V rozporu s tezí existující ve slovenské historiografii o nevyhnutelnosti dezintegrace Uher a o „logice dějin“ Holec soudí, že dějiny nemají žádnou logiku. Podle něj byl Trianon důsledkem celého komplexu faktorů – vojenská porážka Uher, celková geopolitická situace v závěru války a bezprostředně po ní i maximální odcizení jednotlivých národů vůči mateřskému státu. Není proto správné vnímat Trianon jako historickou zákonitost.

V části zabývající se důsledky podepsání mírové smlouvy Holec mimo jiné uvádí, že Maďarsko na rozdíl od všech ostatních poražených států žilo svou minulostí a úporně se k ní snažilo vrátit. Pokoušelo se každou situaci využít k revizi Trianonu, z níž se stala oficiální státní doktrína. Do ní patřilo i hledání viníků tragické situace, do níž se Maďarsko dostalo. Podle jednoho z mýtů, přetrvávajících až do současnosti, jak uvádí Holec, největší podíl viny na negativním vývoji a bezvýchodném stavu maďarské společnosti spočívá na Mihályi Károlyim, na jeho pacifismu a liberalismu, ustupování a odevzdání moci krajní levici. Zdůrazňována je pouze jeho naivita a pacifismus, zodpovědnost starých uherských politiků se však nepřipomíná. Holec upozorňuje na vyjádření politologa, sociologa a politika Istvána Bibóa (1911–1979), který za jeden z důsledků Trianonu považoval skutečnost, že odborná i široká maďarská veřejnost viděla v rozpadu Uher jen akt brutálního násilí a pokrytectví válečných

vítězů a nedokázala rozlišovat mezi odtržením etnicky cizích území a nespravedlivým odtržením teritoria s maďarským etnikem, což podle Holce platí i pro dnešní maďarskou společnost.

Zvláštní kapitola v Holcově knize je věnována těm, kteří prohráli, jichž bylo podle autora víc než těch, kdo se cítili jako vítězi. Prohráli Maďaři ve zmenšeném Maďarsku i Maďaři v nových státech, jimž se zhroutil jejich svět, prohráli Němci i Židé. Za ty, co prohráli nejvíce, považuje Holec šlechtu na Slovensku, která byla poražena nejen v sociálně společenském, ale i národně politickém smyslu. Aristokracie byla diskreditována poukazováním na její maďarskou identitu, na její utlačovatelský, protilidový charakter. Jen minimum představitelů šlechty se zapojilo do společenského a politického života nového státu. Maďarsko si naopak udrželo stavovský charakter; majetky šlechty zůstaly nedotčeny, šlechta si udržela i politický vliv. Postava hraběte Alberta Apponyiho se stala symbolem iredenty a trianonského diskurzu. Řešení problému šlechty jako celku bylo spojováno se změnou hranice a návratem ke starým státoprávním poměrům. V Československu však i navzdory tomu mezi republikou a monarchií vzniklo mnoho skutečných i mentálních paralel, staleté tradice monarchie zakotvené v historické paměti nebylo možno přehlížet. Zde Holec připomíná například instituci prezidenta, která převzala mnohé symboly, atributy a rituály z dob mocnářství. Upozorňuje zároveň na tradiční věrnost a loajalitu Slováků vůči dynastii a panovníkovi, jako k ochráncům víry a národa, kdežto loajalita vůči československému státu kvůli nedostatku společné historické zkušenosti a vědomí národní jednoty Čechů a Slováků téměř chyběla.

V závěrečné kapitole své práce se Holec věnoval otázce, jak dalece fenomén Trianonu žije v historické paměti. Konstatuje, že k prvnímu velkému připomenutí Trianonu na Slovensku došlo v roce 1930, při všech dalších jubileích však vzpomínání na Trianon zastínil dobový kontext a se zvyšujícím se odstupem se na Slovensku potřeba vracet se k Trianonu zmenšovala. V Maďarsku naopak tento fenomén stále patří k nejvýznamnějším událostem soudobých dějin. Jako příklad nepříjemné rétoriky současného Maďarska pro okolní státy Holec uvádí krajský zákon, zákon o dvojím občanství, rétoriku o jednotném maďar-

ském národě. Nakonec připomíná také slovenskou uměleckou literaturu a konstatuje, že pro ni jsou jak Trianon, tak slovensko-maďarské vztahy nulové téma. Ve slovenské dobové beletrii je samotný Trianon spojen především s maďarskou iredentou nebo s bojem proti Maďarské a Slovenské republice rad. Holec je přesvědčen, že uměleckou literaturu je třeba chápat jako legitimní historický pramen, podnětný pro odborný historický výzkum.

Jak se autor sám vyjádřil, ve své knize chtěl představit svůj pohled na vybraná témata Trianonské mírové smlouvy, která svým významem mají současně výpovědní hodnotu pro slovenského čtenáře. Zároveň si však jako cíl stanovil více pochopit i podstatně odlišnější důsledky Trianonu pro Maďary, to, jak tragické místo má v jejich historii, s čímž pak souvisí i úplně jiný výklad. Tento nelehký úkol se Romanu Holcovi skutečně podařilo naplnit, což si zaslouhuje vysokého ocenění.

Eva Irmanová

Martin GILBERT, *Auschwitz a spojenci*, Praha: Academia 2020, 638 s.

Sir Martin Gilbert (1936–2015), erudovaný britský historik, který působil na University of Oxford, je autorem osmdesáti osmi odborných publikací se zaměřením na 20. století. Mimo jiné sepsal vícesvazkový oficiální životopis Winstona Churchilla. Mnohé poznatky o bývalém britském premiérovi využil v rámci odborné práce *Auschwitz and the Allies* (1981), jež se věnuje genezi, vývoji, průběhu a zániku nacistické vyhlazovací politiky. Rozsáhlá monografie vyšla v českém překladu Marka Pocestného zásluhou nakladatelství Academia s českým názvem *Auschwitz a spojenci* téměř po čtyřiceti letech od jejího prvního vydání.

Autor se v obsáhlé publikaci věnuje doposud do značné míry opomíjené problematice nečinnosti spojenců v oblasti nacistického vyvražďování Židů.¹ Od prvního vydání publikace se výzkum v okruhu podílu

1 Transformací pohledu na holokaust od jeho údajné tabuizace po zkoumání vymezeného fenoménu v nejrůznějších kontextech se věnuje například kniha

západních mocností na holokaust ubíral zejména ve směru pátrání na poli množství informací, kterými spojenci, respektive protinacistický blok a země, které se k tehdejším evropským událostem stavěly neutrálně, disponovali. Daná zjištění se vědci snaží usouvztažnit s jejich vlivem na průběh a vedení války.² Takto orientované výzkumy vychází zejména z dobových záznamů, které jsou v současné době vnímány jako důkazy pro tvrzení, že západní mocnosti o hrůzách holokaustu věděly mnohem více, než se v prvních desetiletích po konci druhé světové války předpokládalo.

Autor v závěru explikuje poslání knihy: „Příběh vyprávěný na těchto stránkách popisuje mnoho selhání, ale i dva úspěchy. Selhání, která jsou na účet všech Spojenců, se týkala představivosti, schopností reagovat, zpravodajských služeb, schopnosti poskládat a náležitě vyhodnotit dostupné informace, koordinace, iniciativnosti a občas dokonce i soucitu. Úspěchy zaznamenala druhá strana, nacisté. Spočívaly v zabíjení samotném a v řadě dalších bizarních podvodů, které umožnily provádět tyto vraždy v gigantickém měřítku prakticky bez přerušení po více než tři roky“ (s. 584). Své výroky dokládá tvrzením: „Vyvraždění většiny evropských Židů skončilo několik měsíců před tím, než vešla fakta o zabíjení v koncentračních táborech zcela ve známost, a více než rok a půl před tím, než byl tábor Auschwitz identifikován jako hlavní středisko vraždění“ (s. 580).

I přes to, že první vydání Gilbertovy publikace se datuje do roku 1981 a výzkum v dané oblasti se posunul, soudím, že publikace *Auschwitz a spojenci* může posloužit jako cenný zdroj informací současným badatelům, a to zejména díky integraci prepisů mnoha dobo-

After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence D. Cesaraniho a E. J. Sundquista z roku 2011.

2 Například až v relativně nedávné době byly odtajněné informace Velké Británie o tom, že již během druhého světového konfliktu prolomil tým kolem Alana Turinga Enigmou zašifrované nacistické depeše. Vymezené problematice se věnuje například Michael Kerrigan v publikaci *Enigma, how breaking the code helped win World War II* (2018; česky v roce 2019 s titulem *Enigma: jak pomohlo prolomení kódu vyhrát druhou světovou válku*). Rolí britských zpravodajských služeb se zabývají Herman Rothman a Helen P. Fry v knize *Hitler's will* (2009; česky vyšla v roce 2012 s názvem *Hitlerova závěť*).

vých dokumentů do výkladové části knihy. Transkripce oficiálních i neúředních sdělení svým způsobem recepci narativu zpomalují. Právě z tohoto důvodu se domnívám, že by se kniha měla stát zejména pramenem v bádání v různých oblastech (prosazování politických zájmů různých států v protinacistickém bloku či ve výzkumu aspektů, které provázely systematické vyvražďování osob židovské národnosti).

Značnou pozornost autor věnuje zprávě Alfréda Wetzlera a Waltra Rosenberga (Rudolfa Vrby), kteří se jejím prostřednictvím snažili zabránit transportům maďarských Židů na „Východ“. Gilbert čtenářům podrobně přibližuje i samotnou přípravu útěku dvou mužů v samotném koncentračním táboře. Při popisu příprav na útěk i samotný únik a následnou cestu na Slovensko vycházel Gilbert z dobových zpráv a záznamů, které si různými způsoby předávali vrchní představitelé protinacistického bloku a reprezentanti neutrálních zemí, ale také z Vrbovy publikace *Utekl jsem z Osvětimi*³ (česky poprvé vydána v roce 1998).

Z kánonu faktografických publikací, věnovaných různým aspektům událostí druhé světové války, se recenzovaná publikace vymyká právě jejím vystavěním na dobových dokumentech a zprávách, při jejichž četbě si recipient uvědomí, jak málo stačilo k tomu, aby došlo k rozvinutí cíleného, státem řízeného masakru zaměřeného na jednu skupinu osob. V rámci přepisu sdělení před čtenáři vyvstávají situace, kdy bylo možné při troše vůle a snahy dát stranou svá vlastní ega a při osobním přístupu světových politických reprezentantů zabránit událostem ještě před jejich úplným rozvinutím, anebo jim zamezit na samém počátku.

Knihy je diferencována do třech rozsáhlých částí: 1. *Konečné řešení*, 2. *Naděje a beznaděj* a 3. *Pravda o táboře Auschwitz vychází najevo*. Členění knihy do zmíněných oddílů kopíruje evoluci nacistické vyhlazovací mašinerie s důrazem na koncentrační tábory Chełmno, Treblinku, Sobibor, Belzec a Auschwitz-Birkenau. Po polovině roku 1943, kdy první

3 Lze říct, že v současné době dochází k jistému „boomu“ ve vydávání svědeckých osob přeživších holokaust či k masivnímu vydávání rozhovorů s těmito lidmi. Situace je zcela pochopitelná, protože s postupujícími roky bude očitých svědků ubývat, kdežto varování, která nám jedna linie událostí druhé světové války předkládá, budou stále platná.

čtyři jmenované svůj úděsný účel splnily, se Gilbert orientuje na zrůdné nacistické praktiky v nejznámějším vyhlazovacím táboře v Polsku.

Součástí publikace je oddíl *Životopisné medailony*, ve kterých Gilbert podává stručné informace o nejvýznamnějších osobách, které jsou ve výkladové části zmíněny (například David Ben Gurion, Nahum Goldmann nebo Chajim Weizmann, z mužů pocházejících z Československa Gilbert sumárně čtenářům přibližuje například život Jaromíra Kopecného, Ericha Kulky či již zmíněných Rudolfa Vrby a Alfréda Wetzlera).

Publikace *Auschwitz a spojenci* je výjimečným počinem na poli historického bádání v oblasti druhé světové války. Na dané události autor nahlíží politicko-společenským prizmatem, které *de facto* působilo jako rozhodující činitel v okruhu možných vojenských zásahů. Gilbert se nevěnuje pouze politickým rozhodnutím a kompromisům v oblasti vojenské intervence na území ovládané nacistickým režimem a jeho přísluhovači, ale rovněž se zabývá i širšími, zejména politickými kontexty, které implicitně i přímo ovlivnily počet zachráněných Židů. „Vyrážení většiny evropských Židů skončilo několik měsíců před tím, než vešla fakta o zabíjení v koncentračních táborech zcela ve známost, a více než rok a půl před tím, než byl tábor Auschwitz identifikován jako hlavní středisko vraždění.“ (s. 580).

Recenzovanou publikaci bych doporučil především zájemcům o události druhé světové války, kteří již disponují určitou sumou faktografických znalostí vztahujících se k tomuto válečnému konfliktu. Bez základních vědomostí se čtenáři budou podle mého názoru ve výkladu ztrácet a s největší pravděpodobností si mnohá sdělení, která Gilbert ve své obšírné publikaci předkládá, nepropojí s jejich reálnými projevy a dopady. Knihu lze rovněž využít jako zdroj primárních pramenů pro zainteresovanou veřejnost. Samozřejmostí je Gilbertovo spolehlivé a detailní citování primárních zdrojů, takže odborníci s hlubším zájmem o daný zdroj zjistí, kde přesně jej naleznou. Publikace *Auschwitz a spojenci* je pozoruhodným příspěvkem k bádání v oblasti do jisté míry skrytých událostí, které zásadně ovlivnily výsledek druhé světové války ve všech jejích aspektech.

Jak je možné, že nacisté a jejich přísluhovači vyvražďovali v Osvětimi statisíce osob i v situaci, kdy měli spojenci díky svědectvím očitých

svědků, kteří z tohoto koncentračního tábora uprchli, dostatek informací o tom, co se za jeho zdmi děje? Proč spojenci vojensky nezasáhli v oblasti Osvětimi, ačkoliv měli k dispozici množství detailních fotografií pořízených bombardéry (některé dobové snímky jsou součástí obrazové přílohy recenzované publikace), jež pravidelně nad Auschwitz-Birkenau přelétaly? Proč byly hlavním cílem po dlouhé době prosazených náletů oblasti, kde se koncentrační tábor nacházel, zničit Monowice, nikoliv zabránit vraždění Židů *sensu stricto*? A z jakého důvodu prosazovala politická reprezentace Velké Británie striktní dodržování imigračních kvót do Palestiny, ačkoliv si Winston Churchill, jako jeden z mála nejvýznamnějších tehdejších politických představitelů, uvědomoval plný rozsah nacistického vraždění? Na tyto i mnoho dalších otázek odpoví Gilbertova publikace.

Milan Mašát

Jan RYCHLÍK, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha: Vyšehrad 2020, 416 s.

Už samotný názov publikácie, ktorá mapuje takmer dve tretiny historického vývoja Československej republiky, bol autorom s poukazom na krátku existenciu Tretej republiky (1945–1948) zvolený odvážne, avšak vzhľadom na štátnopolitické zriadenie povojnovej ČSR určite akceptovateľne. Monografia je pritom po úvode rozdelená na sedem kapitol mapujúcich jednotlivé etapy ľudovodemokratickej, resp. socialistickej epochy spoločnej českej a slovenskej štátnosti.

Po Predhovore autora a oboznámení čitateľov s prípravou i kreáciou publikácie nasleduje Úvod s podtitulom „Socializmus a socialistické Československo ako predmet historického výskumu“. Autor v úvode rozoberá pojmy ako socializmu a komunizmus, pričom prezentuje jednotlivé aspekty výskumu viac než štyroch desaťročí histórie spoločného štátu Čechov a Slovákov po skončení druhej svetovej vojny. Snáď až encyklopedicky je profesorom Rychlíkom spomenutá literatúra domácej proveniencie venovaná predmetnému obdobiu v Českej a Slovenskej republike prevažne vedecko-odborného, ale i populárno-náučného charakteru.

Prvá kapitola „Tretia republika-uvertúra k ľudovej demokracii“ je predstavovaná epochou dejín ČSR, ktorá vzhľadom na postupné „ukraľovanie“ demokracie najmä v porovnaní s Prvou republikou dostáva práve označenie „ľudovodemokratická“. Autor oboznamuje čitateľov s postupne pribúdajúcimi príkladmi „plazivého“ charakteru totalitarizmu v rôznych oblastiach politického, či hospodárskeho života. K takýmto príkladom patrili napr. aj voľby do národných výborov ako orgánov štátnej moci i štátnej správy, ktoré sa prvýkrát od ich kreovania v roku 1945 uskutočnili až v roku 1954. Marxisticko-leninskou historiografiou bol tento úsek našich dejín označený za „prerastanie revolúcie národnej a demokratickej do revolúcie socialistickej“. K ďalším aspektom povojnového obdobia patrilo aj znárodnenie, po roku 1945 sa však realizovalo v menšej, či väčšej miere nielen v krajinách rodiaceho sa sovietskeho bloku východnej Európy, ale aj vo Francúzsku, Taliansku či Veľkej Británii. Autor v porovnaní s historickými krajinami ČSR trefne označuje postavenie Slovenska v štáte za autonómne a to aj s poukazom na existenciu slovenského parlamentu (Slovenská národná rada), vlády (Zbor povereníkov) či budúcej štátostраны (Komunistická strana Slovenska). Minimálna pluralita sa netýkala iba politických strán (po tri v historických krajinách aj na Slovensku), či telovýchovných organizácií, ale aj odborov s výlučným pôsobením Ústrednej rady odborov (Slovenskej odborovej rady na území Slovenska) ako riadiaceho orgánu Revolučného odborového hnutia (ROH). Zaujímavým faktom je autorovo poukázanie na nesúhlas odborových organizácií s reštitúciami majetku židovských vlastníkov, o ktorý prišli v rokoch neslobody (1938–1945). V oblasti zahraničnopolitickej orientácie prevažovali bilaterálne vzťahy so Sovietskym zväzom a v tomto čase ešte aj s Titovou Juhosláviou. Autor sa bližšie venuje aj územným zmenám ČSR a národnostným pomeroch v krajine vrátane zbavenia sa nemeckej menšiny, obdobne bližšie skúma i retribučné procesy. Z hospodárskeho vývoja je spomenutá skutočnosť, že zatiaľ čo domácim fyzickým a právnickým osobám za znárodnenie majetku až do pádu socializmu sľubovaná náhrada vyplatená nebola, zahraničné subjekty sa jej domáhali až do osemdesiatych rokov 20. storočia. Z politického diania zaujme prežívanie fikcie čechoslovakizmu a nedôvera k autonómii Slovenska predovšetkým u predstavi-

telov Československej strany národnosocialistickej. Komunistická strana Československa zase v roku 1947 vstúpila do novovzniknutého Informačného byra komunistických a robotníckych strán (INFORMBYRO) pôsobiaceho v rokoch 1947–1956 ako združenie ľavicových strán nielen z východnej Európy (ZSSR, Poľska, Československa, Maďarska, Rumunská, Juhoslávie a Bulharska), no i zo západnej časti starého kontinentu (Francúzska, Talianska a Slobodného územia Terst). V čase kreácie Informbyra ako pokračovateľa Tretej teda komunistickej internacionály (existujúcej pod skráteným názvom *Komintern* v období 1919 až 1943) bola pritom KSČ kritizovaná za údajné maloburžoázne tendencie, ilúzie o parlamentarizme, „malú revolučnosť“, či presadzovanie teórie o možnosti rôznych modelov socializmu zohľadňujúcich špecifiká iných národov. „Februárové víťazstvo pracujúceho ľudu“ z 25. 2. 1948 už profesor Rychlík pregnatne uvádza ako štátny prevrat, nevynecháva ani budovanie tajnej politickej polície komunistami v rámci odboru „Z“ ministerstva vnútra a zemských odborov bezpečnosti (ZOB) na zemských (krajinských) národných výboroch. V texte sú spomenuté aj rozsiahle poprevratové čistky v spoločnosti vrátane prepustenia 27,8 % dôstojníkov armády či vylúčenia 8 640 vysokoškolákov z celkového počtu 48 000 vysokoškolských študentov. Zo štatistických údajov je uvedené i členstvo 2 300 000 Čechov a Slovákov v KSČ koncom roka 1948. Záver úvodnej kapitoly knihy tvorí prijatie Ústavy 9. mája a voľby do Národného zhromaždenia z 30. 5. 1948, ktoré už boli povinné, pričom povinná účasť na parlamentných voľbách bola zrušená v roku 1954.

Druhá kapitola „Budovanie základov komunistického systému“ uvádza zakladateľské obdobie komunizmu u nás vymedzené rokmi 1948 až 1953. Prelomové zmeny v tomto päťročnom časovom úseku popisované autorom sa udiali nielen v právnom poriadku, ale aj v kultúre, školstve a hospodárstve. Za pokrokové a prínosné profesor Rychlík považuje napr. prijatie zákona o rodinnom práve z roku 1949 či Občianskeho zákonníka o rok neskôr, tento úplne zrovnoprávnil ženy s mužmi v manželských, rodinných, osobných a majetkových veciach. Za progresívnu možno dozaista považovať aj unifikáciu právnych predpisov v celoštátnom rozsahu vzhľadom na dovtedajší právny trializmus (na Slovensku uhorské, v historických krajinách rakúske a na Hlučínsku ne-

mecké právo). Ďalšie state tejto kapitoly sa týkajú uplatňovania zásad ľudovej demokracie v rôznych sférach politického aj spoločenského života a štruktúr moci nového režimu. Autor nevynecháva ani zmenu z roku 1953, na základe ktorej už národné výbory nepodliehali ministerstvu vnútra, ale vláde ČSR. Po politickej línii boli pritom riadené príslušnými výbormi komunistickej strany. Popisovaný je aj posun od „československej cesty k socializmu“ k heslu „Sovietsky zväz – náš vzor“ uplatňovanému vo všetkých sférach každodenného života občanov. V rámci členstva ČSR v Rade vzájomnej hospodárskej pomoci štátov východnej Európy riadenej Sovietskym zväzom malo Československo úlohu „kováčskej dielne socialistického bloku“. Z negatív vtedajšej doby sú spomenuté politické trestné konania voči skutočným i domnelým nepriateľom režimu vrátane monštrprocesov, ďalej útlak cirkvi i kolektivizácia. V rámci činnosti odborov je uvádzané aj obmedzovanie oprávnení závodných rád až po ich zrušenie v roku 1959, negatívne boli tieto rady ponímané aj v súvislosti s ich existenciou v rámci „samospprávneho socializmu“ vo vtedy nepriateľskej Juhoslávii. Kapitola mapuje i politický vývoj a premeny v Komunistickej strane Československa a jej územnej organizácii Komunistickej strane Slovenska počas tejto autorom nazvanej „jakobínskej etapy socialistickej revolúcie“ vrátane proskripcie ich vedúcich predstaviteľov. Represie sú zrejmé aj z nárastu počtu príslušníkov Zboru národnej bezpečnosti, ktorých bolo koncom roku 1948 až 42 250 v rámci Verejnej i Štátnej bezpečnosti. Autorom nie sú vynechané ani aktivity príslušníkov tretieho československého odboja.

V poradí tretia kapitola knihy „Obdobie odmäku a nového tuhnutia“ má síce názvy používané skôr v meteorológii, ale takéto označenie našej historickej epochy po roku 1953 je namieste. Vývoj po úmrtí K. Gottwalda a J. V. Stalina i prejave jeho nástupcu na čele ZSSR N. S. Chruščova na XX. zjazde Komunistickej strany Sovietskeho zväzu v roku 1956 predznamenal viaceré zmeny v socialistickom Československu. Rozoberaná je aj menová reforma z roku 1953 a pôsobenie nového najvyššieho predstaviteľa KSČ Antonína Novotného, pre ktoré použil autor vžitý termín neostalinizmus. Z politických procesov vtedajšej doby je spomenuté napr. trestné konanie proti trockistom vedené na Krajskom súde

v Bratislave v roku 1957, v ktorom bol po 3 rokoch opätovne odsúdený na trest odňatia slobody bývalý prokurátor z procesu s J. Tisom JUDr. Anton Rašla. Formálnym, nie skutočným predelom v histórii štátu, bolo prijatie ústavy z roku 1960 a premenovanie krajiny na Československú socialistickú republiku.

Štvrtá, najužšia kapitola „Zlaté roky“ šesťdesiate“ sa venuje uvoľneniu pomerov v štáte po roku 1963, ďalej rehabilitačným procesom, novej ekonomickej reforme, kultúrnej politike vrátane konfliktu s vládnu mocou na IV. zjazde československých spisovateľov i pokusom o demokratizáciu volieb do zastupiteľských orgánov.

Ďalšia kapitola „Pokus o reformu systému“ pojednáva o období pražskej jari a obrodnom procese nasledujúcom po páde Antonína Novotného z najvyššej straníckej funkcie i jeho nahradení Alexandrom Dubčekom. Podrobne sa profesor Rychlík zaoberá aktivizáciou občianskej spoločnosti a cirkvi, ale na druhej strane aj protivníkov reformného procesu. Kapitola pojednáva i o príprave federalizácie republiky, neúspešnej federalizácii KSČ či otázke Moravy a Sliezska v rámci kreácie českých národných orgánov (Českej národnej rady a vlády Českej socialistickej republiky). Predmetom statí sú aj moskovské dohody, okupácia krajiny vojskami štátov Varšavskej zmluvy a pád Alexandra Dubčeka na pozadí začínajúceho normalizačného procesu.

Predposledná a najrozsiahlejšia kapitola knihy „Obdobie normalizácie a prestavby“ je tvorená záverečnými dvoma decéniami komunistického režimu na našom území. Takmer celú túto epochu si väčšina Čechov a Slovákov spája s osobou Gustáva Husáka zastávajúceho najvyššiu stranícku (1969–1987) i štátnu funkciu (1975–1989). Autor podrobnejšie rozoberá Zákonné opatrenie predsedníctva Federálneho zhromaždenia „O niektorých prechodných opatreniach na ochranu a upevnenie verejného poriadku“ z 22. 8. 1968 triviálne nazývané penderkový zákon. Obsahom kapitoly sú aj čistky v KSČ a výmena straníckych legitimácií, ako i hospodársky a sociálny vývoj v krajine počas obdobia „reálneho socializmu“. Opozíciu proti socialistickému zriadeniu autor opisuje v rámci textu o emigrácii, podpisovaní Charty 77 a represiám voči jej predstaviteľom. V zmysle prezentovaných úvah vtedajšia politika odpolitizovania spoločnosti bola založená na zaručení sluš-

nej životnej úrovne občanov výmenou za zanevrenie na aktívne vystupovanie proti režimu. Objektom záujmu profesora Rychlíka sú aj udalosti po nástupe M. S. Gorbačova na post generálneho tajomníka ÚV KSSZ a preberaní sovietskych pojmov ako glasnosť a perestrojka, v čase prestavby pritom nahradil vo funkcii generálneho tajomníka ÚV KSČ Gustáva Husáka Miloš Jakeš. Kapitulu uzatvára nárast aktivít opozície i príprava nového základného zákona štátu.

Siedma, záverečná kapitola „Koniec komunistického režimu“ je uvedená medzinárodnými súvislosťami pádu socializmu u nás vrátane postupného rúcania sa obdobných zriadení v krajinách východnej Európy. Ďalšie state sú venované dôsledkom 17. novembra 1989, rozkladu štátnych aj stranických štruktúr vtedajšej moci a podrobne i mimoriadnemu zasadnutiu ÚV KSČ z 24. 11. 1989, na ktorom nahradil Miloša Jakeša v úrade generálneho tajomníka štátostrany Karel Urbánek. Autor ďalej pokračuje kreáciou Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu, jednaním ohľadom vytvorenia vlády národného porozumenia i výmenou na poste hlavy štátu, keď sa po Gustávovi Husákovi stal prezidentom republiky Václav Havel.

Tri decénia po páde socializmu u nás bol knižný trh v Českej i Slovenskej republike obohatený monografiou z pera profesora Rychlíka ako skutočného znalca našich spoločných dejín z obdobia „budovania svetlejších zajtrajškov“. Značné množstvo autorom použitej literatúry venovanej tomuto úseku histórie, ale i viacero primárnych zdrojov svedčí o zodpovednom a prínosnom prístupe autora k zvolenej tematike. Takto komplexne a prehľadne nebolo ešte epocha viac než štyroch decénií po druhej svetovej vojne spracovaná, čitatelia sa pritom môžu oboznámiť s niekoľkými doteraz nepublikovanými faktografickými údajmi. Aj keď pre niekoho v knihe môže absentovať viac fotografií, či tabuliek, príp. grafov, autorovi sa podarilo zhostiť predloženej témy i v náväznosti na jeho doterajšie výskumy. Je bezpochyby pútavým príspevkom k štúdiu socialistickej etapy nášho vývoja a to nielen pre profesionálnych historikov, no aj pre všetkých záujemcov o tento „výsek“ našej spoločnej histórie.

Rudolf Manik

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Martin Dolejský

Městské muzeum v Čelákovících, p. o.
Čelákovice, Česká republika

doc. PhDr. Marek Šmíd, Ph.D.

Historický ústav FF JU
České Budějovice, Česká republika

Mgr. Lukáš Haberland

Archiv ČVUT
Praha, Česká republika

RNDr. Ondřej Krejčí

Geografický ústav, PřF MU
Brno, Česká Republika

doc. RNDr. Antonín Věžník, CSc.

Geografický ústav, PřF MU
Brno, Česká Republika

Mgr. Lucia Ferencei, Ph.D.

Vysoká škola zdravotnictva a sociálnej práce,
Husův institut teologických studií
Praha, Česká republika

Mgr. et Mgr. Peter Ondreička

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

PhDr. Ivo Rejchrt

Ústav českých dějin FF UK (doktorand) –
Gymnázium Dvůr Králové nad Labem
Praha – Dvůr Králové nad Labem, Česká republika

PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D.

Filozofická fakulta Jihočeské univerzity – Národní archiv
České Budějovice – Praha, Česká republika

Mgr. Richard Moravec

Katedra historie FF OU (doktorand)
Ostrava, Česká republika

PhDr. Filip Binder

Historický ústav AV ČR
Praha, Česká republika

Errata

Ve svazku Moderních dějin č. 26 (2018, č. 2) byla studie Jana Zumra „Organizační struktura exekutivního a kontrarozvědného oddělení pražského Gestapa“ nesprávně otištěna v rubrice „Materiály“ namísto v rubrice „Studie“. Za chybu se omlouváme.

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Zdeněk Doskočil, Jan Hájek, Milan Hlavačka, Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Petr Prokůš, Jakub Rákosník, Radka Šustrová, Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Jazyková a technická redakce: Kateřina Matušková, Filip Binder
Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Published by the Institute of History, Prague
Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year
Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

